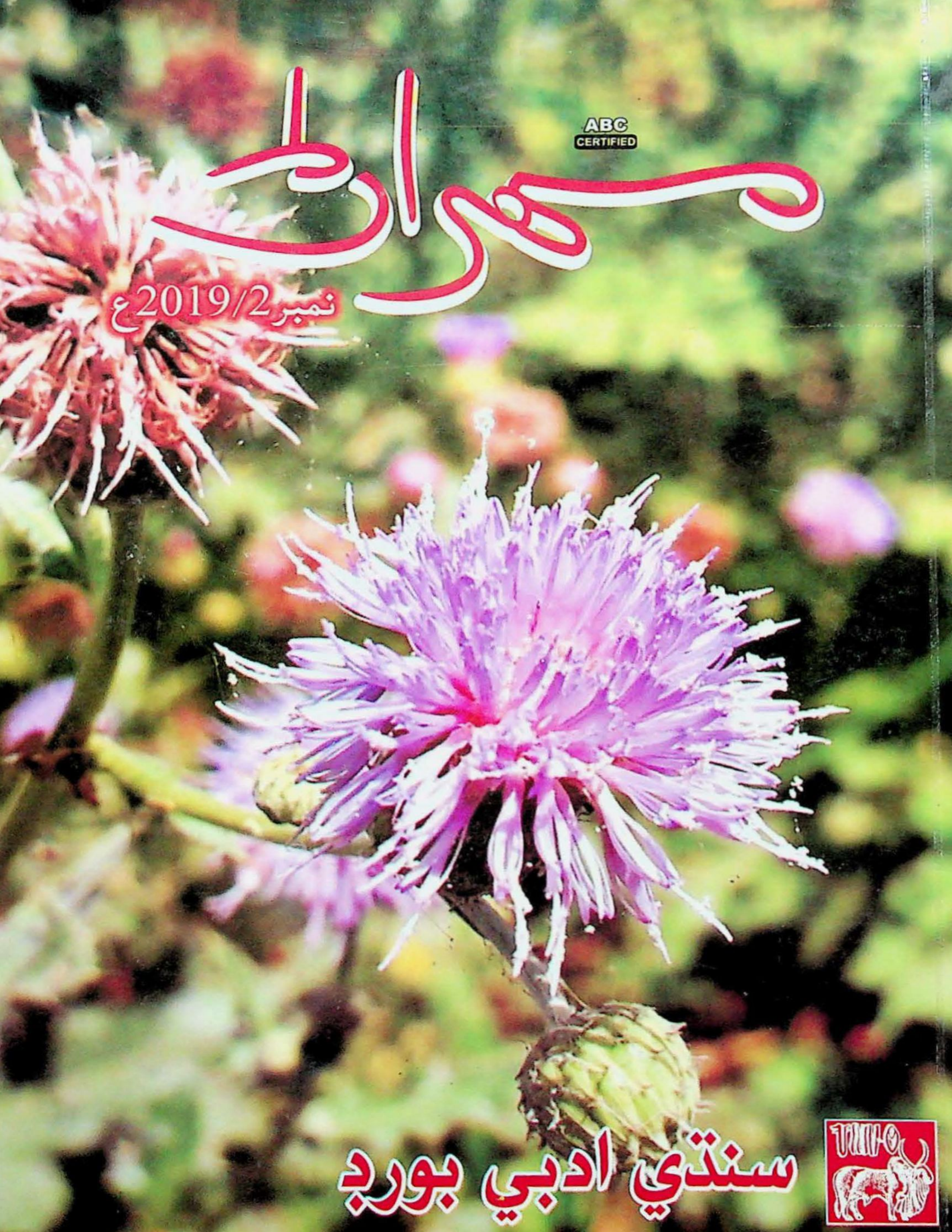
مهراڻ
ABC CERTIFIED
نمبر2/2019ع
سنڌي ادبي بورڊ

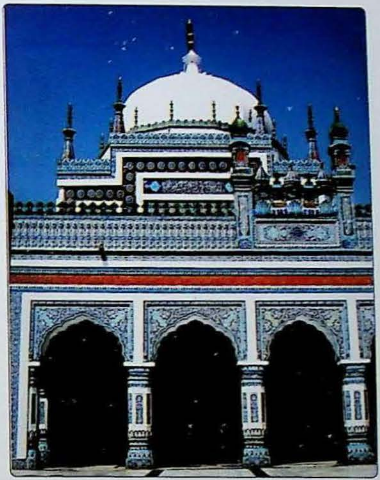

هيءَ جا لات "لطيف" جي

حُڪمُ ٿِيو بادَلَ کي، تہ سارَنگ ساتَ ڪَجَنِ،
وِچُون وَسَڻَ آئِيُون، نَہَ نَہَ مِينهَن ٿِمَن،
جِنِ مَهانگو لَهي ميڙيو، سي تا هَٿَ هَٽَنِ،
پَنجَنِ مَنجهان پِندِرَهن ٿِيام، اِئَن تا وَرِقَ وَرَنِ،
ڏُڪارِيا ڏيہَ مان، شالَ موُڏي سَبُ مَرَنِ،
وَري وَڏي وَسَ جوُن، ڪَيوُن ڳالهِيوُن ڳَنوارَنِ،
سَيّدُ چوي سَپِن، آهِ توهِ تُنهنجيِ آسِرو.

(سُر سارنگ)

***

ڪڪرن کي اَمر (الاهي حڪم) ٿيو تہ مينهن جا سانباها ڪجن. وچون برسات وسائڻ آيون، مينهن ڏماڏم پيا وسن، جن (واپارين) اَن مهانگو خريد ڪري، سانڍي رکيو، سي هاڻ پڇتائين ٿا. پنجن مان پندرهن ٿي ويا (اگهہ تيٽو رٽي ويٺا)، اِئين سندن بندين جا پنا ٿا اُٿلن، شال سڀ ڏڪاريءَ مڙيئي موُڏي ملڪ مان نابود ٿي وڃن. ڳنوارن وري وڏي وسڪاري جون ڳالهيون ڪيون آهن. شاهہ صاحب ٿو چوي تہ "اي ڏٽي! مڙني لاءِ تنهنجي مهر ئي آڌار آهي." (ڏسجي ٿو تہ اُنهيءَ زماني ۾ بہ خلق، واپارين جي آزاريل هئي).

("شاهہ جو رسالو" ڪلياڻ آڏواڻي تان ورتل)

سائين سدائين ڪرين
مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار
عالم سڀ آباد ڪرين

احمد سولنگي

بي خواب هوا آئي

جنهن وقت ڪلي مون تي، آ رات جي تنهائي،
اکڙيون نہ اکيون ڪنهن پي، دل ڪنهن بہ نہ پرچائي،
بي خواب هوا آئي
بي خواب هوا آئي

معصوم محبت جا، لمحا هي سڙن ڇو ٿا؟
۽ دل جي قبيلي جا، خيما هي سڙن ڇو ٿا؟
ڪنهن ڇو نہ ڪئي دل جي دل سان مسيحائي؟
بي خواب هوا آئي
بي خواب هوا آئي

جَهتَ اک نہ لڳي رڻ جي، رولاڪ پکين جي آ،
جڻ سانت سڀي سوڙهي، پوشاڪ پکين جي آ،
ڪنهن طرف ڪڏهن گونجي، ڪا گونجَ نہ صحرائي.
بي خواب هوا آئي
بي خواب هوا آئي

آواز ويا وسري، نغما بہ ويا وسري،
واڪا نہ وڻن ۾ ۽ جهونڪا بہ ويا وسري،
ماحول ڪيو ڪيڏو، سُرَ ساز کي سودائي.
بي خواب هوا آئي
بي خواب هوا آئي

چُپ چاپ سڄو صحرا، چُپ چاپ سمندر آ،
چُپ چاپ ڏمالون ۽ چُپ چاپ قلندر آ،
چُپ چاپ ٽِڙن تارا، چُپ چاپ اڪيلائي.
بي خواب هوا آئي
بي خواب هوا آئي

ڪو ٽڙ بہ نہ خوابن ڪي، اُرڻ جي رڪان خواهش،
آڪاش، منڊل سارا، آڪرڻ جي رڪان خواهش،
رفتار اُتم اهڙي، مان اُن جو تمنائي.
بي خواب هوا آئي
بي خواب هوا آئي

ٽماهي

ABC CERTIFIED

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 69 | اپريل- جون 2019ع | نمبر 2

سرپرست

مخدوم سعيد الزمان "عاطف"

چيئرمين، سنڌي ادبي بورڊ

انچارج سيڪريٽري

سيد سڪندر علي شاهه

ايڊيٽر

ثمينه ميمڻ

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو

P 56592
19-7-2019

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20)

سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ

The "Mehran" Quarterly

Vol: 69, No 2/2019

(Established in 1955)

- An age old leading journal of Scholarship in Sindhi Language, Acknowledged in all Literary circles of Pakistan and Abroad.
- Contemporary Creative writings, History, Civilization Education, Music, Folklore, Archaeology, Lexicography, General Culture of Sindh and Translations from world Literature are the main topics of Material Usually Published in this Periodical.
- Published by *SINDHI ADABI BOARD*

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

- Publication Contact:

Editor, 'Mehran' Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
E.mail: sindhiab@yahoo.com
Website: www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:

Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline Hyderabad,
Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

ٽائيٽل تصوير: آصف رضا نظاماڻي

خريداريءَ لاءِ رابطو:

مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: اٺ سو رپيا — فون نمبر: 022-2633679 — في پرچو: ٻه سو رپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

بسم الله الرحمن الرحيم

سوچ-لوچ

سنڌي ادبي بورڊ پاران ٽن ڏينهن جو ڪوٺايل ڪتابي ميلو:

سنڌي ادبي بورڊ پاران ڪتابن جي عالمي ڏينهن جي حوالي سان 25- اپريل کان 27- اپريل تائين ٽن ڏينهن جو ڪتابي ميلو لڳايو ويو. جنهن جو افتتاح بورڊ جي چيئرمين سائين مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' ڪيو. بورڊ جي چيئرمين افتتاحي تقريب ۾ خطاب ڪندي چيو تہ ڪتابن جي عالمي ڏينهن جي مناسبت سان ڪتابن جو ميلو لڳائي ادبي بورڊ جي علمي ادبي سرگرمين جي شروعات ڪئي آهي ۽ وڌيڪ چيو تہ ڪتابي ميلي جو اصل مقصد نئين نسل کي ادب ڏانهن دلچسپي وڌائڻ آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي اڳڻ تي ٽن ڏينهن واري ڪوٺايل ڪتابي ميلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ثقافت کاتي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٽرسٽ، روشني پبليڪيشن، پيڪاڪ پبليڪيشن، ڪويتا پبليڪيشن، پوپٽ پبليڪيشن ۽ سنڌي ادبي بورڊ پاران اسٽال لڳايا ويا. هن ڪتابي ميلي ۾ مادر علمين جي استادن، شاگردن، شاگردياڻين سميت زندگيءَ جي مختلف شعبن سان تعلق رکندڙ ساڃاهہ وند ڌرين شرڪت ڪئي ۽ گهڻي تعداد ۾ ڪتاب خريد ڪيا.

بورڊ آف گورنرس جو تعارفي اجلاس:

سنڌ سرڪار پاران مخدوم محمد سعيدالزمان "عاطف" جي سربراهيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو بورڊ آف گورنرس جوڙيو ويو آهي. بورڊ آف گورنرس ۾ ناميارا عالم، شاعر، اديب، جن ۾ محترم جسٽس ريٽائرڊ سيد ارشاد علي شاهہ، محترم ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو، محترم ڊاڪٽر نواز علي شوق، محترم ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ، محترم مختيار ملڪ، محترم سيد شبير علي شاهہ "هاتف"، محترم ڊاڪٽر اسد جمال پلي، محترم سيد حاڪم علي شاهہ بخاري، محترم ڊاڪٽر ڪريم احمد خواجہ، محترمہ نذير ناز، محترم سرفراز احمد راڄڙ، محترم عبدالقادر جوڻيجو، محترم عبدالقادر منگي ۽ تعليم کاتي جو نمائندو محترم احسان الله لغاري صاحب شامل آهن.

بورڊ آف گورنرس جو پهريون تعارفي اجلاس تاريخ 16- مئي تي سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين محترم مخدوم محمد سعيدالزمان "عاطف" جي سربراهيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ ٿي

گذريو. جنهن ۾ مانواري چيئرمين صاحب ۽ ميمبر صاحبان پنهنجو پنهنجو تعارف ڪرايو ۽ ان کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ جي ماضي، حال ۽ مستقبل جي رٿائن، ترقياتي ڪمن ۽ ادبي رٿائن تي ويچاري ڪارائتا فيصلا ڪيا ويا.

نئين بورڊ آف گورنرس جي جوڙجڪ سان ادبي حلقن ۽ سنڌ جي باشعور ماڻهن کي ان ڳالهه جي قوي اُميد آهي ته موجوده بورڊ آف گورنرس جي اچڻ سان سنڌي ادبي بورڊ ترقيءَ جون منزلون ماڻيندو ۽ ادب ۽ تحقيق جي ميدان ۾ جوڳا قدم کڻندو، جنهن سان سنڌي ادب کي وڌيڪ ترقيءَ جون منزلون نصيب ٿينديون. سنڌي ادبي بورڊ جي نئين چيئرمين جي مقرر ٿيڻ سان نئي سنڌي ادبي بورڊ ۾ نئون اُتساهه پيدا ٿيو آهي ۽ ملازمن ۾ پڻ خوشيءَ جي لهر پيدا ٿي آهي. مخدوم صاحب جي سنڌي ادبي بورڊ جي ملازمن جي مسئلن تي نهايت دلچسپيءَ سان ورتل اُپائن ۾ ڪافي عرصي کان ملازمن جي رهيل ترقين ملڻ سان ملازمن جي همت افزائي ٿي آهي. اميد ته مليل ترقين سان اداري جا ملازم بورڊ جي ترقيءَ لاءِ اِجا وڌيڪ محنت ۽ نيڪ جذبن سان ڪم ڪندا ۽ پنهنجون ذميواريون بهتر طريقي سان نڀائيندا.

سنڌي ادبي بورڊ ٽه ماهي "مهراڻ" لاءِ بهتر ڪاغذ، ڇپائي ۽ معيار کي بهتر ڪرڻ سان گڏ ٽه ماهي "مهراڻ" جي قيمت ۾ اضافو انڪري -/200 رپيا ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ جو مهانگائي تمام گهڻي ٿي وئي آهي. ڪاغذ، مس وغيره کان علاوه سرڪاري پوسٽ خرچ ۾ پڻ سرڪار پاران تمام گهڻو اضافو ٿيو آهي، انهيءَ هوندي به بورڊ طرفان رسالي جي قيمت ۾ معمولي اضافو ڪيو ويو آهي. اداري کي اُميد آهي ته پڙهندڙ رسالي جي ڇپائي وغيره تي ايندڙ خرچ جي روشنيءَ ۾ قيمت ۾ اضافي جي باوجود پنهنجو سهڪار ۽ تعاون جاري رکندي، ٽه ماهي "مهراڻ" جي سرڪيوليشن جي واڌاري ۾ پنهنجو اڳ وانگر تعاون جاري رکندا.

هتي اها ڳالهه به واضح ڪرڻ ضروري آهي ته اداري طرفان هر ڏکئي وقت ۾ ٽه ماهي "مهراڻ" جاري رکي معيار کي برقرار رکندي رسالو وقت سر شايع ڪيو آهي ۽ پڙهندڙن مان پڻ ساڳئي ريت تعاون جي قوي اُميد آهي.

ثمينه ميمڻ
ايڊيٽر

چوليون

وکر سو وهاءُ

- مقصود گل 9
- حسن درس 10

تحقيق

- شاهه جو سُر ڏهر/ ڏاهر ۽ محققن جي تحقيق —عبدالقادر ڪوسو 13
- مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ 'تجنيس مڪرر' جو جائزو —ڊاڪٽر الطاف جوکيو 27
- سنڌ ۾ نقشبندي سلسلو ۽ ان جا نامور بزرگ —ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو 34
- موتين مُٺِ - ڊاڪٽر علي اڪبر 'اسير' قريشي 47
- ابوڙي ڪئمپ —ڊاڪٽر آزاد قاضي 67
- علامه محمد هدايت علي 'نجفي' تارڪ مفسر ۽ مترجم - پروفيسر مظهر علي قريشي 79
- ديوان گل جي اشاعت تي آخوند گل محمد هالائيءَ جي چيل قطعه تاريخن جو فني جائزو —ميرزا دبير 88

شاعري

- امداد حُسيني 103
- ادل سومرو 104
- نصير مرزا 105
- ج.ع.منگهاڻي/امر اقبال 106
- خليل "عارف" سومرو 107
- ڪوثر سوز هالائي 108
- روبينه ابڙو 109
- رحيمداد جوڳي 110
- گُل محمد چنجڻي 111
- انجم قاضي 113
- امتياز عادل سومرو 114
- جيئند علي مهر 115
- جبار 'تاثير' سومرو/ مستقيم بازيدپوري 116
- غازي جمالي 117
- سيما عباسي 118
- بيتاب ناپَر 119
- روشن شيخ 120
- زين ڪوسو 121
- ياسين ڪنير 122
- اظهر 'آزاد' مغل 123
- ڪير چند شرما 124
- علي اصغر لاڙڪ/ فيض الله مگريو 'فنائي' 125
- ڪاشف ميمڻ 126

ڪهاڻيون

- اُرڏايون عشق جون
129 - بادل جمالي
- ندا
140 - رسول ميمڻ
- خواب اکيون
142 - ابراهيم ڪرل
- ننڍڙو فرشتو
149 - بهادر ٽالپر
- ڪُتي جو آپگهات
151 - علي رضا قاضي
- سواليءَ کي خالي نه موٽاءِ
154 - انيلا 'نيل' ميراڻي

متفرق

- يادگيريون
159 - ڊاڪٽر قاضي خادم
- ڊاڪٽر محبت ٻرڙو شاگرد سياست کان ٻولي ماهر تائين (يادگيريون)
171 - نورنبي راهوجو
- شڪارپور جون چار صديون (صدارتي تقرير)
178 - غلام محمد لاکو
- يورپي دانشور ۽ اوير (تاريخ)
مبارڪ علي
181 سنڌيڪار: اظهر آزاد مغل
- ڊاڪٽر غلام علي الانا (جائزو)
184 - ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ
- واڇوڙن ۾ لاٽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي 'لطيفيات' تي ڪيل ڪم جو جائزو
188 - ڊاڪٽر سعيده شفيق ميمڻ
- شيخ عزيز- لطيف شناس، صحافي، محقق، تاريخدان ۽ دانشور (شخصيت)
192 - مرزا ڪاظم رضا بيگ
- گُبباءِ، ماءِ فرينڊ! (ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ کي پيتا)
198 - سليم چنا
- عورتن ۾ پاڻ مارڻ وارا واقعا (تاثر)
209 - حسينه ساند
- "وقت بيهي نٿو..." هڪ درد ڪٿا محمد علي پناڻ جو 'طويل نظم' تي مشتمل ڪتاب (تبصرو)
210 - رياضت ٻرڙو
- "اڌورو داستان" (قاضي خادم جون يادگيرين تي لکيل ڪتاب) (تبصرو)
214 - سلطانه جمالي
- مولائي ملاح جو ڪتاب "چارڻ چوريو چنگ" احساساتي تصويرن جو البم (تبصرو)
216 - سڄڻ سنڌي
- منهنجو ڪاڇو (تبصرو)
217 - الطاف ملڪاڻي
- علامه ميان غلام محمد مهيسر رحه 83هون عرس: ادبي ڪانفرنس جو احوال
219 - رپورٽ: شوڪت چاچڙ
- توسان نينهن ڪو ناهي- قنبر ۾ آڪاش انصاريءَ سان ملهايل رهاڻ جي رپورٽ
222 عبدالرزاق ڪلهوڙو
- برصغير جو برک صوفي اسڪالر پروفيسر ڊاڪٽر سخي محمد فاروقي (تاثر)
226 - استاد محسن علي شر

مقصود گُل

(جنم: 15- اپريل 1950ع - وفات: 14- فيبروري 2015ع)

غزل

اکين ئي اکين ۾ ستارن جُون ڳالهيون، اڃا ياد آهن اشارن جُون ڳالهيون.
وئي وقت جي ويرَ تي وِيرَ گذري، نہ وسري، نہ وسريون پيارن جُون ڳالهيون.
ڪڏهن مَنُ نہ آهي، ڪڏهن مُور ماسو، عجب هِن اسان عشق وارن جُون ڳالهيون.
سدا سُورَ سُڏڪا، ڏَجها، ڏوجهرا سَوِ، نہ هَر هَر پُڇو، حُسن وارن جُون ڳالهيون.
سُکن ۾ وڏا نهڪ ياڪيون ۽ پيرا، ڏُکن ۾ نہ سمجهن ڏُکارن جُون ڳالهيون.
هُجي سيجَ سوري، يا سُقراط پيالو، سَچيون سونَ ورنيون سچارن جُون ڳالهيون.
هليو واڳ ڏاڙهيون بہ ڏيئي ڇڏيائون، نہ پُلجي بہ پُڇجو پلارن جُون ڳالهيون.
ڪٽي گُل گُلابي نہ آڇيو اسان کي، ٻُڏي ڪير سگهندو ڳلارن جُون ڳالهيون.

حسن درس

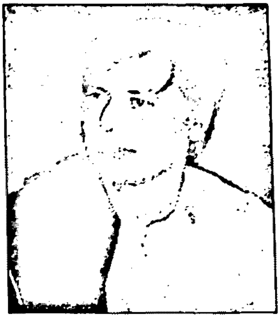

(جنم: 05- سيپٽمبر 1966ع - وفات: 16- جون 2011ع)

غزل

اسان ئي ڪوي ڪاڪ ڪوتا جا راڻا، اسان سان ئي مومل ڪيا موهه ماڻا.

اسان ئي ته اونده سان الجهون ۽ انڪون، اسان جي نه ذات جا ڏيئا اجهاڻا.

اسان ڪنب ڪوهي نه خيالن جا ڇڏيا، اسان جي اندر جا عقاب اڏاڻا.

اسان ته ٻنائيءَ سندا شعر ڳايا، اوهان ئي پڙهيو پيا پرايا پراڻا.

نڪي در ڏارئين ڪنهن جو جهليوسين، نڪو نوسياسين وڃي نام ناڻا.

وساريا نه آهن اسان وڻ وطن جا، ٻلياسين نه دودي ۽ ڊونگر جا ٻاڻا.

نڪي لوڀ لالچ اسان ڪي نمايو، نڪي بيت دوها اسان جا وڪاڻا.

ڪٽي ٻات ۾ لاٽ وانن ڪي ووڙي، اسان ئي ٻره جا ڪيا هن پڇاڻا.

سيئي سنڌ تنهنجي تسبيح پڙهن پيا، "حسن" سي نه هر دم آهن اياڻا.

عبدالقادر ڪوسو

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

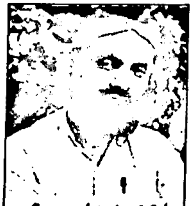

ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو

ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي

ڊاڪٽر آزاد قاضي

پروفيسر مظهر علي قريشي

ميرزا دبير

تحقيق

جڏهن کان انسان وجود ۾ آيو، تڏهن کان خبر ناهي ته ڪهڙن ڪهڙن روپن ۾ ڪيترا دؤر آيا ۽ ويا، هر دؤر جي عڪاسي يا مڪمل ڄاڻ ڏيڻ ڪنهن جي وس جي ڳالهه به ته ناهي جو اِهي پنهنجو پاڻ ختم ٿيندا ويندا آهن ۽ نوان دؤر اُن وقت جون نيون جدتون ۽ تبديليون ڪٺي ماضيءَ جو حصو بڻجڻ لاءِ اُڀريو، اڪين آڏو پيا ايندا آهن ۽ ڏسندي ئي ڏسندي جڻ هوائن ۾ تحليل ٿيو وڃن، جن سان آندل جدتون، روايتون، قدر ۽ سڀ ڪجهه ڪَکَ پن جيان اُڏري وڃي سڪي سڙي ڳري رک جو ڍير بڻجي ويندا آهن، هر جاندار چاهي بيجان شيءِ جيان.

اڄوڪو دؤر جنهن ۾ اسين سڀ جيون پيا ڪيئي منزلون لتاڙي سائنسي ۽ ٽيڪنالاجي ترقيءَ جي چوٽ کي اچي رسيو آهي، پوءِ به انسان کي پڪ آهي ته ايندڙ دؤرن جي پيٽ ۾ اِهي سموريون ترقيون جڻ ڪجهه ئي نه هونديون، توڙي جو هر گذريل دؤر جي پس منظر ۾ ٿيندڙ ايجاد يا ترقي اُن وقت جي اهم ترين شيءِ ليکبي هئي، پوءِ چاهي اُها باهه هجي، پوشاڪ هجي يا هٿيار هجن.

وقت انسان ذات کي ريل، جهاز، موٽر ڪارون ۽ اهڙيون بيون ڪيتريون ئي عجب ۾ وجهندڙ شيون تيار ڪري ڏيکاريون، پر هاڻي ڪمپيوٽر جي ايجاد سموري دنيا کي پنهنجي لپيٽ ۾ آڻي ڇڏيو آهي. اِسڪائيپ تي ڳالهه ٻولهه آمهون سامهون پئي ٿئي، تصويرون پڻ هڪ ٻئي ڏي پَل ۾ پهچيو وڃن ۽ اهو وقت به پري ناهي جو انسان خود به ڪا سائنسي ايجاد واري ٽيبليٽ يا گولي ڳيهي جهٽ ۾ جنهن ملڪ ۾ چاهي اُتي پهچي وڃي!

هي جهان اهڙو ته ڪرشماتي آهي جو جيڪا به سوچ ذهن ۾ اچي ٿي سا ڪنهن نه ڪنهن طرح عمل ۾ پڻ اچيو وڃي، ڇو ته هي ڪائنات قدرتي معجزو آهي، رڳو "ڪُن" چوڻ سان ئي اهو مطلب حاصل ٿيو وڃي جيڪو ديني ڪتابن ۾ آهي.. جنهن موجب هي جهان جُڙي پيو، جيڪا ڄڻ احساس ۽ جذبن جي ڪا راند هجي.... ٻيو ڪجهه به نه!

ماهتاب محبوب

ڪتاب: "سوچون سمنڊ سمان"

ص 14_15 تان کنيل

عبدالقادر ڪوسو

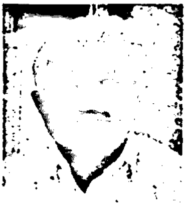

شاهه جو سُر ڏهر/ڏاهر ۽ مُحققن جي تحقيق

شاهه جي ڪلام جي محققن جي گڏيل راءِ آهي تہ هيءُ سُر، شاهه جي رسالي جو "مغز يا ئت" آهي. هِن سُر ۾ شاهه وڏ ۾ وڏ موضوعن کي بيان ڪيو آهي.

(1) سجاڳي، (2) ڏاڍي سان مهاڏو اٽڪائڻ، (3) حالتن کان باخبر رهڻ، (4) آئيندي جو اونو رکڻ، (5) پنهنجي مقصد سان سچو رهڻ، (6) ڏٽيءُ جي ساراهہ، (7) مناجات، (8) مرشد جي اچڻ جي آس، (9) سلوڪ جي راهہ ڏسيندڙن جي تلاش، (10) بي ثباتي ۽ بيوسي جي ڪيفيت، (11) غفلت کي ڇنڊڻ، (12) سنڌ جي تاريخ جاگرافي کان سواءِ ٻيا انيڪ ڪردار هِن سُر ۾ شامل آهن.

شاهه جي رسالي کي ترتيب ڏيندڙن هن رسالي جي سُر ڏهر کي مختلف نمبرن تي رکيو آهي. سڀني ڇاپي رسالن ۾ هن سُر جو نمبر ساڳيو نہ آهي. منهنجي ايياس مان اندازاً 20 عدد ڇاپي رسالا گذريا آهن، ڪِن رسالن ۾ هي سُر 17هون نمبر، ڪِن ۾ 23هون نمبر تہ ڪِن ۾ 24هون نمبر، ڪِن ۾ 25هون آهي، ڪِن ۾ 29هون نمبر آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رسالي ۾ هيءُ سُر تيرهون نمبر آهي. مختلف ڇاپي رسالن ۾ بيتن جي تعداد جو ڳاڻيٽو مختلف آهي. ڪِن ڇاپي رسالن ۾ هِن سُر ۾ 162 بيت آهن، ڪِن ۾ 161، ڪِن ۾ 150، ڪِن ۾ 147، ڪِن ۾ 115، ڪِن ۾ 112، ڪِن ۾ 109، ڪِن ۾ 106، ڪِن ۾ 98 ۽ ڪِن ۾ 71 آهي.

مجموعي طور تي ڇئي سگهجي ٿو تہ سڀني ڇاپي رسالن ۾ بيتن جو وڏ ۾ وڏ تعداد 162 آهي ۽ گهٽ ۾ گهٽ بيتن جو تعداد 71 آهي.

ساڳيءُ ريت هِن سُر ۾ جيڪي وايون ڪنيون ويون آهن، انهن ۾ بہ اختلاف آهي. سڀني مرتبن وٽ وائُن جو تعداد چار آهي، پر اُهي چارئي وايون ساڳيون نہ آهن. ٿُلهي ليکي هن سُر ۾ سَت وايون آهن، جن مان ڪنهن مرتب ڪهڙيون ڪنيون تہ ڪنهن مرتب ڪهڙيون ڪنيون. هِن سُر ۾ ڪِن رسالن ۾ چار داستان ڏنا ويا آهن، ڪن ۾ پنج، محمد قاسم راهمي واري رسالي ۾ ڪل 9 داستان آهن، سگهڙ فقير حاجي الهداد جهنجهي واري رسالي ۾ ڪل 8 داستان آهن ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ واري رسالي ۾ ڪل 5 داستان آهن.

شاهه جو سڀ کان پهريون رسالو جيڪو ڇاپي صورت ۾ آهي، اُهو ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ وارو آهي. انهيءُ رسالي ۾ سُر ڏهر کي ڏاهر ڪري لکيو ويو آهي. سنہ 1866ع جي آخر ۾ ۽ سنہ 1867ع جي شروع ۾ پهريون بمبئي ڇاپو ظاهر ٿيو ۽ ٻيو ڇاپو بہ 1876ع ۾ سُر ڏهر کي ڏاهر ڪري لکيو ويو آهي. 1886ع ۽ بعد ۾ 1889ع ۾ بمبئي مان چوٿون ڇاپو ظاهر ٿيو ۽ ان کان پوءِ 1893ع ۾ بمبئيءَ مان شاهه جي رسالي جو پنجون ڇاپو پڌرو ٿيو. انهن ڇاپي رسالن ۾ سُر ڏهر کي ڏاهر ڪري لکيو ويو آهي. بمبئي مان شاهه جي رسالي جو ڇهون ڇاپو 1899ع ۾ ستون ڇاپو 1911ع، اٺون ڇاپو 1921ع ۾ شايع ٿيا. انهن رسالن ۾ بہ شاهه جي رسالي جي سُر ڏهر کي ڏاهر ڪري لکيو ويو آهي. ان کان پوءِ بہ بمبئيءَ مان شاهه جي رسالي جا ٻہ ايڊيشن شايع ٿيا آهن، انهن ۾ بہ سُر ڏهر کي ڏاهر ڪري لکيو ويو آهي.

1931ع ۾ مولوي محمد ابراهيم بختيارپوري جو مرتب ڪيل رسالو وجود ۾ آيو ۽ ان کان اڳ 1913ع ۾ مرزا قليچ بيگ پنهنجو رسالو ترتيب ڏنو، اُن پڻ سُر ڏهر کي ڏاهر ڪري لکيو آهي. خانبهادر محمد صديق ميمڻ، محمد عثمان ڏيپلائي، تاراچند شوقيرام جو رسالو 1900ع ۾ ڇپيو. انهن رسالن ۾ بہ سُر ڏهر کي ڏاهر ڪري لکيو ويو آهي. ٿُلهي ليکي چئي سگهجي ٿو تہ شاهه جي ڇاپي رسالن ۾ اٺ اُهي رسالا آهن جن ۾

هِن سُر کي ڏهر ڪري لکيو ويو آهي، باقي اڪثر رسالن ۾ هِن سُر کي ڏاهر ڪري لکيو ويو آهي.

سُر ڏاهر جو پس منظر:

ڪيترن عالمن ڏاهر کي ڏهر ڪري لکيو آهي. لسانيات جي دائري ۾ ٻنهي لفظن جو جائزو وٺبو ته ڏهر لفظ ڏاهر جي مخفف (ننڍو ڪيل) آهي. ڏهر ٿر جي ٻن پٽن جي وچ واري هيناهين سنئين زمين کي چيو ويندو آهي. ڏهر کي ٻَني به چوندا آهن.

هي لفظ 'ڏاهر' مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڏس، اهڃاڻ، آگاهي، ڄاڻ وغيره.

خليفي نبي بخش چيو آهي ته:

ڪُتو ٻَهڪي، مَر اُٿي، ڏُجڻ پئي ۾ ڏاهه

هِن سٽ ۾ ڏاهه مان مراد ڄاڻ آهي. ڏاهه لفظ جي ٽين معنيٰ ٻانهي، گولي ۽ ڏن ۾ آيل عورت به آهي، جنهن کي شاهه سُر سسئيءَ ۾ ڳايو آهي.

زرخريد جتن جي، گولي ٻندي ڏاهه

۾ سُر ڏهر ۾ 'ڏاهر' لفظ جو واسطو گولي، ٻانهيءَ سان نه آهي، باقي آگاهي ۽ ڄاڻ جي معنيٰ مطابق ڏاهر اسم فاعل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، ڏس ڏيندڙ، آگاهه ڪندڙ يا ڏاهو. علم لِسان موجب جيئن لوهار مان لُهر، ميهار مان ميهر، ڏاتار مان ڏاتر ۽ ڪُنڀار مان ڪُنڀر اسم فاعل آهن. اسان وٽ اڄ به ڏاهري قوم آهي، هن قوم جي ماڻهن کي ڏاهريءَ جي بجاءِ ڏهري به چوندا آهن.

سُر ڏهر لاءِ خيال آهي ته ڏهر هڪ راڳ يا راڳڻيءَ جو نالو آهي. قديم زماني ۾ سنڌ ۾ ذڪر فڪر جا قديم بيت ۽ وايون سُر ڏهر ۾ آلاپيا ويندا هئا ۽ پوءِ انهن واين ۽ بيتن کي ڏهر جا بيت سڏيائون.

سُر ڏهر جيڪا هڪ راڳڻي آهي، اها گُر تي چڪي آهي. هن راڳڻيءَ ۾ مَدح، مناجات، مرشد جي ساراهه، سلوڪ جي راهه ۾ پانديئڙن جي سِڪ، غفلت کي ڇڏڻ ۽ موت جو برحق هجڻ جي ڳالهه بيان ٿيل هوندي آهي. ڏٺو وڃي ته شاهه جي سُر ڏهر ۾ شامل بيتن ۽ واين جو مضمون انهيءَ مضمون انهيءَ مفهوم سان ٺهڪي اچي ٿو.

ڏهر نالي جو ڪارڻ: شاهه هِن سُر ۾ سنڌ ۽ ڪڇ واري زمين جي سمي سردار ڄام ڏاهر جو ذڪر ڪيو آهي. ڄام ۽ ان جي وڏن جي آباد ڪيل ڌرتيءَ جا ڪيترائي آثار اڄ به اُتي موجود آهن. جيئن هبو، لوٺو، ڪيرو، ڪريڙ (ڄام ڏاهر وٽ واري سرزمين ۾) پنهنجي نالي سان شهر ٻڌايو جيڪو ڏاهر مان پوءِ ڏهر ڪوٺيو ويو. انهيءَ شهر جا آثار تعليمي ڏيپلي جي ٻلهياري ۽ رحمڪي بازار جي شهرن جي وچ تي موجود آهي. انهيءَ زماني ۾ ڍورا درياهه جو وڏو وهڪرو اُتان وهندو هو ۽ ڏاهر جو شهر آباد هو.

ڄام ڏاهر جي بادشاهي ننگر پارڪر، مِٺي، ڏيپلو، ڊگهڙي، بدين، گولاڙچي، ڪڇ ۾ لکپت، سنڌڙي، ڪريڙ، ٻني ۽ ٻيلي تي مشتمل هئي.

سُر ڏهر ۾ شاهه تمام گهڻا موضوع بيان ڪيا آهن، پر جيڪي خاص موضوع آهن، اُهي هيٺ ڏجن ٿا:

(1) وهڪرا، (2) علائقا ۽ پَٽ، (3) ٻيٽ ۽ جبل، (4) ماڳ مڪان، (5) قومون ۽ ذاتيون، (6) لوڙائو ۽ هاٿو، (7) ماري ۽ شڪاري، (8) پکي ۽ جانور.

مٿيان سڀ موضوع جاگرافي ۾ شامل آهن.

شاهه جي سُر ڏهر جو ٻيو اهم موضوع تاريخ آهي. شاهه نائين ۽ ڏهين صديءَ جي تاريخ هن سُر ۾ اهڙيءَ طرح پيش ڪئي آهي ۽ ڪو وڏاءُ ۽ ڪُهڻاءُ نظر نٿو اچي. هِن سُر ۾ شاهه مشهور ۽ سکر ماڻهن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ۾ جسوڌڻ آگرو، لاکو ڦُلاڻي ۽ پُنرو بداماڻي، اهم ڪردار آهن.

شاهه جي سُر ڏهر ۾ خاص موضوع مناجات ۽ دُعا آهي. هِن سُر ۾ چوٿون موضوع غافل ۽ مغرور انسان کي چتاءُ آهي، هن سُر ۾ پنجون موضوع شاعر جو ذاتي مشاهدو آهي.

سنڌ جا مشهور قديمي وهڪرا

(1) اُهرندو هاڪڙو:

تاريخ جي ثابتين، سنڌي شاعرن ۽ سگهڙن جي بيانن مان اسان کي اهو ثبوت ملي ٿو ته سومرن جي آخري دؤر سنه 1471ع تائين هاڪڙو درياءُ پنهنجي جوڀن ۽ جنسار سان وهندو هو. هيءُ درياءُ اُتر مان هماليه جبل مان نڪري پنجاب، بهاولپور، جيسلمير جي اُيرندي ڪناري مان وهندو، ٿرپارڪر ضلع جي ڇور اسٽيشن وٽان اُوير ڏکڻ طرف مُڙي عمرڪوٽ ۽ ڇاڇري تعلقي جي ايراضيءَ مان وهندو ننگرپارڪر، پاري ننگر جي

قريب ڪاري ۾ وڃي ڇوڙ ڪندو هو. جسوڌڻ آگرو جنهن پنيهل درياءَ جي ڪنڌيءَ جو حڪمران هو ته هيءُ هاڪڙو درياءُ نندي ڍوري جي شڪل ۾ هو، جنهن کي "سانگهه" سڏيندا هئا. شاهه اهڙي منظرنگاري هيٺينءَ ريت ڪئي آهي:

ڪَنڌئين اڪَ ڦُلاريا، "سانگهه" سُڪو گلهه،
مُهڙائي وٽان، رويو راڄ رضا ڳهري

مهڙاڻو جسوڌڻ آگري جو ٻيو نالو هو ۽ جسوڌڻ جا وڏا لوهارڪو ڪم ڪندا هئا.

سنڌ جو ٻيو مشهور قديمي وهڪرو "ڍاڳي":

ڍاڳي قديم وهڪرو آهي، جنهن کي دامن درياء به ڪوٺيندا هئا، هيءُ وهڪرو نئين ڪوٽ واري ايراضيءَ مان ڏکڻ طرف ٻلهيار شهر جي اُوڀر کان وهندو ڪڇ جي رڻ ۾ داخل ٿيندو هو. شاهه اُن وهڪري جو ذڪر هيٺينءَ ريت ڪيو آهي:

جنهن ڍاڳي ڍور، ٻئي وَهن ٻلهيار ۾،
تنهن تازِئِن تُور، هو جَسُوڌڻ سِين.

ڪلياڻ آڏواڻي تازڙين تُورڪي تاجر ذات ڄاڻايو آهي ۽ لکي ٿو ته اُهي هاري هئا ۽ جسوڌڻ آگري لاءِ لکي ٿو ته هُو واپاري ۽ وڻجارو هو، پر تمام گهڻا عالم جن ۾ شيخ سُومار بديڻائي ۽ معمور يوسفاڻي انهيءَ ڳالهه کي رد ڪن ٿا. شاهه جي رسالي جا اِهي ٻئي شارح ۽ تاريخدان هيٺين ڳالهه سان اتفاق ڪن ٿا ته تازڙين تُور جي معنيٰ بهترين تازيون گهوڙيون آهي. اُهي ٻئي عالم لکن ٿا ته جسوڌڻ آگرو پنيهل درياءَ جو بادشاهه هو ۽ وڻجارو ڪونه هو. جَسو ۽ جَس راڄ جَسوڌڻ آگري جا يار هئا، پر بادشاهه نه هئا. جسوڌڻ آگري جي انهن ٻنهي يارن کي لاکي ڦلاڻيءَ جي ماميءَ "راءِڪنگهار"، "ريهاڻ" جي عشق ۾ اچي قتل ڪرايو هو ۽ انهيءَ سبب جي ڪري ئي لاکو ڦلاڻي ڏاڙيل ٿيو. پٽ ڏٺي اهڙي منظرنگاري پنهنجي هيٺئين بيت ۾ ڪئي آهي:

پُڇاڻ پُلي نِڱئو، ڏيئي پاڳوڙي پير
جَسي ۽ جَس راڄ جي، مٿي وانئِين وير
ڪڇ رهندو ڪير، جو لاکو لوڙائو ٿيو.

علامه آءِآءِ قاضي جَسي ۽ جَسراج کي لاڙ جا حاڪم ڪري ڄاڻايو آهي.

سنڌ جو ٽيون قديمي وهڪرو "ڍور":

ڍور سنتونڊي جو هيءُ قديم وهڪرو جيڪو ونگي شهر وٽان ڏکڻ اوڀر ڏانهن مڙي قديم شهر ڏهر وٽان ڪڇ جي ايراضيءَ ۾ داخل ٿيندو هو. شاهه هن درياءَ جو ذڪر سُر ڏهر جي ٻارهن بيتن ۾ ڪيو آهي، جن مان مثال طور ٻه بيت هيٺ ڏجن ٿا:

ڍور نه اڳينءَ ڍار، مَهنڊِ ملاحن لکيو
موڙي جوڙيئون مَڪڙا، پسيءَ پاڻيءَ پار،
جَسوڌڻ جيڏا يار، پيا وِيرَ وِملس ۾.
سَڄُ ڪِ سُڪو ڍُور، ڪَنڌئين اڪَ ڦُلاريا،
جُنگن چِنيو زور، سَرُ سُڪر سُونڱي ڪيا.

سنڌ جو چوٿون قديمي وهڪرو "پُراڻ/پوراڻ":

هيءُ درياءُ ٿرپارڪر ضلع ۾ ڪاهوءَ جي دڙي جي پرسان وهندو ڏکڻ ڏانهن ويندو هو. هن نديءَ تي پُوراڻ يعني پُورن واري ندي نالو مشهور ٿيو. هن نديءَ جي ڪناري پراڻي شهرن جا تمام گهڻا ڪنبرات موجود آهن، جن ۾ سلموئي قديم، دڙيلو، جُهڏو قديم، بالائي ڪوٽ، ڪانڇي ڪوٽ، وِڳهه ڪوٽ، سنڌڙي، لکپت ۽ ونگو شهر مشهور آهن. ڪاهوءَ جو پٽ ميرپورخاص ۾ موجود آهي. ڪاهو: سومرا دؤر جي سمي سردار ڄام نندي جو سالو هو، جيڪو ٻدام جي ايراضيءَ ۾ رهندو هو. شاهه پُوراڻ جي پَٽ کي دُعا ڪندي هيٺينءَ ريت ڳايو آهي:

مون کي ڪِنوٽين خوش ڪيو، جي ڳَڳَر ۾ ڪاري
وُٺا پٽ پُراڻ جا، وُٺيون سلماري
لکن کي لطيف چئي، پَلُر پياري
وِڄڙيُن ولري، ڪلهي ڪعبي تي ڪَرَ نائيا.

پُراڻ درياءَ جو ذڪر شاهه سائين هيٺئين بيت ۾ پڻ ڪيو آهي:

جُهوري تُون پراڻ، جَڳَ چَنيهَ سَنيائين،
ترڪي ڏٺا هاڻ، لاکي جهڙا ٻَهِيڙا.

سنڌ جو پنجون قديم وهڪرو "پنيهل":

هيءُ لاڙ جو مشهور قديم وهڪرو آهي، جيڪو بدين جي اولهه کان گولاڙچي جي ايراضيءَ مان وهندو هو ۽ ٻڙ جي ڍوري وٽان وڃي رڻ ڪڇ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. هن درياءَ جي قديم شهرن مان "آڳڙو" خاص ڪنبر آهي.

شيخ سومار بدينائي پنهنجي ڪتاب ”لطيف جا لاڙ تان پيرا“ ۾ هن پنيهل درياهه لاءِ لکي ٿو ته: ”مٿي بيان ڪيل آڳرو ڪنبر پنيهل درياءَ جي ڪنڌيءَ وارو اهو شهر هو، جتي جَسوڌڻ آڳرو بادشاهه هو.“ وڌيڪ لاءِ هُو لکي ٿو ته: ”جَسوڌڻ آڳري کي ڄام اُنڙ سَمي قتل ڪرايو، جنهن جو ڪارڻ جَسوڌڻ آڳري جي حسين و جميل زال ”مروبت راڻي“ هئي ۽ ڄام اُنڙ سمي انهيءَ نيت سان جَسوڌڻ آڳري کي مارايو هو ته ان جي مرڻ وڃڻ کان پوءِ هو سندس زال مروبت خاتون پرڻجي ها، پر ائين ٿي نه سگهيو. جَسوڌڻ آڳري جي قتل ٿيڻ کان پوءِ ان جي زال مروبت راڻي راتوواهه پنهنجي ڌيءَ نوريءَ کي ساڻ ڪري ٺٽي جي مشهور ڍنڍ ”ڪينجهر“ تي وڃي ملاحن ۾ پناهه ورتي ۽ اها ساڳي نوري ئي هئي جيڪا ملاحن ۾ نِپني ۽ اُن حسين خاتون تي بعد ۾ ڄام اُنڙ سمي جو پٽ ”ڄام تماچي“ عاشق ٿي پيو، جنهن جو ذڪر شاهه پنهنجي رسالي جي سُر ڪاموڏ ۾ ڪيو آهي:

ماءُ جَنهن جي مروبت خاتون، پيءُ جَسوڌڻ ڄامائي،
جيئڻ سڳو منجهه سروَنڊڙيَ، تيئڻ راڻين ۾ راڻي،
اصل هئي اُن ڪــي، اهل جـــامـــائـــي،
سَمي سُڃاتــي، پيڙو پُلُس پانهــن ۾.

شاهه پنيهل درياهه جو ذڪر اُن جي سُڪڻ ۽ پنيهل جي طرفان جوابي مناظراتي بيت هيٺينءَ ريت بيان ڪيا آهن، شاهه جو پنيهل درياهه کان سندس سُڪڻ جي لاءِ پُڇيل بيت:

پنيهل تو ۾ پُور، اڳيون ناهي آبَ جي
سُڪين ڪهڙي سُور، پيئي واري وِچ ۾.

پنيهل جو شاهه کي جوابي مناظراتي بيت:

پنيهل چئي پرينءَ کي، سلري آئون سُڪي
آهيم اولاد کي، جَسوڌڻ جو جان ۾.

تاريخ جي ثابتين، سنڌي شاعرن ۽ سگهڙن جي بيانن مان اهو ثبوت ملي ٿو ته سومرن جي آخري دؤر تائين هاڪڙو درياهه پنهنجي جوڀن ۽ جنسلر سان وهندو هو.

سُر ڏهر جي هِنئي داستان ۾ شاهه سائين جَسوڌڻ آڳري ۽ پنيهل درياهه جو ذڪر ڪيو آهي. جَسوڌڻ آڳري جي دؤر ۾ پاڻيءَ جي موج سببان ملڪ ۾ آبادي ۽ ماڻهن ۾ خوشحالي هئي، ان بعد وري پنيهل ۾ پاڻي سُڪڻ، ماڻهن جي لڏپلاڻ ۽ ملڪ ڦِٽڻ جو ذڪر شاهه جي سُر ڏهر جي هِنئي داستان ۾ ٿيل آهي.

ڪنڌين اُڪ اُڀاريا، سانگن سڪو گاهه،
مُهڙاني وٽان، رويو راڄ رضا گهري،
(بلوچ جو رسالو)

سُر ڏهر ۾ علائقن جو ذڪر:

1. ڪاڇو: ڪڇ جو ٻيو نالو آهي. ڪاڇي لاءِ جوهر بروهي ۽ معمور يوسفاڻي جو هڪٻئي سان اختلاف رهيو آهي. جوهر بروهي ڪاڇو دادو واري علائقي کي سمجهندو هو، پر جڏهن معمور يوسفاڻي ساڻس مناظرو ڪيو ۽ ڪيس چيائين ته ٿر واري ڪاڇي ۾ ٻني به آهي، پيلو به آهي، ڪريڙ به آهي، لوڻو به آهي، ڦَهو به آهي، جُهرو جبل به آهي، پُج به آهي، ڏاڳي به آهي، ٻور وهڪرا به پهچن ٿا، لاکو ڦلاڻي به آهي، پُنرو ٻداماڻي به آهي، جَسوڌڻ مهڙاڻي به آهي، جاڙيجا سما به آهن، ريباري به آهن، سنگهار قومن جا آثار به آهن ته انهيءَ مناظري ۾ جوهر بروهي کي معمور يوسفاڻيءَ چيو ته ”تنهنجي دادو واري ڪاڇي ۾ اهي سڀ شيون ڪٿي آهن؟“ ۽ پوءِ برابر جوهر بروهي اهو تسليم ڪيو، ته اهو ساڳيو ڪاڇو آهي، جنهن ۾ سنڌ ۽ ڪڇ جي اچڻ وڃڻ جا چوڏهن رستا آهن، اهي هيٺ ڏجن ٿا:

چوڏهن چارا: (1) جاتي، (2) رحم ڪي بازار، (3) ڪَرهيو پانداري، (4) گهاڙي، (5) علي بندر، (6) ڏهر، (7) ونگڙو، (8) ٻلهيار، (9) ننگر، (10) ونگو، (11) جليلي، (12) ٿر تلاءُ، (13) سوراچنڊ (14) آڏيگام وانا وارو چارو.

ڪاڇي جو ذڪر شاهه هيٺين بيتن ۾ ڪيو آهي:

پُڇان پَلي پيس، وتو راهه رڪاب ۾،
ڪَڇ رهندو ڪيس، لاکو لوڙائڻ سين.

تن جاڙيجن جاڙ ڪئي، راهه سين رُتا جي،
ڪيئن ماڻيندا سي، چوڏهن چارو ڪڇڙو.

پُڇان پَلي نِڱي، ڏيئي پاڳوڙي پيس
جَسي ۽ جُسراج جي، مٿي وانئين ويس
ڪڇ رهندو ڪيس، جو لاکو لوڙائو ٿيو.

ٻيو علائقو چوڻاڻ:

قديم دؤر ۾ ننگر پارڪر واري مٺي تعلقي جي اوڀر واري ايراضيءَ کي چوڻاڻ چوندا هئا. هن علائقي ۾ ڄام سپڙ جي حڪومت هئي ۽ هيءُ سما ننگر جو حاڪم هو. وسڪاري جي مُند ۾ هيءُ حاڪم چوڻاڻ واري علائقي ۾ وڃي رهندو هو، شاهه اهڙي صورتحال جي منظرنگاري هيٺينءَ ريت ڪري ٿو.

جهوڪون نہ جهٽڪن، وڳ نہ پسان وَٽ ۾،
آيل سنگهارن، جيڪُس چوڻاڻو چِٽ ڪيو.

هن بيت ۾ شاهه سائين چوڻاڻ کان سواءِ جنهن ٻئي علائقي جو ذڪر ڪيو آهي، اهو علائقو وٽ آهي.

وٽ: تعلقي ڏيپلي ۽ مٺي جي ڪڇ رڻ واري پٽيءَ جو نالو وَٽ آهي، هيءُ علائقو ديگهہ ۾ گهٽو ۽ ويڪر ۾ گهٽ آهي.

ٽيون علائقو، "ٻيلو":

ٻيلو ڪڇ جي رڻ ۾ مشهور ٻيٽ آهي، اصل سَپڙ نالي ٻہ مشهور ڪردار آهن. شاهه سُر سورٺ ۽ پريات ۾ ٻيلي جو ذڪر ڪيو آهي. سپڙ ٻہ ٿي گذريا آهن. (1) ڄام سپڙ چوڻاڻي، (2) سپڙ ولد چوڻو رونجهو ٻيلي ڌڻي.

هن سپڙ جو ذڪر شاهه سُر پريات جي بيت جي هيٺئين سِٽ ۾ ڪيو آهي:

رُونجهي رات اُپٽيا، هِيري سَندا هَٽ. (سُر پرياتي)

سپڙ رونجهو اصل ۾ لسٻيلي جو هو، اُتان ڪاوڙجي شهدادپور واري ايراضي ڪنبر "ماڙي سَپڙ" ۾ اچي رهيو جيڪا اڄ بہ ڪنبرات جي صورت ۾ موجود آهي.

شاهه سُر ڌهر ۾ جيڪو علائقو ٻيلو ڳايو آهي، اُن ۾ سَپڙ چوڻاڻي جو ذڪر آهي:

ڪيڏانهن ويا سَنگهار، جي هُئا هِني پيٽئين،
ڏور تہ ڏوريون ٻار، ٻيلي ٻنهي ڪُنٽِئين.

پنجون علائقو "ڪريڙ":

ڪريڙ لفظ لاءِ مرزا قليچ بيگ پنهنجي رسالي ۾ صفحہ 711 تي هڪ لفظ کي "ڪريڙ" لکيو آهي ۽ لغات لطيفي ۾ هن جي معنيٰ ڏيندي لکي ٿو تہ: هي رڻ ڪڇ جو ٻيٽ آهي.

ڪريڙ لاءِ معمور يوسفاڻي لکي ٿو تہ "ڪريڙ" رڻ ڪڇ جو ٻيٽ آهي. سنڌ جا قديم وهڪرا "ڪريڙ" ٻيٽ کي پاڻي پهچائيندا هئا. ڪونجون ۽ پاڻيءَ جا ٻيا سڀ پکي اُتي پهچندا هئا، پر ڏهين صديءَ جي آخر ۾ اُهي وهڪرا سُڪي ويا ۽ اُها زمين اهڙي تہ پکي ٿي وئي جو پکين جا پير بہ ڏُکجي پيا. آفتاب ابڙي سُر ڌهر بابت پنهنجي هڪ مقالي ۾ "ڪريڙ" لفظ جي وضاحت ڪندي لکيو آهي تہ اهو لفظ "ڪريهر" آهي. هُو وڌيڪ ان لفظ کي سمجهائڻ لاءِ پنهنجي ڳوٺ جي هڪ سگهڙ جو حوالو ڏيندي رقم طراز آهي تہ هيءُ زمين جو هڪ قسم آهي ۽ انهيءَ سخت زمين کي "ڪريهر" چئبو آهي، جنهن ۾ پکي ڪوٺڙو ڪري نہ سگهندو آهي. ڊاڪٽر آفتاب ابڙي جي لفظ "ڪَريهر" کي اگر صحيح سمجهجي تہ هيءُ زمين جو هڪ قسم آهي، جتي پکي ڪوٺڙو ڪري نہ سگهندو آهي تہ يڪلم خيال انهيءَ پاسي وڃي ٿو تہ ڇا ڪونج پکي ڪوٺڙو ڪندو آهي؟

اصل ۾ هي لفظ شاهه جي شارحن ۽ محققن پنهنجا پنهنجا انومان ڪڍي معنائون لکيون آهن ۽ پنهنجا پنهنجا رايا ڏئي ان جي معنيٰ ۽ تشريح ڪئي آهي. اها ڳالهہ مڃجي ٿي تہ شاهه جي رسالي تي جيتري تحقيق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪئي آهي، ايتري اڄ ڏينهن تائين ڪير بہ سنڌي عالم نہ ڪري سگهيو آهي. ڊاڪٽر بلوچ ڪريڙ کي پنهنجي ترتيب ڏنل رسالي ۾ "ڪريهڙ" لکيو آهي ۽ ان جي معنيٰ "ڪيڙي يا ڪيڙيل زمين لکي اٿس. هن ڪريڙ لفظ جي معنيٰ "ڪرڙي" بہ ٿيندي. هاڻي جيڪڏهن قلمي نُسخن بمبئي ڇاپن ۾ لفظ ڪريڙ لکيل آهي، مرزا قليچ بيگ بہ انهيءَ لفظ کي "ڪريڙ" ڪري لکيو آهي. معمور سفائي بہ هن لفظ کي ڪريڙ لکيو آهي، پر آفتاب ابڙي پنهنجي مقالي ۾ هن لفظ کي "ڪَريهر" لکي ڪونج پکيءَ جو ڪوٺڙو ڪرڻ واري جيڪا ڳالهہ لکي آهي، اها ڪافي مُنجهائيندڙ آهي. سنڌ جي لطيف شناس ماڻهن کي منهنجي اها گذارش آهي تہ هن لفظ جي ٻيهڪ آخر ڪهڙي هئڻ گهرجي؟ مان هن لفظ جي لاءِ مَعُمور يوسفاڻي واري معنيٰ سان بہ اتفاقي آهيان تہ ڊاڪٽر بلوچ واري نئين تحقيق ڪيل لفظ "ڪريهڙ" کان بہ انڪاري نہ آهيان.

اسان جي ڪافي بزرگ محققن جن ۾ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي پنهنجي ترتيب ڏنل رسالي ۾ هن بيت کي هيئين طرح لکيو آهي. صفحه 597، بيت ع 14 ، داستان 04.

آيون ڀور ڀَريءِ اصل سنڌي آسري
ڪري هَريون ڪري پاٿان پير ڏکويا پڪئين.
"سُرڏَهر"

علام آءِ آءِ قاضي هيئنئين سٽ کي مٿئين ڪجھ ٻي طرح هيئن لکيو آهي:

"ڪڙي هريون ڪري"، پاٿان پير ڏکويا پڪئين.
سر ڏهر (صفحه 659).

غلام محمد شاهواڻي ساڳئي بيت جي پوئين مصرع کي هيئنئين طرح لکيو آهي.

"ڪنيڙيُون ڪري"، پاٿان پير ڏکويا پڪئين.
(صفحه 127)

غلام محمد شاهواڻي "ڪنيڙ"جي معنيٰ لکي ٿو ته ڪنيڙائين يا ٻَرن ۽ "ڪري" جي معنيٰ سخت، صحيح لکي آهي.

محمد عثمان ڏيپلائي صفحو 253 تي هن سٽ کي "ڪري هريون ڪري" واري ترتيب ۾ لکيو آهي. سيني بمبئي ڇاپن ۾ پوئين مصرع ۾ "ڪريهر" لفظ لکيو آهي. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ڪري هر لفظ کي "ڪنيڙ" ڪري لکيو آهي. پوين سيني شارحن پهرين رسالن جو نقل ڪيو آهي. سُرسسئي سان شروع ٿيندڙ سيني رسالن ۾ هيءُ لفظ "ڪريڙ" لکيل آهي. جڏهن ڪان راڳ نامي جي ترتيب سان شروع ٿيندڙ سُرڪلياڻ کي اول نمبر تي رکيو ويو ته انهن سيني مُرتبن "ڪريڙ" لفظ کي نہ سمجهندي "ڪري هر" ۽ "ڪنيڙ" لکي ڇڏيو، ڪن رسالن ۾ اهو لفظ "ڳنيهر" پڻ لکيو ويو آهي.

ٿلهي ليکي سيني رسالن جي مطالعي جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته هيءُ اصل لفظ ڪريڙ آهي ۽ اُن جي معنيٰ سخت، ڪرڙي واري، ڪيڙيل زمين يا ڪيڙي صحيح ثابت ٿئي ٿي. هن لفظ جي بيهڪ کي تقريباً ستن نمونن سان لکيو ويو آهي.

1- ڪڙي هريُون ڪري 2- ڪري هريون ڪڙي 03 ڪري هو يُون ڪري 4- ڪريڙون ڪري 5- ڪريهرپڻ ڪري 6- ڳنيهريون ڳري 7- ڪنيڙون ڪري.

شاهه جي سُر ڏهر جي هن بيت جو نثري مفهوم ڪجھ هينئين ريت آهي.

آيُون ڀور ڀَريءِ اصل سنڌي آسري
ڪريڙيُون ڪريءِ پاٿان پير ڏکويا پَڪئين.

نثري مفهوم: ڪُونجون اڳ ۾ سنڌ جي قديم وهڪرن مان جيڪي وهڪرا "ڪريڙ" جي ٻيٽ کي پاڻي پهچائيندا هئا. انهيءَ جي آسري تي "ڪريڙ" واري ٻيٽ تي اچي ڪٿيون، پر پنٺئي چوي ٿو ته اُهي وهڪرا سُڪي ويا ۽ اُها زمين اهڙي ته پڪي ٿي وئي جو پکين جا پير بہ ڏکجي پيا.

سُر ڏهر تي شاهه جي 244 هين عُرس جي موقعي تي پڙهيل مقالن جو ڪتاب آهي، هن جو پهريون ڇاپو 1989ع ۾ ڇپيو، انهي ڪتاب جو مُرتب ڊاڪٽر نوازعلي شوق آهي، انهي ڪتاب ۾ آفتاب ابڙي جو مقالو "سُر ڏهر جي لغات لکيل آهي" ۽ انهيءَ مقالي ۾ ڊاڪٽر آفتاب ابڙي ڪريڙ لفظ کي "ڪَريهَر" ڪري لکيو آهي، جيڪو تحقيق طلب آهي.

شاهه سنڌ جي قديم وهڪرن جو "ڪريڙ" ٻيٽ تائين پاڻي پهچائڻ جو ذڪر پنهنجي هن سُر ۾ ڪيو آهي، اُهي وهڪرا ڏهين صديءَ جي آخر ۾ سُڪي ويا. اهڙو پس منظر مٿئين بيت ۾ بيان ڪيل آهي. هڪ ٻيو بيت پڻ هيٺ پيش ڪري ٿو، جنهن ۾ شاهه"ڪريڙ" واري ايراضيءَ ۾ لاکي ڦلاڻيءَ جُون لوڙيُون هٽڻ جو ذڪر ڪيو آهي.

هَني مٿان هَنڌوا، لاکو نہ لاهي،
"ڪريڙ" ڪيل ڪريءِ اُيوني آهي،
وڃيو سي ڪاهي، جي ڪيڙي هيٺ ڪنگهار جي.

ڇهون علائقو ٻنو: عالمن لکيو آهي ته جنهن جاءِ تي حضرت آدم عليه السلام کي لاٿو ويو، ان جاءِ جو نالو 'دَجنا' هو. اهو نالو عرب عالمن لکيو آهي. "ڪاهڙ" ۾ هڪ اهڙو ماڳ آهي، جنهن کي ڏاجهٽا چون ٿا. ڏاجهٽا کي جيڪڏهن عربيءَ ۾ لکبو ته دَجنا ٿيندو. روايت آهي تہ پاڪ ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن کي جنت جي هير حاصل ٿيندي هئي ۽ پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم نماز کان فارغ ٿيڻ وقت گهڻو ڪري سنڌ مُلڪ ڏانهن مُنهن ڪري ويهندا هئا. اهو ئي

سبب آهي جو هن ڌرتيءَ کي باب الاسلام ڪوٺيو ويو آهي. پهريون وحي جو سلسلو هتان شروع ٿيو، جنهن ۾ حضرت آدم عليه السلام جي اولاد مذهبي تربيت حاصل ڪئي. پهرين ديني درسگاهه پڻ هتي قائم ٿي. هن علائقي کي ڏاڏي آدم عليه السلام جي ٻني به چوندا آهن. ٻني علائقي جو ذڪر شاهه هينئين بيت ۾ ڪيو آهي:

ٻني ٻهڻ نه ڏي، ڄُهري ويئي جهوڪ،
لوڙي مٿان لوڪ، لاکي لڪ لڏائيا.

ستون نمبر علائقو پاندر: ٻنيءَ جي پرسان مشهور خِطو آهي. هن خطي کي شاهه هينئين بيت ۾ ڳايو آهي.

لاکو لوڙي آيو، هَبي پيئي هاڪَ،
پاندُر ڪَنا پُڇڙي، ڏونگرِ پئي ڌاڪَ،
اُنيون ۽ عِراق، ڳَنيا ته ڳنڍيون ٿيا.

هن بيت ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٻي سِٽ هينئين ريت لکي آهي:

پانڙَ ڪانڊ پڇڙي، ڏونگر پئي ڌاڪ.

ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته: ”لاکي جي لوڙين سبب پانڙ ۽ ڏونگر ۾ اهڙو ته ڌهڪاءُ پيدا ٿيو جو ”ٻڪري يا رڍ جو پُڇُ“ مطلب ته ڪو به چوپايو جانور اڳ وانگر ڇيڪ چَرندي نظر نه ٿي آيو.“ هن بيت ۾ مَعمُور يُوسفاڻي جو خيال آهي ته ”پانڊر ڪان پُڇڙي“ يعني پَڇُم تائين لاکي جي لوڙين جو ذڪر شاهه هن بيت ۾ ڪيو آهي. هن بيت ۾ لاکي جي اُنين هٺڻ بابت ٻني هبي ۽ پَڇُم مان ڌاڙو هٺڻ بابت شاهه جي منظرنگاري بيان ٿيل آهي ۽ عراق مان مراد عراقي نسل واري گهوڙي ”لکي“ آهي، جنهن گهوڙيءَ تي چڙهي لاکو اُنين جا وڳ ٻوڙائي تيز رفتاريءَ سان ڪاهي ويندو هو ۽ واهر لاءِ پويان ڪيس ڪو به وَهَڻ پُهچي نه سگهندو هو.

اٺون نمبر علائقو پَڇُم: هيءُ علائقو پاندر جي قريب آهي. هيءُ علائقو سنڌ توڙي ڪَڇ ۾ مشهور آهي، جنهن کي شاهه پڇڙي، پَڇُمڙي ڪوٺيو آهي.

هن علائقي ۾ ڏونگر به آهن ته سَنئون پَٽ به آهي. هن علائقي بابت مثال لاءِ اڳ ۾ ئي مٿي بيت لکيو ويو آهي، پر هڪ سٽ هيٺ ورجايان ٿو، جنهن ۾ شاهه پَڇُم جو ذڪر ڪيو آهي.

پانڊُر ڪَنان پُڇڙي، ڏونگر پئي ڌاڪَ

نائون علائقو ڪوهيار: پارڪر ۽ ڪَڇ ۾ سُر ڍهر جي بيتن ۾ ڪٿي لفظ ڪوهيار، ڪٿي ڇَپر، ڪٿي روهه استعمال ٿيل آهي. هن علائقي ۾ رواجي جبل به آهن ته نالي وارا جبل به آهن. انهن جبلن ۾ هَبو، ڄُهرو، ڪِيرو، لُوٺو، وروڙائو ۽ ڪارونجهر آهن. پٽائي ڪوهيار علائقي جو ذڪر هينئين بيتن ۾ ڪيو آهي، جن ۾ ڪٿي ڇپر ۽ ڪٿي روهه استعمال ٿيل آهي.

1- روهه راماڻا ڪَن، اڄ پڻ هَلڻ هَاريُون،
ڪَرڳل ڪُونجڙين، رلئي ۾ رات ڪيو.

2- چيتا ڪيو چُڇيچ ٻَبلاٽي ٻُٽ ۾،
نيٽن ننڍيرَ ڏيچ چيڙون ڇپر آيون.

3- ڪاڇو ۽ ڪوهيار، ڏونگر سنڌن ڏيهڙو
ساڄهر نهي ٻارُ، ڪوه نه ويئن تن سين.

علائقو نمبر ڏهون لوٺو: لوٺو جبل به آهي، پٽ به آهي ۽ لوٺو ڳوٺ به آهي. لوٺو ٻني کان اولهه طرف آهي. لوڙي جو ذڪر شاهه جي هينئين سٽ ۾ ٿيل آهي.

لُوڙي مٿان لوڪ، لاکي لڪَ لڏائيا.

يارهون نمبر علائقو ”هبو“:

هبو، لوڙي واري علائقي جو مشهور جبل آهي، جيڪو ڄام ڏاهر سمي جي پڙ ڏاڏي ڄام هَبي جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو. ڄام هبي بابت شاهه جو بيت مٿي اڳي لکي چڪو آهيان. صرف هڪ سِٽ مثال خاطر هيٺ لکجي ٿي.

لاکو لوڙي آيو، هَبي پيئي هاڪَ.

علائقو نمبر ٻارهون ”ڄُهرو“:

ٻني جي ڪناري جو مشهور جبل آهي، جتي اُنن ڄُون جهوڪون هُيون ۽ لاکي جي لوڙائو ٻنجڻ سبب اُهي خَتم ٿي وَيون. اهڙي منظرنگاري شاهه هينئين بيت ۾ ڪئي آهي.

ٻني ٻهڻ نه ڏئي، ڄُهري ويئي جهوڪ،
لوڙي، مٿان لوڪ، لاکي لڪ لڏائيا.

علائقو تيرهون "پڄ":

پڄ، ڪڇ جو مرڪزي شهر ۽ ڪڇ صوبي جي وچ ۾ آهي. لاکو ڦلاڻي پڄ جو رهاڪو هو. اهڙي منظرنگاري پڻ ڏٺي هيٺئين بيت ۾ ڪئي آهي.

پڄان پُڄي پيس، وڻو راهہ رڪاب ۾،
ڪڇ رهندو ڪيس، لاکو لوڙائن سين.

علائقو چوڏهون "بدام":

بدام اهڙو علائقو هو، جنهن ۾ هاڪڙي درياهہ ۽ پوراڻ جو پاڻي ريل چيل پيو هلندو هو. بدام جا ڪنبرات تعلقي ٽنڊي باگي ضلع بدين ۾ اڄ بہ موجود آهن* بدام جو سردار بداماڻي پنرو هو ۽ چيو وڃي ٿو، تہ اهو نائين صدي عيسويءَ جي دور جو هو. اوڪيءَ ۾ هر ڪنهن جي مدد ڪندو هو ۽ هن جي علائقي مان ڪوبہ ڏاڙيل مال نہ ماريندو هو ۽ جيڪڏهن ڪو ماريندو هو تہ ان جي وَاهر لاءِ بداماڻي پنرو پهچندو هو. پڻ ڏٺي اهڙي منظرنگاري هيٺئين بيت ۾ ڪئي آهي.

ڪُنڌيءَ مور ڪُٺڪيس، وَڳن واجهائيو،
بدلماڻي پُنرو، جو ٻُجهي سو آئيو.

علائقو پندرهون "گهاڙي":

گهاڙي بدين ضلعي جو تمام پراڻو شهر آهي، جنهن کي هاڻي شيخاڻي گهاڙي چون ٿا. هيءُ شهر جڏهن آباد هو تہ لاکو ڦلاڻي پيو يارن وٽ ايندو هو، پر اهڙو وقت آيو جو ٻين مشغولين جي ڪري يارن سان ملڻ لاءِ ڪافي وقت گذري ويو پر وڃي نہ سگهيو، يارن ڪيس چوائي موڪليو تہ "لاکا تو گهاڙي وساري ڇڏي، شاهہ اهو منظر هيٺئين بيت ۾ پيش ڪيو آهي.

لاکا لڳئي ڏينهن، گهاڙيءَ ريءَ ڪيئن گهاريئين،
مٽان وَسي مينهن، واٽون وَلين ڇانئيون.

علائقو سورهون "ڪنبو"

چام ڏاهر جي ٻتڙايل شهر جي ڪنبرن وٽ پور درياءَ تي هڪ وڏو ڪنبو هو، ڏهين صدي عيسوي جو.

بدام جي ڀرسان تاريخي آثار موجوده قنبر- شهدادڪوٽ ضلعي جي تعلقي قنبر ۾ بہ موجود آهن. مثال طور: بدام جو دڙو، بدام جي ڍنڍ، بدام جو ڪوٽ وغيره هي آثار قنبر تعلقي ۾ يونين ڪائونسل غيبي ديري جي حد ۾ موجود آهي، اهو طبعي طرح ڪاڇو ۽ جابلو علائقو سڏجي ٿو. (معاون ايڊيٽر)

2۔ ملاح قوم (قبيلو):

ملاح ڪا خاص قوم نہ آهي، جن ماڻهن بہ اهو پيشو اختيار ڪيو، ملاح سڏجڻ ۾ آيا. فارسي زبان ۾ ملاح کي ميربحر ۽ عربيءَ ۾ اميرالبحر سڏيو ويو آهي. ملاحن جو دريائن ۽ سمنڊن سان واسطو رهيو آهي. جهازراني ۽ ٻيڙا هاڪارڻ هن قوم جو پيشو آهي. هونءَ تہ شاهہ سُر سريراڳ ۽ گهاتوءَ ۾ هن قوم جو ڪافي ذڪر ڪيو آهي پر سُر ڏهر ۾ هيٺئين ريت ذڪر ڪيو اٿس.

پرو نہ اڳينءَ ڏار، مهند ملاحن لکيو،
موڙي چوڙيئون مڪڙا، پسي پاڻيءَ پار،
جسوتڻ جهڙا يار، پيا وير وِماس ۾.

3۔ اوڏ قوم (قبيلو):

اوڏ، دراوڙ نسل جي مزدور قوم آهي. هن قوم جو واسطو مٽيءَ سان رهيو آهي. شاهہ سُر ڏهر ۾ تمام گهڻن بيتن ۾ هن قوم جو ذڪر ڪيو آهي. ڪڇ جي علائقي ۾ لاکي جاڙيجي اوڏن کي ڏاڍو ستايو. لاکي ڦلاڻيءَ ٻيلي اوڏڻ سان عشق ڪيو ۽ ٻيلي اوڏڻ جي ڀرسان هڪ تلاءُ بہ نهرايو هو. پڻ اوڏ قوم جو ذڪر هيٺئين ريت ڪيو آهي.

1- اوڏڻ اوڏي آهہ، توکي لاکي ڪوٺيو
مٽيءَ سندو ملرو، لٿو تو مٿاهہ
توتي ريتو راهہ، ڪامل ڏٺي ڪڇ جو.

2- اڏيو جو اوڏن، سو ڊنگهر ڍلو مَ ٿئي،
جنهن ۾ ويهي ڪن، ليکو لاکي چام سين.

3- لاکا لک هٿا، پر ڦلاڻيءَ ڦير هيو،
آجا اوڏ ٿيا، پلئہ لڳي جنهن جي.

لاکو ڦلاڻي ڳُڻن، ڳالهين ۽ ڏاڍاين جو اُهڃاڻ آهي، پر شاهہ سندس اهو ڳُڻ ڳايو آهي جو غريب اوڏڻ سان دل لاتائين ۽ اوڏن جي لڄ پت رکيائين ۽ پاڻ وٽ اوڏن کي اجهو ۽ اوٽ ڏنائين.

4۔ جاڙيجا قوم (قبيلو):

جاڙيجا سمن جي هڪ مشهور نُک آهي، شاهہ جاڙيجا قوم جو ذڪر هيٺئين بيت ۾ ڪيو آهي.

جاڳو جاڙيجا، سمان سُک مَ سُمهو،
پَسو آن پلريا، لاکو ٿو لوڙيون ڪري.

5_ ناڪر قوم (قبيلو):

هيءَ قوم راجپوت نسل قوم آهي، سندن پيشو جنگ ۽ سپاهه گيري آهي. هن قوم لاءِ اها چوڻي آهي جيڪا ساموئي ۽ ماموئي فقيرن جي هڪ بيت سان منسوب آهي ته:

ڪاري ڪاباڙلي، جهڙو لڳندو ڇهه پهر،
مرمچي ملري، سُک وسندي سنڌڙي

شاهه ناڪر قوم جو ذڪر پنهنجي هينئين بيت ۾ ڪيو آهي.

ريبارڻ ريجهاءِ، لاکو لُولائين سين،
سَلُومانُ سنڌياءِ، ننڍ مٿائي ناڪرو.

6_ ڏاني قوم (قبيلو):

ڏاني اُها قوم آهي جيڪا ڏڻ جي رهاڪو هجي. انهيءَ قوم جو ذڪر شاهه سائينءَ هينئين ريت ڪيو آهي.

ڏاني وڳ مَ ڏار، هن پرائي ڏيهه ۾،
ڇيهو چلڙچڪ ٿيو وڳ اتاهين وار،
ڏُنر ڪاله قطار، لاکي لوڙائن جي.

7_ ريباري قوم:

هيءَ قوم، ڪڇ ۽ پارڪر جي پراڻي قوم آهي. لاکي ڦلاڻي جاڙيجن سمن، ريبارين کي ڏاڙا هنيا. ڪڇ جي راجا راءِ ڪنگهار جيڪو لاکي ڦلاڻيءَ جو مامو هو، انهيءَ ريبارڻ عورت سان عشق ڪيو هو. ريبارين لاکي ڦلاڻيءَ جا ٻه يار جسو ۽ جسراج قتل ڪرايا هئا. انهيءَ وير وٺڻ لاءِ لاکو ڦلاڻي ڏاڙيل ٿيو ۽ هن ريبارين لاءِ رڻ ٻاري ڏنو. اهو پس منظر شاهه هينئين بيتن ۾ پيش ڪيو آهي.

1- رڙي ريبارڻ روءِ، واڙي پايو وڇڙا،
ڪرا وڃڻ ڪنگهار کي، ڇَنڇل اُبي چوءِ،
واڙي وڃ نه ڪوءِ، لاکو لوڙائن سين.
2- رڙي ريبارڻ روءِ، اُبي ڏنگهر جهل،
ٻري هتان ٻَل، ڪيتريون ڪاهي ويا.

8_ سنگهار قوم (قبيلو):

سنگهار سماٽ قوم جي پراڻي شاخ آهي، هيءَ مالدار قوم هئي. تمام سخي، سجاڻ ۽ بهادر قوم هئي. هنن وٽ مال جهجهو هوندو هو ۽ اربع جي شام ۽ خميس جي رات جو هيءَ مالدار قوم سمورو ڪير ورهائي ڇڏيندي هئي. ڀٽائي پنهنجي رسالي جي سُر ڏهر ۾ هن قوم جي سخاوت، مهمان نوازي ۽ بهادريءَ کي ڳايو آهي ۽ سترهن بيتن ۾ انهيءَ قوم جو ذڪر ڪيو آهي.

هن قوم ۾ ڪير ورهائڻ جو باقاعده رواج هو. اُن دور ۾ واٽيا مالدارن وٽان ڳيهه وٺڻ ويندا هئا.

سنگهار قوم وٽ مينهون، اُنيون ۽ ڍڳيون هونديون هيون. سنگهار لفظ جي معنيٰ آهي مالدار، هن قوم جي مالداري پنج ڇهه سو سال هلي ۽ اڳتي هلي مالدارن کي سنگهار سڏيو ويو ۽ هن قوم جون بعد ۾ ڪيتريون ذاتيون ٿي ويون، جن جو تفصيل ڏيڻ هن مقالي ۾ طوالت جو سبب ٿيندو. مان هتي صرف سنگهار قوم بابت سُر ڏهر جا ٻه بيت لکان ٿو، جن ۾ انهن جي سخاوت شاهه بيان ڪئي آهي. بيتن جي بيهڪ ۽ پڙهڻين تي ڪافي اختلاف رهيو آهي. مان هتي ٻنهي پڙهڻين سان بيت لکان ٿو، جنهن ۾ اربع جي شام ۽ خميس جي رات سنگهارن جي ڪير ورهائڻ واري رسم ۽ ڪير ولوڙڻ جو ذڪر ٿيل آهي.

1- ڪير ڳرينڌي ريس، آيل سنگهارن سين.
جنين جي خميس، واٽيو واري ڇڏيو.
2- ڪيو ڪرينڌي ريس، آيل سنگهارن سين،
جنين جي خميس، مَنٿي مُور نه مَٽ ۾.

ڊاڪٽر بلوچ هينئين سٽ مٿائي هيئن لکي آهي.

سُر ڏهر جا ڪردار:

سُر ڏهر جا مشهور ڪردار هينيان آهن.

1_ هَاٽُو:

هَاٽُو جي معنيٰ آهي هٽڻ وارو، يعني مال هٽي وڃڻ وارو. تڪو گهوڙو بوڙائي مال کي بوڙائي وڃڻ وارو، شاهه هَاٽُو جو ذڪر پنهنجي هينئين سِٽ ۾ ڪري ٿو.

جر هاٽُو هُونئي مِٽ، ته ٻه لوبولاه مَ اُن جو.

2_ لوڙائُو:

لوڙائو لفظ لوڙ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي لُٽِ. لوڙائو اسم فاعل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي لٽ وَهائيندڙ. اصطلاحي معنيٰ ۾ لوڙائو ان سورهيه کي چيو ويندو آهي جيڪو لٽ وهائي، ٻين

ماڻهن کي ڪيرائي ۽ پنهنجي جان بچائي نڪري وڃي. لوڙائو يا هاٿو خاص قبيلو يا قوم نہ آهي. لوڙائو جو مثال شاهہ جي هيٺين سٽ ۾ موجود آهي.

واڙي وچ نہ ڪوءِ، لاکو لوڙائن سين.

3_ ماري ۽ شڪاري:

سُر ڏهر ۾ ماري ۽ شڪاريءَ جو ذڪر شاهہ ڪيو آهي. جيڪي پرديسي پکين ۽ جانورن کي ماريندا آهن. پکين ۾ ڪُونجون ۽ جانورن ۾ هرڻ ۽ روجهہ جو شڪار ماري ڪندا آهن. شاهہ ماري ۽ شڪاريءَ جو ذڪر پنهنجن هيٺين بيتن ۾ ڪيو آهي.

1- ڪُونجَ نہ لکيو ہاڻ، جو ماريءَ سندي مَن ۾،
اوچتي پَرياڻ، وَڳَرَ هٿي وِيڇُون ڪيا.

2_ روجهہ ۽ هرڻ بابت شعر:

رويو ريجائي چرين، چڻيو پلروٽہ
ڪُهي ڪيناري چاڙهيون، هرڻ وکٽي هٿ،
تو سر مٿان سَٽ، ملري ڏينهائي ڪري.

3- ڪوءِ پيريون ٻَن ٻور، ڦريو ڦُلڪان نہ چرين،
سائي پني سور، جڻهن تڻهن رُڄ جو.

روجهن بابت وائيءَ جون سٽون:

چيڙي وڏيس چيرين، هلروچائي نيهن،
لُڪون لڳن ڪوسيُون، ڏاوا تپن ڏينهن،
مون کي پرين ميڙئين، روجهڙيون ميڙئين مينهن.

مٿين بيتن ۾ ماري ۽ شڪاري جو اٽڪل سان ڪونجن، هرڻن ۽ روجهن جو شڪار جو ذڪر ڪيو آهي. هن مختصر مقالي ۾ پَرياڻ لفظ تحقيق طلب آهي، جيڪو سُر ڏهر ۾ ٽہ ٻن بيتن ۾ ٿيل آهي، ۾ منهنجي مطالعي جي آڌار هيءُ لفظ شاهہ چوويهن جاين تي استعمال ڪيو آهي ۽ اُهي چوويهہ بيت پرياڻ لفظ وارا مُنهنجي لکيل مقالي ۾ جيڪو جنوري 2018ع واري شماري ۾ ڇپيل آهي، ان ۾ لکيل آهن. هتي ٻہ بيت سُر ڏهر جا پَرياڻ لفظ سان لکان ٿو، جن ۾ پرياڻ لفظ جي معنيٰ توجهہ طلب آهي، جن ۾ هڪ بيت مٿي لکي چڪو آهيان ۽ ٻيو هيٺين ريت آهي.

ڪڻهن جهلين ہڪرا، وِيئي منجهہ وٿاڻ،
اوچتا، پَرياڻ، آهن ڏڻ ڏکين جا.

پَرياڻ لفظ جون شاهہ جي شارحن ۽ محققن ڌار ڌار معنائون لکيون آهن، اُهي هيٺ ڏجن ٿيون.

پَرياڻ= اهڃاڻ، ڏسُ، پتو، آثار، نِشان، پريٺو، پَريان وارا.

شاهہ جي رسالي جي شارح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هن لفظ جون هيٺيون معنائون ۽ اشتقاق لکيا آهن.

پَرياڻ (سن. پَرياڻ + پرِ= اڳتي + يا = وڃڻ)

پَهہ، رٿ، ارادو، ”بيبي خديجہ خواب ۾ ”پُروڙيسَ پَرياڻ“ (گُل حسن شر). ويچار، خيال، نصيحت، انجام، پانڌاڻ، مٿي جيڪي ٻہ معنائون ڏنيون ويون آهن، اُهي پنهنجي جاءِ تي، پر سُر ڏهر جي هيٺئين بيت ۾ ڊاڪٽر بلوچ پَرياڻ لفظ جي معنيٰ ڏهڪاءُ لکي آهي.

ڪُونجَ نہ لکيو ہاڻ، جو ماريءَ سندي من ۾،
لوچتي پَرياڻ، وَڳَرَ هٿي ويڇُون ڪيا.

ڊاڪٽر بلوچ هن لفظ جي معنيٰ ڏني، اهو سمجهائي ويو آهي تہ شاهہ جي اکرن تي تحقيق هلندي رهندي، پوءِ ٻوليءَ جا ماهر ڀلي اُنهن اکرن جي نين معنائن تي تنقيد ڪندا رهن. وڏي شاعر جي شاعري جي اکرن کي جيڪڏهن نہ سمجهيو سين تہ ان جي شاعريءَ جو فڪر سمجهڻ کان تمام بعيد آهي. پڻ ڏٺي ماري ۽ شڪاري بابت هيٺين بيتن ۾ ٻہ ذڪر ڪيو آهي.

1. بغل منجهہ بندوق، ماريءَ ميرا ڪپڙا،
ماريو مير ملوڪ، لتاڙيو لڪ چڙهي.

2- وڳر ۾ وائي، ڪالهہ ٿُنهنجي ڪونجڙي،
سر ۾ سلريڻي گهڻي پينر ۽ پلئي،
پسين نہ پلهي، جا ماريءَ سندي من ۾.

3- وڳراڪيريو سرسليو سور چڙيو
جُهري جهجندي ڏئي، سنيها کي سڄڻين.

شاهہ سُر ڏهر ۾ ڪونج پکي ڪانسواءِ جن ٻين پکين جو ذڪر ڪيو آهي. انهن ۾ باز، مور، ٻابيهو، للو ۽ ٻگهہ پکي اچي وڃن ٿا.

مثال 1-

اچي پرين پپ ڪيا، ڪر ٻابيهو جيئن موران.

مثال 2-

للي ڏيئي لاتہ ٻگلڪوٽ ڪفلر جلہ
وائي ڪن نہ واتہ، ٻگها پلاڙا ٿيا.

سر ڏهر جو اهم ڪردار لاکو ڦلاڻي:

لاکي ڦلاڻي بابت تاريخدان چون ٿا ته هي ڦل جو پُٽ هو ۽ ڪڇ جو حاڪم راءِ ڪنگهار، لاکي ڦلاڻيءَ جو ماملو هو. لاکو ڦلاڻو سنڌ جو هڪ وڏو سورهيه ۽ سرويچ انسان هو. لاکي ڦلاڻيءَ جي دور بابت تاريخ ۾ اختلاف آهي. تاريخ ريگستان جو مصنف راءِ هريجن لاکي لاءِ لکي ٿو ته: هو تقريباً 866ع ڌاري ڄائو هو ۽ لڳ ڀڳ 955ع ۾ وفات ڪري ويو.

شاهه جي رسالي جي محقق ۽ شارح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته: لاکو ڦلاڻي سنه 1200ع کان 1350ع تائين ٿي گذريو، لاکو ڦلاڻي سٽن سورهين ۽ ڏهن ڏاتارن ۾ به شامل آهي. شهسواري، سرڪشي، سورهيائي ۽ سخاوت جيڪا ان وقت جي حاڪم لاءِ ضروري سمجهي ويندي هئي، اُهي سڀئي صفتون لاکي ڦلاڻيءَ ۾ هُيون. سياسي بصيرت رکندڙ مفڪرن جو قول آهي، ڏاڍي سان ڏاڍ ڪرڻ ۽ مسڪين جي مدد ڪرڻ ڪنهن به ملڪ جي حاڪم لاءِ ضروري گڻ آهن ۽ اُهي سمورا گڻ لاکي ڦلاڻيءَ ۾ موجود هئا. شاهه، لاکي ڦلاڻيءَ جا اهڙا گڻ هيٺين بيت ۾ ڳايا آهن.

لاکا لک سجن، پرڦلاڻيءَ ڦير بيون،
جنهن ۾ راتا راڄيا، ڪوڙين منجهه ڪنبن،
جنهن جو جاڙيجن، سُتي سُنڃو نه لهي.

معمور يوسفاڻي جي تحقيق مطابق، لاکي ڦلاڻيءَ جي زال مهر راڻي، ڄام ڪرن جي ڌيءَ هئي. مهر راڻي پنهنجي شاديءَ لاءِ نهايت ڏکيا شرط رکيا هئا، جيڪي لاکي ڦلاڻيءَ پورا ڪيا هئا ۽ مهر راڻيءَ سان شادي ڪئي هئائين.

مهر راڻيءَ جي مائٽن ڏاج ۾ مال ملڪيت ۽ ڳهڻ ڳٺن سميت ڪيس ڪي هڪ مڱڻهار فقير به ڏنو هو. جڏهن راءِ ڪنگهار ڪڇ جي راڄا جو عشق ريباري عورت سان ٿيو ته ريباري لاءِ غرض بنجي ويا، انهن لاکي ڦلاڻيءَ جا ٻه يار: جسو ۽ جسراج قتل ڪرايا، انهيءَ وير وٺڻ لاءِ لاکو لوڙائو بنجي ويو ۽ ڌاڙا هڻڻ لڳو. هڪ رات لاکو ڦلاڻي رات جو دير سان موٽيو ۽ پنهنجي مڱڻهار فقير کي چيائين: مون کي ڪماچ تي راڳ ٻڌاءِ. مڱڻهار فقير ان رات اهڙو ته راڳ ڳايو جو لاکي ڦلاڻيءَ چيس ته جيڪو گهرڻو اٿئي سو گهُرُ. ان مڱڻهار فقير چيو ته مون وٽ سڀ ڪجهه آهي. مان اوهان جو نوڪر آهيان، پر مهر راڻيءَ فقير کي اشارو ڪيو ته سندس ڳچيءَ ۾ پيل سندس سونو هار ڪانئس گهري وٺي. ان تي مڱڻهار فقير مهر راڻي جي ڳچيءَ ۾ پيل هار ڏانهن اشارو ڪيو. لاکي چيو ته مهر اڄ کان پوءِ مون کي حرام آهي، اها توکي بخشيان ٿو. مڱڻهار فقير چيو ته مون ته توکان هار ٿي گهريو، اها ٿنهنجي راڻي آهي پر لاکو ڏک مان ڪاوڙجي لوڙيون هڻندو رهيو ۽ مهر کي ڌهاڳ ڏئي هليو ويو.

مهر راڻيءَ جا مائٽ اها ڳالهه ٻڌي مهر کي وٺڻ آيا، پر مهر انڪار ڪيو ۽ چيائين ته آءٌ لاکي ڦلاڻيءَ جا ڪَکَ ڪا نه ڇڏينديس. ان ڪانپوءِ مهر راڻي بادشاهي لباس لاهي ڇڏيو ۽ فقيراڻو لباس پهري مائٽن کان ڏاج ۾ مليل مڱڻهار جي نگرانيءَ ۾ ڏينهن گذاريندي رهي. مڱڻهار فقير راڄ مان ٽُڪر پني ايندو هو ۽ پن جي ٽڪرن تي ورهين جا ورهيه مهر گذاريا ۽ لاکي ڦلاڻيءَ جي ڌهاڳ ڏيڻ جي ڪري اهڙي ته جُهور پوڙهي ٿي وئي هئي، جهڙيءَ طرح بيبي زليخان حضرت يوسف عليه السلام لاءِ پوڙهي ٿي وئي هئي.

مهر راڻيءَ کي جيڪو ڌهاڳ مليو، اُن جو سبب سندس مڙس سان هڪ قسم جي حُجت هئي، ائين ڪرڻ سان لاکي ڦلاڻيءَ جي دل ۾ مهر لاءِ محبت گهٽ ٿي ويئي ۽ نفرت وڌي. لاکو ڏاڙيل هو ۽ اهو ڏوهه بخش ڪرڻ ڏاڙيل لاءِ ڏکيو هو، پر لاکي پنهنجي ڏاتاري ڏيکاري زهر جو ڍُڪ پريو.

مهر راڻيءَ جا مڱڻهار فقير سان ناجائز تعلقات نه هئا، پر شڪ ۽ گمان جڏهن دل ۾ ويهندو آهي ته دل واري ماڻهوءَ لاءِ نفرت پيدا ٿيندي آهي. گهڻن عالمن اهو لکيو آهي ته لاکي ڦلاڻي مهر کي ڇڏي سُنو ڪم نه ڪيو. ٿر جي هڪڙي سگهڙ انهيءَ پُل تي لاکي ڦلاڻيءَ کي ڪچو ڪيو آهي ۽ ڪيس ٻاراڻي طبعيت وارو ڪوٺيو اٿس، چوي ٿو ته:

لاکو ڦلاڻي، ڪچو ڪچاڻي،
جنهن ڪري ٻاراڻي، ڦٽي ڪئي مهر راڻي.

زليخان جهڙو ڪردار نڀائيندڙ مهر راڻي جُهور پوڙهي ٿي وئي. ڪافي ورهين ڪانپوءِ لاکو ڦُلاڻي اُتان اچي مُنيو، جنهن جُهوپڙيءَ ۾ مهر پنهنجي حياتيءَ جا ڏکيا ڏينهن گذاري رهي هئي. لاکي ڦلاڻيءَ کي اتي اُڃ ڏاڍو ستايو، نوڪر کي پاڻي آڻڻ لاءِ چيو. لاکي جو نوڪر جڏهن مهر جي جهوپڙيءَ ۾ پاڻي وٺڻ لاءِ ويو تہ مهر راڻيءَ ڪانئس پڇيو تہ تون ڪير آهين؟ نوڪر جواب ڏنو تہ آءٌ لاکي ڦُلاڻيءَ جو نوڪر آهيان، ان کي سخت اُڃ لڳي آهي پاڻي ڏيو. مهر پاڻيءَ جو وٽو ڀري اُن ۾ ڪَکَ وجهي ڏنا تہ ڪکن سبب لاکو ساهي ڪري پاڻي پئي، جو تہ لاڳيتو پاڻي پيئڻ سان لاکي جي صحت نہ خراب ٿي وڃي. جڏهن نوڪر پاڻيءَ جو وٽو کڻي لاکي وٽ پهتو تہ ڪکن جي ڪري يڪساهيءَ ۾ پاڻي پي نہ سگهيو ۽ هوريان هوريان ڪک ڪيندو پاڻي پيئندو رهيو. جڏهن پاڻي پيئائين تہ نوڪر کان پڇيائين تہ پاڻيءَ ۾ ڪَک ڪنهن وڌا آهن؟ نوڪر سڄي ڳالهہ ٻڌائي ۽ لاکو سمجهي ويو تہ اها رڻ جي راڻي مهر آهي. لاکي ڦلاڻيءَ وٽو نوڪر کي هٿ ۾ ڏئي مهر ڏانهن واپس موڪليو ۽ چيائين تہ نوڪر، مهر کي وڃي چئو تہ اڃا پئي جيئين!

نوڪر اهي لفظ مهر کي جڏهن وڃي چيا تہ هوءَ رڙ ڪري پَٽ تي ڪري پَئي ۽ ساهہ نڪري ويس. نوڪر اها ماجرا وڃي لاکي کي ٻڌائي ۽ لاکو يڪدم مهر جي لاش وٽ پهتو تہ مڱڻهار فقير بہ اتي اچي پهتو. مهر جي لاکي لاءِ وفاداريءَ جي ماجرا ان مڱڻهار فقير لاکي ڦلاڻيءَ کي ٻڌائي. لاکي ڦلاڻيءَ پوءِ مهر کي دفن ڪيو ۽ ڌاڙا هڻڻ ڇڏي ڏنا. لاکي جي ڌاڙن بند ڪرڻ بابت تاريخدانن جا اختلاف آهن. ڪي چون ٿا تہ لاکي پنهنجي پيءُ ڦُل جي وفات ڪانپوءِ ڌاڙا هڻڻ بند ڪيا پر اڪثر محققن جو اهو رايو آهي تہ لاکي ڦلاڻيءَ مهر راڻي جي مرڻ ڪانپوءِ لوڙهيُون هڻڻ ڇڏي ڏنيون. ٿر ۾ مهر راڻيءَ جو قبرستان اڄ بہ موجود آهي، جنهن کي مهر جو ڍَهر چيو ويندو آهي.

لاکو سَتن سُورهين مان ٽيون نمبر سورهيہ هو ۽ ڏهن ڏاتارن مان ٻيو نمبر ڏاتار آهي.

لاکي ڦلاڻيءَ جي وفات:

لاکي ڦلاڻيءَ جي موت بابت ٻہ روايتون آهن. ڪي راوي چون ٿا تہ ڪڇ جي ”راجا راءِ ڪنگهار“ جي مَعشوق ريبارڻ دولاب واري دعوت ۾ لاکي کي قتل ڪرايو هو. راءِ ڪنگهار پنهنجي ڀاڻيجي لاکي ڦلاڻيءَ کي صُلح جو پيغام موڪلي پاڻ وٽ دعوت ڏئي گهرايو ۽ پوءِ ڪيس قتل ڪرايائين. ڪي عالمن چون ٿا تہ سولنگين جي هڪ جنگ وڙهندي وڙهندي شهيد ٿيو.

لاکي جي موت ۽ سندس گهوڙي لکي جي موت بابت شاهہ جو بيت هيٺ ڏجي ٿو.

لکي لاکو هئي مُئا ٻلجهہ ٿي،
ڦلڙ لاٿو ڪڇ تان، اڏيُون لولاڪو،
واڻين ۾ واکو ريباري رَهي ويا.

لاکي جي موت جا ٻن قسمن جا چُوبول آهن. هڪ راءِ موجب، لاکي جي موت تي ماڻهو خوش ٿيا. ملڪ تان ڏول لهي ويو، بدامني ختم ٿي وئي. ٻي راءِ موجب، لاکو سنڌ جو سُورهيہ هو، هن ظالمن جي ظلم کان خلق کي نجات ڏياري ۽ ظالم حڪمران ”راءِ ڪنگهار“ لاءِ ڀٽائيءَ جي هن ”سورمي“ وَڏيون انتظامي مُشڪلاتون پيدا ڪيون.

لاکي ڦلاڻيءَ کي ٻہ زالون هُيون، هڪڙي مهر راڻي ۽ ٻي بيلي اوڏڻ.

لاکي جي ڪردار کي شاهہ ڇو ڳايو؟ ان بابت منهنجي راءِ هيءَ آهي تہ:

1- لطيف سنڌ جي تاريخي قصن ۽ ڪهاڻين کي سمجهائڻ لاءِ لاکو ڳايو.

2- جن بہ سنڌ جي بهادر سُورمن ٻاهران آيل چالاڪن سان مَهاڏو اٽڪايو، پنهنجي ديس خاطر انهن سان وِڙهيا، انهن کي سنڌ جي اڻڄاڻ عوام ڌاڙيل ڪوٺيو، پر سنڌي سورما، ڌاڙيل نہ هئا، پر انهن کي ڄاڻي ٻُجهي ڌاڙيل ڪوٺيو ويو. ڀٽائي ان حقيقت کي سمجهائڻ لاءِ لاکي ڦُلاڻيءَ جي ڪردار کي ڳايو آهي.

3- دشمن قوتن وٽ لاکو ڏاڙيل آهي، پر پنّائي وٽ سُورهيہ سردار آهي. بُراين کي ختم ڪندڙ، شرير قومن کي تڙيندڙ، ڏُتڙيل ۽ مسڪينن لاءِ سُک ۽ آسائش جي علامت آهي. مٿين مڙني صفتن جي ڪري لاکي ڦلاڻيءَ کي پنّائي ڳايو.

سُر ڏهر جو مجموعي پيغام:

هيءُ سُر المياتي، رُومانوي، جنگي ۽ وطن پرستيءَ جو آئينو آهي. هن سُر ۾ ڪُونج پکي، سنگهار ۽ اوڏ قوم جو هڪ مکان نہ آهي. ڪُونج جون ٻہ صفتون آهن، هڪ تہ نماڻائيءَ سان گذارڻ ۽ ٻيو پنهنجي ڪُڙم قبيلي سان وفاداري ڪرڻ، ۽ پنهنجو اصلي ماڳ نہ وسارڻ جهڙي طرح سنگهار ۽ اوڏ قوم لڏوري قومون آهن، اهڙيءَ طرح انسان بہ هت لڏوري آهي، پنّائي اهو فلسفو بہ هن سُر ۾ سمجهايو آهي.

هن سُر ۾ حُضور صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ساراهہ، ڪرڻ هن دنيا کي مانجهاندي جو ماڳ سمجهڻ، پنهنجي ٻَني ۽ وڻيءَ جي حفاظت ڪرڻ جو پيغام بہ هن سُر ۾ موجود آهي. سنڌ ڌرتيءَ جي شادابي، ساون ميدانن جو تذڪرو ۽ سنڌ جا قديم وهڪرا، اُنهن جو سُڪي وڃڻ ڪانپوءِ وارو منظر بہ پنّائيءَ هن سُر ۾ بيان ڪيو آهي. شاهہ سنڌ جو اهو تاريخدان آهي، جنهن باريڪ بينيءَ سان سنڌ جي تاريخ لکي آهي. لطيف سنڌ جي سماجي زندگي ۾ اتحاد جو پيغمبر آهي. هن سُر بابت شاهہ جي 244هين عرس جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالن جو ڪتاب سُر ڏهر 1989ع ۾ ڇپيل آهي. ان ڪتاب جو مرتب محقق نواز علي شوق آهي ۽ اهو ڪتاب ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز وارن جو ڇپيل آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ 16 نامور اسڪالرن جا مقالا ڇپيل آهن. ڪتاب جي صفحہ 219 کان صفحہ 240 تاءِ آفتاب ابڙي جو لکيل مقالو، سُر ڏهر جي لُغت لکيل آهي. ڊاڪٽر ابڙي هن مقالي ۾ ڪافي لفظن ۽ محاورن جون معنائون سمجهايون آهن، پر اُهي سڀ معنائون ساڳيون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ واريون تشريح سان لکيون اٿس.

ڊاڪٽر ابڙي صرف ٻن لفظن جون معنائون ڦيرائي لکيون آهن، اُهي ٻہ لفظ هيٺ لکجن ٿا.

1_ سانگن 2_ ڪريهہ:

پنّائيءَ جي بيتن ۾ ٻنهي لفظن جو استعمال مثالن سان لکجي ٿو. ڊاڪٽر ابڙي جي معنيٰ بہ لکجي ٿي، ان کانسواءِ تمام شارحن ۽ مُحققن جي معنيٰ بہ لکجي ٿي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ واري معنيٰ بہ لکجي ٿي.

مثال1 :

جان جَرُ هُتڙو جال، تان تُون مَڃَ نہ موٽئين.
پُونئي اڄ ڪ ڪالهہ، سانپيون سانگن ۾.

هن بيت جي پوئين سِٽ آفتاب ابڙي پنهنجي مقالي ۾ هينئينءَ ريت لکي آهي.

پونئي اڄ ڪِ ڪالهہ، سانپيُون سانگن جُون.

هن سٽ جي بيهڪ تمام قلمي نسخن ۾، بمبئي ڇاپن ۾ ساڳي لکيل آهي، پر ڊاڪٽر بلوچ واري رسالي ۾ "سانگن" لفظ استعمال ٿيل آهي.

لفظ سانگن جي معنيٰ مرزا قليچ بيگ لغات لطيفي ۾ ڪليُون يا ڳُلڦڙ لکي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ سانگن جي معنيٰ ننڍو ٻيڙو لکي آهي. آفتاب ابڙي پنهنجي مقالي ۾ هن لفظ جي گهڻي تشريح ڪانپوءِ معنيٰ لکي آهي: نيزو هٿندڙ ملاح يا مهاڻو.

هاڻي جيڪڏهن ڊاڪٽر ابڙي جي معنيٰ صحيح سمجهجي تہ پنّائيءَ جو هڪ ٻيو بيت سانگن لفظ سان سُر ڏهر ۾ موجود آهي، ان جو مفهوم بگڙي وڃي ٿو.

ڪنتيئن اڪ ڦلاريا، سَانگن سُڪوڳاهہ
مهڙائي وڻان، رويو راڄ رضا گهري

هن بيت ۾ سانگن لفظ جي معنيٰ ننڍو ٻيڙو بلڪل ٺيڪ آهي، باقي ملاح يا مهاڻي واري معنيٰ سان هن بيت جو مفهوم سمجهہ کان ٻاهر آهي.

سانگن جي معنيٰ نيزو هٿندڙ، ٻڙجي هٿندڙ يا ساڳي يعني لڏوري برابر ٿئي ٿي، پر پنّائي جي مٿين

پنهي بيتن ۾ سانگن لفظ جي معنيٰ نئين ڍورو يا واهڙ وڏيڪ صحيح آهي.

ڊاڪٽر ابڙي جي هن لکيل مقالي ۾ منهنجو اختلاف جنهن ٻئي لفظ سان آهي، اهو اصل لفظ "ڪريڙ" آهي، جنهن کي بلوچ صاحب "ڪريهڙ" ۽ ڊاڪٽر ابڙي "کَريهر" لکيو آهي. ۽ ان جي معنيٰ لاءِ لکي ٿو ته: هي هڪ قسم جي زمين آهي، جنهن ۾ پکي ڪونهڙو ڪري نہ سگهندو. هاڻي سُر ڏهر ۾ شاهه اڪثر ذڪر ڪونج پکيءَ جو ڪيو آهي، ڇا ڪُونج پکي ڪونهڙي ڪندي آهي ڇا؟ ڪونج پکي لاءِ لکيو ويو آهي تہ ان پکيءَ جي جنس مادي هجي يا نرُ پر ان کي مونث جنس ۾ شمار ڪيو ويندو آهي.

هن مقالي لکڻ لاءِ مُون ڪافي رسالن ۽ ڪتابن جو اڀياس ڪيو آهي. شاهه جي تمام سُرن تي ڪتاب ڇَپجي چُڪا آهن پر مان پنهنجي مطالعي جي آڌار تي اها ڳالهہ لکان ٿو تہ اسان کي اڃا "شاهه جا اکر ۽ محاورا" سمجهڻ لاءِ ڪافي وقت لڳندو. برک عالم ۽ ڏاها شاهه جي ڪلام تي تحقيق ڪري وڃي قبرن ۾ اَبدي آرامي ٿيا آهن، باقي مُون پارا اَڌ پڙهيا پاڻ کي شاهه جو پارکو سمجهي لفاظي ڪن ٿا، جن کي شاهه جي هڪ سٽ بہ پڙهڻ نہ ٿي اچي. اسان جو هر لکندڙ پنهنجي حيثيت مڃائڻ لاءِ شاهه تي لکندو رهي ٿو، اها اسان سنڌين جي خوشنصيبي آهي ۽ هر ڪنهن کي ڇُوٽ مليل آهي تہ جيڪو وڻيس سو لکي. هر پڙهئي ۽ اڻ پڙهئي، ڌنار ڪان وٺي عالم تائين چوي ٿو تہ شاهه منهنجو آهي تہ پوءِ تضاد ڇا جو آهي؟ مان هن مقالي ۾ اها راءِ لکان ٿو تہ شاهه تي جن مُحققن محبت ۽ اورچائيءَ سان تحقيق ڪئي آهي، اُنهن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نالو سگهارو آهي، جنهن پنجاهه قلمي ۽ ڇاپي رسالا پڙهي، انهن جون پڙهتيون لکي پنهنجو رسالو ترتيب ڏنو. شاهه جي رسالي جي لُغت، "روشني" ۽ "جامع سنڌي لغات" لکي ۽ لوڪ ادب تي ڇاليهہ کان وڌيڪ ڪتاب سهيڙي اسان سنڌين کي سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻ ڏني. منهنجي هيءَ راءِ آهي جيڪا غلط بہ ٿي سگهي ٿي. ڪنهن کي بہ مڃرائڻ لاءِ نہ ٿو لکان، پر جنهن جو جيترو پورهيو ڪيل هجي، ان کي اوترو خراج تحسين پيش ڪرڻ گهرجي. ها ڊاڪٽر بلوچ بيتن جي چند چاڻ ڪري بيت خارج ڪيا آهن، پر انهن بيتن کي پروڙڻ جي ڪسوٽيءَ لاءِ اسان وٽ علم جا اڪابر ڊاڪٽر بلوچ ڪانهيءَ "پيو مڙئي خير آهي". ڪنهن بہ موضوع تي ڪُجهہ لکڻ، بعد ۾ اها دعويٰ ڪرڻ تہ هاڻي حد ٿي چُڪي آهي، مُنهنجي خيال ۾ تہ اها ڳالهہ مناسب نہ آهي. اختلاف راءِ رکڻ جو هر ڪنهن کي حق آهي، اُهو اختلاف رکي سگهي ٿو. آءٌ ڪو اديب يا عالم ڪو نہ آهيان، فقط ٻارن کي پڙهائيندڙ آهيان، سو بہ ٻهراڙيءَ ۾ جتي اديبن ۽ عالمن جي ڪوٽ آهي، پر شاهه جي شوق ۾ بس ڪجهہ لکڻ جي قابل ٿي سگهيو آهيان. اميد آهي تہ علمي، ادبي ۽ لطيف شناسيءَ جي پڙهندڙن وٽان هن عنوان تي لکڻ لاءِ اُن کي قبوليت جو شرف حاصل ٿيندو.

هي سڀ هلڻ هارا، ڪو نہ رهندو ڪو هِت جيڏيُون.

1- اَڏيارهندا اِتهين، هـي سـڀ مـاڳ موچارا.
2- جن کي بادشاهيون بُلند هُيون، سي ڇڏي ويا ويچارا.
3- ڪُل نفس ذائقہ الموت، سمجهہ اي اشارا.
4- الا! عبداللطيف چَئي، اُت سترڪج ستارا.
ڪـونــہ رهــنــدو ڪــو هــت جيڏيُون....

◙

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ 'تجنيس مڪرّر' جو جائزو

- **اڀياس جو پس منظر:**

سنڌي ٻوليءَ جي ادب ۾ لاڙ جي لال، مولوي احمد ملاح جي شخصيت وڏي قد ڪاٺ واري آهي. سندس شاعريءَ جا ڪافي رخ سامهون اچي چڪا آهن، ليڪن صنايع بدايع جي لحاظ کان ٻين شاعرن کان مختلف آهي. هڪ ئي وقت لفظن سان راند رچائڻ ۽ ان ۾ هڪ وڏو مفهوم سمائڻ ته مولوي صاحب کان ڪو پرائي. مون سندس شاعريءَ جي هڪ رخ صنايع بدايع جي جزن جاچڻ جي ڪوشش ورتي آهي.

مولوي صاحب جي ديوان/ ڪليات مان هتي صرف 'تجنيس مڪرّر' جي دائري هيٺ جاچڻ مقصود آهي. ياد رهي ته صنايع بدايع، شاعريءَ ۾ ڪاريگريءَ سان تجنيسن ۽ صنعتن سمائڻ جو علم آهي. تجنيس جو تعلق لفظن سان آهي، جڏهن ته صنعت جو لاڳاپو شعر جي معنيٰ سان رهندو آهي. تجنيس ۾ ايترا لفظ ڪم آندا ويندا آهن، جن جي پيٽ ممڪن هجي، يعني هڪ لفظ مان تجنيس جو اندازو نه ٿو لڳائي سگهجي؛ جڏهن ته صنعت هيٺ هڪ لفظ مان به معنيٰ جو اندازو ممڪن آهي.

'مڪرّر' لفظ جي مراد ته دهراءُ آهي. ليڪن 'تجنيس مڪرّر' مان مراد اهڙا ٻه لفظ پيٽ جي صورت ۾ گڏ ڪم آندا ويا هجن، جن مان آخري لفظ، ماقبل آخريءَ مان ڪٽي جوڙيو ويو هجي، جيئن: سُڪار- ڪار. 'تجنيس مڪرّر' گهٽي قدر قافين ۾ ڪم آندي ويندي آهي. هن مضمون ڪي مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ 'تجنيس مڪرّر' تائين محدود رکجي ٿو.

مولوي صاحب جي لفظن سان راند اهڙي هوندي هئي جو هڪ ئي شعر مختلف تجنيسن سان ٽمٽار رهيو آهي، مثال طور:

ڪينءَ ٿئي ثاني سجڻ سان، سج سجوڻي چنڊ سميت،
ناهِ ڪنهن انسان کي، اِن ڪار ۾ انڪار ڪار.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 244)

مولوي صاحب جي غزليات ۾ اڪثر ڏٺو ويو آهي ته سنڌي لفظن جي آخري زير، زبر ۽ پيش کي نظرانداز ڪري ٿو، ان جو اهم سبب ته اها 'لاڙي لهجي' (Dialect) جي خاصيت آهي، ٻيو ته علم عَروض جي بحر وزن جو چار به آخري وينجن (Consonant) جي ڇوٽي سُر (Short Vowel) کي حذف ڪرڻ کي روا ڪندو آهي. ان ڪارڻ مولوي صاحب جي لفظي استعمال کي ان دائري ۾ ئي ڏسڻو پوندو. ان حوالي سان مٿئين شعر جي هيٺين سٽر ۾ هڪ ئي وقت تجنيس مڪرر، تجنيس مرڪب ۽ تجنيس تام جو چس پيو ملندو.

- **اڀياس جا سوال**

؟ ڇا تجنيس مڪرر ۾ ساڳيا لفظ دهرائبا آهن يا لفظ جو جز؟
؟ ڇا تجنيس مڪرر ۾ دهرايل لفظ جو جز معنادار هوندو آهي؟
؟ تجنيس مڪرر ۾ آخري دهرايل لفظ، ماقبل جي ڪهڙي حصي جو معنادار جز ٿي سگهي ٿو؟
؟ ڇا تجنيس مڪرر جو مخصوص هنڌ 'قافيو' ئي ٿي سگهي ٿو؟

- **اڀياس جو عمل:**

لفظ 'مڪرّر' عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ ان جي معنىٰ آهي 'دهرايل'. هتي جڏهن لفظ 'تجنيس' ڪم آڻيون ٿا، تہ ان مان مراد اهڙا ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ مختلف لفظ آهن، جيڪي هڪبئي سان دهرائڻ واري عمل نسبت سلهاڙيل هجن. هتي 'تجنيس مڪرّر' جي دائري جاچڻ لاءِ لغت ۽ عالمن جي راين جي اتفاق ۽ اختلاف کي سامهون رکجي ٿو.

- **تجنيس مڪرّر جو دائرو:**

'جامع سنڌي لغات' ۾ ان جي تشريح هيٺين ريت ڏنل آهي:

"تجنيس مڪرر: ث. شعر ۾ ساڳئي لفظ جي ٻہ دفعا اچڻ واري صنعت 'گرچ گل لاءِ پريشان هزار هزار، مون لاءِ مگر هڪ تون نگار نگار.'" (بلوچ، 1981ع: ص 591)

جامع سنڌي لغات ۾ ساڳئي لفظ جي دهراءَ لاءِ 'تجنيس مڪرر' جو اصطلاح ڪم آندل آهي. حالانڪ 'تجنيس' مان مراد ئي مختلف لفظ هوندا آهن، ان سبب جامع سنڌي لغات ۾ ڄاڻايل مثال 'قافيي جو تڪرار' چئبو، تجنيس مڪرر جو مثال نہ سڏبو! تجنيس مڪرر جو دائرو اڳئين لفظ جو اڳيون حصو ڪٽي، باقي حصي کي هم قافيا ڪري رکڻ آهي.

تجنيس مڪرر جي دائريبابت مرزا قليچ بيگ ڄاڻايو آهي تہ: "هن کي 'مردد' ۽ 'مزدوج' بہ چوندا آهن. هن بيت جي پڇاڙيءَ ۾ بہ هم جنس لفظ گڏ ايندا آهن، جن مان پهرئين لفظ جي منڍ ۾، ٻئي پوئين کان هڪڙو يا ٻہ حرف زياده هوندا آهن، يا پهرئين لفظ جو پويون ڀاڱو وري ايندو آهي ۽ معنىٰ پنهنجي خلاصي هوندي اٿس.

رباعي

تنهنجي تـــي لڳي دوســـت 'پياري ياري'،
جند جان جي ڳڻتي مون 'وساري ساري'،
جي ڏينهن ٻـــ- تـــي مري ڏنم توکي ساهہ،
گويا هيءَ حياتي مون 'اُڌاري ڌاري'....."

(قليچ، 2016: 98)

ظفر عباسيءَ پڻ ساڳي تشريح ۽ مثال لاهي رکيا آهن. (ظفر، 2007: 414)

تجنيس مڪرر بابت مرزا قليچ بيگ جي وضاحت ان حوالي سان مناسب آهي تہ 'پهرئين لفظ جو پويون ڀاڱو وري ايندو آهي ۽ معنىٰ پنهنجي خلاصي هوندي اٿس.' يعني اهي بہ الڳ لفظ ٿي بيهندا، جن جي معنىٰ الڳ هوندي. ان حوالي سان 'جامع سنڌي لغات' ۾ ڄاڻايل مثال مناسب ناهي.

نتيجةً، تجنيس مڪرر جو اهو دائرو بيهي ٿو تہ 'ٻہ اهڙا معنادار لفظ، هم قافيا بيهاريا وڃن، جن مان ٻہ هريون، پوئين کان پد/ پدن (Syllable/ Syllables) يا حرفن/ اکرن ۾ وڌيڪ هجي. اهي لفظ گهٽ ۾ گهٽ قدر قافيي جي جڳهہ تي ڪم آندا ويندا آهن، ٻي صورت ۾ شعر يا بيان جي ڪنهن بہ هنڌ استعمال ٿي سگهن ٿا. ان تجنيس کي 'ذوقافيتين' جو نمونو بہ سڏي سگهجي ٿو.

لغتن جي مدد سان 'تجنيس مڪرر' جو اشتقاق هيٺين ريت سامهون اچي ٿو:

- تجنيس مڪرّر: [تجنيس- تَفعِيل- مصدر (جِنْسَ = هو پچي راس ٿيو) جنسوار ڪرڻ، جنسي ترتيب ڏيڻ + مڪرّر- مُفعَّل- اسم مفعول (ڪَرَّ = هو وري وري آيو) وري وري اچڻ- ڏينهن ۽ رات جو واپس ٿيڻ- ڏاڪي جو ويڙهجڻ] علم بيان موجب ڪنهن شعر جي ٻنهي قافين يا هم قافيہ لفظن مان آخري ۽ ماقبل آخري (Second last) قافين ۾ لفظن جو اهڙو دهراءَ ٿيڻ جو اڳئين قافيي ۾ پد/ پدَ (Syllable) يا اکر/ اکرَ وڌيڪ ڪم آندل هجن، جيئن:

سِر ڪلهن چوڙي چڏيا، نازڪ پرين نِروار وار،
حسن اهڙي سان هِنيون، هٿ ڪيو هٽِي هوشيار يار.

ڪينءَ ٿئي ثاني سڄڻ سان، سچ سڄڻ ٿي چند سميت،
ناهِ ڪنهن انسان کي، اِن ڪار ۾ انڪار ڪار.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 244)

’تجنيس مڪرّر‘ جا مثال شعر يا بيان جي ڪنهن به حصي ۾ ٿي سگهن ٿا، ليڪن خاص طور ’ذوقافيتين‘ جو نمونو به آهي. جاٿايل مثال مان ’نروار‘ مان ’نر‘ ڪيجي ته وار، يا وري ’وار‘ جي اڳيان ’نر‘ ملائجي ته ’نروار‘ ٿئي ٿو، ائين ٻيا مثال. مطلب ته تجنيس مڪرر ۾ اڳئين لفظ جو اڳيون حصو ڪٽي، آخري حصي کي الڳ سان معنادار لفظ هر قافيا ڪري بيهاريو ويندو آهي. اهو ته ٿيو ’تجنيس مڪرر‘ جو عام انداز، ليڪن مولوي صاحب وٽ مڪرّر جا ٻيا انداز به آهن.

- **’تجنيس مڪرّر‘ ۽ ’صنعت ذوقافيتّين‘ جو فرق:**

تجنيس مڪرّر، بيشڪ ذوقافيتين جو نمونو آهي، ليڪن انهن اصطلاحن ۾ ٿورو فرق آهي. ذوقافيتين ۾ ڪي به ٻه گڏ قافيا ڪم آڻي سگهجن ٿا، جڏهن ته ’تجنيس مڪرر‘ ۾ اهڙا ٻه قافيا گڏ ڪم آڻڻ، جن مان آخري، پهرئين جو حصو هجي. اهڙو فرق هيٺين شعرن مان نوٽ ڪري سگهجي ٿو:

تجنيس مڪرّر جو نمونو:

سِر ڪلهن چوڙي چڏيا، نازڪ پرين نِروار وار،
حسن اهڙي سان هِنيون، هٿ ڪيو هٽي هوشيار يار.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 244)

تجنيس مڪرر ۾ ’نروار- وار‘ ۽ ’هوشيار- يار‘ بيشڪ ذوقافيتين جو نمونو آهي، ليڪن ’نروار- وار‘ ۾ آخري قافيو ’وار‘، اڳئين قافيي ’نروار‘ جو حصو آهي.

صنعت ذوقافيتّين جو نمونو:

اٿم ڏينهن رات تنهنجي تات، ٿَن مَن تار ٿُون ٿُون ٿُون،
هِنيون حيران هِيرن لئي، هنجَن هُونگار هُون هُون هُون.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 416)

صنت جو لاڳاپو لفظن کان وڌيڪ ان جي معنيٰ سان هوندو آهي. مٿئين شعر ۾ ’تار- تون تون تون‘ ۽ ’هونگار- هون هون هون‘ ذوقافيتين آهن، ليڪن خاص ڳالهه اها آهي ته ’تون تون تون‘ قافيو ’تار‘ جو حصو ناهي، نه وري ’هون هون‘ تڪرار جي صورت ۾ ’هونگار‘ جو حصو آهن. البت، اهو اتفاق آهي ته هڪ ’هون‘، ’هونگار‘ جو حصو آهي، پر صرف اتفاق آهي، لازمي ناهي.

- **مولوي احمد وٽ تجنيس مڪرّر جو دائرو:**

’مڪرّر‘ لفظ جي مراد بيشڪ ’دهراءَ‘ واري آهي ۽ ساڳئي دهرايل لفظ کي چئي سگهجي ٿو، ليڪن جڏهن تجنيس لفظ جو جوڙ ڳنڍجي ٿو ته ان مان مراد ٿي آهي، مختلف جنس جو لفظ! ان لحاظ کان ’جامع سنڌي لغات‘ ۾ جاٿايل تشريح نا مناسب آهي. تجنيس مڪرّر مان مراد ٿي اهڙا مختلف لفظ، جن مان اڳئين لفظ جو ڪجهه حصو ڪٽي، ان مان ٿي ٻيو لفظ بيهاري مڪرّر ’ذوقافيتين جي صورت ۾ ڪم آڻڻ. يعني اهو لازمي آهي ته اهڙا هر قافيا لفظ جن مان پويون، اڳئين جو حصو هجي.

مولوي احمد سنڌي ٻوليءَ جو اهڙو نرالو شاعر آهي، جنهن وٽ صنايع بدايع نسبت تجنيسن ۽ صنعتن جا اضافي دائرا پڻ ملن ٿا. جيئن ته ’تجنيس مڪرّر‘ جو بنيادي اصول ’اهڙا به هر قافيا لفظ ڪم آڻڻ آهي، جن مان اڳيون پوئين لفظ کان پد يا پد ۾ وڌيڪ هجي يا پويون لفظ، اڳئين لفظ جي ڪاٽ سان بيهاريل هجي‘ ته ان حوالي سان مولوي صاحب وٽ جاٿايل تجنيس جا ٽي انداز نوٽ ڪيا ويا آهن:

1. لفظ جو اڳيون حصو ڪٽي، بيو لفظ بيهارڻ:

ان دائري اندر پهرئين لفظ جو اڳو ڪٽي، ٻيو معنادار لفظ بيهاري، ذوقافيئين جي صورت ۾ ڪم آڻڻ، جيئن:

سِر ڪلهن چوڙي چڏيا، نازڪ پرين نِروار وار،
حسن اهڙي سان هِنيون، هڻ ڪيو هٽي هوشيار يار.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 244)

ڄاڻايل شعر ۾ 'نروار- وار' ۽ 'هوشيار- يار' ذوقافيتين جي صورت ۾ ڪم آندا ويا آهن. ڄاڻايل مثال ۾ لفظ 'نروار' جو اڳيون حصو 'نر' ڪٽي، ان مان 'وار' لفظ بيهاري، ڳڏ ڪم آندا ويا آهن. ساڳئي نموني 'هوشيار' مان 'هوش' ڪٽي 'يار' بيهاريو ويو آهي. اهڙي ڪاريگري سان ٻه لفظ بيهارڻ، جن مان پويون، اڪرن جي نسبت، اڳئين جو لازمي جز هجي ته ان کي 'تجنيس مڪرر' ٿو ڪوٺيو وڃي.

2. لفظ جو وچيون حصو ڪٽي ٻيو لفظ بيهارڻ:

ان دائري هيٺ، پهرئين لفظ جو وچ ڪٽي، ٻيو معنادار لفظ بيهاري، ذوقافيئين جي صورت ۾ ڪم آڻڻ، جيئن:

ڪٽ دو فصلي دوستَ، دائم، ڪِٽ ڪَتي ۽ چيٽ چَٽ،
ڪاٽ ڪلاڻُن نہ ڪر، تون ڪوٽ ڪائِي ڪيٽ ڪٽ.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 154)

ڄاڻايل شعر ۾ 'چيٽ- چٽ' ۽ 'ڪيٽ- ڪٽ' ذوقافيتين جي صورت ۾ ڪم آندا ويا آهن. ڄاڻايل 'مڪرر' جي مثالن ۾ لفظ 'چيٽ' جو وچيون حصو 'ي' ڪٽي، ان مان 'چٽ' لفظ بيهاري، ڳڏ ڪم آندا ويا آهن. ساڳئي نموني 'ڪيٽ' مان وچ ڪٽي 'ڪٽ' بيهاريو ويو آهي، ان انداز جي ڪاريگريءَ کي 'تجنيس مڪرر' ٿو چئجي.

3. لفظ جو پويون حصو ڪٽي ٻيو لفظ بيهارڻ:

ان دائري هيٺ، پهرئين لفظ جو پويون حصو ڪٽي، ٻيو معنادار لفظ بيهاري، ذوقافيئين جي صورت ۾ ڪم آڻڻ، جيئن:

نہ تون ڪو مِير مارئيءَ وٽ مِنّن مَٽ،
پٽين پُڻ پُڻ ڪندو جيئن منجهہ پنّن پَٽ.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 155)

ڄاڻايل شعر ۾ 'منّن- مٽ' ۽ 'پنّن- پٽ' ذوقافيتين جي صورت ۾ ڪم آندا ويا آهن. ڄاڻايل 'مڪرر' جي مثالن ۾ لفظ 'منّن' جو پويون حصو 'ن' ڪٽي، ان مان 'مٽ' لفظ بيهاري، ڳڏ ڪم آندا ويا آهن. ساڳئي نموني 'پنّن' مان پويون حصو ڪٽي 'پٽ' بيهاريو ويو آهي، ان انداز جي ڪاريگريءَ کي 'تجنيس مڪرر' ٿو چئجي.

تجنيس مڪرر جا اهي ٽئي انداز اهڙا آهن، جيڪي ڪنهن بہ شاعر وٽ ڪونہ ٿا ملن. اهي قافين جي صورت ۾ ڪم آندا ويا آهن، جنهن سبب انهن کي 'ذوقافيئين' بہ چئي سگهجي ٿو.

- **تجنيس مڪرّر نسبت، مولوي احمد جا مڪمل غزل:**

'تجنيس مڪرر' جي حوالي سان مولوي صاحب جي شاعريءَ ۾ هينيان ٽي انداز نوٽ ڪيا ويا آهن، جيڪي مڪمل غزل جي صورت ۾ خيال خاطر پيش ڪجن ٿا:

ٻن قافين مان اڳو ڪٽي، ٻيو لفظ بيهارڻ:

سِر ڪلهن چوڙي چڏيا، نازڪ پرين نِروار وار،
حسن اهڙي سان هِنيون، هڻ ڪيو هٽي هوشيار يار.
ڪينَ ٽئي ٿاني سجڻ سان، سچ سجوئي چند سميت،

ناهه ڪنهن انسان ڪي، اِن ڪار ۾ انڪار ڪار.
ڪر خدا ترسي خدا لڳ، خون ناهي خان، خوبه
پال ڪر، پالو ڪٽي، بي ڏوهه مَ ڪنهن بيمار مار.
سال سالم وچ نہ پيو، ڪيئن صلح جي وسريئي صلاح،
مَــس لنگهيا آهــن انهــيءَ آچار ڪــي آچار چار.
دلربا دلبر، تو ڏاران، ٿيم سِر ڏڙ ڏار ڏار،
گهائي غمزي سان مَ رک، غم ۾ وري غمخوار، خوار.
هيج ما هي جي هَنجون، تو هار هاريان ٿو هميش،
منهن پيم مهراڻ، تنهن مـــان مهر سان مختار، تار.
غــرض گهٽين ڳـــالهين ســان، چا سندم ڪامل قريب،
عرض آهم، ٿـــي مَ 'احمد' ڪان سدا آڌار ڏار.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 244)

ڇاٽايل غزل ۾ 'تجنيس مڪرر' جو هنڌ، قافيو آهي. لفظ 'قافيو' 'قفٽ' مان ورتل آهي جنهن جي معنيٰ 'پٺيان هلڻ' آهي. هن جي هڪ ئي شعر ۾ ڏنو وڃي تہ ٻنو قافيو ڪم آهي، ليڪن هن تجنيس جي نسبت ان کي ٻٽي قافيي (قافيئين) وارو غزل بہ نہ چئبو. ٻئي پاسي جيڪڏهن غزل ۾ ساڳيا لفظ اڳتي پوئتي ڪبا تہ وري هڪ الڳ تجنيس جو مثال بڻجي ويندو، جنهن کي 'تجنيس زائد' ڪوٺيو ويندو آهي.

مٿيون صرف هڪ غزل سامهون رکيو ويو، جنهن جي قافين جا لفظ دهرايل آهن، يعني پهرئين لفظ مان اڳو ڪٽي، ٻيو لفظ بيهاريو ويو آهي، جيئن: 'نرولر- ولر'، 'هوشيار- يار'، 'انڪار- ڪار'، 'بيمار- مار'، آچار- چار'، 'غمخوار- خوار'، 'مختار- تار' ۽ آڌار- ڏار'.

ٻن قافين مان وچ ڪٽي، ٻيو لفظ بيهارڻ:

ڪٽ دو فصلي دوستَ، دائم، ڪِٽ ڪَٽي ۽ چيٽ چَٽ،
ڪات ڪاٽائن نہ ڪم، تون ڪوٽ ڪاٽِي ڪيٽ ڪٽ.
چال پنهنجي رَک چڱي، چَلنديون نہ چالاڪيون ٻيون،
نيـــٽ ڪهڙن ناٽوَن ڪــي، ٽا چــڏائـــن نيٽ نَٽ.
خوب صورت خُلق ۾ تون، خوب سيرت خُلق رَک،
تون لکن جو لعل آهين، پوءِ نہ لِڏ ۾ ليٽ لَٽ.
اڄ عطر لائين لڱن ڪي، مُشڪ لوئين ميٽ ماڳ،
پَر مَرڻ ڪان پوءِ مٽي ۾، مُشڪ مِٽيون ميٽ مَٽ.
ري مُروَت ۽ صفا، مُروو صفا بوڙي تہ ڇا،
پاڪ پاڪيءَ ري نہ ڪنهن، پاڪيٽ جا پاڪيٽ ڪَٽ.
اُب زمين تو وَٽ امانت، ڇڏ خيانت جا خيال،
پاٽ پَٽ تي سَٽ نہ پُٽ، پاٽهين نہ پنهنجو پيٽ پَٽ.
ڪالهہ چيو قالُوا بَليٰ مون، تا قيامت قول هڪ،
قِٽ مَ دل، نہ تہ قُٽ اسان ڪان، جي اٿئي ٻيو قيٽ قُٽ.
عيب 'احمد' ۾ اجـايـا، پـر احـد ۾ آسـرو،
بادشاهي بارگاهہ، پيٽـڻ گهريــن ٿــو، پيٽ پَــٽ.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 154)

مٿئين غزل ۾ ’چيٽ مان چٽ‘، ’ڪيٽ مان ڪٽ‘، ’نيٽ مان نٽ‘، ’ليٽ مان لٽ‘، ’ميٽ مان مٽ‘، ’پاڪيٽ مان ڪٽ‘، ’پيٽ مان پٽ‘، ’ڦيٽ مان ڦٽ‘ ۽ ’ٻيٽ مان ٻٽ‘ ۾ پهرين قافيي مان ’حرف علت (ي)/ ڊگهو سُر (اي)‘ وڇوڙ ڪڍي، ٻيو قافيو بيهاريل آهي، ان سبب ان چال کي ’تجنيس مڪرّر‘ ۾ ڄاڻبو.

ٻن قافين مان پڇاڙي ڪٽي، ٻيو لفظ بيهارڻ:

نہ تون ڪو مِير مارئي، وٽ مِٽن مَٽ،
پٽين پُـڻ پُـڻ ڪندو جيئن منجهہ پٽن پَٽ.
پَکن مان ڪنهن پَکي پيغام آندو،
تہ مارئي، ڪينَ ماڙين تي مٽن مٽ.
ڪياڙي ڪير ڏي ڪاغذ سندن ڪي،
نظر منجهہ هـــن نوشتي جـــي سِٽن سَٽ.
ڪرو منجهہ ڪيٽ، ڳالهيون ڳاهہ جـــون ڳَن،
سُئر سرتين جو سڌ ويهي سِٽن سَٽ.
نہ سُمهنديَس سيج تـــي، مَر ســج نہ ايري،
اٺر ڪُنڪو تہ ڪنبي چا لي ڪِٽن ڪٽ.
مٺي مِصري، وطن ويندم نہ وسري،
ڳٽيان ٿي ڳاٽ لئي ڳُڙ جي ڳِٽن ڳٽ.
عمر جو ڪوٽ آهن سان اڏايان،
ڇُهاڪن ســـان ڪـــريـــان چاڙين چٽن چَٽ.
پڙهان پيغام پاڙيچين، جيئن تون،
چٽي چاٽين چٽي حرفن چٽن چَٽ.
عمر جو ڪوٽ ’احمد‘ اڄ نہ آباد،
ڪيو ماڙين کي مارئي جي پٽن پَٽ.

(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون- 155)

مٿين ٻٽن قافين ’مِٽن مَٽ‘، ’پٽن پٽ‘، ’سِٽن سَٽ‘، ’ڪِٽن ڪٽ‘، ’ڳِٽن ڳٽ‘، ’چٽن چَٽ‘ ۽ ’پٽن پَٽ‘ مان پہ هرين قافيي جي پڇاڙي ’ن‘ ڪٽي باقي ساڳيو لفظ قافيي طور ڪم آندو ويو آهي. اهڙي قسم جي قافين جي سٽاءَ کي ’تجنيس مڪرّر‘ ۾ تصور ڪيو ويندو آهي.

هن مضمون جو مقصد صنايع بدايع جي پيراميٽرن تحت ڪنهن بہ شاعر جي شاعري کي جاچڻ آهي. مون هتي مولوي صاحب جي عميق سمنڊ مان صرف هڪ رخ ’تجنيس مڪرّر‘ جي دائري هيٺ ڏسڻ جي ڪوشش ورتي آهي. مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ تي ڪم ڪرڻ جو شوق رکندڙ دوستن کي گذارش ڪجي ٿي تہ سندس ڪلام مان اهڙن پيراميٽرن تحت کوج ڪئي وڃي تہ جيئن علمي توڙي ادبي ميدان ۾ اضافي سرهاڻ پکڙجي.

- **حاصل مطلب/ نتيجو:**

صنايع بدايع جي هيٺ تجنيس مڪرّر جي دائري جي اڀياس بعد مولوي احمد جي غزليات جو جائزو ورتو ويو. جائزي دوران جيڪي نڪتا نتيجي جي صورت ۾ سامهون آيا آهن، تن کي هيٺين ريت رکجي ٿو:

- فني لحاظ کان مولوي احمد ملاح جي شاعري مٿاهين پد جي رهي آهي، ايتري قدر جو سندس هڪ شعر ۾ ئي چند تجنيسون ۽ صنعتون نوٽ ڪري سگهجن ٿيون، جيئن سندس هيٺئين شعر ۾ هڪ ئي وقت ’تجنيس مرڪب، تجنيس تام، تجنيس مڪرّر ۽ صنعت ذوقافيتين جون حرفتون سمايل آهن:

کين ٿئي ثاني سڄڻ سان، سڄ سڄوڻي چنڊ سميت،
ناهِ ڪنهن انسان کي، اِن ڪار ۾ انڪار ڪار.

- تجنيس مڪرر جو جيڪو دائرو 'جامع سنڌي لغات' ۾ ڄاڻايل آهي، سو نامناسب آهي. البت، مرزا قليچ بيگ جو ڄاڻايل دائرو بهتر آهي.
- جيئن تہ 'مڪرر' جي معنىٰ 'دهراءُ' واري آهي، ان سبب ساڳيو دهرايل لفظ (هزار- هزار) 'تجنيس مڪرر' ۾ شامل نہ ڪبو، ڇاڪاڻ تہ 'تجنيس' مان مراد ئي 'لفظن جي مختلف جنس' آهي.
- تجنيس مڪرر مان مراد اهڙا بہ هم قافيا لفظ ڪم آڻڻ آهي، جن مان پهريون آخريءَ ڪان اکرن ۾ وڌيڪ هجي، يا ائين ڪٿي چئجي تہ آخري قافيو، اکرن جي نسبت، اڳين قافيي جو جز هجي ۽ پڇاڙي ساڳي هجي، جيئن:

سِر ڪلهن چوڙي چڏيا، نازڪ پرين نِروار وار،
حسن اهڙي سان هِنيون، هٽ ڪيو هٽِي هوشيار يار.

- 'تجنيس مڪرر' کي 'صنعت ذوقافيتين' جو مثال ڇئي سگهجي ٿو، ليڪن 'ذوقافيتين' کي 'تجنيس مڪرر' نہ ٿو چئي سگهجي، ڇاڪاڻ تہ 'تجنيس مڪرر' ۾ آخري قافيو، اڳين جو جز هوندو آهي.
- مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ 'تجنيس مڪرر' جا ٽي نمونا نوٽ ڪيا ويا آهن، جيڪي ڪنهن بہ عَروضي شاعر وٽ ڪونہ ٿا ملن:

1. لفظ جو اڳيون حصو ڪٽي ٻيو لفظ بيهارڻ:

ان دائري اندر پهرئين لفظ جو آڳو ڪٽي، ٻيو معنادار لفظ بيهاري، ذوقافيتين جي صورت ۾ ڪم آڻڻ، جيئن:

سِر ڪلهن چوڙي چڏيا، نازڪ پرين نِروار وار،
حسن اهڙي سان هِنيون، هٽ ڪيو هٽِي هوشيار يار.

2. لفظ جو وچيون حصو ڪٽي ٻيو لفظ بيهارڻ:

ان دائري هيٺ، پهرئين لفظ جو وچ ڪٽي، ٻيو معنادار لفظ بيهاري، ذوقافيتين جي صورت ۾ ڪم آڻڻ، جيئن:

ڪٽ دو فصلي دوستَ، دائم، ڪِٽ ڪَٽي ۽ چيٽ چَٽ،
ڪاٽ ڪاٽائن نہ ڪم، تون ڪوٽ ڪاٽِي ڪيٽ ڪَٽ.

3. لفظ جو پويون حصو ڪٽي ٻيو لفظ بيهارڻ:

ان دائري هيٺ، پهرئين لفظ جو پويون حصو ڪٽي، ٻيو معنادار لفظ بيهاري، ذوقافيتين جي صورت ۾ ڪم آڻڻ، جيئن:

نہ تون ڪو مِير مارئيءَ وٽ مِٽن مَٽ،
پٽين پُٽ پُٽ ڪندو جيئن منجھ ھ پَٽن پَٽ.

- **حوالا/ ذريعا:**
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1981ع)، جامع سنڌي لغات. جلد: 2. ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- رستماڻي ضرار، پروفيسر (2017ع)، ڪليات احمد (مولوي احمد ملاح) ڀاڱو پهريون ۽ ٻيون. ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن.
- عباسي ظفر (2007ع)، سنڌيءَ ۾ شاعريءَ جون صنفون ۽ صنعتون. حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي.
- مرزا، قليچ بيگ (2016ع)، علم عَروض. ڄام شورو: مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي.

ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو

سنڌ ۾ نقشبندي سلسلو ۽ ان جا نامور بزرگ

الله تعاليٰ جي يادگيريءَ ۾ محو رهڻ وارن ماڻهن جو ڏس پتو قديم دؤر کان ئي ملي ٿو. ڪن جو چوڻ آهي ته اندر اُجارڻ ۽ دل جي دنيا کي آباد ڪرڻ جو رواج گهڻو ڪري حضرت عيسيٰ عليه السلام جي حوارين کان پيو آهي، جو ته يڪسوئي ۽ تنهائيءَ ۾ عبادت ڪرڻ جو تصور به عيسائيت ۾ ئي ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر هُو پنهنجي پر ۾ گهڻا اُجهرا ۽ اڳيرا به هئا، جو جان کي جوکو ڏئي عبادتون ڪرڻ، جبلن جي چُرن ۾ چلا ڪڍڻ، نه ڳالهائڻ، نه کائڻ ۽ ڪجهه نه پيئڻ جا روزا رکڻ، خوشبوءِ نه سگهڻ ۽ پنهنجي چاهت ۽ نفس جي مخالفت ۾ گهڻي سختيءَ کان سواءِ بيا اهڙا ڪوڙ سارا عمل ڪندا هئا، جن ۾ انتها ۽ شدت پسندي پئي جهلڪندي هئي، سندن اهڙين اُبهراين جي ڪري، الله جي آخري رسول حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم فرمايو ته: ”لَا رَهْبَانِيَةَ فِي الإِسلامِ“ (اسلام ۾ ڪائي رهبانيت ڪانه آهي) يعني اسلام هڪ روادار ۽ وچٿرو منهب آهي، منجهس عبادتن سان گڏ معاملات ۽ حقوق الله سان گڏ حقوق العباد جو به تاڪيد ڪيو ويو آهي، تنهن ڪان سواءِ نفس کي بيجاءِ تڪليف ڏيڻ کان به اسلام منع ڪئي آهي، فرمايو ويو آهي ته: ”وَ اِنَّ لِنَفْسِکَ عَلَيکَ حَقاً“ يعني اي انسان! تنهنجي مٿان تنهنجي نفس جو به حق آهي ته جيئن سندس مناسب ۽ جائز گهُرجون پوريون ڪيون وڃن.

جيستائين نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي زماني ۾ تصوف ۽ سلوڪ جو سوال آهي ته، پاڻ ڪريمن وٽ هڪڙا صحابه قرآن جي تلاوت، ته وري بيا ذڪر اذڪار ۾ مشغول هوندا هئا، تنهنڪري گهڻن جو خيال آهي ته، مسجد نبويءَ آڏو صُفه ۾ ذاڪرين جي رهڻ ڪري، تصوف جي شروعات اُتان کان ئي ٿي آهي، ڪن جو رايو آهي ته، (صوف) اُن جو لباس پهرڻ ڪري صوفي لقب وجود ۾ آيو.

علامه سمعاني جي قول مطابق ته، اهي بزرگ ”صَفِ اول“ يعني حضور صلي الله عليه وآله وسلم جن پهرين دؤر جا هئا، تنهنڪري ڪين صوفي سڏيو پيو وڃي. جڏهن ته صوفي جو لقب اسان کي سڀ کان پهريان جابر بن حيان جي نالي سان ائين صدي عيسويءَ جي پڇاڙي ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جو هُو زهد ۽ تقويٰ ۾ هڪ خاص مقام ۽ اهميت رکندو هو.

ڪجهه چون ٿا ته، سڀ کان پهريان هڪ نالي وارو صوفي ”ابوهاشم ڪوفي“ جي نسبت ۾ سن 199هه/813ع ۾ صوفي لفظ ٻڌڻ ۾ آيو(1).

هونئن ته سلوڪ جا ڪيترائي مکيه ۽ ذيلي سلسلا آهن، پر منجهن چار طريقا جهڙوڪ: قادري، چشتي، سهروردي ۽ نقشبندي وڌيڪ مشهور ٿيا، تن مان آخري ما وراءُ النهر يعني افغانستان کان مٿي روسي رياستن ۽ هندستان کان ٿيندو سنڌ پهتل ڏسڻ ۾ اچي ٿو، هيءُ سلسلو، حضرت محمد بهاءُالدين نقشبند (791هه/1389ع) جي نسبت سان نقشبندي چورائڻ لڳو، نه ته هن کان اڳ ۾ ان کي ”سلسله خواجگان“ سڏيو ويندو هو.

مولانا علي الواعظ الڪاشفي (939هه/1532ع)، جو حضرت عبدالرحمٰن جو ڏوهٽو ۽ مشهور نقشبندي خواجه عبيدالله احرار (895هه/1490ع) جو مريد پڻ هو، تنهن پنهنجي ڪتاب ”رشحات عين الحيٰوة“ ۾ لکيو آهي

تہ، هيءُ سلسلو حضرت ابوبڪر صديقؓ(2) ۽ حضرت سلمان فارسيءَ کان هيٺ لهندو، جڏهن حضرت بهاءُالدين تائين پهتو تہ، ان وقت ترقي جا گهڻا مرحلا طئي ڪري چڪو هو.(3)

نقشبند جي لغوي معنيٰ تہ، نقش نگار ۽ مصور جي آهي، پر هتي مراد، الاهي علم جي تصوير چڪيندڙ يا پنهنجي دل ۾ حقيقي ڪمال جو نقش چٽڻ آهي.

حضرت بهاءُالدين، ڪنهڙڪو ڏنتو ڪندو هو، تنهنڪري ذڪر جي ٿانوَن تي بہ نقش نگاري ڪي ڇڏي فقط "الله" جا اسمَ ئي اُڪيريندو هو، ڪي چون ٿا تہ، وٽس جيڪو نئون طالب، ذڪر سکڻ لاءِ ايندو هو تہ، ڪيس ڪنهن ڦرهيءَ تي اسم ذات "الله" لکي ڏيندو هو تہ، هُو هن کي ڏسي ذڪر ڪري، جڏهن سالڪ جي ڪجهہ ترقي ٿيندي هئي تہ، کيس چوندو هو تہ اٿين ڪٿي سمجهہ تہ ساڳيو اسم ذات ڦرهي بجاءِ سندس دل تي لکيل آهي. ان مشق بعد اها تلقين ڪئي ويندي هئي تہ اهو تصور ڪري تہ سندس دل خود "الله الله" چئي رهي آهي ۽ هُو ان جي آواز کي ٻڌي ٿو. انڪري کيس "نقشبند" ۽ سندس پوئلڳ "نقشبندي" سڏجڻ لڳا، وري جڏهن حضرت شيخ احمد سرهندي (مجدد الف ثاني) هن طريقي ۾ ڪجهہ نواڻ آندي تہ ان جا سالڪ "نقشبندي ۽ مجددي" طور مشهور ٿيا. هت اسين حضرت ابوبڪر صديقؓ کان مجدد الف ثاني ۽ وري ان کان ٿيندي پير فضل علي قريشي(4) تائين سلسلي جو شجرو پيش ڪري رهيا آهيون، تہ جيئن پڙهندڙن کي ما وراءُ النهر کان سفر ڪندو هندستان تائين پهچندڙ "نقشبندي احراري" (حضرت خواجه عبيدالله "احرار" ڏانهن منسوب) سلسلي جي پروڙ پوي:

1. حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم	(تہ 12 ربيع الاول سن 11هہ)	مدينة المنوره
2. حضرت ابوبڪر صديق رضہ	(تہ 13هہ)	مدينة المنوره
3. حضرت سلمان فارسي رضہ	(د- 568ع- تہ 657)	مدائن
4. قاسم بن محمد بن ابي بڪر رضہ	(د- 38هہ، تہ 108هہ)	مدينة المنوره
5. حضرت امام جعفر صادق رضہ	(د- 80هہ، تہ 148هہ)	مدينة المنوره
6. حضرت بايزيد بسطامي رحہ	(د- 134هہ، 261هہ)	بسطام، ايران
7. حضرت خواجه ابوالحسن خرقاني رحہ	(د- 352هہ، تہ 425هہ)	خرقان، ايران
8. حضرت ابوالقاسم جورجاني رحہ	(تہ 450هہ)	جورجان، ايران
9. حضرت خواجه بوعلي فارمدي رحہ	(د- 407هہ، تہ 477هہ)	مشهد، ايران
10. حضرت خواجه يوسف همداني رحہ	(تہ 535هہ)	ترڪستان
11. حضرت خواجه عبدالخالق غجدواني رحہ	(تہ 575هہ متفق عليه)	بخارا
12. حضرت خواجه محمد عارف ريوگري رحہ	(تہ 616هہ)	تاجڪستان
13. حضرت خواجه محمود انجير فغنوي رحہ	(تہ 715هہ)	بخارا
14. حضرت خواجه عزيزان علي راميتني رحہ	(تہ 721هہ)	بخارا
15. حضرت خواجه محمد بابا سماسي رحہ	(تہ 755هہ)	بخارا
16. حضرت خواجه سيد امير ڪُلال رحہ	(تہ 7725هہ)	بخارا
17. حضرت خواجه بهاءُالدين نقشبند رحہ	(د- 718هہ، تہ 791هہ)	بخارا
18. حضرت خواجه علاؤالدين عطار رحہ	(تہ 802هہ)	حصار
19. حضرت خواجه يعقوب چرخي رحہ	(تہ 851هہ)	دوشنبه
20. حضرت خواجه عبيدالله احرار رحہ	(د- 795هہ، تہ 896هہ)	سمرقند
21. حضرت خواجه محمد زاهد رحہ	(تہ 936هہ)	حصار

22. حضرت خواجه دروس محمد رحہ	(ت- 970هـ)	ترکي
23. حضرت خواجه محمد امکنگي رحہ	(ت- 108هـ)	بخارا
24. حضرت خواجه محمد باقي بالله رحہ	(د- 971هـ، ت- 1011هـ)	دهلي
25. حضرت خواجه مجدد الف ثاني رحہ	(د- 971هـ، 1037هـ)	سرهند
26. حضرت خواجه محمد معصوم رحہ	(د- 1007هـ، ت- 1079هـ	سرهند
27. حضرت خواجه سيف الدين رحہ	(د- 1049هـ، ت- 1095هـ)	سرهند
28. حضرت خواجه حافظ محمد محسن رحہ		دهلي
29. حضرت خواجه سيد نورمحمد بدايوني رحہ	(ت- 1135هـ)	دهلي
30. حضرت خواجه ميرزا مظهرجان جانان رحہ	(ت- 1195هـ)	دهلي
31. حضرت خواجه غلام علي مجددي رحہ	(ت- 1240هـ)	دهلي
32. حضرت خواجه شاهه ابوسعيد رحہ	(ت- 1250هـ)	دهلي
33. حضرت خواجه احمد سعيد دهلوي رحہ	(ت- 1277هـ)	مدينة المنوره
34. حضرت حاجي دوست محمد قنڌاري رحہ	(ت- 1214هـ)	موسيٰ زئي
35. حضرت خواجه محمد عثمان داماني رحہ	(ت- 1314هـ)	موسيٰ زئي
36. حضرت خواجه سراج الدين رحہ	(ت- 1333هـ)	موسيٰ زئي
37. حضرت خواجه فضل علي قريشي رحہ	(ت- 1354هـ)	مسکين پور

هندستان ۾ حضرت خواجه باقي بالله کان پوءِ جنهن هن سلسلي کي گهڻو ڦهلايو، سو حضرت شيخ احمد سرهندي، مجدد الف ثاني رحہ آهي، جيستائين سنڌ ملڪ جو تعلق آهي تہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي اهو پهريون بزرگ آهي، جنهن حضرت مجدد رحہ جي پٽ خواجه محمد معصوم رحہ کان فيض پرايو ۽ هتي هن سلسلي جو بنياد وڌو(5) جڏهن تہ مخدوم صاحب کان اڳ بہ اسان کي نقشبندي سلسلي جا ڪافي بزرگ ۽ پيروڪار ملن ٿا، پر مٿئين قول کي ڌيان ۾ رکندي اسان سنڌ ۾ سلوڪ واري سفر جي شروعات، مخدوم هاشم ٺٽوي کان ئي ڪريون ٿا:

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي:

سندس پورو نالو محمد هاشم بن عبدالغفور بن عبدالرحمٰن بن عبداللطيف بن عبدالرحمٰن بن خيرالدين الحارثي السندي آهي، قبيلي جي لحاظ کان ڪيس پنهور سڏيو وڃي ٿو(6). ڪن ڪيس قريشي خاندان جو فرد بہ لکيو آهي(7) انهيءَ ڳالهہ جي تصديق هن مان بہ ٿئي ٿي تہ خود مخدوم صاحب بہ پاڻ کي حارث بن عبدالمطلب جو اولاد چورايو آهي، تنهنڪري سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ، پاڻ اصل قريشي آهي، باقي سنڌ ۾ "پنهور" ڪيئن ڪوٺيا ويا، تنهن بابت اسان جو رايو آهي تہ، هن خاندان وٽ مال متاع ۾ جانور (پهرُو) جامَ هجڻ ۾ انهن جانورن کي ڌارڻ ۽ چارڻ(8) جي نسبت سان کين "پنهوار" يعني پهروئن کي پالڻ وارا، پوءِ مٿهن "پنهور" مان تخفيف ڪري کين "پنوهر" سڏيو، سنڌ ۾ لوڪ داستان جو مشهور ڪردار ۽ شاهہ ڀٽائي جي سورمي "مارئي" جو قبيلو پڻ اهوئي هو، هاڻي هن قبيلي وارا اُتر سنڌ ۾ "پنهوار" ۽ ڏکڻ سنڌ ۾ "پنهور" سڏجن ٿا.

ولادت: مخدوم محمد هاشم ٺٽوي 10 ربيع الاول سن 1104هـ(9) تي مخدوم عبدالغفور جي گهر ۾ اک کولي، سندس ولادت جي تاريخ عربيءَ جي هيٺين فقري مان نڪري ٿي:

وانبتها الله نباتا حسنا

1104هـ

بيعت: مخدوم صاحب علم جي تحصيل کان پوءِ اندر کي اُجارڻ لاءِ روحاني رهبر جي تلاش ۾ نڪري پيو، جنهنڪري پهريان مخدوم ابوالقاسم نقشبندي رحه(10) جي خدمت ۾ پهتو ته، جيئن کيس نقشبندي سلسلي ۾ تلقين ڪري. ڪانئس ذڪر وٺڻ کان پوءِ سنڌو "سرهند" هليو ويو ۽ خواجه محمد معصوم مجددي رحه (جو مٿي ڏيکاريل شجري ۾ 26 نمبر تي آهي) کان پڻ فيض پرايائين.

مخدوم ٺٽوي نقشبندي سلسلي ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ کان پوءِ قادري سلسلي جي هندستاني بزرگ، شيخ سعدالله سورتي(11) سان پڻ بيعت ٿيل نظر اچي ٿو(12).

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي خوش اخلاق، پرهيزگار، صابر ۽ خاص ڪري دين جي طالبن مٿان وڏو مهربان هو(13).

منهنجي استاد علامه غلام مصطفيٰ قاسمي هڪ قلمي بياض تان مخدوم صاحب جي هيٺين عبارت نقل ڪئي آهي، جنهن مان هدايت ۽ نصيحت سميت سندس پرهيزگاريءَ جي واضح جهلڪ ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

چهارم هزار کتاب تکرار کردم،	چار هزار ڪتاب پڙهيم،
چهار سخن اختیار کردم،	تن مان چار ڳالهيون پسند ڪيم،
یکے آنکه ای نفسِ من!	هڪ، اها ته، اي منهنجا نفس!
اگر طاعتِ خدائے تعالیٰ کنی بکن،	جي خدا تعاليٰ جي عبادت ڪرين ته ڪر،
وَاِلّا رزقِ او مخور۔	نه ته ان جو رزق نه کاءُ
دوم آنکه ای نفسِ من!	ٻيو هي ته اي منهنجا نفس!
از آنچه خدا تعالیٰ منع کرده است،	جنهن کان خدا تعاليٰ روڪ ڪئي آهي،
بہ پرهیز،	ان کان پاسو ڪر،
وَاِلّا ملکِ او دور شو۔	نه ته ان جي ملڪ مان نڪري وڃ.
سوم آنکه ای نفس!	ٽيون هي ته، اي منهنجا نفس!
آنچه قسمتِ ازلی بتو می رسد،	جيڪو ازلي قسمت مان توکي پهچي،
بر آن قانع باش،	ان تي قناعت ڪر،
اِلّا خدا دیگر بطلب،	نه ته ٻيو ڪو خدا ڳول،
که قسمتِ تو زیاده کند۔	جيڪو توکي روزي وڌائي ڏئي.
چهارم آنکه ای نفسِ من!	چوٿون هي ته، اي منهنجا نفس!
من اگر قصدِ گناه کنی،	جي گناھ جو ارادو ڪرين ته،
تا جاءِ پیدا کن،	ڪا اهڙي جاءِ تلاش ڪر،
که خدا تعالیٰ ترا نه بیند،	جتي توکي خدا نه ڏسي
اِلّا مکن(14)	نه ته نه ڪر.

وفات: مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ستر سالن جي ڄمار گهاري سن 1174ھ ۾ وفات ڪري ويو(15). ڪيس ٺٽي کان ٻاهر مڪليءَ جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

مخدوم محمد زمان لنواري:

بزرگ جو پورو نالو محمد زمان والد جو نالو حاجي عبداللطيف نقشبندي آهي. سندس والده صاحبه خواجه عبدالسلام جوڻ واري جي نياڻي هئي. مخدوم صاحب جي نسب جو سلسلو حضرت ابوبڪر صديق رضہ سان ملي ٿو(16). هيءَ خاندان عباسي خليفه مهدي يا هارون الرشيد جي دؤر ۾ سنڌ ۾ آيو هو(17).

ولادت: مخدوم صاحب جي ولادت 21 رمضان سن 1125ھ تي سنڌ جي هڪ ڳوٺ لُنواريءَ ۾ ٿي.

بيعت: لنوارائي بزرگ، مخدوم محمد صادق نقشبنديءَ وٽ اڃا اصول فقه جا ڪتاب پڙهي رهيو هو ته اتفاق سان سندس ملاقات خواجه ابوالمساڪين محمد ٺٽوي سان ٿي، جو ڪيس پنهنجي درگاهه تي وٺي ويو ۽ ڇهن مهينن جي ٿورڙي عرصي ۾ ڪيس خلافت ۽ هدايت جو تاج ڍڪائي واپس وڃڻ لاءِ هدايت ڪيائين(18). وري جڏهن سندس مرشد خواجه محمد، مڪه مڪرمه ڏانهن هجرت ڪئي ته پاڻ سندس مسند تي ويٺو ۽ نقشبندي سلسلي کي سنڌ، هند کان سواءِ عرب تائين ڦهلايائين(19).

مير علي شير قانع ٺٽوي پنهنجي ڪتاب "تحفة الڪرام" ۾ مخدوم محمد زمان جو احوال ڏيندي لکي ٿو ته:

"ميان محمد زمان اڄڪلهه جو مرشد، ميان ابوالقاسم نقشبندي ۽ ميان محمد نقشبندي ٺٽوي جي مريدن مان آهي، ڏاڍو هدايت وارو نقشبندي سلسلي جي مريدن جي مرجع ۽ وڏين ڪرامتن جو صاحب آهي. هن وقت بدين جي ويجهو لنواريءَ جي ڳوٺ ۾ رهي ٿو. هن دنيا کي فيض جي درياهه مان سيراب ڪري رهيو آهي. گهڻن ماڻهن جو اعتقاد آهي ته هن وقت سندس وجود بينظير آهي، ڪنهن به آمدني نه هوندي وٽس عام مهمان خانو هلي ٿو(20).

خليفا: خواجه محمد زمان جي خليفن جو تعداد تمام گهڻو آهي، جن مان ڪجهه مشهور بزرگ هيءَ آهن: مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رحہ، شيخ محمد صالح ڳهرائي رحہ، حاجي ابوطالب اگهمي رحہ، حافظ هدايت الله رحہ، شيخ شعيب ڪڇي رحہ، حافظ عبدالمالڪ عرف سائينڏنو رحہ، حافظ صدرالدين رحہ، حافظ ڪبير رحہ ۽ شيخ محمود جزري رحہ. (22)

مخدوم لنوارائي 63 ورهين جي ڄمار ماڻي 4 ذوالقعد سن 1188ھ ۾ هن جهان مان رحلت ڪئي(22).

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي: پاڻ سعدالله جو پٽ ۽ ذات جو مگريو آهي،(23) وقت جو يگانو عالم ۽ مجتهد هو(24)، تنهنڪري رواجي عالمن، پيرن، فقيرن ۽ سيدن تي اک به ڪين ٻڏندي هئس، ايستائين جو ابتدائي دؤر ۾ ته، مخدوم محمد زمان لنوارائي جهڙن مجيل عالمن ۽ بزرگن تي پڻ ڇٽرون ڪندو هو. هڪ پيري خواجه محمد زمان جو ڪو مريد لنواري وڃي رهيو هو ته، گرهوڙي ڪيس بيهاري چيو ته، پنهنجي پيرَ کان پڇجانءِ ته معراج خاص طرح نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم لاءِ هو يا ٻين لاءِ به آهي....؟(25) جڏهن فقير، خواجه صاحب جي خدمت ۾ پهتو ته، ذڪر انڪار ۾ اهڙو محو ٿي ويو، جو ڪانئس گرهوڙي صاحب وارو نياپو ڏيڻ وسري ويو، هاڻي فقير مرشد کان موڪلائي وطن ٿي وريو ته بزرگ ڪيس چيو ته ابا اوهان کي جيڪو واٽ تي گرهوڙي بزرگ پيغام ڏنو هو، اهو ته اسان کي ڏنوَ ئي ڪين، هاڻي ڪيس چئجو ته بغداد جي خليفي لاءِ جا پُل ٺهرائي وئي هئي، سا اڄ سوڍو قائم آهي. حالانڪ اها خاص سندس لاءِ ئي جوڙائي وئي هئي، تڏهن به جيڪو چاهي ته اتان گذري سگهي ٿو(26). البت اُتان لنگهڻ جو حق رڳو رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جن کي ئي آهي، پر بادشاهه پنيان لشڪري به لنگهي سگهن ٿا، انهيءَ ۾ ته خود بادشاهه جو فخر آهي(27). جڏهن گرهوڙي بزرگ، اهو جواب ٻڌو ته اڪين تان اولا لهي ويس، جو نيٺ خواجه صاحب جي مرتبي کي مڃيندي وڃي مريد ٿيو

۽ ٿوري ئي وقت ۾ کيس خلافت ملي. گرهوڙي صاحب چوندو هو ته اڳ ۾ آءٌ علم ۾ ڪنهن کي پاڻ جهڙو ڪين سمجهندو هئس پر خواجه صاحب جي بيعت کان پوءِ پاڻ ۾ علم جي کوٽ سمجهان ٿو، پوءِ پاڻ مرشد جي حڪم مطابق اچي گرهوڙ ۾ رهيو ۽ نقشبندي سلسلي ۾ ماڻهن کي روحاني تلقين ڪندو رهيو، سن 1192ھ ۾ هڪ مشرڪ جادوگر سان مقابلي ۾ شهادت ماڻيائين.(28) سندس مزار "گرهوڙ" تعلقو ڪپرو، ضلعو سانگهڙ ۾ آهي.

مخدوم محمد معين ٺٽوي:

ڪين مخدوم ٺارو به سڏيندا هئا، سندس والده اورنگزيب عالمگير جي مير منشي مُلا عثمان سميجو جي نياڻي هئي، مُلا صاحب بادشاهه جي ويجهن ماڻهن مان هو، سوانح نگارن مان رڳو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، هڪ قلمي بياض تان مخدوم صاحب جي ولادت جي سال جو مادو لڌو آهي:

"مخدوم عالم محمد معين"

1093ھ

جنهن مان سندس ڄم جو سال معلوم ٿئي ٿو(29) مخدوم معين ظاهري علمن جي حاصل ڪرڻ کان پوءِ روحاني علوم ۽ طريقت ڏانهن لاڙو رکيو، سو سڀ کان پهريان سنڌ جي مشهور صوفي بزرگ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي رحہ جي حلقهٔ ارادت ۾ شامل ٿيو ۽ وٽس سلوڪ ۽ طريقت جون منزلون طئي ڪيائين(30). پر ڪجهه وقت کان پوءِ پاڻ وحدة الوجود جو قائل ٿي ويو ۽ سنڌ ۾ اهڙي پرچار پڻ ڪرڻ لڳو، جنهنڪري مرشد ميان ابوالقاسم نقشبندي رحہ کانئس ناراض ٿي پيو، پر آخر ۾ مرشد کي پرچائي راضي ڪيائين، مخدوم صاحب جو نقشبندي سلسلي ۾ داخل ٿيڻ جو ذڪر مير علي شير قانع ٺٽوي هنن الفاظن سان ڪري ٿو:

"دست ارادة نقشبنديه بخدمت درجت ميان ابوالقاسم نقشبند داده" مخدوم صاحب آخري زماني ۾ مجذوبانه زندگي گذارڻ لڳو ۽ راڳ گهڻو ٻڌندو هو، سن 1161ھ ۾ وفات ڪيائين، کيس مڪليءَ جي قبرستان ۾ پنهنجي مرشد ابوالقاسم نقشبندي رحہ جي پيرانديءَ کان دفن ڪيو ويو.(31)

مخدوم ابوالحسن ڏاهري:

مخدوم ڏاهري ضلع نوابشاهه جي تعلقي دولت پور پرسان هڪ ڳوٺ ۾ اٽڪل سن 1114ھ ۾ ڄائو. سندس تعلق سنڌ جي قديم قبيلي "ڏاهري" سان آهي(32).

بيعت: ڏاهري صاحب، نقشبندي سلسلي جي بزرگ علامه عبدالرسول صديقي احمدآبادي سان دستِ بيعت ٿيو، جنهن ٿورڙي وقت ۾ کيس خلافت جو تاج پارايو. پاڻ (مخدوم ڏاهري صاحب) پنهنجي مشهور ڪتاب "ينابيع" ۾ اهڙو ذڪر ڪيو اٿس.

نقشبندي سلسلي بابت سندس فارسي زبان ۾ تصوف جي موضوع تي لکيل مٿي ڄاڻايل ڪتاب لاءِ منهنجي استاد علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ جو چوڻ آهي ته، سندس هيءُ ڪتاب، امام غزالي رحہ جي ڪيمياءِ سعادت کان ڪنهن به ريت گهٽ نه آهي(33).

مخدوم ڏاهري خلافت ملڻ بعد احمدآباد کان سڌو سنڌ آيو، ماڻهن کي ذڪر اذڪار جي تلقين سان گڏ نماز سيکارڻ ۽ کين ظاهري توڙي باطني فيض ڏيڻ جو ڪم ڪندو رهيو(34).

مخدوم ابوالحسن ڏاهري 12 ربيع الاول سن 1181ھ ۾ وفات ڪري ويو کيس دوڙ ريلوي اسٽيشن جي پرسان ضلع نوابشاهه ۾ دفن ڪيو ويو(35).

مخدوم محمد ٺٽوي رحہ:

پاڻ مخدوم آدم نقشبندي جو پوٽو آهي، جنهن وفات وقت پنهنجي خليفي مخدوم ابوالقاسم نقشبندي رحہ کي وصيت ڪئي هئي ته، سندس پوٽي جي مڪمل طور ظاهري توڙي باطني تربيت ڪري، سو ميان ابوالقاسم پنهنجي مرشد جي حڪم مطابق صاحبزادي کي پنهنجي تربيت ۽ پرورش ۾ ورتو، کيس پنهنجي نياڻي نڪاح ۾ ڏنائين ۽ وفات وقت پنهنجي باطني امانت سندس حوالي ڪيائين.

مخدوم محمد ٺٽوي رحہ نقشبندي طريقي ۾ اعليٰ پايي جو بزرگ ۽ اهل الله هو، سندس ڪيترائي مريد، خادم ۽ خليفا هئا، پر خصوصي طور مخدوم محمد زمان لنواري سان ڏاڍو راز هوندو هئس، هڪ دفعي اهل و عيال مڪي ۾ ڇڏي واپس ٺٽي آيو ۽ چيائين صرف محمد زمان لنواري واري ڪي امانت ڏيڻ آيو آهيان.

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي پنهنجي ڪتاب "فتح الفضل" ۾ پنهنجي مرشد محمد زمان لاءِ لکي ٿو ته، پاڻ سلوڪ جو طريقو شيخ محمد رحہ کان ورتو هئائون، مخدوم محمد ٺٽويءَ سن 1149هہ اربع جي ڏينهن ميدانِ عرفات تي وفات ڪري ويو. سندس مريدن ۽ معتقدن اتان جنازو ڪڻائي اچي جنت المعلیٰ ۾ دفن ڪيو.

شاهہ فقير الله علوي:

سندس نالو فقيرالله رحہ بن شاهہ عبدالرحمٰن رحہ ۽ ڏاڏي جو نالو شمس الدين رحہ اٿس(36). سندس نسب محمد بن حنيفه رحہ جي واسطي سان حضرت علي رحہ ابي طالب سان ملي ٿو(37). انڪري ئي کين "علوي" چيو ويندو آهي.

بيعت: ظاهري علم جي تڪميل کان پوءِ پاڻ روحانيت ڏانهن لاڙو رکيائين ۽ نقشبندي سلسلي جي وڏي ولي ۽ بزرگ حضرت شيخ محمد مسعود دائم رحہ(38) جي هٿ تي بيعت ڪيائين. سندس طريقت جو شجرو هن ريت آهي:

"شاهہ فقيرالله رحہ عن محمد مسعود الدائم رحہ عن محمد سعد اللاهوري رحہ عن الشيخ آدم بنوري رحہ عن حضرت مجدد سرهندي فاروقي نقشبندي.(39)

سنڌ ۾ آمد: علوي صاحب ڪيترن ملڪن جي سير سفر کان پوءِ سن 1150هہ ۾ شڪارپور آيو ۽ هميشہ لاءِ سنڌ کي پنهنجو وطن بنايائين. هتي هڪ خانقاهہ جو بنياد رکي نقشبندي سلسلي مطابق ماڻهن کي باطني علمن جو ڏس ڏيندو رهيو(40).

شاهہ فقيرالله 3 صفر سن 1195هہ ۾ وفات ڪئي، سندس مزار شڪارپور جي هزاري در محلي ۾ واقع آهي(41). سندس ساليانو عرس تي افغانستان کان پڻ وڏي انگ ۾ زائرين ايندا آهن.

مٿي ڄاڻايل نقشبندي بزرگن جو تعلق ٻارهين صدي هجريءَ سان آهي، جڏهن ته تيرهين صدي هجريءَ ۾ به سنڌ اندر نقشبندي سلسلي جا ڪافي سالڪ ملن ٿا، پر هِت اسين انهن مان رڳو ٻن بزرگن جو مختصر احوال ڏئي رهيا آهيون:

مخدوم محمد حسين انصاري:

پاڻ رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جي مهماني ڪندڙ صحابي، حضرت ابو ايوب انصاريءَ جي خاندان مان آهي ۽ دنيا جو وڏو عالم، فاضل، محدث ۽ ولي ٿي گذريو آهي. جڳ مشهور محدث مخدوم محمد عابد انصاري سيوهاڻي سندس ڀائيٽو ۽ شاگرد آهي، جيئن ته بزرگ پاڻ کي نقشبندي سڏائيندو هو، پر اهو پتو نہ پئجي سگهيو آهي ته ڪنهن جو مريد هو، ڪن سببن ڪري سنڌ کان لڏي يمن ويو ۽ اتي "حُدَيده" ۾ رهيو. سندس حضرت خضر عليه السلام سان بہ ملاقات ٿيندي هئي، اهو ائين جو جڏهن سندس پيءُ محمد مراد رحہ جي وفات جو وقت ويجهو آيو، تڏهن پنهنجي پٽ محمد حسين رحہ کي سڏي چيائين ته اجهو خضر عليه السلام ڪانئس موڪلائڻ آيو هو، سوڪيس تنهنجي پارت ڪئي اٿم ته آئي وقت ۾ تنهنجي امداد ڪندو رهي. حضرت خضر عليه السلام اچ جُده ۾ شافعي وارن جي جامع مسجد ۾ ٽپهري جي نماز تي توسان ملندو. ان کان پوءِ خضر جي شڪل شباهت ٻڌائيندي چيائين تہ، مسجد ۾ جنهن مرد جي پير جي چيچ پرواري آڱر سان مليل هجي تہ پڪ ڄاڻ اهوئي خضر آهي. مخدوم حسين فرمائي ٿو تہ، مون ٽپهري جي وقت مسجد ۾ وڃي جماعت سان نماز ادا ڪئي، واندو ٿي گهر پئي موٽيس تہ ايتري ۾ مٿين نشانين وارو مڙس مُنهن پئجي ويو، وڏو قدآور ۽ سانورو رنگ هئس، مون کي چيائين تہ، تنهنجي والد کيس تنهنجي پارت ڪئي آهي، مون اڳتي وڌي وڃي

سندس هٿ چميا ۽ برڪت حاصل ڪيم، تنهن کان پوءِ وري ساڻس ڪڏهن ڪڏهن ملاقات ٿيندي رهندي هئي(42). مخدوم محمد حسين انصاري سن 1211هه تي يمن جي بندر واري شهر حُديده ۾ گذاري ويو(43).

مخدوم محمد عابد انصاري رحه:

مخدوم محمد عابد رحه سن 1196هه تي سنڌ جي تاريخي شهر سيوهڻ ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم هتي پرائڻ کان پوءِ سڄي خاندان سميت يمن ڏانهن لڏي ويو، علمي دنيا ۾ سندس وڏو نالو آهي، پاڻ چوٽيءَ جو عالم ۽ محدث ٿي گذريو، نالي وارن محدثن وٽانئس حديث جي سَنَد ورتي آهي. ايستائين جو سندس مرشد خواجه محمد زمان (ثاني) لنوارائي(44) پڻ حديث جي فن ۾ سندس شاگرد آهي. هيءُ عجيب اتفاق آهي، جو خواجه صاحب هڪ ئي وقت سندس مرشد ۽ شاگرد آهي ته وري مخدوم عابد سندس استاد ۽ مريد آهي. جڏهن مخدوم محمد زمان، حج تي ويندي يمن کان گذريو ته سيوهاڻي صاحب بندر حُديده وٽ سندس استقبال ڪيو ۽ نقشبندي سلسلي ۾ کانئس تلقين ورتائين(45).

هڪ پيري ته مخدوم محمد عابد انصاري رحه سيوهاڻي، يمن کان سيڌي لنواري آيو، جيئن سلسلي جا مزيد سبق طئي ڪري، ڪجھ عرصو مرشد جي صحبت ۾ رهي واپس عرب هليو ويو ۽ مدينه منوره ۾ سن 1257هه ۾ وفات ڪيائين(46).

ٻارهين ۽ تيرهين صدي هجريءَ ۾ سلوڪ جي سفر کان پوءِ مناسب ائين ٿيندو ته ڪجھ چوڏهين صديءَ جو به ذڪر آڻجي، هن دؤر ۾ اسان ڪي نقشبندي سلسلي جي بزرگن مان مٿي شجري ۾ 37 نمبر تي آيل بزرگ پير فضل علي قريشي جو نالو ملي ٿو(47). پاڻ اصل ۾ ڪالاباغ جو رهاڪو هو، بعد ۾ شهر ۽ ڳوٺ مٽائيندو مظفرڳڙهه جي شهر سلطان پرسان ”مسڪين پور“ نالي سان نئون ڳوٺ بڌي آباد ڪيائين ۽ آخري حياتي سن 1935ع تائين اتي ئي گذاريائين. سندس خليفن جو انگ تمام وڏو هو، جي سڄي ننڍي کنڊ ۾ ته ڦهليل هئا، پر سنڌ ۾ سندن ڳاڻيٽو ڪو گهٽ ڪين هو، جن سنڌ اندر سلسلي کي زور وٺرايو، تن مان ڪجھ هيءُ بزرگ آهن:

ميان نوربخش خواجه رحه:

حضرت نوربخش صاحب، خواجه قبيلي سان تعلق رکندڙ هو. پاڻ پنهنجي پير حضرت فضل علي قريشي رحه جي پرسان ڳوٺ ڦُلڻ (تڏهوڪو تعلقو علي پور موجوده جتوئي ضلع مظفرڳڙهه) ۾ ئي رهندو هو، انڪري مرشد سان ويجهو تعلق ۽ رابطو هئس، گڏوگڏ اڪتساب فيض به سندس لاءِ گهڻو آسان هو، پاڻ مرشد جي حڪم مطابق رياست بهاولپور سان گڏ سنڌ ۾ آمد جاري رکيائون پر ائين ڪٿي چئجي ته سندس گهڻوتڻو ڌيان سنڌ مٿان ئي هو، جنهنڪري سنڌ جي راڄڌاني سوڙو اڪثر شهرن ۾ سندس مريد ۽ خليفا ٿيا. مون (هن مقاله نگار) جو والد ميان لعل بخش مگريو بازيدپوري، شيخ علي احمد ٽنبوآدم واري سميت لاڙڪاڻو، سکر، شڪارپور، ٿرپارڪر ۽ ٻين ڪيترن علائقن ۾ سندس خليفا هوندا هئا(48).

پاڻ فقير طبع، سادو کائيندو ۽ سادو پهريندو هو، غير نمازي ۽ رشوت خور جي ڪڏهن به دعوت قبول نه ڪندو هو، هيءُ بزرگ سن 1955ع ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ پنهنجي پويان ٽي فرزند: احمد سعيد، عبدالرشيد ۽ عبدالقادر ڇڏيائون، تن مان وچون عالم، فاضل ۽ وقت جو ولي ٿي گذريو، جو پنهنجي والد ميان نوربخش رحه سميت حضرت مولانا عبدالغفور عباسي مدني جو پڻ مجاز خليفو هو(49). هيءُ ڀلارو به سن 1996ع ۾ هي جهان ڇڏي ويو، هاڻي سندس وڏو فرزند خواجه عبدالحميد صاحب، گادي نشين آهي، جو پنهنجي والد ۽ ڏاڏي بزرگ جي جماعت کي سنڀالي پيو ۽ ڏينهن رات سلسلي جي خامت ۾ رُڌل آهي(50).

پير عبدالغفار "مٺا سائين":

پاڻ چنڙ قبيلي سان تعلق رکندڙ اصل ۾ رياست بهاولپور جو رهاڪو هو، حضرت پير فضل علي قريشي ؒ جو مٺن وڏو راز هو، سن 1935ع ۾ مرشد جي رحلت بعد پنجاب کي ڇڏي اچي لاڙڪاڻي ۾ رهيو، سندن وفات بعد پڻس مولانا خليل الرحمٰن رح جان نشين ٿيو، پر هيءُ بزرگ به ٿوري ئي عرصي ۾ هي فاني جهان ڇڏي ويو، تنهن کان پوءِ سندن (پير مٺا سائين جي) وڏي خليفي حضرت مولانا الله بخش عباسي صاحب، لاڙڪاڻي واري مرڪزي درگاهه کان سواءِ ڪنڌيارو (ضلع نوابشاهه موجوده نوشهروفيروز) ۽ راڌڻ ضلع دادو درگاهن جي سرپرستي ڪئي، جماعت کي منظم ڪيو ۽ گهڻي انگ ۾ مريدي خادمي کي وڌايو.

حضرت پير عبدالغفار کي سندس مريد "مٺا سائين" ڪانئس پوءِ سندس وڏي خليفي خواجه الله بخش کي "سهڻا سائين" ۽ وري هاڻي سندس پٽ مولانا محمد طاهر کي "سڄڻ سائين" ڪري سڏين ٿا. سندن ٻين خليفن جا لقب به ڪجهه اهڙي نموني جا آهن جيئن "محبوب سائين"، "ڊولڻ سائين" ۽ دلبر سائين وغيره. مٺا سائين جا مريد پنهنجي مرشد پير عبدالغفار جي نسبت سان "غفاري" به سڏجن ٿا.

غلام دستگير شاهه لڪياري:

ساهتي پرڳڻي جي قديم شهر هالاڻي سان تعلق رکندڙ هيءُ سيد سڳورو پڻ پير فضل علي قريشيءَ جو خليفو هو، سندس زباني آهي ته هڪ پيري ملتان پنئي ويس ته رستي ۾ اوچتو خيال آيو ته ڇو نه ويندي ويندي پير فضل علي قريشي نقشبنديءَ سان ملاقات ڪجي، سو سنئو مسڪين پور (ضلع مظفرڳڙهه) هليو ويس، حضرت زمين تي ويل هو، جڏهن موٽي آيو ته حالي حوالي ٿياسين، عرض ڪيم ته هر سال ملتان اچڻ ٿيندو آهي، هن مهل به اوڏانهن پنئي ويس پر اوهان جو ٻڌي هيڏانهن هليو آيس ته جيئن اوهان جي زيارت ڪندو وڃان، بس هاڻي هلون ٿا، الله واهي! تنهن تي قريشي صاحب وراڻيو ته فقير! ملتان ڇا وڃي ڏسندءُ، اوهان کي ته اهي اکيون ئي ڪين آهن، اکيون ٿين ته پوءِ وڃجو، اڄ رات هتي ترسي پؤ، سو حضرت جي حڪم جي پوئواري ڪندي رات رهي پيس، ننڊ ۾ ڇا ٿو ڏسان ته مان قريشي صاحب سان نقشبندي سلسلي ۾ دستِ بيعت ٿيو آهيان، قريشي صاحب سندس هٿ وٺي پنهنجي مرشد خواجه سراج الدين رح جي هٿن ۾ ڏنا، ان وري پنهنجي مرشد حضرت محمد عثمان داماني رح جي هٿن سان ملايا تان ته اهو سلسلو حضرت سلمان فارسي رح ۽ حضرت ابوبڪر صديق رح کان ٿيندي هن فقير جا هٿ وڃي نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي هٿن مبارڪن سان مليا. بس خواب دل ٺاري ڇڏي، باطني بيعت ته رات جو ٿي چڪي هئي، هاڻي صبح سان ظاهري طور بيعت ٿي ته قريشي صاحب يڪدم فرمايو ته، شاهه صاحب هاڻي ڀلي ملتان وڃو. سيد غلام دستگير شاهه فرمائي ٿو ته اڳي ملتان وڃي نلهي قبر ڏسي واپس هالاڻي ورندو هئس، پر هن دفعي جو ويس ته قبر واري جي زيارت به نصيب ٿي.(51)

ٿوري ئي وقت ۾ ڪين خلافت ملي، پاڻ الله جي فقيرن ۽ دين جي طالبن جي وڏي خدمت ڪندو هو، جهڙا پاڻ ظاهري طور سخي هو ته وري اهڙي طرح روحاني فيض ڏيڻ ۾ پڻ فياض هو. سندس خليفن ۾ حاجي محمد ملوڪ مڱريو "بازيدپور" وارو ۽ فقير عزيز الله اُجڻ جا نالا پڻ مشهور آهن.

پاڻ سن 1979ع ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا، حياتيءَ ۾ پنهنجي مرشد پير فضل علي قريشيءَ جي نسبت سان هڪ ديني مدرسو "دارالفضل" جي نالي سان قائم ڪيو هئائون، جو اڄا تائين قائم ۽ دائم آهي. هاڻي سندس پاٽيئنو سيد نثار احمد شاهه سلسلي کي هلائي رهيو آهي(52).

ميان لعل بخش مڱريو:

ميان صاحب جي نسب جو شجرو هن ريت آهي: لعل بخش بن محمد عرس بن محمد اسماعيل بن محمد ابراهيم بن محمد آدم مڱريو، سندس ولادت سن 1901ع بازيدپور (لڳ ڪنڌيارو موجوده ضلع

نوشهروفيروز) ۾ ٿي. سال 1940ع واري ڏهاڪي ۾ مٿي ڄاڻايل نقشبندي بزرگ ميان نوربخش سان دستِ بيعت ٿيو ۽ ذڪر اذڪار تي وڏي محنت ڪيائون، پاڻ سنت ۽ شريعت مٿان گهڻو پابند هو، حلال رزق ڪمائڻ ۽ کائڻ سندس زندگيءَ جو اهم اصول هو، اهوئي سبب هو جو حرام ته پنهنجي جاءِ تي پر مشتبه شيءِ جو ڪين ڪشف يا خواب وسيلي اڳ ۾ اطلاع ٿي ويندو هو.

سندس مرشد خواجه نوربخش کيس نقشبندي سلسلي ۾ خلافت عطا ڪئي. ياد رکڻ گهرجي ته حضرت نوربخش جا خلافت ڏيڻ لاءِ گهڻا سخت شرائط هوندا هئا ته: سالڪ شريعت مطهره جو پابند، سنت تي عمل پيرا ۽ ذڪر جا سبق پورا ڪيل هجنس، جنهنڪري ٿورا ئي مريد اها سعادت ماڻي سگهندا هئا، تن ۾ ميان لعل بخش مگريو بازيدپور وارو به هڪ هو(53).

پاڻ پيرسني ۽ بيماريءَ سبب هن سلسلي کي گهڻو هلائي نه سگهيو ۽ 3 شوال سن 1382ھ بمطابق 27 فيبروري سال 1963ع تي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو، پويان ٽي نياڻيون ۽ چار پٽ: محمد اسماعيل، محمد ابراهيم، بشير احمد ۽ رفيق احمد (هن مقالي جو ليکڪ) سوڳوار ڇڏيائون، سندس آخري آرامگاهه پڻ بازيدپور ۾ آهي(54).

مٿي ذڪر ڪيل نقشبندي بزرگن کان سواءِ سنڌ ۾ ٻيا به ڪيترائي جيئن: مخدوم محمد زمان لنواري وارن جي شاخ، مخدوم غلام محمد ملڪاڻي وارن جي شاخ ۽ سرهندي بزرگن جي جماعت پڻ ان سلسلي جي ترقي ۽ ترويج ۾ مصروف آهي. هوڏانهن پير فضل علي قريشي مسڪين پوري جي شاخ مان ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي جماعت، مسڪين پور واري مرڪزي درگاهه کان (پير فضل علي قريشي جي ڏوهٽي پير ڪليم الله شاهه جو پٽ) پير محمد شاهه قريشي مسڪين پوري ۽ (پير فضل علي قريشي جي خليفي مولانا غلام حبيب چڪوالي جو خليفو) پير ذوالفقار احمد نقشبندي سميت (پير فضل علي قريشي جي وڏي خليفي حضرت عبدالغفور مدني جي خليفي مولانا عبدالرشيد ڦلڙ شريف واري جو فرزند) حضرت خواجه عبدالحميد نقشبندي پڻ سنڌ ۾ گهڻو اچن وڃن ٿا، نقشبندي سلسلي کي جيڪو سنڌ ۾ فروغ مليو آهي، تنهن ۾ انهن بزرگن جو وڏو ڪردار ۽ سندن خدمتون شامل آهن.

حوالا ۽ سمجهاڻيون:

1. دائرة المعارف الاسلاميه، جلد-6، دانشگاهه پنجاب لاهور، (ڇاپو پهريون)، سال 1962ع، ص 418-419.
2. ياد رکڻ گهرجي ته، سلوڪ جا سمورا سلسلا مختلف بزرگن کان ٿيندا، حضرت علي بن ابي طالب تائين پهچن ٿا، ان لاءِ محققن جو چوڻ آهي ته، حضرت علي رضہ به بيعت ته ابوبڪر صديق رحہ سان ڪئي هئي، تنهنڪري سمورن سلسلن جو منبع حضرت ابوبڪر صديق رضہ کي ئي سمجهڻ کپي. (ڊ.ر.ام)
3. دائرة المعارف الاسلاميه، جلد-22، دانشگاهه پنجاب لاهور، (ڇاپو پهريون)، سال 1962ع، ص 436.
4. پير فضل علي قريشي، هن ننڍي کنڊ ۾ نقشبندي سلسلي جو وڏو بزرگ هو، پاڻ اصل ته ڪالاباغ جو هو پر پوءِ اتان لڏي پنجاب جي ضلع مظفرڳڙهه ۾ شهر سلطان جي پرسان "مسڪين پور" نالي نئون ڳوٺ ٻڌي اچي ويٺو ۽ پنهنجي وفات سن 1935ع تائين ان ئي ڳوٺ ۾ رهيو، وتانئس نقشبندي سلسلي ۾ وڏو فيض جاري ٿيو، اٽڪل هڪ سؤ جي لڳ ڀڳ سندس خلفاء هئا، جن ۾ ختم نبوت جو مشهور مبلغ، واعظ ۽ ڪلام جو بادشاهه سيد عطاءالله شاهه بخاري، مولانا عبدالغفور مدني، مولانا عبدالغفار چترڙ (پير مٺا سائين، جنهن جي نسبت سان سنڌ ۾ "غفاري" جماعت مشهور آهي). مولانا نوربخش ڦلڙ شريف وارو ۽ مولانا سيد غلام دستگير شاهه هالائي واري سميت ٻيا ڪيترائي بزرگ سندس نسبت ۾ شامل هئا، سنڌ يونيورسٽي جي اولڊ ڪيمپس ۾ رهائش پذير مرحوم ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان پڻ سندس خليفي مولانا سعيد احمد، وري ان جي خليفي ۽ تصوف تي اعليٰ درجي جي ڪتابن جي ليکڪ مولانا سيد زوار حسين شاهه جو خليفو هو. (ڊ.ر.ام)

5. شامي منظور احمد، سيد: تعارف نقشبند، ڇاپو پهريون، مڪتبه خانقاهه نقشبنديه، تنبوآدم، سن طباعت ندارد، ص 7.

6. کهڙائي، اميراحمد، مخدوم: مقدمه بذل القوة (ڇاپو پهريون)، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1386ھ/1966ع، ص 8

7. بلوي لطف الله: تذڪره لطفي، (حصو پهريون)، (ڇاپو ٻيون)، آر.ايڇ. احمد اينڊ برادرس، سال 1972ع، ص 643.

8. ڳڻون، مينهون ۽ ٻڪريون ڌارڻ جي ڪري اُتر سنڌ ۾ "ڌاراڻي" قبيلو ۽ مال پالڻ ۽ چارڻ جي ڪري "چاڙڻ" قبيلو وجود ۾ آيو، سنڌ ۾ "چارڻ چوريو چنگ" به ان ڪري ٿي چوڻ ۾ آيو، جو چنگ به پهريان مال چاريندڙ ڌنار ٿي جهنگ ۾ وڄائيندا هئا، ان کان پوءِ ٿي اها صنف ڳوڻن جي محفلن ۾ آئي. (ڊر.ا.م)

9. ميرزا، عباس علي، بيگ: خدايار خاني، (ڇاپو پهريون)، ڄام شورو، سنڌالاجي، سال 1980ع، ص 181.

10. هيءُ بزرگ ذات جو "درس" هو ۽ لقب نورالحق هئس، پاڻ مخدوم آدم نقشبندي سان بيعت ٿيل هو، ابوالقاسم سن 1138ھ ۾ وفات ڪيائين، سندس قبر مڪليءَ تي عام ۽ خاص لاءِ زيارتگاهه آهي. (ڊر.ا.م)

11. سيد سعدالله سورتي، الله آباد جي پرسان "سورت" شهر جو رهاڪو هو، اُتان واسطن سان سندس روحاني شجرو، شيخ عبدالقادر جيلاني تائين پهچي ٿو، پاڻ سن 1138ھ ۾ وفات ڪري ويو. (ڊر.ا.م)

12. قانع، علي شير ٺٽوي، مير: معيار سالڪان طريقت (مترجم سنڌي) (ڇاپو پهريون)، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، سال 2010ع، ص 654.

13. مگريو رفيق احمد، ڊاڪٽر: شيخ محمد حيات سنڌي، (ڇاپو پهريون)، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، سال 2009ع، ص 300.

14. الرحيم (ٽماهي) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي بابت "منهنجي علمي دائري"، ص 68.

15. الرحيم (ماهوار) مولوي الله ورايو بروهي، بابت "سندھ ایک تاریخی علمی مرکز" جلد 2، شمارو 2، شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد، ماهه جولاءِ، سن 1964ع، ص 64.

16. میمن، عبدالمجید سندھی، ڈاکٹر: "پاکستان میں صوفیانہ تحریکیں"، طبع اول، سنگِ میل پبلیکیشن لاہور، ص528۔

17. قدوسی، اعجاز الحق، مولوی: "تذکرہ صوفیائے سندھ"، طبع اول، اردو اکیڈمی کراچی، سال1952ء، ص256۔

18. مولائي شيدائي، رحيمدادخان: "جنت السند" ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1993ع، ص 575.

19. کهڙائي، امير احمد مخدوم: "مقدمه بذل القوة" (ڇاپو پهريون)، حيدرآباد،سنڌي ادبي بورڊ، سال 1966ع، ص 66.

20. قانع، علي شير ٺٽوي، مير: "تحفة الڪرام" مترجم سنڌي، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ

21. المرادي محمد خليل، شيخ: "سلڪ الدرر" طبع اول، ج 3، دارالبشائر الاسلاميه بيروت، لبنان، سال 1988ع، ص 162-167.

22. مولائي شيدائي، رحيمداد خان: "تاريخ تمدنِ سنڌ"، ڄام شورو، سنڌالاجي، سال 1995ع، ص 641.

(-) ياد رکڻ گهرجي ته مخدوم محمد زمان لنواريءَ جي سوانح ۽ سندس فڪر بابت ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي ۽ محمد پناهه قرڙي کان پوءِ وچين عرصي ۾ ڪو خاص ڪم نه ٿيو هو، ان بعد اُتر سنڌ کان ڄاڪوڙي جوان جناب جوڻيجو سائين بخش قبولائي اُڀريو، تنهن لنواري وارن بزرگن جي سوانح حيات سان گڏ سندن اولاد ۽ خلفاءِ بابت گهڻو ڪجهه تحقيقي مواد نروار ڪري سنڌ وارن کي ڏنو آهي. (ڊر.ا.م)

23 قانع، علي شير ٺٽوي، مير: "معيار سالڪان طريقت"، مترجم ڄام شورو، سنڌي، سنڌي ادبي بورڊ، سال 2010ع، ص 643.

24. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر: "سنڌيون" (ڇاپو پهريون)، مترجم سنڌي، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1970ع، ص 89.

25. گربخشاڻي هوتچند، ڊاڪٽر: "لنواريءَ جا لال"، (ڇاپو ٽيون)، ڪراچي، ايجوڪيشنل ڪمپني، سال 1987ع، ص 85-84.
26. دائود پوٽو، عمر، ڊاڪٽر: "ڪلام گرهوڙي"، (ڇاپو پهريون)، ڪراچي، سنڌي ادبي سوسائٽي، سال 1956ع، ص 13-14.
27. ميمڻ، محمد صديق، خانبهادر: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، (ڇاپو ڏهون)، سال 1976ع، ص 172.
(-) جتوئي علي نواز: "شهيد گرهوڙي جو سنڌي ڪلام" سال 1984ع، ص 8.
28. گرهوڙي صاحب جي سوانح حيات، سندس ڪلام ۽ فڪر بابت ڏسو ڪتاب "لنواريءَ جا لال" ليکڪ: ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، "ڪلام گرهوڙي" ليکڪ: ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، "لنواريءَ جا لال" ليکڪ: محمد پناهه ڦرڙو، "ڪلام گرهوڙي" ليکڪ: شيخ عبدالرزاق راز، "شهيد گرهوڙي جو سنڌي ڪلام" ليکڪ: پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي، "ابياتِ سنڌي" ليکڪ: ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، "سوانح حيات شهيد گرهوڙي" ليکڪ: سائين بخش تاج محمد قبولائي ۽ راقم جو ڪتاب "شيخ محمد حيات سنڌي"،ڇام شورو، طبع سنڌي ادبي بورڊ، سن 2009ع، جنهن ۾ گرهوڙي صاحب جي زندگي متعلق تفصيل سان بحث ڪيو ويو آهي.
(ڊ.ر.م)
29. الرحیم (ماهوار) علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی، بابت "علماءِ سندھ اور شاہ ولی اللہ کے علمی روابط" شاہ ولی اکیڈمی حیدرآباد، ماہ ڈسمبر 1923ء، ص 21۔
30. قانع علي شير ٺٽوي، مير: "معيار سالڪان طريقت" مترجم سنڌي، (ڇاپو پهريون)، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، سال 2010ع، ص 664.
31. مخدوم محمد معين بابت وڌيڪ لاءِ ڏسو: ڊاڪٽر محمد انس راڄپر جو ڪتاب "مخدوم محمد معين ۽ سندس فلسفو" طبع سنڌ ثقافت کاتو ڪراچي، جيئن ته هي ڪتاب اصل ۾ پي ايڇ.ڊي جو مقالو آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر انس صاحب مخدوم صاحب جي هر پهلوءَ بابت ڪُلي ڪري بحث ڪيو آهي. (ڊ.ا.ر.م)
32. مخدوم ابوالحسن ڏاهري بابت وڌيڪ لاءِ ڏسو: سندس ڪتاب: "ينابيع الحياة الابديه في تاريخ الطلاب النقشبنديه" هن ڪتاب کي سنڌ جي نامياري اديب ۽ ڪاموري ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب مرتب ڪيو هو، جنهن ۾ مخدوم صاحب جي سوانح حيات ۽ سندس فڪر تي سير حاصل بحث ڪيل آهي، ان کان سواءِ هڪ ٻئي محقق ڊاڪٽر غلام محمد ڏاهري صاحب، جنهن پڻ مخدوم صاحب جي ڪتاب "سراج المصلي" تي پي ايڇ.ڊي لاءِ تحقيقي مقالو لکيو ۽ سندس حالات زندگيءَ بابت به گهڻو ڪجهه لکيو اٿس، هوڏانهن سنڌ جي سريلي مبلغ ۽ واعظ مولانا محمد ادريس ڏاهري صاحب پڻ سندس ڪيترن رسالن کي ترتيب ڏئي ڇپرو ڪيو آهي. (ڊ.ا.ر.م)
33. الرحيم (ماهوار)، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي بابت "ڄار ابوالحسن سنڌي" شاهه ولي الله اڪيڊمي، حيدرآباد، آڪٽوبر 1977ع، ص 38-40.
34. وفائي دين محمد، مولوي: "تذڪره مشاهير سنڌ" (ڇاپو پهريون)، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1985ع، ص 123.
35. کهڙائي امير احمد، مخدوم: "مقدمه بذل القوة"، (ڇاپو پهريون)، ڄام شورو، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1966ع، ص 70.
36. قدوسی اعجاز الحق، مولوی: "تذکرہ صوفیاءِ سندھ" اردو اکیڈمی لاہور، سال 1959ء، ص 189۔
37. مولائي شيدائي، رحيمداد خان: "تاريخ تمدن سنڌ" (ڇاپو پهريون)، ڄام شورو، سنڌالاجي، سال 1995ع، ص 675.
38. علوي، فقيرالله، شاهه: مڪتوبات، مطبع اسلاميه لاهور، سن طباعت ندارد، ص 305.
39. وفائي، دين محمد، مولوي: "تذڪره مشاهير سنڌ" (جلد ٽيون)، (ڇاپو پهريون)، سال 1984ع، ص 189.
40. الوحيد (سنڌ آزاد) نمبر: مولوي دين محمد وفائي، بابت "سنڌ جا ڪي مشهور بزرگ" (ڇاپو ٻيو)، سال 1979ع،

سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد، ص 36.

41. کهڙائي اميراحمد، مخدوم: ”مقدمه بذل القوة“(ڇاپو پهريون)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال 1966ع، ص 150.

42. وفائي، دين محمد، مولوي: ”تذڪره مشاهير سنڌ“ (جلد ٽيون)، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 1986ع، ص 248-249.

(-) قاسمي، غلام مصطفيٰ، علامه: الرحيم ”مشاهير سنڌ، شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد، (ڇاپو ٻيو) سال 1988ع، ص 10-11.

43. مگريو، رفيق احمد، ڊاڪٽر: مخدوم محمد عابد انصاري سيوهاڻي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 2018ع، ص 133.

(-) مخدوم محمد حسين انصاري جي تفصيلي احوال لاءِ ڏسو راقم جو ڪتاب ”مخدوم محمد عابد انصاري سيوهاڻي“ طبع سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 2018ع.

44. هي خواجه محمد زمان (اول) جو پوٽو ۽ خواجه گل محمد جو پٽ آهي، پاڻ بہ پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي وانگر نقشبندي سلسلي ۾ وقت جو وڏو ڪامل ولي ۽ بزرگ ٿي گذريو. - ڊ.ر.ا.م

45. مگريو، رفيق احمد، ڊاڪٽر: ”مخدوم محمد عابد انصاري سيوهاڻي“ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 2018ع، ص 159.

(-) مخدوم محمد عابد انصاري جي تفصيلي احوال لاءِ ڏسو راقم جو ڪتاب ”مخدوم محمد عابد انصاري سيوهاڻي“ طبع سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سال 2018ع.

46. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو ”عرب جي حلبي عالم“ علامه سائد بڪداش جو عربي زبان ۾ لکيل ڪتاب ”الشيخ محمد عابد الانصاري“ طبع بيروت- لبنان سال 1423ھ.

47. پير فضل علي قريشي جي تفصيلوار تذڪري لاءِ ڏسو ڪتاب ”مقامات فضيله“ مرتب: سيد ڪليم الله شاه، مسڪين پوري.

48. ڏسو ڪتاب: ”انوار فضيله“ (مطبوع) مرتب: پير طريقت حضرت مولانا خواجه عبدالرشيد نقشبندي.

49. ڏسو ڪتاب: ”مدینہ میں مدفون پاکستانی بزرگانِ دین“ مطبوع.

50. مگريو، رفيق احمد، ڊاڪٽر: ”تاريخ بازيدپور“ بايزيد پبليڪيشن بازيدپور، سال 2018ع، ص 266-267.

51. ايضاً، ص 314 تا 336 (تلخيص).

52. مگريو، رفيق احمد، ڊاڪٽر: ”تاريخ بازيدپور“ بايزيد پبليڪيشن بازيدپور، سال 2017ع، ص 268 تا 271 (تلخيص).

53. ڏسو ڪتاب: ”انوارالفضيله“ مطبوع، مرتب: پير طريقت حضرت مولانا خواجه عبدالرشيد نقشبندي.

54. مگريو، رفيق احمد، ڊاڪٽر: ”تاريخ بازيدپور“ بايزيد پبليڪيشن بازيدپور، سال 2017ع، ص 109 تا 112 (تلخيص).

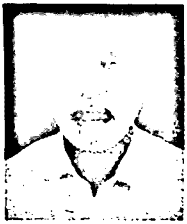

ڊاڪٽر علي اڪبر ”اسير“ قريشي

موتين مُٺِ

هن جديد دور ۾ پاڻ کي محقق، مؤرخ ۽ نقاد سڏائيندڙ سيد مهدي شاهه سنڌي ادب ۾ هڪ نئون نالو آهي. هن جو ايترو ڪم ته ادب ۾ ظاهر ڪونه ٿيو آهي، ليڪن سندس هڪ ڪتاب ”ابڙو وڏ وڙو“ جو نالو مون ٻڌو آهي. خبر نه آهي ته ان ۾ هن محقق ڪيترو ۽ ڪيئن ڪم ڪيو آهي ۽ ڪيترو ڪامياب ويو آهي، سا سُڌ سندس کي ئي آهي.

ڪجهه سال اڳ يعني 2006ع کان هن جو قسطوار ”ڳالهه يا جُٺ“ جي عنوان تي هڪ طويل ڪالم ماهوار ”سوجهرو“ ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيو آهي. مون کي اهو سمورو مواد ته ميسر ٿي نه سگهيو، مگر جيڪو مهيا ٿيو آهي، ان کي مون پڙهيو آهي. ان قسطوار ڪالم جون چند ڪاپيون 2009-02-06 تي خود مهدي شاهه منهنجي ڳوٺ (جوڻاڻي شريف) مون وٽ اچي، تحفي طور ڏنيون، جن مان ڪجهه قسطون ڪٽل آهن.

هن پنهنجي مقالي جي ابتدا تحقيق جي انداز ۾ ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن، جن ۾ ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو جو ڪتاب ”علم تحقيق“ ۽ ڊاڪٽر غلام حسين پناڻ جي ڪتاب ”تحقيق جو فن“ تان استفادو ڪيو ٿو ڏسجي. اهڙيءَ ريت انهن ٻن محققن جي ڪتابن جي ورق گرداني ڪندي پنهنجي عنوان ”ڳالهه يا جُٺ“ موضوع بڻايو آهي، ۽ ان تي ئي پنهنجي تحقيق ۽ تنقيد جو مدار رکيو اٿس. تحقيق جي تشريح ڪرڻ کان پوءِ وضاحت ڪندي لکي ٿو:

”تحقيق جي معنيٰ ۽ وصف جي ابتڙ خاص ڪري ورهاڱي (1947ع) کان پوءِ سنڌ جي تاريخ تي تحقيق جي نالي ۾ اهڙو غير معياري ڪم ٿيو آهي، جنهن سان سنڌ جي تاريخ جون سچيون حقيقتون پڌريون ٿيڻ بجاءِ، ويتر گهڻو مشڪوڪ بڻجي ويون آهن. اهو سڀ ڪجهه اسان جي هاڪارن محققن، پروفيسرن، ڊاڪٽرن جي اوڻتن ابتن راين، تصحيحن، توضيحن، تشريحن، ترجمن، حاشين وغيره سبب ٿيو آهي. جيڪڏهن اڄ جو محقق انهن وڏن نالن جي سحر ۾ ڦاسي انهن پاران تحقيق جي نالي ۾ ٿيل ڪم تي پاڙي ويهي ته هُو سچ جي روشني حاصل ڪرڻ بجاءِ، اهڙيءَ اونداهيءَ ڪڏ ۾ وڃي ڪرندو، جتي اک نه ڏسي، گوڏي کي!

جن محققن، ڊاڪٽرن، پروفيسرن ۽ اسڪالرن سنڌ جي مادر علمين، تعليمي ادارن ۽ وڏن وڏن تحقيقي ادارن ۾ ويهي سنڌ جي تاريخ سان ويل وهايا آهن ۽ عام ماڻهن کي غلط ۽ بي بنياد ڄاڻ مهيا ڪري ساڻن، تاريخي سماجي ظلم ڪيو آهي، انهن ۾ ڊاڪٽر ايم.ايڇ پنهور، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر نواز علي شوق، مولانا ڊاڪٽر عبدالرسول قادري، ڊاڪٽر عبدالخالق راز سومرو، ڊاڪٽر پروفيسر غلام محمد لاکو ۽ ٻيا اڃا حال حيات آهن، جيڪي سنڌ جي تاريخ تي ساڳئي روايتي انداز ۾ تحقيق جي نالي تي ڪم جاري رکيو اچن ٿا. ذڪر ڪيل حال حيات محققن کان علاوه پير حسام الدين راشدي، مولانا غلام رسول مهر، رحيمداد خان مولائي شيدائي ۽ ٻيا اهڙا محقق ٿي گذريا آهن، جن سنڌ جي تاريخ تي ورهاڱي کان پوءِ اهڙا تجزيا ڪيا، جنهن سان سنڌ جي حقيقي تاريخ جو نه رڳو روح ترڪيو اٿيو، پر ان جو خوبصورت چهرو به چچرجي ويو.“ [سوجهرو، 15/اپريل، 2006ع]

پهرين ڳالهه ته مهدي شاهه، ايم.ايڇ پنهور کي ڊاڪٽر سڏي ٿو، سو ايم.ايڇ پنهور ڊاڪٽر هوئي

ڪونہ! باقي هن اهڙو ڪم ڪري ڏيکاريو آهي، جنهن جو ڪو مثال ئي نہ ٿو ملي. هن جي ڪم ڪي ڪافي مڃتا ملي چڪي آهي، چو تہ هن محقق جي تحقيق جو انداز ٻين ڪيترن ئي محققن جي تحقيق کان نرالو ۽ سائنسي طرز تي آهي. جيڪڏهن هن جي ڪنهن بہ ڪتاب کي پڙهبو تہ ان ۾ ڪوڙ ساريون نيون ڳالهيون ملنديون ۽ معلومات ۾ پڻ اضافو ٿيندو.

ڪوبہ محقق يا مؤرخ حرف آخر نہ آهي، ۽ ڪوبہ هڪ هنڌ خوبين ۽ خاصيتن جو مالڪ نہ هوندو آهي ۽ خوبين سان گڏ منجهس خاميون بہ ضرور هونديون آهن، جيڪا مون تحقيق ڪئي آهي، ان کي ايندڙ محقق وري پنهنجي تناظر ۾ ڏسندا. اهڙيءَ ريت جيڪڏهن، محقق جي هڪ خامي هوندي تہ ان جون ٻيون سوين خوبيون بيڪار تہ نہ چئبيون نہ! مون هڪ پرائمري ٽيچر جي حيثيت ۾ رهي پي ايچ ڊي ڪئي آهي. مگر منهنجو ڪم ٻين محققن جي ڪم کان جداگانہ آهي. وقت گذرڻ ۽ حالتن بدلجڻ ڪري بہ تحقيق جو انداز بہ بدليو وڃي. مثال ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب 1956ع ۾ تحقيقي انداز ۾ ايرا.اي جو مونوگراف لکيو. هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي تہ سال 1956ع ڪٿي ۽ سال 2013ع ڪٿي! اها هڪ وڏي وٿي آهي. ان طويل عرصي ۾ ڪافي تبديليون آيون ٿيون ڏسجن. اگر اهو مقالو ان دور ۾ شايع ڪيو وڃي ها تہ ان تي هن وقت مٿس تحقيق ڪري ۽ واڌارو ڪري نوان رايا ۽ نيون وضاحتون ڪيون وڃن ها ۽ مٿس تنقيد بہ ڪئي وڃي ها. ائين نہ ڏنو وڃي ها تہ وقت ڪيترو گذريو آهي ۽ حالتون ڪيتريون بدلجي ويون آهن. مهدي شاهہ کي بہ تنقيد براءِ تنقيد نہ ڪرڻ کپي ها. تنقيد اها بهتر چئبي آهي جيڪا اصلاح طور هجي. آءٌ ٻين محققن جي باري ۾ ڪا راءِ قائم نہ ٿو ڪريان، ليڪن هڪ محقق ڊاڪٽر نواز علي شوق جي ڪم جي تناظر ۾ مهدي شاهہ جي ڪيل تنقيد تي بہ لفظ ضرور عرض ڪندس.

مهدي شاهہ کي جيڪا ڳالهہ سامهون آئي آهي، ان اها لکي آهي، ان کان علاوه هن نهايت سخت ٻولي ۽ لهجو استعمال ڪيو آهي. انسان غلطين جو گهر آهي، غلطيون انسان کان ٿينديون آهن.

منهنجي مطالعي هيٺ مهدي شاهہ جي ڪالم/ڳالهہ يا جُٽ جون (قسط ڇهين/ سيپٽمبر 2006ع، قسط اٺين/ڊسمبر 2006ع ۽ قسط نائين/ جنوري 2007ع) ٽي قسطون آهن. ستين قسط موجود نہ آهي. باقي مٿين ٽن قسطن جو جائزو وٺڻ جي ممڪن ڪوشش ڪندس تہ آخر حقيقت ڪهڙي پاسي آهي. علامہ تارڪ تي منهنجو ڪم ٿيل آهي ۽ اڃا بہ تحقيق جاري آهي. منهنجو اڀياس ديوان نجفي تہ نہ آهي، پر ديوان تارڪ، ڪليات تارڪ (قلمي) سنڌي، مثنوي برهان الواصلين، چمڪندڙ گوهر، آثار العرفان ترجمہ سورة الفرقان، راز اظهار ترجمہ، بسيرنامہ عطار، نظم مقبول ترجمہ مثنوي بهلول وغيره جن جون فوٽو ڪاپيون هن فقير وٽ آهن، جن تي ڪم ڪرڻ جو ارادو رکان ٿو.

اصل ڳالهہ اها آهي تہ مهدي شاهہ وٽ ديوان نجفي ۽ ديوان تارڪ کان سواءِ ڪو ٻيو ذريعو نہ آهي. ديوان نجفيءَ کي بنياد بنائي، ڊاڪٽر نواز علي شوق تي هن بيجا چوهہ چنڊيا. ٺوس ثبوت هٿ ڪري پوءِ ڪنهن تي رنجش ۽ ڪاوڙ لاهبي آهي. باقي خواهہ مخواهہ تنقيد ڪرڻ ۽ چوهہ چنڊڻ ڪٿان جو انصاف آهي يا اهو تنقيد ڪرڻ جو معيار درست تہ نہ آهي!

ڊاڪٽر نواز علي شوق جو ادب ۾ ٿيل ڪم ڪارائتو آهي، اڃا بہ ان راهہ ۾ رندا روڙيندو رهي ٿو. حالانڪ تنقيد تہ سڀ ڪنهن جو حق آهي پر تنقيد اها ڪارائتي ۽ شائنتي چئبي، جيڪا جاکوڙ ۽ جستجوءَ تي ٻڌل هجي. ڊاڪٽر نواز علي شوق جي تحقيق تہ ڪا گهٽ درجي جي تحقيق ڪانہ آهي. شوق صاحب علامہ تارڪ کي گمناميءَ جي گوشي مان ڪڍي روشناس ڪرايو آهي. سڀ کي ڄاڻ آهي تہ ڊاڪٽر نواز علي شوق علامہ نجفي تارڪ تي تحقيقي مقالو لکي ڊاڪٽريٽ جي سَنَدَ حاصل ڪئي

آهي. ڊاڪٽر شوق جي اڳيان علامہ تارڪ جا هٿ اکر لکيل چاليهارو مسودا اڀياس هيٺ رهيا. انهن مان هڪ مسودو ڪليات تارڪ سنڌي بہ اهم آهي، جنهن تان استفادو ڪري، ديوان تارڪ ترتيب ڏيئي، سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپرايو آهي. ديوان تارڪ تہ ڪليات تارڪ جو هڪ حصو آهي. ڪليات تارڪ ۾ غزل، ماده تاريخ، قصيدا، ڪافيون، بيت، جهولڻا، شبد ۽ ٿورو سرائڪي ڪلام، اچي وڃن ٿا. ديوان نجفيءَ جو مڪمل مواد، ڪليات تارڪ ۾ علامہ تارڪ خود درج ڪيو آهي، جنهنڪري ديوان نجفي جي ضرورت نہ ٿي رهي. علامہ تارڪ نجفي تخلص بجاءِ تارڪ تخلص ڪتب آندو آهي. جيڪڏهن اهو ساڳيو نالو "نجفي" ڪليات تارڪ ۾ تخلص طور استعمال هيٺ آئي ها تہ ڪليات تارڪ نہ سڏجي ها. اهڙي ئي لحاظ کان چئجي ٿو تہ مهدي شاهہ جي ٻن ڪتابن جي بنياد تي ڊاڪٽر شوق تي ڪيل ٽيڪا ٽپڻي اجاتري ۽ بيجا آهي.

مهدي شاهہ پهريون ئي حوالو علامہ تارڪ جي جنم جو ڏنو آهي. علامہ نجفي شهر لالو رائنڪ ۾ جنم ورتو ۽ ابتدائي تعليم پڻ اتي ئي پڙهيو. علامہ تارڪ جي استادن جو بہ ذڪر مهدي شاهہ زير غور آندو آهي. مهدي شاهہ کي ڪابہ وڌيڪ ڄاڻ نہ آهي، هو صرف ٻن ڪتابن جي ورق گرداني ڪري اڳتي وڌيو آهي. علامہ تارڪ تي مولوي محمد عظيم شيدا ۽ حافظ احسن چنا ۽ ٻين جا مضمون آيل آهن، اهي بہ مهدي شاهہ کي پڙهڻ گهرجن ها ۽ بعد ۾ لکي ها. باقي مهدي شاهہ تہ خواہ مخواہ جا تنقيدي انبار ڊاڪٽر نواز علي شوق جي مٿان اڇلايا آهن. مٿين مضمونن کان علاوہ ٻيا بہ ڪافي مضمون ۽ مقالا ملن ٿا، جهڙوڪ: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جو مضمون، ڊاڪٽر اياز قادريءَ جو مضمون ۽ ٻيا ڪوڙ سارا مضمون آهن. مهدي شاهہ ڪابہ تڪليف ۽ جستجو نہ ڪئي آهي هڪ هنڌ وڃي، ڊاڪٽر شوق کي سڌو نشانو بنائي مٿس اجائي تنقيد جا تير وسايا آهن. علامہ تارڪ تي هڪ ڪتاب "لالوءَ جو لال" مون ڳچ عرصو اڳ ترتيب ڏنو هو، اهو ڪتاب مون پنهنجي ذاتي خرچ تي سال 2011ع ۾ اشاعت هيٺ آندو آهي. ان کي پڙهڻ سان سڀ شڪ شبها دور ٿي سگهن ٿا. علامہ تارڪ جي بہ ۾ مولوي محمد عظيم شيدا جي مضمون مان بہ چار سٽون حوالي طور پيش ڪجن ٿيون، هُو لکي ٿو:

"اڳاٽو شهر ڪنبو (تعلقو وارهہ) ۾ مولانا استاد سيد عبدالعزيز شاهہ خارانيءَ جو مدرسو هو، آءٌ ٻين شاگردن سان گڏ اتي تعليم وٺندو هوس. هڪ ڏينهن استاد کان زليخا جو سبق پيو وٺان، اچانڪ هڪ خوبصورت نوجوان قدوقامت سان منهنجي هم عُمر، ڪتابن ۽ بستري سان اچي سهڙيو، سلام ڏئي مولوي صاحب جن سان تعظيم سان مليو، پنهنجي احوال ۾ ٻڌايائين تہ 'بنده جو نالو هدايت علي، فقير الهداد جو فرزند، ذات جو علوي تونيو، لعلو جي رائنڪ جو رهاڪو آهيان. سنڌي پڙهي اٿم، فارسي ڪجهہ ڄاڻان، هينئر زليخا کان مٿي هن مدرسي ۾ پڙهڻ جي ارادي سان حاضر ٿيو آهيان.' اسان جي پاڻ ۾ ڏاڍي پريت ٿي وئي ۽ گڏجي زليخا شروع ڪئي سون." مولوي محمد عظيم شيدا اڳتي لکي ٿو تہ:

"اسان اڃا زليخا ختم ئي نہ ڪئي تہ نجفي صاحب جن مدرسو ڇڏي هليا ويا. باقي فارسي، عربي مولوي محبت الله تنيي وٽ پڙهيا."

(ص 30- لالو جو لال/2011ع)

مهدي شاهہ جي مقالي مان ڪي چند گوشا ڪٺي هتي اپٽار ڪريان ٿو. مهدي شاهہ جي چوڻ موجب تہ شمس الدين 'بلبل'، علامہ تارڪ جو استاد نہ آهي.

اسان جڏهن ڳالهايون ٿا تہ ڪڏهن واحد کي جمع ۽ جمع کي واحد ۾ ڪتب آڻيندا آهيون. مثال طور: قرآن پاڪ ۾ هڪ ٻن هنڌن تي آيو آهي تہ "بيشڪ اسان نوح عليه السلام کي پنهنجيءَ قوم ڏانهن موڪليو." هن مان ظاهر آهي تہ واحد کي جمع ۾ آندو ويو آهي، پر اسان جو مضبوط ۽ پڪو پختو ايمان آهي تہ خدا تعاليٰ واحد آهي! پر هن جملي ۾ جمع طور آيو آهي. اهي صيغا ۽ گردان ڦرندا رهندا آهن.

هتي سوال آهي تہ ”استادما“ جي معنيٰ ٿئي ٿي، اسان جو استاد. يعني گهڻن جو استاد. اهو بہ صحيح ڇئبو، پر ”استادما“ واحد طور بہ استعمال ٿيندو آهي، ۽ ٿي بہ سگهي ٿو. علامہ تارڪ، بلبل جي وفات تي فارسيءَ ۾ هڪ ماده تاريخ هن ريت لکي آهي، جنهن جي عبارت آهي:

”قطع تاريخ وفات رئيس مسٽر شمس الدين بلبل استاد صنف“.

چون رئيس آن شمس الدين رحلت نمود
شد دل احباب ازين رحلت دونيم
آن رئيس نامدار نيڪنام
سالڪ فرزانہ باطبع سليم
مشغل بودي بشغل دنيوي
هم براه شرع بودي مستقيم
شاعر زيرڪ خردمند اوسخي
بافراست بود و باقلب صميم
ازمد ذوالحج روز هفدهم
صبح شنبہ گشت درجنت مقيم
يالاهي بهر مقبولان تو
مسڪن اوڪن بگلزار نعيم
باڪرم چون بود سال رحتلش
گفت ”نجفي“ بلبل باغ ڪريم

هن قطع جي عنوان مان ظاهر آهي تہ بلبل کي علامہ تارڪ استاد تسليم ڪري ٿو. جنهنڪري مهدي شاهہ جي لکت تي ازخود پاڻي ڦري وڃي ٿو. هن ڪان پوءِ جيڪا ڳالهہ سامهون اچي ٿي سا وري سلطان علي سالڪ جي بابت آهي، جنهن ۾ لکيل آهي تہ سلطان علي سالڪ کي علامہ تارڪ استاد سڏي ٿو، ۽ ڊاڪٽر نواز علي شوق درست نہ لکيو آهي. اهو درست آهي تہ سلطان علي سالڪ، علامہ تارڪ جو استاد هو. اهو مون خود حضرت علامہ تارڪ جي ان وقت جي سجاده نشين فقير قادر بخش المعروف قادن فقير (علامہ تارڪ جو سڳو پاٽيجو) کان معلوم ڪيو هو، جنهن سندس وفات ڪان پوءِ سندس درگاهہ جو ڪم سنڀاليو ۽ آخري عمر تائين اتي ئي رهيو ۽ هر اسلامي مهيني جي سترهين تاريخ ڏام ڌوم ۽ وڏي عقيدت ۽ محبت سان ملهائيندو هو. راڳ ويراڳ ٿيندو هو، جنهن ۾ گهڻو ڪلام علامہ تارڪ جو ڳايو ويندو هو. اهڙيءَ ريت فنڪارن ۽ موسيقارن کي وڏو داد ملندو هو. ان ڪان پوءِ هر سال سترهين، ارڙهين ۽ اڻويهين (ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون) محرم تي وڏو ميلو مچندو هو. اهو سڀ ڪجهہ فقير قادن رنگ رچائيندو هو. مون بہ فقير قادن سان سندس محبت ۾ رهي گهڻو عرصو گذاريو، ۽ علامہ تارڪ جي متعلق ڪيئي ڳالهيون ڪانئس ٻڌيون. اهڙيءَ ريت علامہ تارڪ جي استادن بابت پڻ معلومات ملي. ٿورن لفظن ۾ مهدي شاهہ لکيو آهي تہ ”علامہ تارڪ جو ميان سلطان علي سالڪ استاد نہ هو ۽ ميان سلطان عليءَ جي ولادت ۽ وفات جا ماده تاريخ علامہ تارڪ نہ لکيا آهن.“ (سوجهرو-2006-SEP/9ع)

فقير قادن اهو واضح طور ٻڌايو تہ ميان سلطان علي، علامہ تارڪ جو فارسيءَ ۾ استاد هو، جنهنڪري مهدي شاهہ جي تنقيد بنهہ بيڪار رهجي وڃي ٿي. ميان سلطان علي جي ولادت ۽ وفات جا ٻہ ٽي ماده تاريخ/قطعہ تاريخ علامہ تارڪ ڪڍيا آهن، جيڪي ڊاڪٽر نواز علي شوق جي تحقيق کان اوجهل رهيا، اهي قطع تاريخ مون کي علامہ تارڪ جي لکيل بياض مان مليا ۽ اهو بياض حاجي احمد نواز پيچوهي جي حق ملڪيت آهي. ان بياض مان ڪافي عرصو اڳ مون فوٽو/ نقل ڪاپي ڪري رکيا آهن. علامہ تارڪ ميان سلطان علي جي ولادت ۽ وفات جا ماده تاريخ هنن لفظن مان ڪڍيا آهن.

ميان سلطان علي ڪيا خير مولود
1288ھ
فضل خواهان ميان سلطان علي
1924ع
ميان سلطان علي آمد بما اهل نجات
سال توليد ش چنين گوئي وسيلہ مخلوقات
1288ھ
ميان سلطان علي گوهر نثار
1343ھ

سال فوت از نام تعريفش شمار
باز سال فوت از روشندلي
گوقدم فرخنده سلطان علي

1343ھ

ھر بماه عيسوي كردم خيال
شد مطابق دھم اكتوبر وصال
عيسوي سالش چوكرم فكرباز
ناگھان آمد بگوشم اين اواز
سال فوت اكتب تو باكلك جلي
مظھر و حدر ميان سلطانِ علي

سلطان علي جي والد جو نالو عاقل محمد شائق هو، نہ ڪي فائق! جو تہ اها پروف جي غلطي آهي، ۽ پروف جون چُڪون تہ ڪتاب ۾ ڪافي آهن. جن لاءِ سنڌي ادبي بورڊ جا منتظمين جوابده آهن.

فائق تخلص سان هن خاندان مان هڪ ٻيو شاعر آهي، جنهن جو نالو آهي ميان غوث بخش ٽونيو. ميان غوث بخش جي وفات تي علامہ تارڪ هڪ طويل قطع تاريخ لکيو آهي، جنهن مان بہ چار سٽون پيش ڪجن ٿيون.

ڪ پير صداقت ميان غوث بخش
شد از دار دنائي دون ناگهان
دہ يک ز تاريخ ذي الحج بريد
بيک شنبہ شد سہ بجہ دين و آن
امير و شريف و نجيب و اديب
بجملہ خصائل سر همسران
زنجفي چو خواهي سن رحتلش
بگوفائق آمد بباغ جنان

1337ھ

مهدي شاهہ لکي ٿو تہ ”فقير نجفي تارڪ ۽ ميان سلطان علي سالک جي وچ ۾ تعلق جوڙڻ لاءِ هڪ معاف نہ ڪرڻ جهڙي حرڪت ڪئي آهي.“

(سوجهرو-10/سيپٽمبر 2006ع)

ان ۾ ڪوبہ ڏوهہ ڊاڪٽر شوق جو نہ آهي ۽ نہ وري ڪا هن حرڪت ڪئي آهي. خواهہ مخواهہ ڪير ٿو ڪنهن جي وچ ۾ تعلق جوڙي سگهي، جو ڊاڪٽر شوق ڪندو. مهدي شاهہ تہ اجائي ضد ۾ اينگهہ ڪان ڪم ورتو آهي ۽ ڊاڪٽر شوق کي لفظن جي شمشير جو نشانو بنايو آهي. ديوان تارڪ جي حوالي سان ص 181 تي هڪ غزل جو آخري مقطع ڏئي ٿو.

جي نکتہ دان رمز حق آهين تہ کولي پڙهہ سبق،
شائق جو دفتر هڪ طرف، تارڪ جو دفتر هڪ طرف.

ديوان نجفيءَ ۾ ”عرفيءَ جو دفتر هڪ طرف، نجفي جو دفتر هڪ طرف“ جيئن مان اڳ ۾ بہ واضح ڪري چڪو آهيان، تہ ديوان نجفيءَ جو سمورو مواد (ڪجهہ غزلن کان سواءِ) ڪليات تارڪ ۾ علامہ تارڪ درج ڪيو آهي، جنهنڪري ديوان نجفيءَ جي ضرورت نہ ٿي رهي ۽ ڪليات تارڪ جي صفحي نمبر 215 تي اهو لکيل آهي، جيڪو ديوان تارڪ ۾ درج آهي، سو درست آهي.

عاقل محمد شائق جي ولادت متعلق علامہ جو هڪ قطع تاريخ ملي ٿو. سندس وفات متعلق اهڙو قطع نہ ٿو ملي. ٿي سگهي ٿو، ڪنهن ٻئي نسخي ۾ هجي. نجفي لکي ٿو: ”ولادت باسعادت حضرت عاقل محمد صاحب عليہ الرحمة اين است.“

چو تاريخ توليد جوئي اگر
بفرحت کشالب بگونيک منظر

1270ھ

مهدي شاهہ ديوان تارڪ جي حوالي سان لکيو آهي، تہ علامہ تارڪ کي پنهنجي ڪلام تي نظرثاني ڪرڻ جو موقعو نہ ملي سگهيو آهي. اهو بہ ڪي قدر درست قرار ڏئي سگهجي ٿو تہ بلڪل علامہ تارڪ ڪٿي ڪٿي پنهنجي ڪلام تي نظر وڌي آهي تہ وري ڪٿي نظرثاني نہ ڪئي اٿس، جو تہ ٿوري عمر جي عرصي ۾ علامہ تارڪ ايترو ڪجهہ لکيو آهي، جنهن جو ڪو جوڙجيس ٿي نہ ٿو ملي. جيڪڏهن سڀ ڪلام تي ويهي نظرثاني ڪري ها تہ شايد ايڏو وڏو ڪم سرانجام ڏيئي نہ سگهي ها. جيئن مرزا قليچ بيگ جو هيءُ شعر آهي:

اسان جو ڪم گهڻو ۽ عمر ٿوري
اجل ڪاهي اچي پيو زوري زوري.

هيءُ شعر، علامہ جي ڪمر ۽ سندس عمر جي لحاظ کان خوب دلالت ڪري ٿو.

علامہ تارڪ "عرفي" جي بجاءِ "شائق" ڪم آندو آهي، جنهنڪري ان ۾ ڊاڪٽر نواز علي شوق جو ڪوبہ عمل دخل نہ آهي. اهو ڪيئن ٿو ممڪن ٿي سگهي تہ علامہ تارڪ جهڙي عظيم شاعر ۽ اديب، عالم جي ڪلام سان ڊاڪٽر شوق جهڙو هڪ نميدار اديب ۽ نقاد هٿ چراند ڪري سگهي؟ علامہ تارڪ مرزا قليچ بيگ جي مٿئين شعر وانگر گهٽو ڪم ڪيو آهي، جو لکڻ کان سواءِ وٽس ٻي ڪار نہ آهي، جيئن پاڻ عطار جي قصيدي جي مُنڍ ۾ چوي ٿو:

ٿو لکان مون قصيدہء عطار،
جو مُنکي ري لکڻ نہ آهي ڪار.

مهدي شاهہ پاڻ کي عالم، اڪابر ۽ نقاد ظاهر ڪري، ڊاڪٽر شوق جي ڪم تي چسي ناقدانہ نظر رکي کنهن وڏي ڪاوڙ ۽ عناد جي ور چڙهي ويو آهي. مهدي شاهہ، ديوان نجفي ۾ رديف "نون" جو هڪ غزل رديف "نوان نوان" ملي ٿو، ۽ ديوان تارڪ ۾ "اي نازنين" ملي ٿو. ڊاڪٽر شوق بلڪل پنهنجيءَ جاءِ تي صحيح آهي. جو تہ هن جيڪو ديوان مرتب ڪيو آهي، سو ڪليات تارڪ تان ترتيب ڏنو آهي. اهو رديف "اي نازنين" ڪليات تارڪ جي 246 صفحي تي خود علامہ تارڪ جي هٿ اکرين لکيل آهي.

مهدي شاهہ لکي ٿو تہ: "ديوان نجفي (1922ع) ۾ رديف الف ۾ 10 غزل ۽ ديوان تارڪ ۾ رديف الف ۾ سورنهن غزل ڏنا ويا آهن. سٽاء جي لحاظ کان ڏهين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ ٻهرئين نمبر تي رکيو ويو آهي. ديوان نجفي ۾ ٻهرئين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ ٽئين نمبر تي رکيو ويو آهي." (سوجهرو-20دسمبر2006ع)

اهو ٽئين نمبر وارو غزل "ڪليات تارڪ" ۾ ڏهين نمبر تي رکيو ويو آهي. ديوان نجفي واري صورتخطيءَ کي خود علامہ تارڪ جوئي تبديل ڪيل آهي، نہ ڪي نواز علي شوق جو، جيئن مهدي شاهہ لکيو آهي. مهدي شاهہ مطابق، ديوان نجفي ۾ صفحي نمبر 4 تي آيل غزل جي مطلع واري شعر جي ٻي مصرع اصل ۾ هن ريت آهي.

"هر اکر ۾ هر انگ ۾ بيرنگ ٿيو جلوہ نما.
منجهہ هر اکر، هر انگ ۾ بيرنگ ٿيو جلوہ نما."
(ديوان تارڪ، ڪليات تارڪ)

هيءُ شعر لکي ٿو:

جمشيد سندي جام ڪون تنهنجو آ جام وڏو،
ان ۾ تون عڪس پنهنجو بہ ڏيکار ساقيا.
(سوجهرو-20 دسمبر2006ع)

جمشيد سندي جام کان تنهنجو ٿيو جام وڏ.
ان ۾ تون عڪس پنهنجو ڪو ڏيکار ساقيا.
(ديوان تارڪ-ڪليات تارڪ)

ديوان نجفي ۾ ٻئي نمبر تي آيل غزل جي ٻئي شعر جي ٻهرين مصرع هن ريت آهي.

ڪيئي عاشق عشق جي ايذاء کان مقتول ٿيا.
(سوجهرو-20دسمبر2006ع)

ديوان تارڪ ۾ هن ريت آهي.

ڪيئي عاشق عشق جي ايذاء سبب مقتول ٿيا.
(ديوان تارڪ، ڪليات تارڪ)

ديوان نجفي ۾ ٽئين غزل جي ٽئين شعر جي ٻهرين مصرع هن ريت آهي.

جيڏي دل جو رهي رايو،
اکيون پيي ٿيون ڏسن اوڏنهن.
(سوجهرو-20 دسمبر2006ع)

هن غزل جي سٽ جيڪا ديوان نجفيءَ ۾ آهي، اها ئي ساڳي مصرع، ڪليات تارڪ ۾ پڻ درج ٿيل آهي. هن مصرع لاءِ خود ڊاڪٽر نواز علي شوق کان پڇاڻو ڪري سگهجي ٿو، تہ اها مصرع ڪيئن تبديل ٿي. ديوان تارڪ ۾ هن طرح آهي.

ٿو جلاڏي دل جو رايو ٿئي،
اکيون پيي ٿيون ڏسن اوڏانهن.

هن غزل جي مقطع تبديل آهي. تنهن هوندي بہ آڏا مقطع جو سڄو بند ڏيان ٿو، تہ جيئن حقيقت کي هٿي ملي. ديوان نجفيءَ ۾ آهي تہ

"ملن جي مرقدن تي ڪينڪي "نجفي" ڏٺم ميلا.
(سوجهرو-20 دسمبر2006ع)

ديوان تارڪ ۾ آهي:

”نہ ملن جي مزارن تي ڏٺو ”تارڪ“ ڪڏهن ميلا“.

ڪليات تارڪ ۾ وري هن طرح آهي:

شهيدا عشق جا مرقد مدامي رب ڪيا روشن
مُلن جي مرقدن تي ڪيني ”تارڪ“ ڏٺو ميلا.

ساڳئي غزل جي مطلع ۾ اصل لفظ ”اربيلا“ کي تبديل ڪري ”البيلا“ لکيو ويو آهي.

(سوجهرو، 20- ڊسمبر2006ع)

اربيلا ۽ البيلا، حالانڪ ساڳي معنيٰ ٿا رکن، انهن ۾ ڪو ايڏو تفاوت نہ آهي، پر هن کي پروف جي غلطي قرار ڏئي سگهجي ٿو.

مهدي شاھ لکي ٿو تہ: ”ديوان نجفي (1922ع) رديف الف منجهان ڪنيل باقي ترتيبوار غزلن 4-5-6 ۽ 7 ۾ پڻ ڊاڪٽر شوق لفظن جون تبديليون ڪري ديوان تارڪ ۾ شامل ڪيا آهن. اهڙا غزل ڊاڪٽر شوق پاران مرتب ڪيل ديوان تارڪ جي صفحي 32-33 ۽ 34 تي ڏسي سگهجن ٿا. (سوجهرو-20 ڊسمبر 2006ع)

مهدي شاھ کي بار بار ٻڌائڻو ۽ هتي لکڻو ٿو پوي تہ ڊاڪٽر شوق ديوان تارڪ ۾ ڪابہ ردو بدل نہ ڪئي آهي، چو تہ ڊاڪٽر شوق جي اپياس هيٺ علامہ تارڪ جا چاليهارو کن قلمي مسودا رهيا آهن. هن ڪهڙي قلمي مسودي يا ڪنهن نسخي تان ڪنيا آهن. اهو هن واضح تہ نہ ڪيو آهي، باقي ديوان تارڪ ۾ نئي لکيو اٿس تہ ”ديوان تارڪ“، ڪليات تارڪ جو پهريون حصو آهي ۽ آهي بہ ائين ئي!

رديف/ب:

مهدي شاھ لکي ٿو تہ: ”رديف الباء ۾ ست غزل آهن ۽ ديوان تارڪ ۾ صفحي 28 کان 43 تائين بہ ساڳيا غزل آندا ويا آهن.“ هِتي مهدي شاھ کان سهوَ ٿي آهي. اها هيءَ تہ ص 28 تي رديف الف جا غزل آهن، نہ کي رديف، ب جا، چو تہ رديف الف صفحي 37 تائين آهي، ۽ ب 38 کان 43 تائين آهي، جنهن ۾ ست غزل ڏنا ويا آهن.

رديف ’ب‘ جي ائين شعر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظن ”هي مرض“ کي اڳتي پوئتي ڪريمرض هي“ لکيو ويو آهي. اها پروف جي غلطي ٿي سگهي ٿي، چو تہ مهدي شاھ بہ صفحي 38 کي 28 ڪري لکيو آهي. ڀلا ان ۾ بہ ڊاڪٽر نواز علي شوق جو قصور!

رديف ”ب“ جي ٽئين غزل جي سٽ مهدي شاھ هن ريت لکي ٿو:

آلا مار هن عرف جي عشاقن جي واسطي.

(سوجهرو، 20- ڊسمبر 2006ع)

ديوان تارڪ ۽ ڪليات تارڪ ۾ اها سٽ هن طرح آهي، پر هيءَ سٽ ديوان تارڪ ۾ آيل ٻئي نمبر غزل جي مصرع آهي.

ٿي مار من عرف جي فقيرن جي واسطي.

اڳتي لکي ٿو، ساڳئي غزل جي چوٿين مصرع جي پهرين مصرع ديوان نجفيءَ ۾ هن ريت آهي.

وساري پاڻ تون پس پاڻ ۾ پاڻان ٿيءُ روشن.

(سوجهرو، 20- ڊسمبر 2006ع)

چوٿون غزل ديوان تارڪ ۾ ٽئين نمبر تي آهي. مٿين مصرع ۾ هن صاحب ”من“ جي جاءِ ”هن“ لکيو آهي، جيڪو سراسر غلط آهي ۽ هيئين سٽ جنهن کي ساڳيو غزل ٿو چوي، اها مهدي شاھ جي ڀُل آهي. اهو غزل ديوان تارڪ ۾ ٽئين نمبر تي آهي ۽ ان جي مصرع آهي، جنهن ۾ اختلاف ٿو ڏيکاري، اها مصرع ٺيڪ هن طرح آهي ۽ ڪليات تارڪ ۾ پڻ اهائي درج ٿيل آهي، جيڪا ديوان تارڪ ۾ آهي.

”وساري پاڻ تون پس پاڻ ۾ تان پاڻ روشن ٿئي.“

ديوان نجفي ۾ ستين نمبر تي آيل غزل جي مصرع هن ريت لکي ٿو:

حالت حلاج نجفي ان کي حاصل ٿي ٿئي.
جنهن کي آهي صلح سڀ سان خاص فقرا جي طلب.

(سوجهرو، 20- ڊسمبر 2006ع)

ديوان تارڪ ۾ غزل جو جيڪو مصرع آهي، اهوئي ڪليات تارڪ ۾ آهي، اهو مصرع هن طرح آهي:

حالت حلاج تارڪ ان کي حاصل ٿي ٿئي،
جنهن جي صورت جي رهي سڪ اهلِ معنيٰ جي طلب.

مهدي شاهه کي ڄاڻڻ گهرجي ته حالت جي ت کي زير اضافت ۽ حلاج جي "ل" تي شد ايندي ۽ وزن ۾ پڻ شعر تڏهن ئي پورو ٿي سگهندو، نه ته اڻپورو ڇنبو ۽ معنيٰ ۽ مطلب ۾ به فرق ايندو.

مهدي شاهه اڳتي لکي ٿو ته: "شاعر نجفي تارڪ جي اصل لفظن جي مرتب ڊاڪٽر شوق پاران ڪيل تبديلي پڙهندڙن جي سامهون آهي. اهڙيءَ ريت ڊاڪٽر شوق، ديوان نجفي جي رديف 'ب' منجهان ڪنيل غزل ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي لفظن جون تبديليون پڙهندڙن جي سامهون آهن. اهڙيءَ ريت ڊاڪٽر شوق، ديوان نجفي جي رديف 'ب' منجهان ڪنيل غزلن ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي لفظن جون تبديليون ڪيون آهن." [سوجهرو، 20- ڊسمبر 2006ع]

مهدي شاهه کي وري وري چوڻ ۽ سمجهائڻ ۾ ڪو حرج نه ڪونه آهي، ڪيس اهو سمجهڻ ۽ سوچڻ گهرجي ته ڊاڪٽر شوق علامه تارڪ جي ڪلام/غزلن ۾ ڪيئن ٿو هيرا ڦيري ۽ ردوبدل ڪري سگهي. علامه تارڪ جي ڪلام جي اِهو اصلاح ڪري سگهندو، جيڪو علامه جي درجي کي پهتل هوندو. يا ائين ڪٿي چئجي ته علامه تارڪ جي خيالن کان واقف هوندو. باقي نواز علي شوق جهڙو نميدار نقاد علامه نجفيءَ جي ڪلام ۾ تبديل جو سوچي ئي نه ٿو سگهي.

رديف ٻ:

هن رديف ۾ هڪ غزل آهي، جنهن لاءِ مهدي شاهه وٽ ڪو ٻيو ذريعو ئي نه آهي، جنهن جي آڌار تي ڪا مستند راءِ جوڙي سگهي، هو لکي ٿو:

ڊاڪٽر شوق، هن غزل جي مقطع ۾ شاعري اصل تخلص "نجفيا" کي تبديل ڪري "تارڪا" تخلص آندو آهي. مرتب پاران ڪيل اهڙي هٿ چراند سبب شعر جي تجنيس حرفي واري سونهن ۾ بگاڙ آيو آهي، جيئن اصل شعر آهي:

چو لکين ٿو لوڪ ڪان لڄ چو ڪرين؟
نازنين وٽ "نجفيا" نروار ڦپ.

[سوجهرو، 20- ڊسمبر 2006ع]

اهو ساڳيو ئي مقطع ڪليات تارڪ ۾ "تارڪا" تخلص سان علامه تارڪ خود ئي استعمال ڪيو آهي، جنهن لاءِ ڪنهن ٻئي کي قصور وار نه ٿو ٺهرائي سگهجي. اها مصرع يا بند جيئن آهي، تيئن ئي ڊاڪٽر شوق "ديوان تارڪ" ۾ قلمبند ڪيو آهي. باقي ڊاڪٽر شوق کي ڪهڙي مجال جو لفظن جون اصل صورتون مسخ ڪري ۽ بگاڙ پيدا ڪري!

اهو مٿيون مقطع "ڪليات تارڪ" ۾ هن ريت آهي:

چو لکين ٿو لوڪ ڪان لڄ چو ڪرين؟
نازنين وٽ "تارڪا" نروار ڦپ.

رديف پ:

هن رديف ۾، ديوان نجفي ۾ ٽي غزل آهن، ديوان تارڪ ۾ به ساڳيا ئي ترتيبوار ٽي غزل آهن، مهدي شاهه لکي ٿو: "ڊاڪٽر شوق شاعر نجفي تارڪ جي رديف 'پ' وارن ٽنهي غزلن ۾ لفظن ۽ جملن جي تبديليءَ واري هٿ چراند ڪئي آهي. جيئن رديف پ ۾ پهرئين غزل جي مطلع جي ٻي مصرع هن ريت آهي:

صفائي منجهه ظلمت آهه اڻ لپ."

[سوجهرو، 20- ڊسمبر 2006ع]

ديوان تارڪ ۾ 'صفائي ساڻ ظلمت آهه اڻ لپ' آهي ۽ هن ۾ 'منجهه' ۽ 'ساڻ' لفظن جي مٽا سٽا ڪيل آهي. ڪليات تارڪ ۾ "صفائي ساڻ ظلمت آهه اڻ لپ" جتان ڊاڪٽر نواز علي شوق ڪنيو آهي، ساڳئي غزل جي پنجين نمبر شعر جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

جهان سارو آهي ماتم ڪده ٿيو.

ديوان تارڪ ۾ هن مصرع کي اڳتي پوئتي ڪري لکيو ويو آهي. جيئن:

جهان سارو ٿيو ماتم ڪده آهه.

[سوجهرو، 20- ڊسمبر 2006ع]

اها مصرع جيئن ديوان نجفي ۾ جيئن لکيل آهي، تيئن ئي ڪليات تارڪ ۾ درج ڪيل آهي. منهنجي خيال ۾ ته اها پروف جي غلطي ٿي سگهي ٿي. ان ۾ ڊاڪٽر شوق تي ڪو حرف نه ٿو اچي.

اهڙيءَ ريت مهدي شاهه لکي ٿو: "ساڳئي غزل

جي ستين شعر جي ٻي مصرع هن ريت آهي:

عشاقن جي سا قسمت آهه اٿلپ.

۽ ديوان تارڪ ۾ آهي:

سا مشتاقن جي قسمت آهه اٿلپ."

[سوجهرو، 20- ڊسمبر 2006ع]

جيئن ديوان تارڪ ۾ آهي، تيئن ئي ڪتاب تارڪ ۾ درج آهي:

سا مشتاقن جي قسمت آهه اٿلپ.

رديف پ ۾ ٻئي غزل جي مطلع جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

منجهه محبت جي مرڻ هيءَ عاشقن جي سونهن سوپ.

۽ ديوان تارڪ ۾ آهي:

عشق الفت ۾ مرڻ هيءَ عاشقن جي سونهن سوپ.

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

هتي ڊاڪٽر شوق کان سهوَ ٿي ويو آهي، جو ته اِن شعر کي ڪنهن مٽايو آهي يا خود ڊاڪٽر شوق جي ردو بدل ڪيل آهي، ته اهو جواب ڊاڪٽر شوق ئي ڏئي سگهي ٿو. ڇالاءِ ته ڪليات تارڪ ۾ پڻ "منجهه محبت جي مرڻ هيءَ عاشقن جي سونهن سوپ" لکيل آهي.

رديف پ جي ٽئين غزل جي ٽئين شعر جي ٻيو نمبر مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت آهي:

ڪين ۾ تو سو پرين چوندي ٿيا لاچار سپ.

هيءَ مصرع جيئن ديوان نجفيءَ ۾ آهي، تيئن ڪليات تارڪ ۾ داخل ڪيل آهي، ديوان تارڪ ۾ آهي:

پر نه پرتو سو پرين چوندي ٿيا لاچار سپ.

صحيح مصرع جيڪا آهي، اهائي ڪليات تارڪ واري آهي، اِن لاءِ به ڊاڪٽر شوق کان پڇاڻو ڪري سگهجي ٿو ته هي مصرعون ڪيئن تبديل ٿيون.

رديف ت:

رديف ت ۾ ديوان نجفي ۾ 14 غزل ۽ ديوان تارڪ ۾ 13 غزل، ديوان تارڪ ۾ 2، 12 ۽ 13 نمبر ڪليات تارڪ مان ڪٽي داخل ڪيا ويا آهن. جيئن مان اڳ ۾ به چٽي چڪو آهيان ته ديوان تارڪ ۾ آيل غزل، ڪليات تارڪ تي ئي مدار رکن ٿا. مهدي شاهه کي هروڀرو اچي ديوان تارڪ ۽ ڊاڪٽر نواز علي شوق جي لڳي آهي، جنهن وٽ ڪا ٺوس معلومات ئي نه آهي.

مهدي شاهه لکي ٿو ته: "ديوان نجفي ۾ غزل نمبر: 1، جو چوٿون نمبر شعر هن ريت لکيل آهي:

پير ڪڻ ۾ جو پنيءَ پنڌ تا پهچين وڃي،
سڪ ڪٽي سونهي سجڻ ڏي صدق ڪر سر ساهه ست.

ديوان تارڪ ۾ هن ريت آهي:

پير ڪڻ پرَ جو پُنيءَ پنڌ تان پهچين وڃي،
سڪ ڪٽي سونهين سجڻ ڏي صدق ڪر سر ساهه ست."

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

جيڪو ديوان تارڪ ۾ لکيل آهي، اهوئي ڪليات تارڪ ۾ آهي ۽ ڪليات تارڪ تي ئي ديوان تارڪ جو مدار آهي.

رديف ت جي ساڳئي غزل ۾ پنجين شعر جي پهرين مصرع هن ريت آهي:

اندر ۾ آتڻ وجهي، چرخو چلائج چت سندو.

ديوان تارڪ ۾ آهي:

من اندر آتڻ وجهي، چرخو چلائج چت سندو.

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

اها مصرع ڪليات تارڪ ۾ هن ريت آهي:

منجهه اندر آتڻ وجهي چرڪو چلائج چت سندو.

ساڳئي غزل ۾ مقطع جي ٻي مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

هاڻ اي اغيار منجهان جاڙجي ويڳاڻو وت.

ديوان تارڪ ۾ آهي:

هاڻ اي اغيار تون تنهن ساڙ ۾ ويڳاڻو وت.

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

هن مصرع جي باري ۾ ڊاڪٽر شوق کان پڇي سگهجي ٿو، ته اِها ڪيئن تبديل ٿي!

مهدي شاهه لکي ٿو: "ديوان نجفي ۾ ٻئي نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ ٽئين نمبر تي رکيو ويو آهي، هن ۾ هيٺين لفظن کي ڦيرايو ويو آهي:

1. غزل جي ٽئين شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل "تنهنجي" بجاءِ "سنڌ" آندو ويو آهي.

2. غزل جي پنجين شعر جي ٻيءَ مصرع

۾ "سڌارين" کي "اجارين" ڪيو ويو آهي.

3. غزل جي ڇهين شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ "آشيان" کي "گلشن" ۾ تبديل ڪيو ويو آهي.

4. مقطع جي مصرع "تڏهن يڪدل ٿي قرب قديري حاصل" کي تبديل ڪري:

ڪرين يڪدل، ٿي تڏهن قرب قديري حاصل."

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

مهدي شاهه جيڪي پيڻا ڪئي، سا جيئن ديوان تارڪ ۾ آهي، اهائي درست آهي، جو ته علامه تارڪ، ڪليات تارڪ ۾ خود درج ڪيو آهي.

1. "سنڌ"، 2. "اجارين"، 3. "گلشن" ۽ 4. "ڪرين يڪدل ٿي تڏهن قرب قديري حاصل"، برابر آهن.

مهدي شاهه لکي ٿو، ديوان نجفي ۾ ٽئين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ چوٿين نمبر تي رکيو ويو آهي، هن ۾ هيٺيون تبديليون ڪيون ويون آهن:

1. غزل جي چوٿين شعر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظ "ماهرو جي منهن اڳيان" کي ديوان تارڪ ۾ تبديل ڪري "رشڪ مه منهن اڳيان" لکيو ويو آهي.

2. "مرد جي آهين تون نجفي ڪنهن جي منت ڪير ڪڻ" هيءَ مقطع واري شعر جي پهرين مصرع آهي. [سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

1- غزل جي چوٿين شعر جي مصرع "رشڪ مه جي منهن اڳيان" درست آهي.

2- مرد جي آهين تون "تارڪ" ڪنهن جي منت ڪير ڪڻ. [ڪليات تارڪ قلمي]

مهدي شاهه لکي ٿو: "ديوان نجفي ۾ چوٿين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ صفحي 50 تي پنجين نمبر تي رکيو ويو آهي، هن غزل ۾ هيٺيون تبديليون آهن:

1) غزل جي ٻئي شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظن "ڏنهن" کي تبديل ڪري "منجهان" لکيو ويو آهي.

2) غزل جي ٽئين نمبر شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظن "سان آ" کي تبديل ڪري "۾ ٿيو" لکيو ويو آهي.

3. غزل جي مقطع واري شعر جي پهرين مصرع اصل ۾ هن ريت آهي:

اڳتي نه چئي 'نجفي' ٿو مستيءَ کان سخن ڪو.

ديوان تارڪ ۾ هن ريت ڊاڪٽر شوق لکيو آهي:

اڳتي چئي تارڪ نٿو مستيءَ کان سخن ڪو."

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

درحقيقت ڊاڪٽر شوق کي قصور وار نه ٿو چئي سگهجي. اچو ته ڪليات تارڪ کي ڏسون ته ان ۾ ڇا لکيل آهي:

1. هن شعر جي مصرع ۾ "ڏنهن" بجاءِ "منجهان" لکيل آهي.

2. ٽئين نمبر شعر جي مصرع ۾ "سان آ" جي جاءِ تي "۾ ٿيو" آهي.

3. غزل جي مقطع واري شعر جي پهرين مصرع هن ريت آهي:

اڳتي چئي تارڪ نه ٿو مستيءَ کان سخن ڪو.

هاڻي ٻڌايو ته ڊاڪٽر شوق جو ڪهڙو ڪم جو علامه تارڪ جي غزلن کي مٽائي.

"ديوان نجفي ۾ اٺين نمبر تي غزل کي ديوان تارڪ ۾ ڇهين نمبر تي رکيو ويو آهي. هن غزل جي مقطع واري شعر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظ "هوڻ" کي تبديل ڪري، انهيءَ جڳهه تي "پاڻ" لفظ رکيو ويو آهي." [سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

"پاڻ" لفظ بلڪل درست آهي ۽ ڪليات تارڪ ۾ پڻ اهوئي درج ٿيل آهي.

مهدي شاهه لکي ٿو ته: "ديوان نجفي ۾ نائين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ 51 صفحي تي ستين نمبر تي رکيو ويو آهي. هن غزل ۾ ڊاڪٽر شوق پاران شاعر فقير نجفي تارڪ جي شاعريءَ سان جيڪا جُٽ ڪئي آهي، انهيءَ جا تفصيل هن ريت آهن:

ديوان نجفي ۾ هن غزل جي ٻئي نمبر شعر جي ٻي مصرع اصل ۾ هن طرح آهي:

قصد مان ڪوڙائيون ريش و بروت.

ديوان تارڪ ۾ هن طرح لکي وئي آهي:

ڪان قصد ڪرڙائي سي ريش و بروت.“

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

هن ۾ ڊاڪٽر شوق جو ڪوئي ڏوهه ڪونهي، مهدي شاهه خواه مخواه مٽس اُلرون ۾ جُلهون ڪيون آهن، هن پنهنجي عنوان 'جُٺ' سان پاڻ ئي جُٺ ڪئي آهي جو هيڏي وڏي جهول ۾ ڪٿي پاڻ کي وڌو اٿس. صد آفرين آهي ڊاڪٽر نواز علي شوق کي، جنهن مهدي شاهه کي ڪو جواب ئي نه ڏنو آهي، چو ته هيءَ بيجا ۽ خواه مخواه جلهه آهي، تنقيد نه آهي، ان خساري ۾ ڏي وٺ واري حساب ڪان پاڻ کي پري ڪيو اٿس.

”ساڳئي غزل جي پنجين نمبر شعر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظ ”نظر پيئڻ“ کي قيرائي ”ڏسين تون“ لکيو ويو آهي.“ [سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

ڪليات تارڪ ۾ ”ڏسين تون“ آهي، جنهن ڪري ديوان تارڪ ۾ آيل درست آهي.

مهدي شاهه لکي ٿو: ”ديوان نجفي ۾ ڏهين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ اٺين نمبر تي رکيو ويو آهي. هن غزل جي مطلع جي ٻي مصرع اصل ۾ هن ريت آهي:

ڪيا سي ڪفر دين ڪان دور وحدت.

ديوان ۾ آهي:

رهن سي روز شب مامور وحدت.“

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

ڪليات تارڪ ۾ اصل اِها ئي مصرع آهي، جيڪا ”رهن سي روز شب مامور وحدت“ ديوان تارڪ ۾ آهي ۽ بهتر آهي.

مهدي شاهه لکي ٿو: ”ساڳئي غزل جي ٻئي شعر جي ٻي مصرع اصل ۾ هن ريت آهي:

ڪيا مستيءَ ۾ جي مخمور وحدت.

غزل جي ٽئين نمبر شعر جي ٻي مصرع اصل ۾ هن ريت آهي:

انهن کي شش جهت منظور وحدت.

ديوان نجفي ۾ ساڳئي غزل جي چوٿين شعر جي ٻي مصرع اصل ۾ هن ريت آهي:

ڪيو آءِ جن کي چڪنا چور وحدت.“

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

ديوان تارڪ ۾ مٿيون مصرعون هن ريت لکيل آهن:

1. رهن مستيءَ ۾ سي مخمور وحدت.
2. سي سڀ هردوجهان منظور وحدت.
3. رهن جي روز شب مسرور وحدت.

هي ٽيئي مصرعون جيئن هتي آهن، تيئن حرف به حرف ڪليات تارڪ ۾ داخل آهن، جن لاءِ شوق صاحب کي آجو قرار ڏئي ٿو سگهجي. چو ته شوق جو ڪوبه قصور ڪونهي، جو ديوان تارڪ ايڏي مٽا سٽا ڪري.

مهدي شاهه سوجهري جي اٺين قسط ۾ لفظ به لفظ ڪٿي اڳيان بيٺو آهي، ۾ سندس محنت ته رائگان آهي، ۽ نه وري ڪارگر! مهدي شاهه لکي ٿو ته: ”ديوان نجفي ۾ يارهين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ نائين نمبر تي رکيو ويو آهي، هن غزل ۾ جن لفظن کي تبديل ڪيو ويو آهي، انهن جو تفصيل هن ريت آهي:

1) غزل جي ٽئين نمبر شعر جي ٻئي مصرع ۾ اصل لفظ ”جي“ جي جاءِ تي ”سان“ رکيو ويو آهي.

2) غزل جي چوٿين نمبر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ ”هن“ جي جاءِ ”ٿيا“ رکيو ويو آهي.

3) غزل جي پنجين شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ ”شرع“ جي جاءِ تي ”ادب“ رکيو ويو آهي.

4) ساڳئي غزل جي مقطع واري شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ ”منجهه“ کي ”ڪان“ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي.“ [سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

هي جيڪي به لفظ مَٽايا ويا آهن، سي ڪليات تارڪ تان ڪٿي ديوان تارڪ ۾ درج ڪيا ويا آهن، چو ته ديوان تارڪ جو مدار ڪليات تارڪ (قلمي) تي آهي. هن ۾ ڊاڪٽر شوق جو ڪوبه قصور ڪونهي.

مهدي شاهه لکي ٿو: ”ديوان نجفي ۾ تيرهين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ ڏهين نمبر تي رکي وئي آهي. هن غزل ۾ هيٺيون غلطيون/تبديليون ڪيون ويون آهن.

1. غزل جي پنجين شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ "صنم" کي "بُت" ۾ تبديل ڪيو ويو آهي.

2. غزل جي ڇهين نمبر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظن "ڪوناهِ ان کي" جي بدران "ڪونائين تن کي" لفظ آندا ويا آهن.

3. غزل جي مقطع واري شعر جي آخري مصرع اصل ۾ هن ريت آهي:

نڪته چين جاچيندا جڏ شعرا سندو اشعار جت.

ڊاڪٽر شوق غزل جي هن مصرع کي ديوان تارڪ ۾ هن طرح آندو آهي:

شاعرانِ نڪته چين جاچيندا جڏهن اشعار جت."

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

مهدي شاهه کي اهو سمجهڻ گهرجي ته ڊاڪٽر شوق، ديوان تارڪ سان ڪا به هٿ چراند ڪانه ڪئي آهي، اها مهدي شاهه جي ڀُل آهي. مهدي شاهه جيڪي تبديليون ٻڌايون آهن، سي هن ريت آهن، جي ڪليات تارڪ جي روشنيءَ ۾ لکجن ٿيون.

1. غزل جي پنجين شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ "صنم" کي "بُت" ڪري ڪم آندو ويو آهي.

2. "ڪوناهِ ان کي" جي بدران "ڪونائين ان کي" استعمال هيٺ آندو ويو آهي.

3. غزل جي مقطع ۾ شاعرن جو نڪته چين جاچيندا جڏهن اشعار جت.

"ديوان نجفي ۾ چوڏهين نمبر تي آيل غزل کي ديوان تارڪ ۾ يارهين نمبر تي رکيو ويو آهي، هن غزل جي ڇهين نمبر شعر ۾ اصل 'ڪالهه تا' کي تبديل ڪري 'ڪالهه ته' لکيو ويو آهي. [سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

هن ۾ به ڊاڪٽر نواز علي شوق جو ڏوهه ڪونهي، جو ته اها پروفن جي غلطي آهي، جو ته ڪلياتِ تارڪ ۾ ئي "ڪالهه تا" لکيل آهي ته ڊاڪٽر شوق ان کي ڪيئن ٿو مٽائي سگهي. جڏهن ته ڊاڪٽر شوق مدد ئي ڪليات تارڪ تان ورتي آهي.

رديف ٺ:

"ديوان نجفي (1922ع) ۾ رديف "ٺ" ۾ رڳو هڪ غزل شامل آهي. ديوان تارڪ (1989ع) ۾ به ساڳيو هڪ غزل آندو ويو آهي. ديوان نجفي ۾ هن غزل ۾ ست اشعار ڏنا ويا آهن. ديوان تارڪ ۾ هن غزل ۾ پنج اشعار ڏنا ويا آهن، هن غزل ۾ ڊاڪٽر شوق جيڪا ڦيرڦار ڪئي آهي، اها هن طرح آهي، غزل جي مطلع هن ريت آهي:

آهي جلوه نما ٿيو يار جت ڪٿ.

ديوان تارڪ ۾ هيءَ مصرع هن ريت لکي وئي آهي:

ٿيو جلوه نما آيا رجٺ ڪٿ.

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

ڪليات تارڪ ۾ به هن غزل جا ست بند آهن جيڪي ديوان نجفي ۾ آهن، غزل جي مطلع جي پهرين مصرع هن ريت آهي:

آهي جلوه نما ٿيو يار جت ڪٿ.

ٻه بند جيڪي ديوان تارڪ ۾ نه آهن، اهي ڪليات تارڪ ۾ هن ريت داخل ٿيل آهن:

رهي اثبات حق جي اکين ۾
ڏسي سو دوست جو ديدار جت ڪٿ.
محبت کان نه خالي آهه ڪا دل،
رهي ٿو عشق جو آثار جٺ ڪٿ.

[ڪليات تارڪ قلمي]

رديف ٿ:

"ديوان نجفي ۾ هن رديف "ٿ" ۾ چار غزل ڏنا ويا آهن. ديوان تارڪ ۾ به ساڳيا چار غزل آهن. ساڳئي ديوان نجفيءَ واري ترتيب سان ملن ٿا، پر ديوان تارڪ ۾ ساڳين ڪجهه غزلن ۾ ڪجهه اشعار گهٽائي ڏنا ويا آهن. ديوان نجفي ۾ رديف ٿ جي سلسلي ۾ پهرئين غزل ۾ جيڪي تبديليون ڪيون ويون آهن، انهن جو تفصيل هن ريت آهي:

1) غزل جي ڇهين نمبر شعر ۾ اصل لفظ "اهڙو" کي تبديل ڪري "هردم" لکيو ويو آهي.

2) غزل جي اٺين نمبر سٽ جي مصرع اصل هن ريت آهي:

جدا جاني نه آهي جستجو بيجا ۾ جيءَ نا ڦٿ.

ديوان تارڪ ۾ هن ريت آهي:

جدا جانيءَ ڪان ناهين ڪي، پري ڳولڻ ۾ جيءُ نا ڦٽ.

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

اصل ۾ هن غزل ۾ ڊاڪٽر شوق ڪابه تبديلي نه ڪئي آهي، هيءُ جملو مهدي شاهه جو غلط آهي، اهو هيءُ ته ”ساڳين ڪجهه غزلن ۾ ڪجهه اشعار گهٽائي ڏنا ويا آهن.“ جڏهن ته هن رديف ۾ آهن ئي ڪجهه غزل يعني چار! ڪو وڏو انگ نه آهي. مهدي شاهه کي ائين لکڻ گهربو هو ته هڪ ٻن غزلن جا ڪجهه اشعار گهٽائي لکيا ويا آهن، جيڪو درست آهي:

1. هن غزل ۾ ”اهڙو“ جي جاءِ تي ”هردم“ آهي.
2. هن غزل جي مصرع هن ريت آهي، جيڪا ديوان تارڪ ۾ آهي:

جدا جانيءَ ڪان ناهين ڪي پري ڳولڻ ۾ جيءُ نا ڦٽ.

[ڪليات تارڪ قلمي]

ديوان نجفي ۾ آيل ٻئي نمبر غزل ۽ ديوان تارڪ ۾ صفحي نمبر 58 تي آهي، جنهن ۾ هيٺيون تبديليون ڪيون ويون آهن:

1. غزل جي ٽئين نمبر شعر لفظ ”مٿس“ کي بدلائي ”اٿس“ ڪيو ويو آهي.
2. ساڳئي شعر جي ٻيءَ مصرع ۾ اصل لفظ ”ڪي“ کي بدلائي ”لئي“ ڪيو ويو آهي.
3. غزل جي چوٿين نمبر شعر ۾ ”جيئن سڪ وڏي ٿي“ لفظن کي تبديل ڪري ”جيئن شڪ وڏي ٿي“ لکيو ويو آهي.
4. غزل جي مقطع ۾ ”علما“ کي مٽائي ”زاهد“ ڪيو ويو آهي. اصل ۾ ڊاڪٽر شوق غزلن جي لفظن جي مٽا سٽا جو ذميوار نه آهي، اچو ته ڪليات تارڪ جي روشنيءَ ۾ مٽاسٽا کي جاچيون ته حقيقت کهڙي پاسي آهي.

1. ”مٿس“ جي جاءِ تي ”ٿس“ لکيل آهي.
2. ”ڪي“ جي بدران ”لئي“ لکيل آهي.
3. ”جيئن سڪ وڏي ٿي دل ۾“ درست آهي. سڪ جي ’س‘ کي ’ش‘ ڪيو ويو آهي. يعني شڪ ڪيو ويو آهي، جيڪو غلط آهي. هن ۾ پروف جي غلطي آهي.
4. ”عُلما“ جي جاءِ تي ”زاهد“ لکيل آهي.

[ڪليات تارڪ قلمي]

”ديوان نجفي ۾ رديف ت جي ٽئين نمبر غزل کي ديوان تارڪ ۾ به ٽئين نمبر تي رکيو ويو آهي. هن ۾ هيٺيون تبديليون ڪيل آهن:

(1) غزل جي ٽئين نمبر جي پهرين مصرع ۾ ”زخم دل“ کي مٽائي ”ڪي اثر“ ڪيو ويو آهي.

(2) غزل جي چوٿين نمبر شعر جي پهرين مصرع ۾ ”ماهروين“ کي ”ماهر ويان“ ڪيو ويو آهي.

(3) غزل جي پنجين شعر جي پهرين مصرع جي اصل لفظن ”سهڻن جي اڳيان“ کي تبديل ڪري ”تن جي روبرو“ لکيو ويو آهي.

(4) غزل جي ستين شعر جي ٻي مصرع جي اصل لفظ ”ڦٽڪائين ٿو نيڻن جو نٽ“ کي تبديل ڪري ”ويتر ٿي ڏسي نيڻن جو نٽ“ لکيو ويو آهي.

(5) غزل جي ائين شهر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظن ”دل صفا ڪاري جو“ کي تبديل ڪري ”دل ڪري اطهر جو“ لفظ لکيا ويا آهن.

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

درحقيقت جيڪا لفظن جي مَٽ سَٽ ڪئي وئي آهي سا علامه تارڪ جي ڪيل آهي، نه ڪي ڊاڪٽر شوق جي! ڪليات تارڪ ۾ هن ريت آهي:

1- ”زخم دل“ جي بجاءِ ”ڪي اثر“ آهي.

2- ”ماهروين“ جي جاءِ تي ”ماهرويان“ لکيل آهي.

3- ’سهڻن جي اڳيان‘ ان جي روبرو“ آهي. ديوان تارڪ ۾ ”تن جي روبرو“ غلط آهي. منهنجي سوچ مطابق، اها به پروف جي چُڪ آهي.

4- ”ڦٽڪائين ٿو نيڻ جو نٽ“ جي بدران ”ويتر ٿي ڏسي نيڻن جو نٽ“ آيل آهي.

5- ”دل صفا ڪاري جو“ جي بجاءِ ”دل ڪري اطهر جو“ لکيل آهي، درست آهي.

”ديوان نجفي ۾ چوٿين نمبر غزل کي ديوان تارڪ ٽئين نمبر تي رکيو ويو آهي. ديوان نجفي ۾ هن غزل ۾ ست شعر آهن. جڏهن ته ديوان تارڪ ۾ هن غزل ۾ ڪل ڇهه شعر ڏنا ويا آهن. غزل جي

مقطع واري شعر ۾ شاعر جو تخلص "نجفي" مٽي "تارڪ" ڪيو ويو آهي. هن ۾ بي ڪابہ ڦيرڦار نہ ڪئي وئي آهي."

[سوجهرو، 21- ڊسمبر 2006ع]

هن غزل ۾ ڪليات تارڪ ۾ پڻ ست شعر علامہ تارڪ درج ڪيا آهن ۽ نجفيءَ جاءِ تي تارڪ لکيو اٿس، جيڪو درست آهي.

رديف 'ٿ':

مهدي شاهہ لکي ٿو: "ديوان نجفي ۾ هن رديف ۾ چار غزل ۽ ديوان تارڪ ٽي غزل ديوان نجفي وارا ٽي غزل ترتيب سان رکيا ويا آهن، رديف ٿ جو پهريون غزل ديوان تارڪ ۾ صفحي نمبر 61 تي آهي. هن غزل ۾ جيڪي تبديليون آنديون آهن، سي هي آهن:

1) غزل جي پنجين شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ "آه" کي بدلائي "مان" لکيو ويو آهي.

2) غزل جي ڇهين شعر جي مصرع ۾ اصل لفظ "اٿي" کي تبديل ڪري "اٿئي" لکيو ويو آهي.

3) غزل جي ڇهين شعر جي بيءَ مصرع ۾ لفظ "تا" ضمير جواب موصول طور ڪم آيل آهي. پر ديوان تارڪ ۾ "تا" لفظ کي ڪٽيو ويو آهي.

4) غزل جي مقطع ۾ شاعر جو اصل تخلص "نجفي" بدلائي "تارڪ" لکيو ويو آهي."

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

هي تہ ٺيڪ، لفظن جون تبديل ٿيل صورتون جيڪي مهدي شاهہ جون لکيل آهن. ليڪن ائين نہ آهي، جيئن مهدي شاهہ ٿو سمجهي، اچو تہ ڏسون ڪليات تارڪ ۾ ڇا لکيل آهي.

1. اصل لفظ "آه" جي جاءِ تي "مان" درج ٿيل آهي.

2. اصل لفظ "اٿي" کي "اٿئي" ۾ تبديل ڪيو ويو آهي، پر درست لفظ "اٿي" آهي. هن ۾ پروف جي چُڪ ٿي سگهي ٿي.

3. "تا" لفظ ڪڍيو ويو آهي، پر ائين نہ ٿو ٿي سگهي، اهو بہ پروف ريڊر جو ڪم آهي. ان ۾ ڊاڪٽر شوق جو ڪوبہ عمل دخل نہ آهي.

4. 'نجفي' جي جاءِ تي 'تارڪ' استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو درست آهي.

رديف 'ٿ' جي ٻئي نمبر غزل ۾ مهدي شاهہ هيٺيون تبديليون ظاهر ڪيون آهن.

1) غزل جي مطلع جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظن "ناز پريا" کي ديوان تارڪ ۾ "ناز وارا" لکيو ويو آهي.

2) غزل جي چوٿين شعر جي مصرع ۾ اصل لفظ "آ" کي مٽائي "ٿي" لکيو ويو آهي.

3) نجفي جي جاءِ تي "تارڪ" تخلص لکيو ويو آهي. [سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

ٽورن لفظن ۾ تہ جيڪي ديوان تارڪ ۾ لکيل آهي، سوئي ڪليات تارڪ ۾ درج ٿيل آهي، انهن لفظن ۾ ڊاڪٽر شوق پاران ڪابہ تبديلي نہ ڪئي وئي آهي.

"هن غزل کان پوءِ رديف ٿ جو ٽيون غزل ديوان تارڪ جي صفحي 62 ۽ 63 تي آيل آهي. ڊاڪٽر شوق پاران هن غزل ۾ ڪيل ڦيرڦار جا تفصيل هن ريت آهن:

(1) غزل جي پهرين شعر جي مصرع ۾ اصل لفظ "آه" بجاءِ "مون" لکيو ويو آهي.

(2) ٻي مصرع ۾ اصل لفظ "مان" کي ڦيرائي "مون" لکيو ويو آهي.

(3) غزل جي چوٿين شعر جي پهرين مصرع ۾ "اٿ" لفظ کي ڦيرائي "مون" ڪيو ويو آهي.

(4) غزل جي مقطع ۾ شاعر جو اصل تخلص 'نجفي' مٽائي 'تارڪ' ڪيو لکيو ويو آهي. جڏهن تہ شعر جي ٻي مصرع ۾ "ماهروين" کي مٽائي "ماهرويان" لکيو ويو آهي.

هن غزل جون مهدي شاهہ چار غلطيون نروار ڪيون آهن، پر انهن ۾ جيڪا ڦيرڦار ڪيل آهي، سا خود علامہ تارڪ طرفان ڪيل آهي. اِن ۾ بہ ڊاڪٽر شوق جو ڪوبہ قصور ڪونهي. جيئن ديوان تارڪ ۾ لکيل آهي، تيئن ڪليات تارڪ ۾ ئي درج ڪيل آهي.

مهدي شاهه ٽئين نمبر پيرا ۾ "ات" لفظ لکيو آهي، جيڪو غلط آهي. اهو لفظ "أت" ٿي سگهي ٿو. هن لفظ جي بدران "مون" درج ٿيل آهي، ڪليات تارڪ ۾ اهي چارئي صورتون درست ٿيل داخل آهن.

رديف ث:

مهدي شاهه لکي ٿو: "ديوان نجفي ۾ "رديف الثاء" ۾ 2 عدد غزل موجود آهن. ديوان تارڪ ۾ ٻه ٻه عدد غزل ملن ٿا، جن ۾ پهريون غزل ساڳئي ديوان نجفي وارو آهي، جيڪو ديوان تارڪ جي صفحي نمبر 64 تي موجود آهي. جڏهن ته ٻيو نمبر غزل ديوان نجفي وارو نه آهي."

ديوان نجفي مان ڪنيل غزل ۾ ڊاڪٽر شوق جيڪا ڦيرڦار ڪئي آهي، اها هن ريت آهي:

1. غزل جي ٻئي نمبر شعر ۾ پهرين مصرع ۾ اصل لفظ "غربال" کي مٽائي "چاڻي" لکيو ويو آهي.

2. غزل جي چوٿين شعر جي پهرين مصرع ۾ ديوان نجفي ۾ اصل هن ريت آهي:

روز شب منجهه انتظاري تو سندي.

ڊاڪٽر شوق، شاعر جي مٿين مصرع کي تبديل ڪري لکيو آهي:

تنهنجي اوسيئڙي ۾ دلبر رات ڏينهن.

اهڙيءَ ريت غزل جي مقطع واري شعر جي پهرين مصرع 'ديوان نجفي' ۾ هن ريت لکيل آهي:

3. ٿو ڪري تيلاهون دانهون تنهنجي در.

ڊاڪٽر شوق، شاعر جي هن مصرع کي مٽائي هن ريت لکيو آهي:

تنهنڪري دلبر رهي ٿو تنهنجي در.

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

هن غزل ۾ جيڪي تبديليون ڪيون ويون آهن، تن لاءِ ڊاڪٽر شوق کان پڇاڻو ڪري سگهجي ٿو. مثال طور: "غربال" کي مٽائي "چاڻي" لکيو آهي، سو غلط آهي. "غربال" درست آهي ۽ ڪليات تارڪ ۾ پڻ "غربال" لکيل آهي.

2. ديوان نجفي ۾ "روز شب منجهه انتظاريءَ تو سندي" درست آهي.

ڊاڪٽر شوق غلط لکيو آهي ۽ ڪليات تارڪ ۾ پڻ ديوان نجفيءَ واري مصرع درج ٿيل آهي.

3. جيڪا مصرع ديوان تارڪ ۾ آهي، سا مصرع ڪليات تارڪ ۾ پڻ.

"تنهنڪري دلبر رهي ٿو تنهنجي در". درست آهي.

رديف پ:

"ديوان نجفي ۾ چار غزل ملن ٿا، ديوان تارڪ ۾ ديوان نجفيءَ وارا ساڳيا چار غزل آهن. ڊاڪٽر شوق هن رديف 'پ' جي غزلن ۾ ڪهڙي ڦيرڦار ڪئي آهي؟ اهڙا تفصيل هيٺ ڏجن ٿا:

ڊاڪٽر شوق ديوان تارڪ ۾ هن رديف جو پهريون غزل صفحي نمبر 67 تي آندو آهي.

1) هن غزل جي چوٿين شعر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظ 'ڪفر ڪلمون پر' آهن جيڪي ديوان تارڪ ۾ رڳو 'ڪفر پر' لکيل آهن.

2) غزل جي مقطع ۾ نجفي کي مٽائي "تارڪ" تخلص لکيو ويو آهي."

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

1- "ڪفر پر" درست آهي.

2- نجفي جي جاءِ تي "تارڪ" درست آهي. اهي ٻئي صورتون ڪليات تارڪ ۾ موجود آهن.

رديف پ جو ٻيو غزل ديوان تارڪ ۾ صفحي نمبر 67 ۽ 68 تي آيل آهي، جنهن جي ٽئين شعر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظ "ٽڏهه" کي بدلائي "پوءِ" ڪيو ويو آهي.

3. غزل جي چوٿين شعر جي ٻي مصرع جي اصل لفظن "ملائي هڻن ٿا" کي ڦيرائي "ملائي ڪن ٿا" ڪيو ويو آهي.

4. غزل جي پنجين شعر جي ٻي مصرع "هڻن ڪرڻ گهرجي نه هرگز مال مسڪين هڙپ" آهي.

ديوان تارڪ ۾: هيئن ڪرڻ گهرجي نه توکي مال مسڪينان هڙپ".

5. نجفي کي مٽائي 'تارڪ' ڪيو ويو آهي.

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

ڊاڪٽر شوق ته چاڻي واڻي لفظ يا مصرعون ڪونه مٽايون هونديون. جيڪي ديوان تارڪ ۾ آهن،

سي ڪليات تارڪ تان نقل ڪيون ويون آهن، پر جيڪي هڪ ٻئي سان لفظ يا مصرعون نه ٺهيون ملن، تن جي مان نشاندهي ڪندو پيو وڃان.

1) 'تنهَ' جي جاءِ تي 'پوءِ' لفظ آندو ويو آهي، جيڪو غلط آهي، ڪليات تارڪ ۾ 'تڏ' لکيل آهي.

2) "ملائي هٿن ٿا" غلط آهي "ملائي ڪن ٿا" درست آهي.

3) "هيئن ڪرڻ گهرجي نه توکي مال مسڪينان هڙپ" درست آهي.

4) نجفيءَ جي جاءِ تي "تارڪ" درست آهي.

هڪ لفظ مقطع کان اڳ ۾ لکيل آهي. ان ۾ غزل جي پنجين شعر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظ "تڏ" کي ڦيرائي "پوءِ" ڪيو ويو آهي. 'پوءِ' لفظ غلط آهي، 'تڏ' درست آهي، جو ته ڪليات تارڪ ۾ 'تڏ' لکيل آهي.

رديف پ جي ٽئين غزل جي ڇهين مصرع ديوان نجفي ۾ لکيل آهي.

منجهه شبِ فرقت مُنکي آيو نظر ۾ ٿي ائين.

ديوان تارڪ ۾ هن طرح لکيل آهي:

هجر واري رات مون کي ٿي نظر آيو ائين.

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]"

جيڪا مصرع ديوان نجفيءَ ۾ آهي، سا ڪليات تارڪ ۾ آهي، جيڪا درست آهي. ان لاءِ ڊاڪٽر شوق کان پڇي سگهجي ٿو، ته اها مصرع ڪيئن تبديل ٿي، ان جو ڪارڻ خود ڊاڪٽر شوق صاحب ئي ٻڌائي سگهي ٿو.

"رديف پ جي چوٿين غزل ۾ ڇهين نمبر مصرع ديوان نجفيءَ ۾ هن ريت ملي ٿي:

عطر لائي ٿي دفع بدبوءِ ڏپ.

غزل جي مقطع، "دنيا مؤن ڇني ڪين نجفي سگهيو." ديوان نجفي ۾ آهي ۽ ديوان تارڪ ۾ "ٽني عطر کان دور بدبوءِ ڏپ."

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

مهدي شاهه کي هن ڳالهه ڌيان ڏيڻ ضروري گهرجي ته ڊاڪٽر شوق جيئن ديوان تارڪ جي مصرعون لکيون آهن ۽ ڪليات تارڪ گواهه آهي، جنهن ۾ ڇنيءَ طرح مٿيون مصرعون آهن.

رديف "ڪ":

مهدي شاهه لکي ٿو: ديوان نجفيءَ ۾ هڪ غزل ۽ ساڳيوئي غزل ديوان تارڪ ۾ آهي. ڪليات/ديوان تارڪ جي مرتب: ڊاڪٽر نواز علي شوق، هن غزل ۾ جيڪي تبديليون ڪيون آهن، انهن جا تفصيل هن ريت آهي:

(1) غزل جي مطلع واري شعر جي ٻيءَ مصرع ۾ اصل لفظ "سڄڻن" کي مٽائي "دلبر" لکيو ويو آهي.

(2) غزل جي ٻئي شعر جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

جا ڪون جدا تون آنهه ٿيو تاڪون آءٌ جيءَ جڏو.

ديوان تارڪ ۾ انهيءَ مصرع کي هن ريت ڦيرايو ويو آهي:

جاڪون جدا ٿيو آهين تاڪون ٿيا جيءَ جڏا.

(3) غزل جي چوٿين شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ "ڪٽونس هوڏ" کي تبديل ڪري "لهيس هوڏ" ڪيو ويو آهي.

(4) غزل ۾ مقطع ۾ شاعر جو اصل تخلص 'نجفي' مٽائي 'تارڪ' لکيو ويو آهي.

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

اچو ته ڪليات تارڪ کي ڏسون ته ان ۾ ڇا لکيل آهي؟

1. غزل ۾ "سڄڻ" کي "دلبر" ڪري لکيو ويو آهي، سو بلڪل ٺيڪ آهي.

2. غزل جي ٻئي شعر جي مصرع "جاڪون جدا ٿيو آهين تاڪون ٿيا جيءَ جڏا" درست آهي.

3. "ڪٽونس هوڏ" ۽ "لهيس هوڏ" ٻئي غلط آهن. ديوان تارڪ ۾ "لهيس لاڏ" لکيل آهي ۽ ڪليات تارڪ ۾ پڻ "لهيس لاڏ" درج ڪيل آهي. جيڪو صحيح آهي.

4. تخلص نجفي کي مٽائي "تارڪ" تخلص ڪيو ويو آهي جيڪو بلڪل درست آهي.

رديف "ج":

مهدي شاهه لکي ٿو: "ديوان نجفي ۾ هن "رديف ج" ۾ ڪل ست غزل آهن. ديوان تارڪ ۾

۾ "رديف ج" ۾ ست غزل ملن ٿا، جن جا ترتيبوار 1 کان 6 تائين غزلن جي ترتيب ساڳي ديوان نجفيءَ واري آهي، جڏهن ته ديوان نجفي ۾ شامل ستين نمبر غزل کي ديوان تارڪ ۾ شامل نه ڪيو ويو آهي. هن رديف "ج" جي غزلن ۾ ڊاڪٽر شوق جيڪا ڦيرڦار ڪئي آهي، انهن جا تفصيل هن ريت آهن:

1) غزل جي چوٿين نمبر مصرع ۾ اصل لفظ "تار مطلب ۾" کي مٽائي "تار منجهه طلب" ڪيو ويو آهي.

2) غزل جي ڇهين نمبر شعر جي ٻيءَ مصرع ۾ اصل لفظن "اهڙو نه سوال ڪج" کي ڦيرائي "نه اهڙو سوال ڪج" لکيو ويو آهي.

3) غزل جي اٺين نمبر شعر جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

آءٌ درد دل جو ظاهر ڪيو يار جي اڳيان.

ديوان تارڪ ۾ آهي:

"مون درد دل جو پيش ڪيو يار جي اڳيان."

4) غزل جي مقطع جي پهرين ديوان نجفي ۾ هن ريت آهي:

تارڪ جي نقد جان ڏني بازار عشق ۾."

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

مهدي شاهه کي مون جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جيڪو منهنجي علم ۾ آهي، سو شائقين ۽ ادب جي گهڻگهرن اڳيان حاضر ڪيو اٿم. مهدي شاهه هن غزل ۾ چار نقص نروار ڪيا آهن، جيڪي هن ريت آهن:

(1) ديوان تارڪ ۾ "تار طلب نه" بلڪ "تار منجهه طلب" آهي، جيڪو درست آهي.

(2) ديوان تارڪ ۾ "نه اهڙو سوال ڪج" درست آهي.

(3) ديوان تارڪ ۾ "مون درد دل جو پيش ڪيو يار جي اڳيان آهي" سو بلڪل ٺيڪ آهي.

(4) "تارڪ جي نقد جان ڏني بازار عشق ۾" سو صحيح آهي.

ڪليات تارڪ ۾ ائين درج ڪيل آهي، جيئن ديوان تارڪ ۾ داخل آهن. انهن ۾ ڪوبه ڦير نه آهي. "هن رديف ج جو ٻيو غزل ديوان تارڪ ۾ 72 صفحي تي ملي ٿو.

1- هن غزل جي ٻئي نمبر شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل ۾ لفظ "مچڻ" کي مٽائي "مچ" لکيو ويو آهي.

2- غزل جي مقطع ۾ شاعر جو اصل تخلص 'نجفي' مٽائي 'تارڪ' لکيو ويو آهي.

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]"

مهدي شاهه جي جواب ۾ ته "مچڻ" جي بجاءِ "مچ" ڪيو ويو آهي، سو درست آهي.

غزل جي مقطع ۾ "نجفي" جي بدران "تارڪ" لکيو ويو آهي. سو بلڪل صحيح آهي.

"هن رديف جو ٽيون غزل ديوان تارڪ ۾ صفحي نمبر 72 ۽ 73 تي آيل آهي. هن ۾ هيٺيون غلطيون آهن:

(1) ديوان نجفي ۾ آهي: مهجور مرن جيڪي، جاني اهي جيارج."

ديوان تارڪ ۾ مٿين مصرع هن طرح آهي: "مهجور جي مرن ٿا جاني اُهي جياريو."

(2) هن غزل جي مقطع ديوان نجفي ۾ آهي: "جي چوڪ شعر نجفي ۾ نڪته چيين ڏسين ڪا."

ديوان تارڪ ۾ هن ريت آهي: "ڪا چوڪ جي شعر تارڪ ۾ نڪته پين ڏسين ڪا."

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

مهدي شاهه پهرين مصرع جيڪا لکي آهي، سا ديوان تارڪ ۾ درست آيل آهي.

غزل جي مقطع جي پهرين مصرع ڪليات تارڪ ۾ هن ريت داخل ٿيل آهي، جيڪا درست آهي.

جي چوڪ شعر تارڪ ۾ نڪته چين ڏسين ڪا.

ڪليات تارڪ جو اڀياس ڪندي معلوم ٿيو ته پهرين مصرع درست آهي ۽ ان ۾ لفظ جياريو آيو آهي سو جيارج صحيح آهي. اها پروف جي غلطي چئي سگهجي ٿي. باقي مقطع جي مصرع ڪليات تارڪ ۾ ائين لکيل آهي، جيڪا مٿي پيش ڪئي اٿم. اهڙيءَ ريت مهدي شاهه هڪ مصرع "نڪته

چين“ ۽ ٻيءَ ۾ ”نڪته پين“ لکي آهي، سا بلڪل غلط آهي. ٿي سگهي ٿو ته اها پروف جي غلطي هجي. وڌيڪ مهدي شاهه کي ٿي علم آهي.

”هن رديف جو چوٿون نمبر غزل ديوان تارڪ جي صفحي نمبر 73 تي موجود آهي.

(1) غزل جي پنجين شعر جي ٻي مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

منجهه سمهڻ اٿڻ ويهڻ منجهه ڪرڻ ڪنهه حاج.

ديوان تارڪ ۾ هن ريت آهي:

منجهه جاڳ اُٿڻ ويهڻ منجهه ننڊ ڪرڻ حاج.

(2) غزل جي مقطع ۾ نجفي مٿائي تارڪ ڪيو ويو آهي ۽ ٻي مصرع ۾ اصل لفظ ”ذُنهن“ کي مٿائي ”ڪان“ ڪيو ويو آهي.“

[سوجهرو، 9- جنوري 2007ع]

مهدي شاهه جي جواب ۾ ته جيڪا مصرع ديوان تارڪ ۾ آهي، سا ڪليات تارڪ ۾ هن طرح آهي:

منجهه جاڳ اُٿڻ ويهڻ منجهه ننڊ ڪرڻ هاج.

غزل جي مقطع ۾ ”تارڪ“ ۽ ”ڪان“ لفظ آهن، ڪليات تارڪ ۾ پڻ اهئين ئي آهن، جيڪي صحيح آهن. اِن ۾ ڊاڪٽر نواز علي شوق جو ڪوبه قصور ڪونهي.

”رديف ج جو پنجون نمبر غزل ديوان تارڪ جي صحفي نمبر 73 ۽ 74 تي آيل آهي.

1- غزل جي مطلع واري شعر جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ هن طرح آيل آهي:

سمجهه سريءَ جي سير کي هن جيم جان مؤن ڪري عروج.

ڊاڪٽر شوق ديوان تارڪ ۾ ساڳي مصرع هن ريت لکي آهي:

سمجهه سر جي سير کي هن جسم جان مؤن ڪر عروج.

2- غزل جي ٻئي نمبر شعر جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

آئيو جنهن جاءِ توُن آن واري وڃ اوڏاهين وري.

ڊاڪٽر شوق ديوان تارڪ ۾ هيءَ مصرع هن ريت ڦيرائي لکي آهي:

آئيو تون جنهن ڪان آهين وري اوڏاهين وڃ.

3- غزل جي مقطع واري شعر ۾ اصل لفظن ’آنهه نجفي‘ کي ڦيرائي ’آهين تارڪ‘ ڪيو ويو آهي.“ [سوجهرو، 10- جنوري 2007ع]

مهدي شاهه جيڪي تبديليون ٻڌايون آهن، تن ۾ ڊاڪٽر نواز شوق کي قصور وار قرار نه ٿو ڏئي سگهجي.

(1) غزل جي مطلع واري شعر جي پهرين مصرع ڪليات تارڪ ۾ هن طرح آهي، جيڪا ديوان تارڪ ۾ آهي:

(2) هي مصرع ڪليات تارڪ ۾ هن طرح آهي:

آيو تون جنهن جاءِ ڪان آهين وري اوڏاهين وڃ.

(3) غزل جي مقطع واري شعر ۾ ڪليات تارڪ ۾ ”آهين تارڪ“ لکيل آهي.

مهدي شاهه لکي ٿو: ”رديف جو ڇهون نمبر غزل ديوان تارڪ جي صفحي نمبر 75 تي ملي ٿو.

1) غزل جي ٽئين نمبر شعر جي ٻي مصرع ۾ اصل لفظ ”وگر“ کي مٿائي ”ويا“ لکيو ويو آهي.

2) غزل جي چوٿين نمبر شعر جي ٻيءَ مصرع ۾ اصل لفظ ”سخي“ کي بدلائي ”ڪنجوس“ لکيو ويو آهي.

3) غزل جي مقطع ۾ تخلص ”نجفي“ کي ”تارڪ“ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي.“ [سوجهرو، 10- جنوري 2007ع]

ڊاڪٽر شوق ڪابه تبديلي ڪانه ڪئي آهي، جيئن مهدي شاهه لکيو آهي، ديوان تارڪ جي حوالي سان، تيئن ئي ڪليات تارڪ ۾ آهي. جنهنڪري ڊاڪٽر شوق جو ڏوهه ئي ڪونهي.

رديف ”ج“:

مهدي شاهه لکي ٿو: ”ديوان نجفي ۾ هن ”رديف ج“ ۾ ڪل ٽي غزل آهن، ديوان تارڪ ۾ به ساڳي ترتيب سان ساڳيائي ٽي غزل آندا ويا آهن. ڊاڪٽر شوق هنن غزلن ۾ تبديليون ڪيون آهن، انهن جا تفصيل هيٺ ڏجن ٿا:

رديف ج ۾ پهريون غزل ديوان تارڪ جي صفحي نمبر 76 تي موجود ”ملڪي“ ٿو. (صحيح لفظ ”ملي ٿو“.)

1) هن غزل جي ڇهين نمبر شعر جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

"وجهي بگاڙ ٿي معشوقن عاشقن.

ديوان تارڪ ۾ هن ريت آهي:

وجهي بگاڙ ٿي هردو فريق جي دل ۾."

[سوجهرو، 10- جنوري 2007ع]

هي ٻيئي صورتون غلط آهن، هنن ۾ وڏو تضاد ۽ بگاڙ آهي، انهن جي بدران علامه تارڪ ڪليات تارڪ ۾ هن ريت داخل ڪئي آهي:

وجهي بگاڙ ٿي معشوقن عاشقن ۾ روز.

[سوجهرو، 10- جنوري 2007ع]

2) هن غزل جي ستين نمبر شعر جي ٻيءَ مصرع ۾ اصل لفظ "وڏاسون" کي ڦيرائي "وڏيسين" لکيو ويو آهي.

[سوجهرو، 10- جنوري 2007ع]

اهو لفظ ڪليات تارڪ ۾ "وڏاسون" لکيل آهي.

3) غزل جي اٺين شعر جي ٻيءَ مصرع ديوان نجفيءَ ۾ اصل هن ريت لکيل آهي:

حياءُ شرم ڇڏ ڪنهه کي ٿا ۽ ڇاهي لڄ.

4) ڊاڪٽر شوق ديوان تارڪ ۾ هن غزل جي مقطع شامل نه ڪئي آهي، جيڪا ديوان نجفي ۾ هن طرح ملي ٿي:

پڇاءِ دوست جو ديرو وڃي پهچ 'نجفي'،
پڇو نه جن لڄ لاهي ڇڏيا سي لڄ.

[سوجهرو، 10- جنوري 2007ع]

هيءَ مصرع ديوان تارڪ مان غائب آهي، اهو سنڌي ادبي بورڊ کان پڇاڻو ڪري سگهجي ٿو، نه ڪي ڊاڪٽر شوق کان ڇو ته ڊاڪٽر شوق مصرع ڪيئن ٿو ڪڍي سگهي!

اِها مصرع ڪليات تارڪ ۾ علامه تارڪ سائين هن ريت درج ڪئي آهي:

پڇائي دوست جو ديرو وڃي تون تارڪ رس،
پڇو نه جن لڄ لاهي ڇڏيا سي راهي لڄ.

"رديف ڄ جو ٻيو نمبر غزل ديوان تارڪ جي صفحي 77 تي ملي ٿو.

(1) هن غزل جي مطلع واري شعر جي پهرين مصرع ۾ اصل لفظ "ٿئي" کي مٽائي "رهي" لکيو ويو آهي.

(2) غزل جو ٻيو نمبر شعر جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ اصل هن طرح لکيل ملي ٿي:

ٿي ڏسجي سنبل جي جعد پي پريشان پي.

اها مصرع ديوان تارڪ ۾ هن طرح لکيل آهي:

(3) غزل جي ساڳئي ٽئين شعر جي ٻيو نمبر مصرع ديوان نجفي ۾ هن طرح لکيل آهي:

جو بعد مرڻ پٺي ان جي دلبرن ۾ روڄ.

هن مصرع کي ڊاڪٽر شوق ديوان تارڪ ۾ هن ريت لکيو آهي:

جوتن جي موت کان پٺي ان جي دلبرن ۾ روڄ.

(4) غزل جي پنجين نمبر شعر جي پهرين مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

جنهين کي منهن نه ڏيکاريو اٿي مرڻ جي وقت.

ڊاڪٽر شوق ديوان تارڪ ۾ هيءَ مصرع هن طرح بدلائي لکي آهي:

مرڻ جي وقت نه جن کي تو منهن پسايو هو.

(5) غزل جي اٺين نمبر شعر جي ٻي مصرع ديوان نجفي ۾ هن ريت لکيل آهي:

وگر نه پنهنجو غم پٺي ٿو مرد و زن ۾ روڄ.

ڊاڪٽر شوق ديوان تارڪ ۾ هيءَ مصرع هن ريت لکي آهي:

وگر نه موت تي پوندو آهي مرد و زن ۾ روڄ.

(6) غزل جي مقطع ۾ شاعر جو اصل تخلص نجفي مٽائي تارڪ لکيو ويو آهي."

[سوجهرو، 10- جنوري 2007ع]

مهدي شاه جي جواب ۾ ته:

1- ٿئي، جي جاءِ تي 'رهي' لکڻ غلط آهي، ڪليات تارڪ ۾ 'ٿئي' آهي، درست آهي.

2- غزل جي هيءَ مصرع ڪليات ۾ هن طرح داخل آهي:

ٿي ڏسجي سنبل جي جعد پي پريشان پي.

جيڪا ديوان نجفي ۾ آهي، سا درست آهي.

3- هيءَ مصرع ڪليات تارڪ ۾ علامہ تارڪ سائين هن طرح درج ڪيو آهي:

جو انجي موت کان پٺي ان جي دلبرن ۾ روڄ.

هيءَ مصرع ديوان نجفي ۽ ديوان تارڪ ۾ جيڪا آهي، سا غلط آهي.

4- ڪليات تارڪ ۾ هيءَ مصرع هن ريت داخل آهي:

'جني کي منهن نہ ڏيکاريو اُٿي مرڻ جي وقت'.

درست آهي

5- هيءَ مصرع هن ريت علامہ تارڪ ڪليات تارڪ ۾ جمع ڪئي آهي.

وگر نہ پنهنجي غم پٺي ٿو مرد زن ۾ روڄ.

6- مقطع ۾ نجفي بجاءِ تارڪ آهي، سو تارڪ درست آهي، جو تہ ڪليات تارڪ ۾ ئي ائين لکيل آهي.

سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ هن غزل ۾ جيڪي بہ غلطيون سامهون آيون آهن، تن ۾ ڊاڪٽر شوق جو جوابدار هئڻ غلط آهي جو تہ ديوان تارڪ 'ڪليات تارڪ' جو هڪ حصو آهي، ۾ جيڪي غلطيون يا ڪچايون ڦڪايون ۽ مُنسٽا ڪئي وئي آهي، ان لاءِ ڊاڪٽر شوق کي بورڊ وارن کان پڇڻ گهرجي ها، مگر ڊاڪٽر شوق ائين ڪرڻ مناسب نہ سمجهيو هوندو، جنهنڪري 1989ع کان وٺي اڄ تائين چُپ چاپ ۾ رهيو، تان جو مٿس تنقيد جا پهاڙ ڪيرايا ويا، تڏهن بہ اِهو طويل عرصو نهايت ماٺ ۾ گذاريائين. منهنجون تہ سائنس ڪافي ڪچهريون بہ ٿيون آهن، ليڪن اِن معاملي يعني مهدي شاهہ جي ڪيل تنقيد ۾ ڪجهہ بہ نہ ڪچيائين.

ڊاڪٽر شوق جي متعلق مهدي شاهہ لکي ٿو:

"ڊاڪٽر شوق پاران مرتب ڪيل "ديوان تارڪ" جي رديف الف کان رديف ج تائين رديف وار غزلن ديوان نجفيءَ جي روشنيءَ ۾ تنقيدي جائزو پيش ڪيو ويو، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر شوق، مرتب جي حيثيت ۾ شاعر فقير هدايت علي نجفي تارڪ جي شاعريءَ ۾ لفظن، مصرعن، قافين، رديفن ۽ تخلص جون تبديليون ڪري، ڪيتري وڏي ادبي خيانت ڪئي آهي. ڊاڪٽر شوق هڪ طرف مواد کي غلط نموني پيش ڪري ڪراچي يونيورسٽيءَ کان پي ايچ ڊي حاصل ڪري قانوني ڏوهہ ڪيو آهي تہ ٻئي طرف سنڌي ادب ۾ فقير هدايت علي نجفي تارڪ جي شخصيت ۽ شاعريءَ بابت غلط ۽ بي بنياد ڄاڻ تي مبني ڪتاب 'ديوان تارڪ' جو واڌارو ڪري قومي ۽ اخلاقي ڏوهہ ڪيو آهي." [سوجهرو، 10- جنوري 2007ع]

مهدي شاهہ وٽ صرف بہ ڪتاب ديوان نجفي ۽ ديوان تارڪ آهن، جن جي سهاري هيٺ پنهنجي عنوان "ڳالهہ يا ڄٽ" سان نيبهہ ڪيو آهي، مهدي شاهہ کي اهو سوچڻ ۽ سمجهڻ گهرجي تہ ڊاڪٽر شوق نہ اناڙي آهي نہ اڻڄاڻ! هو علامہ تارڪ جي ڪم کان بلڪل واقف آهي ۽ هو ڪنهن بہ قسم جي ڪا تبديلي نہ ٿو ڪري سگهي پر اهڙي مُنسٽا جو سوچي بہ نہ ٿو سگهي، جنهن کي علامہ تارڪ جي ڪم جي خبر نہ هجي، اهوئي اهڙو تبديليءَ وارو ڪم ڪري سگهي ٿو.

◙

ڊاڪٽر آزاد قاضي

اڏوڙي ڪئمپ

[علامہ عنايت الله مشرقيءَ آگسٽ 1931ع کان خاڪسار تحريڪ جي شروعات ڪئي. 1932ع ۾ سنڌ مان ٽنڊي باگي جو مير نورحسين ٽالپر هن تحريڪ ۾ شامل ٿيو. خاڪسار تحريڪ، جيڪا مسلمانن جي زوال پذير معاشري ۾ اصلاح آڻڻ ۽ مسلمانن کي گڏيل قومي مفاد جي روشنيءَ ۾ پنهنجي پيرن تي بيهارڻ واري تحريڪ تصور ڪئي ويندي هئي. ان لاءِ مير صاحب تن من ۽ ڌن قربان ڪرڻ واري حد تائين تيار ٿي ويو. جنهن جي ابتدا هن، ان عمل سان ڪئي ته خاڪسار تحريڪ کي فروغ ڏيڻ، منظم ۽ مضبوط ڪرڻ لاءِ پنهنجي حصي جي خانداني ملڪيت مان نوَ جو مڪمل پروگرام ايڪڙ زرعي زمين خاڪسار تحريڪ جي ڪمن ڪارين لاءِ وقف ڪرڻ جو فيصلو ڪيائين. عزيزن ۽ رشتيدارن پاران مخالفت جي باوجود 1936ع جي پڇاڙيءَ ۾ علامہ عنايت الله مشرقيءَ کي تفصيلي خط لکيائين، جنهن ۾ هن پنهنجو ۽ پنهنجي خاندان جو تفصيلي تعارف ڪرائڻ بعد لکيو ته: ”مان جيتوڻيڪ توهان جي تحريڪ ۾ اسلام جو مان متاثر ٿي ان ۾ شامل ٿيو هوس، پر اسلام ڪارڻ مون کي دولت جي جيڪا قرباني ڏيڻي هئي اها مان نہ ڏئي سگهيس. ضبط نفس ۽ احتساب اڃان تائين مون ۾ پيدا نہ ٿيو آهي. جيتوڻيڪ شيطاني زنجيرون مون کي زور سان جهلي بيٺيون آهن، هاڻي (سموري جائداد ڏيڻ کان پوءِ) منهنجي غربت ئي مون کي رب جي بارگاهہ تائين پهچائڻ ۾ منهنجي مدد ڪندي. اڄ مون وٽ جيڪو ڪجهہ آهي، جيتري بہ ملڪيت ۽ جاگير آهي، پنهنجي ذاتي گهر تائين سڀ ڪجهہ مان تحريڪ لاءِ وقف ڪريان ٿو. مهرباني ڪري اهو سڀ قبول ڪندا. اهو سنو آهي تہ مان غريب ٿي ڪري زندگي شروع ڪريان. مير نور حسين صاحب جنهن سنڌ ڊي جي ڪاليج ڪراچي مان انٽر جو امتحان پاس ڪيو هو، ڪيس انگريزي، فارسي توڙي عربي زبان تي عبور حاصل هو ان ايڏو قدم پٽي کنيو. جنهن وقت پاڻ ايڏو وڏو قدم کڻي رهيو هو، ان وقت سندس عمر صرف 25 سال هئي. ان وقت تائين علامہ مشرقي جا مشهور ڪتاب ’تذڪره‘، ’قول فيصل‘ ۽ ’اشارات‘ جو پاڻ تفصيلي مطالعو ڪري چڪو هو. انهن ڪتابن جي مواد کان متاثر ٿي پاڻ خاڪسار تحريڪ ۾ شامل ٿيو ۽ پوءِ سڀ ڪجهہ قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيٺو. ان ايڏي وڏي قربانيءَ جو هن پهريان ذڪر سنڌ صوبي جي سالار اڪبر ميان نصير محمد خان سان ڪيو، جيڪو پيشي جي لحاظ کان وڪيل هو. تنهن کيس چيو ته: ”توهان کي صرف خوني ناهہ ڪرڻ گهرجي ۽ جانبازن ۾ شامل ٿيڻ گهرجي.“ ميان نصير محمد واري اها راءِ مير صاحب کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ڪافي نہ هئي، انڪري پاڻ سڌي طرح علامہ عنايت الله مشرقي کي جائداد وقف ڪري ڏيڻ لاءِ تفصيلي خط لکيائين، جنهن ۾ پاڻ کيس اهو بہ لکيائين ته: ”مان توهان جي خدمت ۾ اهو عرض ٿو ڪريان، تہ خالي پيلي وعدن تي منهنجو ايمان نہ آهي مان سڀ کان پهريان پنهنجي سڄي ملڪيت توهان جي حوالي ڪريان ٿو، انهيءَ کان پوءِ پنهنجي جان، توهان ٻنهي کي قبول ڪندا.“ مهرباني ڪري مرڪز

مان ڪو ماڻھو روانو ڪيو جيڪو مون کان زمين جو قبضو وٺي خدا جي واسطي زمين جو قانوني دستاويز مون کان جلد وٺندا.“

ان سلسلي ۾ مير صاحب زمين ۾ ان وقت بيٺل فصل جيڪو پنجن هزارن کان وڌيڪ اُپت ڏيڻ وارو هو، ان سان پڻ پنهنجي لاتعلقي جو اظهار ڪندي گهُر ڪئي ته: ”مرڪز مان جلدي ماڻهو موڪليو ته جيئن اهو زمين ۽ ملڪيت جو حساب مون کان وٺي. منهنجي زمين هاڻي توهان جي ۽ قوم جي ملڪيت آهي.“

مير صاحب پاران ڪيل ايڏي وڏي فيصلي خاڪسار تحريڪ جي رهبر علامه عنايت الله مشرقيءَ کي پڻ تذبذب جو شڪار ڪري وڌو، ڪيس سمجهه ۾ نه پئي آيو ته پاڻ ڪهڙو فيصلو ڪري. ان سلسلي ۾ علامه صاحب پنهنجي رسالي ’الاصلاح‘ ۾ مير صاحب جي همت، حوصلي ۽ قربانيءَ تي شاندار ادارتي نوٽ لکيو جنهن ۾ ڪيس حضرت ابوبڪر جهڙو جيئرو جاڳندو مثال پيش ڪرڻ جهڙو مثال ظاهر ڪندي، سندس لاءِ وڏا تفريقي جملا بيان ڪيا، پر پوءِ پاڻ ايڏي وڏي قرباني قبول ڪرڻ بابت ڪوبه فيصلو ڪري نه سگهيو. پاڻ لکي ٿو ته: ”مان هن خط تي لڳاتار ٽن ڏينهن تائين سوچ ويچار ڪندو رهيس. مير نورحسين ٽالپر جو ايثار منهنجي وهم ۽ گمان کان به وڌيڪ آهي ۽ مان سوچي سوچي ٿڪجي پيس. ٻه ٽي راتيون انهيءَ هيجان ۽ شاديءَ مرگ جي ڪري منهنجا اعصاب جواب ڏئي ويا. ننڊ صرف ٽي ڪلاڪ آئي.“ اهڙي ڪيفيت مان گذرڻ کان پوءِ مشرقي صاحب، مير نورحسين ٽالپر ۽ سنڌ جي سالار اڪبر محمد نصير خسان نظاماڻي کي ڏار ڏار ٽيليگرام ڪيا. مير نورحسين کي سندس اهڙي عمل تي دلي واڌايون ڏيندي لکيائين ته: ”جائيداد جي منتقليءَ جو انتظام ڪري رهيو آهيان، پر هڪ دفعو ٻيهر انهيءَ تي سوچ ويچار ڪيو.“ جڏهن ته سالار اڪبر کي لکيائين ته: ”مير نورحسين پنهنجي سموري ملڪيت هن اداري جي بيت المال کي ڏيڻ لاءِ ايلاز ڪري رهيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ تار جي ذريعي پنهنجي راءِ کان آگاهه ڪندا.“ (پرين جي پچار، حصو ٽيون، ص 65)

نائين نومبر 1936ع تي مشرقي صاحب کي ٻنهي تارن جو جواب پهتو. مير نورحسين خان ڪيس لکيو: ”مون هيءُ سڀ ڪجهه ڪري ڏاڍو سستو سودو ڪيو آهي، لاهور ڪيمپ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ اچي رهيو آهيان.“

جڏهن ته نصير محمد نظاماڻي ڪيس لکيو ته: ”جاگير جي اڌ آمدني قبول ڪئي وڃي.“

مشرقي صاحب وڌيڪ لکي ٿو ته: ”انهيءَ مسئلي تي مون لاهور جي وڏن وڏن وڪيلن سان صلاح ڪئي آهي. قرباني ايڏي وڏي آهي جو عقل انهيءَ ڳالهه کي مڃڻ لاءِ تيار ناهي ته اڄ جي دور ۾ ائين به ٿي سگهي ٿو. منهنجو ايمان ايڏو طاقتور هجي ها جيڏو مير نورحسين جو آهي ته مان انهيءَ آڇ کي جهٽ قبول ڪريان ها. لڏيانه جي پبلڪ ميٽنگ ۾ اهو مسئلو پيش ڪيو ويو. صلاح اتي بيٺي ته مير صاحب جو ذاتي سامان ڪڍي جائيداد قبول ڪئي وڃي ۽ انهيءَ کي وقف ڪيو وڃي. ڏسون مان ڪهڙي حوصلي جو مالڪ بڻجان ٿو ۽ ڇا ٿئي ٿو.“ (ماهوار خاڪسار سپاهي، ڊسمبر 1936ع)

مير صاحب طرفان جماعت جي بهتريءَ لاءِ ڏنل اها پيشڪش ته عملي روپ وٺي ڪانه سگهي (اهو تفصيل هن مضمون جي موضوع سان لاڳاپيل ناهي) البت سنڌس پاران ڏنل ايڏي قرباني جي قدر طور ڪيس خاڪسار تحريڪ جي پاڪباز فورس جو سالار مقرر ڪيو ويو. اها فورس ”انهن ماڻهن تي

مشتمل هئي جيڪي پنهنجي جان سان گڏ جائيداد ۽ مال ملڪيت جي قرباني ۽ ايثار جو مظاهرو ڪندا هئا.“ (پرين جي پچار، ص 66)

مير صاحب پاران ڏنل ايڏي وڏي قرباني، جنهن بابت علامہ مشرقي سوڌو اعليٰ قيادت مهينن تائين غور ويچار ۽ صلاح مصلحت ۾ مصروف رهيا، ان عمل مير صاحب جو خاڪسار تحريڪ جي ڪارڪنن ۾ وڏو مرتبو پيدا ڪري ڇڏيو. سندس شهرت ۽ مقبوليت جو اندازو هن هڪڙي مثال منجهان لڳائي سگهجي ٿو. دهليءَ مارچ 1937ع تي سڄي هندستان جي جانبازن جي ڪيمپ لڳي، جنهن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ مير صاحب جهاز رستي ويو هو، پاڻ جڏهن 10 مارچ 1937ع تي دهلي ايئرپورٽ تي پهتو تہ هزارين خاڪسار سندس هڪ جهلڪ ڏسڻ ۽ هن کي سلامي ڏيڻ لاءِ آيل هئا. انهيءَ ڪيمپ جو سالاراعظم يعنيٰ وڏو نگران مير صاحب کي ئي بڻايو ويو.“ (پرين جي پچار، ص 66)

ان ڪانفرنس تان موٽڻ کان پوءِ مير صاحب خاڪسار تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ پنهنجي زمين (جاگير) ادوڙي تي جماعت جي هڪ شاندار ڪئمپ لڳرائي، جنهن ۾ علامہ مشرقي سوڌو هزارين ڪارڪن شريڪ ٿيا. ان ڪانفرنس جي منعقد ڪرڻ جي سلسلي ۾ مير صاحب چاليهہ کان پنجاهہ هزار رپين تائين خرچ ڪيو هو. ادوڙي ۾ لڳل اها ڪئمپ سنڌ جي سياسي تحريڪ جو هڪ اهم باب آهي. سياسي تاريخ سان دلچسپي رکندڙن لاءِ، ان ڪئمپ جو تفصيلي پروگرام پيش ڪجي ٿو تہ جيئن اهو نئين نسل جي مطالعي لاءِ محفوظ ٿي سگهي. هيءُ پروگرام تحريڪ جي رسالي خاڪسار سپاهي ڊسمبر 1938ع ۾ سپليمينٽ طور ڇپرو ڪيو هو. - آزاد قاضي]

(ڪئمپ جون تاريخون 31 ڊسمبر 1938ع ۽ 1-2 جنوري 1939ع)

(زيرِ قيادت مير نورحسين خان ٽالپر، جانباز نمبر 157، پاڪباز نمبر 2، سالار اول عهيدارن جي مڪمل فهرست

نصير محمد خان نظاماڻي بي.اي، ايل.ايل.بي، سالار اَپر سنڌ

	نائب سالار اول
1- پير الاهي بخش روينيو منسٽر سنڌ	نائب سالار اول
2- الهداد خان شجره شڪارپور	نائب سالار اول
3- پير مخدوم منظور احمد شاهہ سجاده نشين، قادر پور ان ملتان	نائب سالار اول
4- سيد الهہ بخش شاهہ ايم.اي، ايل.ايل.بي، عليگڙهہ	نائب سالار اول
5- عبدالعزيز جانباز نمبر 136، ڪوئيٽا	نائب سالار اول

مير الله بخش خان ٽالپر ايڊيٽر رسالہ خاڪسار سپاهي، سالار منزل

1- ڊاڪٽر قاضي محمد اڪبر ميونسپل ميمبر حيدرآباد	سالار منزل
2- مير جان محمد خان پاڪباز نمبر1	نائب سالار منزل
3- محمد يوسف خيراتي، ڪراچي	نائب سالار منزل
4- مولوي احمد شير، ماتلي	نائب سالار منزل
5- مولوي شفيع محمد خان نظاماڻي	نائب سالار منزل
6- نواب ايوب خان رئيس اعظم مردان سرحد	نائب سالار منزل

نظام الدين خان نظاماڻي حيدرآباد سنڌ، سالار امين

1-	سيد عبدالرزاق ايڊيٽر آواز، ڪراچي	نائب سالار امين
2-	مولوي فضل احمد فضل ديوبند، حيدرآباد	نائب سالار امين
3-	علي اڪبر، ڪراچي	نائب سالار امين

مقبول الحق ايس فضل اينڊڪو، ڪراچي، سالار قائد

(1	حڪيم محمد معاذ سابق، سيڪريٽري ڪانگريس ڪاميٽي، نوابشاهه	نائب سالار قائد
(2	الهداد جانباز نمبر 45 ٽيليگراف انسپيڪٽر، ميرپورماٿيلو	نائب سالار قائد
(3	سعيد محمد خان سالار اداره ڪراچي	نائب سالار قائد
(4	حاجي عبدالله خان پروپرائيٽر واچ ڪمپني، پشين	نائب سالار قائد
(5	ملڪ محمد افضل خان، راولپنڊي	نائب سالار قائد
(6	چوڌري ذڪاء الله ايم.اي،ايل.ايل.بي وڪيل، چڪوال	نائب سالار قائد

سيد بچل شاهه جانباز نمبر 120، ٽنڊو محمد خان، سالار محتسب

1-	عبدالرحيم ميمڻ بي.اي، ڪراچي	نائب سالار محتسب
2-	رازق ڏنو سالار، لاڙڪاڻه	نائب سالار محتسب
3-	مستري فيض محمد، جيڪب آباد	نائب سالار محتسب
4-	نواب محمد دائود خان، تاجپور	نائب سالار محتسب
5-	صوبيدار غلام حسين، چڪوال	نائب سالار محتسب
6-	ارباب بشير اڪبر خان، ٿهڪال	نائب سالار محتسب

ڪپتان محمد حسين سابق ڪپتان پٽيالا انفنٽري پٽيالہ، سالار جنگ

1-	ليفٽيننٽ جي احمد، دهلي	نائب سالار جنگ
2-	ماسٽر بشير احمد، ڪراچي	نائب سالار جنگ
3-	گلشير خان سالار اعليٰ، چڪوال	نائب سالار جنگ
4-	شير بهادر خان بدرش بي.اي، ايل.ايل.بي وڪيل، نوشهره سرحد	نائب سالار جنگ
5-	سيد غلام موسيٰ حسين شاهه، مدينہ گجرات	نائب سالار جنگ
6-	محمد اشرف سالار شهر راولپنڊي	نائب سالار جنگ
7-	امير حبيب الله خان تلون ضلع جالندر	نائب سالار جنگ

ڊاڪٽر عبدالرحيم ايم.بي.بي.ايس، ڪراچي، سالار هلال احمر

.1	علامہ عنايت الله خان المشرقي اداره عليہ، لاهور	نائب سالار هلال احمر
.2	ڊاڪٽر نذر محمد ايم.بي.ايل، ضلع جهلم	نائب سالار هلال احمر
.3	بشير احمد صديقي سالار خاص، پنجاب	نائب سالار هلال احمر
.4	چوڌري نور خان، ضلع جهلم	نائب سالار هلال احمر
.5	راجہ سرفراز خان، ايم.ايل.اي، چڪوال	نائب سالار هلال احمر

ميان احمد شاه بئريسٽر چارسده سرحد، سالار تبليغ

-1 الشيخ الفاضل ملا مروت مشهور خطيب، سرحد	نائب سالار تبليغ
-2 الشيخ الفاضل شاڪرالله صدر جمعيت العلماء، سرحد	نائب سالار تبليغ
-3 پروفيسر تجمل مرزا جلال پور جٽان گجرات	نائب سالار تبليغ

پير رشيدالدوله، گجرات سالار اشاعت و معلومات

1. شاهه دين اسلم، لاهور	نائب سالار اشاعت و معلومات
2. ملڪ محمد اڪرم، راولپنڊي	نائب سالار اشاعت و معلومات
3. حاجي غلام رسول مرچنٽ امرتسر	نائب سالار اشاعت و معومات
4. پير صدرالدين شاهه جهنڊي وارو سرهاري	نائب سالار اشاعت و معومات
5. ملڪ عبدالعزيز سالار، ڪوئٽا	نائب سالار اشاعت و معومات

سالارانِ محفوظ

ڪئمپ جي هيڏي وڏي عملي جي ادوڙي ڪئمپ ۾ حاضريءَ ڪان پوءِ هيءُ امڪان باقي آهي ته ڪئمپ جا ڪي آفيسر بيماري يا ڪنهن ٻي ضروري سبب ڪان پنهنجي ديوٽي ڏئي نه سگهن، تنهنڪري سالارن ڪي جيڪڏهن ڪئمپ ۾ حاضر هجن ته سالار محفوظ سمجهيو ويندو، ته غير حاضر سالارن جي جاءِ پري سگهن.

1. ملڪ احمد شيخ بي.اي، سالار لاهور
2. ميان محمد شريف سالار اڪبر، گجرات
3. مهر محمد صادق بي.ايم، ايل.ايل.بي وڪيل، لائلپور
4. مولوي محمد شريف بي.اي.ايل.ايل.بي، سالار فيروزپور
5. مير حضرت شاهه ايم.اي، ايل.ايل.بي، ڪئمپل
6. خواجه غلام محمد بي.اي. ايل.بي.بي، سالار لڌهيانه
7. ڊاڪٽر غلام محمد ايم.بي.بي.ايس، امرتسر
8. عبدالرحمين بي.اي سابق سالار امرتسر
9. پروفيسر ظهورالدين، راولپنڊي
10. ملڪ محمدالدين بئريسٽر، هوشيارپور
11. شير زمان خان سالار راولپنڊي

ادوڙي ڪئمپ جو روزانه پروگرام ۽ اداره عليه جا حڪم

1- ادوڙي ڪئمپ جي ڪنهن آفيسر ڪي ڪئمپ مان غيرحاضر رهڻ جي اجازت ملي نه سگهندي. جيڪڏهن ڪو آفيسر انهي وقت موت جي بستري تي پيو هجي ۽ اهڙي ثابتي ملي ته اها ڳالهه جدا آهي. ڪئمپ جي آفيسر لاءِ، غير حاضري جي سزا انتهائي خواري آهي، جنهن ۾ دُرن جي سزا ٿي سگهي ٿي.

2- 25 نومبر 1938ع جي اخبار 'الاصلاح' ۽ ماه نومبر 1938ع جي رسالي 'خاڪسار سپاهي' ۾ شايع ٿيل تعداد موجب سڀ ڪنهن سالار ڪي پنهنجو تعداد پورو ڪرڻو ٿيندو. ٻي صورت ۾ سخت ۾

سخت سزائون ڏيڻ ۾ ايندیون، تعداد پوري ڪرڻ لاءِ ناقص وردي واري يا بنا وردي سپاهي کي اڌ سپاهي سمجهي تعداد پورو ڪري سگهجي ٿو.

3. سپاهين جي مقرر ڪيل تعداد جي ذميداري سالار کان سواءِ انهي جي سپاهين کي پڻ آهن. سالار انهي سپاهي ڪئمپ ۾ سزا ڏياري سگهي ٿو، جنهن تعداد پوري ڪرڻ ۾ هن کي پوري طرح مدد نه ڏني هوندي، انهي حساب سان عمدي سپاهي کي انعام به ملي سگهي ٿو.

4. سنڌ کان ٻاهران آيل سپاهين جا نالا اداره عليه جي خاص رجسٽر ۾ داخل ٿيندا، اهو رجسٽر سالار امين وٽ هوندو، بشرطيڪ اهو سپاهي ٻڌائي پنهنجو نالو اهڙي طرح لکائي.

5. ڪئمپ جو پروگرام: 29 ڊسمبر 1938ع ڏينهن خميس صبح جو 7:00 بجي کان رات جو 11:00 بجي تائين جماعت جي داخلا.

سڀ ڪو دستو يا سِڪا جماعت باب الاسلام جي ٻاهران اچي بيهندي ۽ بگل وڄائيندي، پوءِ نائب سالاران قائد وردين جي تپاس ڪندا، وردين جا نقص ڪئمپ کان ٻاهر درست ڪرڻ بعد جماعت جو سالار هرهڪ سپاهي جي داخلا 5 آنا في سپاهي جي حساب سان نائب سالار قائد کي ڏيندو، نائب سالار قائد انهي دستي کي وٺي وڃي سالار قائد جي تنبو جي اڳيان ”پاش“ ڪرائيندو. (اهو تنبو باب الاسلام کان ٻاهر هوندو.) سالار قائد پنهنجي سلامي وٺڻ بعد نائب سالار قائد کي انهي دستي جو اجازت نامو ڏيندو، پوءِ نائب سالار قائد سالار امين وٽ ويندو (جنهن جو تنبو پڻ باب الاسلام جي ٻاهران هوندو) انهي دستي جي داخلا في ڏئي رجسٽر ۾ داخلا ڪرائي ۽ اجازت نامو پيش ڪري باب الاسلام مان لنگهي سالار منزل جي خيمي وٽ وڃي، سالار منزل کي سلامي ڏياريندو، جتان سالار منزل تنبن جا نمبر ڏيندو“ جن ۾ انهي دستي کي رهڻو هوندو ۽ ڪئمپ جي پنجن ڏينهن جو پروگرام به دستي جي سالار کي ڏيندو. خيمي ۾ پهچڻ تي 15 منٽن اندر سڀ سپاهي پنهنجو سامان ترتيب سان رکي چست ٿي وڃن ۽ سالار منزل جي شايع ٿيل پروگرام تي عمل ڪن. تنبو ۾ داخل ٿيڻ کان پوري اڌ ڪلاڪ بعد اهو دستو چست ۽ درست ٿي سالار اول جي اڳيان مقرر رستي کان اچي لنگهندو ۽ علم ۽ سالار اول کي نهايت چست غائبانه يا حاضر خاموشي سان سلامي ڏيندو ۽ موٽي پنهنجي خيمي ۾ ايندو.

29. ڊسمبر جو سالار منزل جو شايع ڪيل پروگرام هيٺيون هوندو.

ستين بجي صبح کان يارهين بجي رات تائين جماعت جي داخلا، هن ڏينهن تي سڀ ڪنهن سالار کي اجازت آهي ته ڪئمپ جي اندر داخل ٿيل جماعتن سان پنهنجي جماعت جي ملاقات پنهنجي ڪمان ۾ ڪرائي ليڪن ڪابه بدنظمي پيدا نه ٿئي. ٻارهين بجي ماني کائڻ جي گهنٽي، ماني کان پوءِ وضوع ڏيڍ بجي نماز ظهر باجماعت (امام سالار اول) 5 بجي نماز عصر با جماعت (امام مخدوم منظور احمد شاه) ساڍي ڇهين بجي نماز مغرب باجماعت (امام حڪيم محمد معاذ). ساڍي اٺين بجي نماز عشا باجماعت (امام بشير احمد صديقي).

30. ڊسمبر ڏينهن جمع: ڇهين بجي صبح بيداري جو ٻگل ۽ حاجت ضروري ستين بجي نماز فجر (زير امامت مولوي فضل احمد) ان کان پوءِ قرآن خواني ۽ دعا اٺين بجي کائڻ پيئڻ ۽ تياري ساڍي نوين بجي جنرل پريڊ جو ٻگل، سڀ جماعتون باوردي پنهنجي پنهنجي خيمي جي اڳيان سالار جي

ماتحت بيهي وجن. ڏهين بجي اداره عليه جي تنبو جي اڳيان ”مارچ پاسٽ“ زير ڪمان سالار اول، سڀني جي اڳيان ڪئمپ جي آفيسرن جو دستو مارچ ڪندو ۽ سلامين جي حالت ۾ لنگهي سڀئي انهي تنبو جي ڪاٻي پاسي ”چار قطار“ جي حالت ۾ قد جي لحاظ سان بيهندا ويندا. سالار قائد هن رسم کان پوءِ پنهنجي نائب سالارن کان قائد جي مدد سان سڀني دستن ۽ ڪئمپن جي آفيسرن جا نالا ۽ رهڻ جو هنڌ ۽ علائقه وار تعداد ۽ نالو سالار جو وغيره جي مڪمل فهرست ۽ سنڌ جي ۽ سنڌ کان ٻاهرين سپاهين جي جدا جدا ياداشت قائد تحريڪ کي پيش ڪندو. ان کان پوءِ اداره عليه کي حڪماً زير قيادت سالار اول 15 ضرب گولن جي سلامي ڏني ويندي.

سوائين ٻارهين بجي اداره عليه جي حڪم سان سالار اول کي 31 سر گولن سان سلامي، هڪ بجي ماني کائڻ ۽ نماز جمع جي تياري، ڏيڍ بجي نماز جمع باجماعت (امام ملا مروت) اڍائي بجي کان پنج بجي تائين ڪئمپ کان ٻاهر جدا جدا ميدانن ۾ (1) بندوق جي نشاني بازي (زير قيادت ملڪ محمد اڪرم خان) (2) گهوڙن ڀڄائڻ جي شرط (زير قيادت ڪپتان محمد حسين) (3) گتڪي بازي (زير قيادت غلام موسيٰ حسين شاهه) (4) تلوار زني (زير قيادت ايوب خان) (5) ڪشتي (زير قيادت گلشير خان) (6) پهلواني ۽ ورزش جا ڪم (زير قيادت محمد اشر) (7) رسو ڇڪڻ (زير قيادت پير الاهي بخش) (8) بائيسڪل جو مقابلو (زير قيادت سيد الهه بخش شاهه) (9) موٽر سائيڪل ريس (زير قيادت نواب محمد داؤد) (10) ڊوڙ (ريس) (زير قيادت ملڪ احمد افضل) (11) تير زني (زير قيادت عبدالڪريم ميمڻ) (12) باڪسنگ (زير قيادت شير اڪبر خان) (13) ڪوڏي ڪوڏي (زير قيادت چوڌري ذڪاءالله) (14) ترڻ (زير قيادت شير بهادر خان بدرستي) (15) جنگي ڪرتب (زير قيادت صوبيدار غلام حسين) (16) سنڌي ملهه (زير قيادت الهداد خان شجراه) جا مظاهرا ٿيندا. سڀني ميدانن جي تياري ۽ سامان موجود ڪرڻ سالار اول جو فرض آهي ليڪن جيڪي سپاهي هنن مظاهرن ۾ داخل ٿيڻ گهرن ٿا، اهي پنهنجو سامان مثلاً: بندوق، تلوار، گهوڙا، موٽر سائيڪل، باڪسنگ گلوز، گتڪا، تيرڪمان وغيره وغيره پاڻ سان آڻين. سالار اول 16 نقد انعام مهيا ڪندو، نماز عصر کان پوءِ 5:30 بجي هي انعام اداره عليه پنهنجي هٿن سان تقسيم ڪندو ۽ انعامن سان گڏ سَندون به ڏيندو، سَندون سالار اول تيار ڪندو.

مقرر ٿيل آفيسرن کي گهرجي ته پنهنجن پنهنجن مظاهرن جو مڪمل انتظام ۽ داخل ٿيڻ وارن سپاهين جون فهرستون، ڪيلن بابت هدايتون 29- ڊسمبر 1938ع کان وٺي تيار ڪرڻ شروع ڪن جيئن پوري اڍائي بجي سڀ انتظام مڪمل ٿي وڃي. ڪيلن ۽ مظاهرن جي مڪمل انتظام ۾ الهداد خان شجره ۽ پير محمد منظور احمد شاهه سالار اول کي هرممڪن مدد ڏيندا.

پنجين بجي نماز وچين امام جماعت (امام شيخ الفاضل شڪرالله ساڍي پنجين کان سواءِ ڇهين بجي تائين تقسيم انعامات ساڍي ڇهين بجي نماز مغرب باجماعت (امام تجمل مرزا) (هر شخص باوضوع رهي) ستين بجي ماني کائڻ تفريح ۽ سپاهين جي پاڻ ۾ ملاقات ساڍي اٺين بجي نماز عشاء (امام حاجي عبدالله خان) ساڍي اٺين بجي عام مجلس اداره عليه جي قيادت ۾ قائدِ تحريڪ جي تنبو ۾ ساڍي ڏهين بجي تائين، هن مجلس ۾ ڪجهه ڪجهه آزادي سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ، تقريرون ۽ تجويزون ٿينديون. يارهين بجي رات جو سمهڻ جو بگل ۽ سڄي رات پهرو.

31_ ڊسمبر 1938ع ڏينهن ڇنڇر:

ڇهين بجي صبح بيداري جو بگل ۽ حاجت ضروري ان بعد 30 تاريخ وارو ساڳيو پروگرام ساڍي نائين بجي صبح جنرل مارچ جي تياري جو بگل سڀ جماعتون باوردي پنهنجي تنبن جي اڳيان باوردي بيهي وڃن ڏهين بجي سالار اول محمد اڪرم خان، محمد افضل خان، شاهه دين اسلم، گلشير خان، مستري عبدالعزيز، اميرحبيب الله خان، سيد الهه بخش شاهه ۽ محمد اشرف جي مدد سان انهن جماعتن مان جيڪي تنبن جي اڳيان بيٺيون هونديون. ٻه ٻه سؤ سپاهين جا نهايت چست عمده وردين جا قداور دستا تيار ڪندو، جن مان ويهن ويهن سپاهين تي هڪ سالار قطار ڪان ٻاهر مقرر ٿيندا، دستا اٺن قطارن ۾ هوندا. هي دستا هڪ ٻئي کان ويهن ويهن گزن جي مفاصلي تي هوندا. ٺيڪ ساڍي ڏهه بجي بينڊ سان سيني دستن جي مارچ لاءِ تياري ٿيندي. سڀني کان پڇاڙي ۾ انهن سپاهين جا دستا هوندا جيڪي اڳي دستن ۾ شامل ٿي نه سگهيا هوندا يا جن جي وردي ناقص هوندي يا ڊرل پوري نه ڄاڻندا هوندا.

ساڍي ڏهين بجي کان ساڍي ٻارهين بجي جنرل مارچ انهن هنڌن تي جيڪي سالار اول مقرر ڪندو. هن مارچ ۾ موسيٰ حسين شاهه، عنايت الله خان المشرقي، ميان احمد شاهه، شير اڪبر خان، پير الاهي بخش، پير مخدوم منظور احمد شاهه، بشير احمد صديقي، نصير محمد خان بطور سالار ضبط جي ڊرا هٿن ۾ کڻي گڏيا مارچ ڪندا ۽ انهي سپاهي کي بي ڏوڪ سزا ڏيندا، جنهن جو قدم نئو ملي يا چست مارچ نئو ڪري، ڊرا سالار اول موجود ڪندو، ساڍي ٻارهين بجي جنرل مارچ کان برخاست بذريعه بگل ڏيڍ بجي نماز ظهر جماعت (امام سالار اول) ۽ ڏيڍ بجي تائين آرام، ماني کائڻ ۽ باوضوع ويهڻ ٻين بجي ڪئمپ جي اندر تقريرون، تبادلہ خيالات، مشورات زيرقيادت ادارهِ عليہ.

پنجي بجي نماز عصر باجماعت (امام ميان احمد شاهه) نماز کان پوءِ ساڍي ڇهين بجي تائين ڪئمپ جي اندر سپاهين جو پاڻ ۾ تبادلہ خيالات سڀ سپاهي زمين تي گول دائرن ۾ ويهي خوش مزاجي ڪن، سڄي ڪئمپ ۾ نظام ۽ سليقو ڏسڻ ۾ اچي سالاران محتسب جابجا بيٺا هجن. جيئن نظام برقرار رهي ساڍي ڇهين بجي نماز مغرب باجماعت (امام ملا مروت) ستين بجي بگل ماني کائڻ تفريح ۽ نماز عشاء جي تياري ۽ باوضوع ٿي وڃڻ، ساڍي اٺين بجي نماز عشاء (امام مولوي فضل احمد) پوڻين نوي بجي بگل عام مجلس اداره عليہ جي قيادت ۾ قائد تحريڪ جي خيمي ۾ پوڻين يارهين بجي تائين سالار محاسب شير بهادر خان بدرشي هيٺئين موجب جدا جدا فهرستون اداري جي حضور ۾ پيش ڪندو.

1- سنڌ جي سپاهين جو ڪل تعداد، جي ڪئمپ ۾ شريڪ ٿيا.

2- سنڌ جي ٻاهران آيل سپاهين جو ڪل تعداد، جي ڪئمپ ۾ شريڪ ٿيا.

3- سنڌ جي سپاهين جو تعداد علاقہ وار هن فهرست ۾ جريده الاصلاح 25- نومبر 1938ع جي صفحه 10 واري مقرر ڪيل فهرست کي رکي مقابلو ڪيو ويندو. ڪيتري تعداد آڻڻ جو حڪم هو ۽ ڪئمپ ۾ داخل ٿيا ته انهن کي هن طرح 70 ٻاڳي 70 ڏيڪاريو وڃي ماتحت هالار سيد عبدالرزاق جو ڪم 12 ٻاڳي 20 ڪري ڏيکارجي ۽ سيد شاهه نواز جو ڪم 13 ٻاڳي 10 ڏيڪاريو وڃي.

4- تعداد علائقن جي لحاظ سان هڪ فهرست، جنهن مان معلوم ٿئي ته ڪهڙي سالار سڀني ڪان گهڻو تعداد سپاهين جو آندو، انهي ڪان پوءِ علائقي جي آفيسرن جا نالا انهن جي تعداد جي لحاظ سان نمبر وار درج هوندا (مثلاً مير نورحسين خان ٽنڊو باگو، 520- پير منظور احمد شاهه ڏگهڙي، 520- وليداد خان ڊاڪٽر سلطان احمد سيٺ علي ڏنو بدين، 350 وغيره وغيره.

5- سالار محاسب شير بهادر خان بدرشي هڪ فهرست پيش ڪندو، جنهن ۾ سالار اول جي سفارش سان شاباس جي مستحق سالارن جا نالا پيش ڪري. قائد تحريڪ انهن فهرست جي پڙهڻ ڪان پوءِ اعلان ڪندو ته ڪهڙا ڪهڙا سالار اداره عليه جي خوشنودي جا مستحق آهن.
هن موقع تي اداره عليه جي طرفان خطاب هلي سگهن ٿا.

6- ڪئمپ جي غير حاضر آفيسرن جي فهرست (اداره عليه انهن جي سزا مقرر ڪندو) هي سڀ فهرستون سالار محاسب شير بهادر خان، بدرشي سالار امين ۽ سالار قائد جي آفيسن جي مدد سان تيار ڪندو ۽ مڪمل فهرست مقرر وقت تي علحده علحده صاف لکيل پيش ڪندو.

پوٽين ڏهين بجي بگل ڪان پوءِ اداره عليه جي عام مجلس ٿيندي جنهن ۾ سنڌ جا سالار تحريڪ کي وڌائڻ جون تجويزون ۽ شڪايتون پيش ڪندا، سڀ ڪنهن سالار کي فقط ٽي منٽ ڳالهائڻ جو حق هوندو، سالار محتسب سڀ ڪنهن کي ٽن منٽن ڪان پوءِ ميز تي زور سان ڌڪ هڻي اشارو ڪندو ته وقت ختم ٿي ويو آهي. پوٽي يارهين بجي هي مجلس ختم ٿي ويندي.

سالار امين نظام الدين خان نظاماڻي هن اجلاس جي سموري ڪاروائي کي قلمبند ڪندو ويندو، قائد تحريڪ جي تنبو ۾ عام خاموشي هوندي، سالار محتسب پنهنجي پنهنجي ڊيوٽي تي هوندا. ڪابه بي قاعدگي نه ٿئي. سالار منزل ڏهن سالارن جو دستو قائدِ تحريڪ جي جاءِ نشست جي پٺيان بيهاريندو. قائدِ تحريڪ هڪڙي طرف سالار اول، ٻي طرف سالار اڪبر صوبو سنڌ ويٺا هوندا، باقي سڀ ڪئمپ جا آفيسر ٻنهي پاسي هڪ جيتري انداز ۾ هوندا. سامهون سڀ خاڪسار قطارن ۾ ويٺا هوندا. سالار منزل هن سموري اجلاس جو انتظام قائد تحريڪ جي خيمي ۾ ڪندو، يا جيڪڏهن تنبو ڪافي نه هجي ته مناسب جاءِ پسند ڪندو ۽ ساڍي يارهين بجي سمهڻ جو بگل ۽ سڄي رات پهرو.

1_ جنوري 1939ع ڏينهن آچر:

ڇهين بجي صبح بيداري جو بگل ۽ فراغت ستين بجي نماز فجر باجماعت (امام شيخ فاضل شاڪرالله) هن ڪان پوءِ ساڳيو پروگرام جيڪو 30- ڊسمبر 1938ع تي هو، نائين بجي تياري جو بگل سڀ جماعتون باوردي پنهنجي پنهنجي تنبن جي اڳيان بيهي وڃڻ ۽ 31- ڊسمبر جي مظاهري وانگر ساڍي نائين بجي تائين، 31- ڊسمبر تي مقرر ڪري سالار اول جي قيادت ۾ ڪئمپ جي اندر جهنڊي جي سامهون نهايت عمدي ترتيب سان بيهي وڃن. جيئن عَلم جي سلامي ٿي سگهي، قطارن ڪان ٻاهر فقط قائد تحريڪ ۽ سالار اول پهرين قطار ۾، ۽ انهن جي پٺيان نائب سالاران اول هڪ قطار ۾ انهن ٻنهي قطارن جي پٺيان سڀ دستا ٻارهن ٻارهن جي قطار ۾ هوندا، ۽ سڀني جو رخ جهنڊي ڏانهن هوندو، انهي ڪان پوءِ نظام الدين خان نظاماڻي سالار امين عَلم کي سلامي جو حڪم ڏيندو ۽ 51 ضرب گولن سان عَلم کي سلامي ڏني ويندي (وقت ٺيڪ ڏهه بجا). هن ڪان پوءِ قائد تحريڪ قطار ڪان ٻاهر نڪري اتاترڪ غازي مصطفيٰ ڪمال جي تعزيت جي اظهار ۾ ڏهن منٽن تائين عَلم کي سرنگون ڪرڻ جو حڪم

ڏيندو، ۽ نظام الدين نظاماڻي سالار امين علَم کي سرنگون ڪندو، ان وقت سڀ ڪنڌ جهڪيل هوندا ۽ رنج ۽ افسوس جي حالت طاري هوندي، ٻن منٽن کان پوءِ سالار اول حذرنه جو حڪم ڏيندو، ۽ شيخ الفاضل ملا مروت جي امامت ۾ نماز جنازه ساڳي ترتيب سان ادا ٿيندي، ڏهن منٽن کان پوءِ پنجن منٽن تائين اتاترڪ غازي جي حق ۾ مغفرت جي دعا ٿيندي.

سوا ڏهين بجي بگل، انهي ترتيب کي، برقرار رکي هيٺيون سلاميون، اداره عليه جي حڪم سان ٿينديون:

(1) عصمت پاشا انونو	2 منٽ
(2) محمد بن قاسم فاتح سنڌ	2 منٽ
(3) لال قلعه دهلي	2 منٽ
(4) شاهان اسلام	2 منٽ
(5) ليڊران اسلام	2 منٽ
(6) ليڊران هندو	2 منٽ
(7) وائسراءِ بهادر ۽ گورنران هند	2 منٽ

هر سلاميءَ کان پوءِ مناسب تمهيدي تقرير قائد تحريڪ جي طرفان ٿيندي، سڀ سلاميون يارهين بجي تائين ختم ٿي وڃن. يارهين بجي بگل ۽ رخصت ڏيڍ بجي تائين جنهن ۾ ماني وغيره شامل آهي. سڀ سپاهي باوضوع ٿي وڃن. ڏيڍ بجي نماز ظهر (امام تجمل مرزا) ٽين بجي مصنوعي جنگ ڇهين شام تائين سموري مصنوعي جنگ جي قيادت ڪپتان محمد حسين جي هٿ ۾ هوندي. ٽين بجي تائين پهريون ٻم گولو ڇٽي ويندو. جنگ ڪم از ڪم ٻن ميلن جي اندر هجي. 31- ڊسمبر 1938ع تي نماز ظهر بعد سڀني سالاران جنگ جي مجلس مشاورت ٽين بجي کان ڇهين بجي تائين هجي، جنهن ۾ جنگ جون سڀ ضروري ڳالهيون فيصل ٿي وڃن. جنگ ۾ ذري جيتري به بي قاعدي ٿيڻ نه گهرجي، سموري جنگ، جنگي اصولن تي هجي.

سالار جنگ کي اجازت آهي ته 29- ڊسمبر 1938ع کان ئي جنگ کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ جيڪي تجويزون مناسب سمجهي سي سالار اول جي اجازت سان عمل ۾ آڻي جن سپاهين کي تربيت ڏيڻ گهري ٿو، تن کي حڪماً گهرائي تربيت ڏئي سالار جنگ ۽ سندس نائب ڪئمپ جي وقت ۾ جنگي تدبيرن کي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾ مارچ ڪرڻ يا اجلاس ۾ شامل ٿيڻ کان معاف آهن. بشرطيڪ هُو انهي وقت جنگ جي تجويزن ۾ مشغول هجن، 1- جنوري 1939ع تي ڏيڍ بجي کان ساڍي ڇهين بجي تائين صرف سالار جنگ ۽ سندس نائبن جي حڪومت آهي. ڪئمپ ۽ خزاني جي پهريدارن کان سواءِ ٻيا سڀ ڪئمپ جا آفيسر بنا شرطن جي حڪم جي ماتحت آهن، پر جيڪڏهن هُو هنن کي اصلوڪين ديوٽين تي ويهڻ ڏئي ته بس. ڪنهن به شخص کي مجال ناهي جو سالار جنگ جي انهي عرصي ۾ حڪم عدولي ڪري سگهي.

پنجين بجي بگل نماز عصر (امام گل شير خان) ٻنهين طرفن جا سپاهي هڪ امامت ۾ نماز ادا ڪن، ڇهين بجي تائين جنگ ڪنهن به صورت ۾ ختم ٿيڻ گهرجي.

ڇهين بجي کان ساڍي ڇهين تائين (علامہ مشرقي جي تقرير) ساڍي ڇهين بجي بگل نماز مغرب باجماعت (امام مولوي فضل احمد). هن کان پوءِ ڪئمپ ۾ سڀني خاڪسارن ۽ بالا آفيسرن کي مڪمل رخصت آهي ۽ يارهين بجي تائين ڪوبہ بگل نہ وڄندو. نماز عشاء سڀ سپاهي جتي چاهين باجماعت ادا ڪن.

يارهين بجي رات جو بگل سمهڻ جو ۽ سڄي رات پهرو.

2۔ جنوري 1939ع ڏينهن سومر:

ڇهين بجي بيداري ۽ فراغت ستين بجي نماز فجر باجماعت (امام حڪيم محمد معاذ) هن کان پوءِ اهوئي پروگرام آهي جيڪو 30- ڊسمبر 1938ع تي هو ساڍي نوين بجي تائين سڀ سپاهي ڪاڻي پي پنهنجن پنهنجن تنبن جي اڳيان ٻاهر بيٺا هوندا، ساڍي نوين بجي بگل تي سڀ دستا مارچ لاءِ تيار ٿي وڃن، ترتيب ساڳي اها جيڪا اڳي هئي يارهين بجي تائين مارچ زير هدايت سالار اول ۽ ڪمان ملڪ محمد اڪرم خان جي هٿ ۾ هوندي.

انهي وچ ۾ ساڍي نوين کان ٻارهين بجي تائين سنڌ جي سڀني سالارن جي مجلس مشاورت ۽ حڪومت سنڌ جي عائد ڪيل پابندين بابت ۽ مطالبن بابت زير قيادت اداره عليہ هنديہ قائد تحريڪ جي خيمي ۾ ٿيندي ۽ وزيراعظم سنڌ ڏانهن وفد موڪلڻ جو انتخاب ٿيندو. يارهين بجي دستا ڪئمپ ۾ داخل ٿيندا ۽ برخاست- هن کان پوءِ ڪاڻ پيئڻ بہ باوضو، ٽيڻ ڏيڍ بجي نماز ظهر (امام پير مخدوم منظور احمد) ٻي بجي بگل ڪئمپ جي ايوان ۾ ساڍي پنجين بجي تائين زير قيادت اداره عليہ عام مجلس مشورت، سالاران تبليغ جي ڪم جون رپورٽون، آئينده طرز عمل پروگرام بابت سمجهاڻي ۽ الوداعي تقريرون ساڍي پنجين بجي بگل ڪئمپ برخاست.

6۔ ڪئمپ جي آفيسرن جي ڊيوٽين جو اختصار

(1) سالار اول:

ڪئمپ جو مختيار مطلق ۽ ان جي انتظام جو اڪيلو ذميوار آهي، سڀ بالا عملدار [مصنوعي جنگ جي وقت کان سواءِ جنهن وقت سڄي ڪئمپ سالار اول سميت سالار جنگ جي حڪمن هيٺ هوندا] هن جي حڪم هيٺ هوندا، ۽ سالار اول ڪئمپ جي سڀني خرچن ۽ پروگرام تي مڪمل هر وقت عمل ۽ ڪئمپ جي عام بهبودي لاءِ جيڪي مفيد تجويزون ٿي سگهنديون تن جو انتظام ڪندو.

نائب سالار اول: نصير محمد نظاماڻي ڪئمپ جي وقت سالار منزل جي سڀني معاملات جو آخري فيصلو ڪري، پير الاهي بخش ڪئمپ جي وقت ۾، سالار امين جي سڀني معاملات جو آخري فيصلو ڪري، پير مخدوم منظور احمد شاهہ ڪئمپ جي عرصي ۾ تبليغ ۽ اشاعت معلومات وٽي معاملي بابت آخري فيصلو ڪري، مستري عبدالعزيز ڪئمپ وارو عرصو سالار قائد جي سڀني ڳالهين جو آخري فيصلو ڪري، سيد الهہ بخش شاهہ ڪئمپ وارو عرصو سالار جنگ ۽ هلال احمر بابت سڀني ڳالهين جو آخري فيصلو ڪري.

(2) سالار منزل:

اداره عليہ، سالار اول ۽ نائب سالاران اول کان سواءِ سڀ ڪئمپ جا آفيسر سالار منزل جي حڪم هيٺ آهن ۽ ڪئمپ جي روشنائي صفائي خيمن جي تقسيم ۽ ڪئمپ جو اندروني انتظام وغيره سندس ڊيوٽيون رهنديون.

نائب سالار منزل: مير جان محمد ڪئمپ لڳائڻ ۾ مدد، روشني ۽ پاڻي جو انتظام.
مولوي احمد شير: ڪئمپ لڳائڻ ۾ مدد رات جي پهري جو انتظام.
مولوي شفيع محمد: ڪاڌي پيتي جو بندوبست حفظان صحت جو بندوبست.
محمد يوسف* خيراتي: ڪئمپ جي صفائي جو انتظام اجازت ناما جاري ڪرڻ ۽ گهوڙن جو انتظام.

ايوب خان: پبلڪ ۽ سپاهين کي ضبط ۾ رکڻ جو انتظام، تنبن جي اندر باقاعدگي رکڻ، سڀ نائب سالاران منزل، سالار منزل جي حڪمن موجب ڪم ڪندا.

(3) سالار قائد: سالار:

قائد وردين جي تپاس ڪري سپاهين کي داخل ڪرائيندو ۽ داخلا ختم ٿيڻ کان پوءِ سالار محتسب جا فرائض بجا آڻيندو.

(4) سالار امين:

داخلا في جمع ڪندو، ڪئمپ جو حساب ڪتاب رکندو، داخل ٿيل سپاهين جون جدا جدا فهرستون تيار ڪندو.

(5) سالار محتسب:

ڪئمپ جي پروگرام تي عمل ڪرائيندو، ڪئمپ ۾ ڪابه بيقاعدگي ٿيڻ نه ڏيندو ۽ بيقاعدگي ڪندڙ سپاهي کي اتي جو اتي سزا ڏيندو.

(6) سالار هلال احمر:

جنگ ۾ زخمين جي مرهم پٽي، ڪئمپ ۾ بيمارن جو علاج، ڪاڌي پيتي جي تپاس وغيره.

(7) سالار تبليغ:

تحريڪ جي تبليغ بابت سڀ انتظام رکندو.

(8) سالار اشاعت و معلومات:

تحريڪ جو لٽريچر پکيڙڻ بابت سڀ انتظام رکندو.

[5- ڊسمبر 1938ع، اداره عليه هنديه]

پروفيسر مظهر علي قريشي

علامه محمد هدايت علي نجفي تارڪ

مترجم ۽ مفسر

علامه محمد هدايت علي قريشي علوي المعروف تونيو ساڪن لعلورانئڪ تعلقو وارهه ضلع قنبر- شهدادڪوٽ تخلص 'نجفي' ۽ 'تارڪ' جيتوڻيڪ هفت زبان شاعر، نثرنويس، عالم ۽ صوفي بزرگ جي حيثيت سان ڪنهن به تعارف جو محتاج ڪونهي، پر ڪيس هڪ نئين روپ يعني مترجم، مفسر ۽ شارح قرآن جي حيثيت سان پيش ڪرڻ تمام ضروري آهي، ته جيئن حقيقت ڪان سڀ واقف ٿي سگهن.

علامه تارڪ جي مادري زبان سنڌي هئي، پر هُو سرائڪي، هندي، اردو، عربي، پارسي ۽ پشتو ٻولين جو به وڏو ماهر هو ۽ انگريزي ٻوليءَ جو به سٺو ڄاڻو هو. شاعر جي لحاظ ڪان جهڙس اڄ سوڌو ڪوبه هفت زبان شاعر پيدا ڪونه ٿيو آهي. سندس شاعري مٿين مڙني ٻولين ڪان علاوه پارسي، انگريزي گڏيل لفظن تي مشتمل آهي. شاعري توڙي راڳڻين جي سڃاڻپ ۽ مهارت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس ڪلام ۾ جيڪي به خاص خصوصيتون آهن، تن مان هڪ اهم خاصيت هي آهي جو ڪٿي ڇهن زبانن جي گڏيل ڪلام تي تمام انوکي انداز ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي، جنهن مان علامه تارڪ جو مذڪوره ٻولين تي مڪمل طور عبور حاصل هجڻ جو پتو پوي ٿو.

علامه تارڪ شاعريءَ جي ميدان ۾ جيتوڻيڪ هفت زبان شاعر آهي، پر نثرنويس جي حيثيت سان ڏسبو ته پاڻ تقريباً نثر جي هر صنف تي قلم کي تحرڪ ۾ آندو آهي. مذهبي لحاظ ڪان علامه تارڪ جون ڪيل خدمتون ڪنهن به طرح سان وسارڻ جوڳيون نه آهن. جن مان وڏو ڪارنامو نه رڳو قرآن پاڪ جون ٽي قلمي تختيون لکڻ هو، جن مان هڪ سعودي عرب موڪليل ڇپي وڃي ٿي ۽ ٻه تختيون لعلو رانئڪ ۽ پيچوها ڳوٺ ۾ اڄ سوڌو صحيح سالم موجود آهن، پر قرآن شريف جو منظوم

علامه محمد هدايت علي نجفي تارڪ

سنڌيءَ ۾ ڪيل ترجمو وڏيءَ اهميت جو حامل آهي. ليڪن افسوس! جو سندس راهه رٻانيءَ ڏانهن رواني ٿيڻ بعد پشتو ڪلام سان گڏ بيقدر بادشاهن جي ور چڙهي ويو ۽ اهي ماڻهو اڄ سوڌو ڪنهن به طرح تعاون ڪرڻ لاءِ تيار ئي نه آهن. علامه تارڪ قرآن شريف جي منظوم ترجمي ڪان علاوه مختلف سورتن جي آياتِ الاهيءَ جو منظوم تفسير ۽ تشريح هڪ اهڙي عجيب ۽ انوکي صوفيانه رنگ ۽ ڍنگ ۾.

كئي آهي، جنهن جيان اڳ توڙي هن وقت تائين ڪنهن به ٻئي عالم ۽ صوفي بزرگ اهڙي صوفيانه انداز ۾ تشريح ڪانه ڪئي آهي، ان ڏس ۾ علامه صاحب جو هڪ قلمي ڪتاب "برهان الواصلين" هڪ منفرد مقام جو حامل آهي، علامه صاحب جي جنهن مسودي تان "برهان الواصلين" ورتو ويو آهي، ان ۾ سندس ٻه ٻيا ڪتاب "نظم مقبول ترجمه مثنوي بهلول ۽ راز اظهار ترجمهٔ بيسر نامهِ عطار" منظوم مثنويءَ ۾ آهن. ان کان ٻين شاعرن جو سنڌي ۽ فارسي ٻولين ۾ ڪلام درج ٿيل آهي. هيءُ نسخو علامه تارڪ جي هٿ اکرين لکيل آهي ۽ حاجي احمد نواز پيچوهي جي پوين وٽ محفوظ آهي. نظم مقبول جو منظوم سنڌي ترجمي ۾ تحرير ڪيل آهي.

برهان الواصلين ڪتاب ۾ قرآن شريف جي مختلف سورتن مان چند مختلف آيات ڪريمه جو تمام دلڪش، دلنشين ۽ دلپذير پيرائي ۾ سنڌي منظوم ترجمو ۽ تفسير 9 آڪٽوبر 1932ع ۾ تحرير ڪري مڪمل ڪيو ويو آهي. هن جي آخر ۾ علامه تارڪ"خاتمة الڪتاب" جو عنوان ڏيئي ان کي منظوم صورت ۾ 32 بيتن تي مشتمل مذڪوره آيتن جي تفسير جي تاريخ قمري توڙي شمسي سنن جي اکرن ۾ آندي آهي. علامه تارڪ اهو سمورو ڪتاب پنهنجي هٿن سان پاڻ ڪتابت ڪيو آهي. جنهن مان سندس جفاڪشي ۽ اسلامي خدمات لاءِ دلي لڳاءَ جو پتو پوي ٿو. سندس خوشخطي تمام وڻندڙ ۽ خوشنما آهي، مذڪوره ڪتاب اڄ سوڍو قلمي صورت ۾ موجود آهي.

علامه تارڪ ڪتاب برهان الواصلين ۾ جن ٻه آيتن جو تفسير ڪيو آهي، اهو هڪ جداگانه صوفيانه رنگ ۾ رتل آهي، جنهن ۾ هڪ انوکو ۽ عجيب انداز اختيار ڪيو ويو آهي. سندس اختيار ڪيل طريقهٔ ڪار اهڙو آهي جو ٻين مفسرن کان بلڪل نيارو ۽ نئون آهي. علامه تارڪ سڀ کان پهريائين مذڪوره ڪتاب جي ص 298 تي سڀني آيتن آيات ڪريمه کي يڪجاءِ تحرير ڪيو آهي، جيڪا هڪ نموني ۾ فهرست جو ڪم ڏئي ٿي، ان کان پوءِ صفحي 300 تي "برهان الواصلين" عنوان لکڻ بعد ان جي پاسي ۾ "خدا جي وڏائي" عنوان تحرير ڪيو آهي. هن ۾ جملي 44 بيت 'حمد' جا چيل آهن. حمد کان بعد نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ساراهه ۾ ٻه بيتن جو ساڳيو تعداد چيل آهي. حضور ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ثنا کان بعد سندن معراج ماڻڻ بابت 71 بيت ڏنا ويا آهن. معراج کان پوءِ چئن يارن جي واکاڻ ۾ 80 بيت چيا ويا آهن. هنن بيتن مان معلوم ٿئي ٿو ته علامه تارڪ اهلِ سنت و جماعت جو هجڻ سان گڏ اصحابه ڪرام ۽ امامن جو به عاشق صادق هو، جنهنڪري سندس مسلڪ جي لحاظ کان ائين چئي سگهجي ٿو ته هُو ڪنهن سان به بغض ڪين رکندو هو، مطلب ته علامه تارڪ حسد ۽ بغض کان بلڪل پاڪ ۽ پري هو. چئن يارن جي واکاڻ کان پوءِ "ٻارهن امامن جي مدح" جي باري ۾ جملي 73 بيتن چوڻ بعد "سيدنا مخدوم عثمان قلندر قطب الدين لعل شهباز سيوهاڻي" جي نسبت ۽ تعريف ۾ 45 بيت ۽ پنهنجي مرشد جي مدح ۾ 51 بيت چوڻ کان پوءِ "ساقي نامون" تحرير ڪيل آهي، جنهن ۾ 59 بيت چيل آهن.

مٿين سڀني عنوانن مان صاف واضح آهي ته علامه تارڪ نبين، رسولن، صحابن، اوليائن ۽ بزرگن ۽ مرشد ڏانهن ڪيتريقدر عقيدتمند هو "ساقي نامون" جنهن جو موضوع آهي "شراب آڻي ڏيندڙ/شراب پياريندڙ يعني محبوب ۽ معشوق." هن ۾ بيت هڪ کان 18 تائين عاشق صادق صرف ساقيءَ کان شراب گهرندو رهي ٿو ۽ ان کي سڏي ٿو. بيت نمبر 19 کان 25 تائين قدرتي مناظر يعني آسمان تي ڪارن ڪڪرن، کنوڻ، گجگوڙ ۽ پورب پار جي برسات ۽ بوند پوڻ سبب نمودار ٿيل نرمل نظاري جو نقش چٽيو ويو آهي، جنهن کي اهڙي ته ادائگيءَ سان پيش ڪيو ويو آهي، ڄڻڪ آسمان تي ساڳي من موهيندڙ مينگهه ملهار ۽ ساڳيو هوبهو دلڪش نظارو موجود آهي. يعني ته علامه تارڪ تمام خبرداريءَ سان عاليشان محاڪات کان ڪم ورتو آهي، جو پورب کان پوندڙ برسات سبب سڪل ڌرتيءَ تي گاهن سان

پيدا ٿيل گلزاريءَ جو نقشو اکين اڳيان اچيو بيهي ٿو. اهڙيءَ طرح آسمان توڙي زمين تي باغ و بهاريءَ واري پياري ۽ من موهيندڙ موسم ۾ محبوب ۽ عاشق جي وصل واري وڻندڙ نرمل نظاري پيش ڪرڻ بعد وري وري بيت 31 کان 59 تائين ٻيهر ساقيءَ کي سڏي ٿو ۽ کيس مخاطب ٿيندي ڪانئس شرابِ طهورا جي طلب ڪندو رهي ٿو، جنهن جو اظهار هن طرح ڪري ٿو:

-2 مئي ڏي ساقي، آيو وه فصل بهار،
جو گلن سان باغ پرجي ٿيو تيار.
-4 مئي ڏي ساقي، ٿيون وسن بوندان عجب،
گلشن عالم تي آهي، فضل رب.
-19 آسمان تي ٿيا ڪڪر ڪارا تمام،
گاج ڪنوڻ آهي مٿس ڪئي ڌوم ڌام.
-21 خوب اڄ پورب سندي برسات آهه،
مئي ڏي ساقي مشڪيءَ جي تات آهه.
-28 بوسه شيرين ڏي مون کي دلربا،
مئي جي تلخيءَ کي وڃائج مهلقا.
-59 ساقيا مئي ڏي ڪريان هي نظم بند،
پايان مون 'تارڪ' ٿي وحدت جو ڪمند.

مترجم جي حيثيت سان ڏسبو ته علامه تارڪ ڪيترن ئي اسلامي عربي ڪتابن جو ترجمو سنڌي زبان ۾ ڪيو آهي، جنهن جو احوال ديوان تارڪ ۾ قلمبند ٿيل آهي. علامه تارڪ پنهنجا تخلص، نجفي ۽ تارڪ پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آندا آهن. مصنف جي لحاظ کان تارڪ وڏو مصنف به هو، جنهن ترجمي ۽ تاليف کان سواءِ ڪيترن طبعزاد ڪتابن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ تحرير ڪيو آهي، جن مان گهڻو تعداد مختلف سنڌي خواندن توڙي سنڌس مائٽن جي ٽجوڙين جي نزاڪت بڻيل آهن. سنڌس اهڙن قلمي ڪتابن مان ڇپيل ڪتابن جو تعداد ٿورو ۽ اڻڇپيل ڪتابن جو تعداد تمام گهڻو آهي. جيڪي اڃا تائين قلمي صورت ۾ آهن، سندس سمورا ڪتاب ڪانن يا ڪانهن جي ڪِلڪ ۽ ڪاري ناهيل مس سان لکيل آهن. بهرحال مترجم جي حيثيت ۾ ڪيترائي اسلامي ڪتاب سنڌي زبان ۾ ترجمو (ڪي نثر ۾ ته ڪي نظم ۾) ڪيا آهن. اهڙيءَ طرح پاڻ پنهنجي سموري زندگي اسلام جي خدمت ڪرڻ ۾ صرف ڪندو رهيو.

هن مضمون ۾ علامه تارڪ جي قلمي ڪاوش کي مختصر نموني پڙهندڙن ۽ عوام جي فائدي لاءِ مثال طور پيش ڪيو وڃي ٿو.

علامه تارڪ قرآن شريف جي چند آيات ڪريمه جو جيڪو صوفيانه طرز تي مشتمل سنڌي ٻوليءَ ۾ منظوم سنڌي تفسير ۽ ناياب تشريح پيش ڪئي آهي، ان مان سندس ذهانت، فهم و فراست، تخيلات، اسلام سان عقيدت عربي ٻوليءَ تي عبور هجڻ ۽ شاعريءَ جي لوازمن ۽ فصيح ۽ سليس زبان ڪم آڻڻ جي ڏانءُ جو بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

'برهان الواصلين' ۾ ابتدائيه بيتن کان بعد 'سورة بقرة' جي رڪوع 20 مان آيت. (سورة البقرة، آيت 164)

ترجمو: (بيشڪ آسمان ۽ زمينن جي پيدا ڪرڻ ۽ رات ۽ ڏينهن جي ڦِرڻ گهِرڻ ۽ انهن ٻيڙين (جهازن) ۾ جيڪي سمنڊ ۾ هلن ٿيون، جنهن سان انسانن کي فائدو پهچائين ٿيون ۽ (انهيءَ برسات جي) پاڻيءَ ۾ جنهن کي الله تعاليٰ آسمان تان لاٿو (وسايو) پوءِ انهيءَ (پاڻيءَ) سان زمين کي سندس مرڻ (غيرآباد ٿيڻ) کان پوءِ زنده (آباد) ڪيائين ۽ انهيءَ (زمين) ۾ هر نموني جا چرندڙ (حيوان) پکيڙي ڇڏيائين ۽ هوائن جي بدلجڻ ۾ ۽ ماڻهن لاءِ ضرور نشانيون آهن، جيڪي عقل رکن ٿا).

علامه صاحب مذڪوره آيتن جو جيڪو صوفيانه طرز تي منظوم تفسير ڪيو آهي، ان مان چند بيت مثال خاطر هيٺ ڏجن ٿا:

-1 تانڪ ٿيو تحقيق منجهه پيدا ٿيڻ،
آسمانن ۽ زمينن جي هجڻ.
-2 قدرت ايزد تعاليٰ جو اثر،
آهه ظاهر جو چوڻ کان ٿيو ٻهر.
-3 رات باطن آهه ظاهر ڏينهن جاڻ،

ٿيو انهن پردن ۾ ظاهر يار پاڻ.

4- ۽ ڏسو ٻيڙي هلي ٿي بحر تي،
ڪاڻ قدرت ساڻ پاڻيءَ تي تري.

5- جاڻ ٻيڙي آهه ۽ دل بحر آه،
سمجهه ۽ ويچار واري رک نگاهه.

6- هن مون ماڻهن کي رسي ٿو فائدو،
فائدو آهي گهڻو ڏاڍو وڏو.

7- حق ڇيو مون ڍور ڌرتيءَ تي ڇڏيا،
مومنو ان کي ڏسو جاڻن ٻجا.

8- ۽ ڪان ڦيرائڻ هوائن جي گهڻو،
پڻ ڪڪر وسنڌڙ وسن ٿا جي جهجهو.

9- هي سڀئي آهن نشانيون برملا،
قوم جي لئي جنهن کي هوئي عقل ۽ ذڪا.

10- هن نشانين ۾ ٿيو موجود پاڻ،
آهه عبد ۽ عابد ۽ معبود پاڻ.

11- تارڪ مستانه هي برهان پسي،
ليس في الدارين غيري بات چئي.

مذڪوره پهرين آيت جو تفسير 93 بيتن ۾ ڪيو ويو آهي، ان کان بعد ص 316 کان 318 تائين سورة آل عمران جي رڪوع 2 مان آيت جو منظوم تفسير علامه ساڳئي صوفيانه رنگ ۽ ڍنگ ۾ جنهن نموني نروار ڪيو آهي، ان مان سندس علمي ذهانت، ڄاڻ، تخيل ۽ ڪشاده قلبيءَ سان گڏ دين ۽ مذهب، اسلامي ۽ خدائي اسرارن پروڙڻ جو پتو پوي ٿو. علامه تارڪ هن آيت ڪريمه جو تفسير 63 بيتن ۾ ڪيو آهي، جنهن کي پڙهي ٻيا عالم حضرات به دنگ رهجيو وڃن ٿا ۽ بي اختيار سندس لاءِ ساراهه جون سُرڪيون ۽ ڏُک پريندا رهن ٿا. مذڪوره منظوم تفسير سان ڪجهه بيت ڏجن ٿا:

1- ٿو گواهي ڏئي اِها رب العلا،
ناهه ڪو الله ٻيو منهنجي سوا.

15- مون سوا موجود ڪونهي ڪو خدا،
سڀ ۾ مون مشهود آهيان دائما.

16- مون سوا موجود ناهي ڪائنات،
مون ٿيس منجهه ذات مون ٿيس منجهه صفات.

20- هيءَ گواهي حق ڏني مون ري نه آهه،

21- ۽ گواهي هيءَ ڏني مَلڪن مڙئي،
ناهه ڪو الله هيءَ ڏني آهه عالمن.

31- سي لڏني علم جا عالم عليم،
قائِمًا بِالقِسطِ، جي فائق فهيم.

62- هيءَ گواهي تن ڏني دل جان سان،
آهه هڪ حضرت خدائي دوجهان.

63- هي ٻُڌي تارڪ ڪلام خوشگوار،
ٿيو چوڻ اِني اناالله باوقار.

ساڳئي ص 318 کان 320 تائين سورة انعام جي رڪوع پهرين جي آيت سڳوري جي منظوم تشريح ۽ تفسير هڪ تمام دل ليائيندڙ پيرائي ۾ ڪيو ويو آهي. علامه تارڪ منظوم تفسير شايد انڪري ڪيو آهي جو نثر جي ڀيٽ ۾ نظم سڀ ڪنهن انسان جي دل تي تمام سنو ۽ تمام جلد ديرپا اثر رکي ٿو. نظم ياد ڪرڻ ۾ تمام آسان آهي ۽ پڙهندڙن توڙي ٻڌندڙن کي به جلد دل تي ويهي وڃي ٿو. بهرحال مذڪوره آيت سڳوريءَ جو صوفيانه رنگ ۾ منظوم تفسير 70 بيتن ۾ ڪيو آهي. هن آيت جي تفسير مان چند بيت مثال خاطر پيش ڪجن ٿا:

1- مدح ۽ ساراهه بيحد بيشمار،
صدق سان اخلاق سان ۽ بار بار.

31- حمد ان جو ڪر سدا دل جان سان،
تان لهين اسرار تون سبحان ڪان.

32- ساڻ قدرت تنهن ڪيا ست آسمان،
ريءَ ٿنين ٿوڻي مٿان ٿيا سائبان.

39- ۽ ڪيون پيدا زمينون ست خدا،
پهرين هيءَ پونءَ آهه ظاهر اي فنا.

43- ۽ اپايو آهه ان ظلمات کي،
مثل ان جو جاڻ ڪاري رات کي.

44- قلب جي ڪارنهن به ان جو ٿيو مثال،
ان سنئو مظهر تون اي اهل ضلال.

45- ڪفر ان جي شاخ آهي برملا،
شرڪ بدعت ان سندا آثار ٿيا.

54- قلب مومن نور ذات پاڪ آه،
نور کان مومن سدا هشناڪ آه.

55- سورة النور آه جا فرقان ۾،
مصدر ان جي آه تنهنجي جان ۾.
69- ياالاهي! ڏي پناهہ از ڪافران،
جي وٺن ٿا ڪين راهِ مرسلان.
70- تن جي سنگت ڪان گهري تارڪ پناهہ،
ٿو رهي منجهہ سايهٔ قربِ الله.

صفحي 320 ڪان 322 تائين ساڳيءَ سورة انعام جي رڪوع 12 جي تفسير ۾ 66 بيت چيا آهن.

تفسير:

1- خالق هردوجهان رب الرحيم،
ملڪ جو مالڪ حڪيم آهي عليم.
2- داڻو ۽ ڪڪڙي جماڻي پاڻ ٿو،
ٻج منجهان سلوا اپائي پاڻ ٿو.
3- قلب داڻو پاڻ ڪيئن ڪڪڙيءَ مثال،
تن مون پيدا ڪيئين حقيقت جو نهال.
4- عبديت عابد بڻيو معبود ٿيو،
اصل ان جو پاڻ خود موجود ٿيو.
5- ڪيئي تارڪ ڪيئي عالم ڪيئي رند،
مست ڪي ديوانہ ۽ ڪي هوشمند.
6- هن طرح جيئرو مُئي مون رب ڪڍي،
مومن ڪي پنهنجو ويسهہ ٿو ڏئي.
7- مخرج الميت من الحي آهہ پاڻ،
ان ڪي ثابت ٿئي رڪي جو حق جا ڄاڻ.
8- خي حضرت نوح ميت ٿيس پسر،
جو نہ آنديئين پيءُ مٿي ايمان اپر.
9- صحبتِ مرشد مون جنهن ڪي ڪجهہ نہ ٿيو،
مخرج الميت جو مثل آهي اهو.
10- هي نشان قدرت جا حق پيدا ڪيا،
تا ڪري توبهہ وٺو راهہ هُديٰ.
12- جذبۂ وحدت تي سر گهوري وجهو،
مال ۽ اولاد سڀ صدقي ڪريو.
13- اوج احديث ۾ گم ڪيو جان تن،
ٿيو فنا اندر خدائي ذوالمنن.
14- موتيٰ قبل ان لاءِ ٿيو اي مومنو،
خي في الدارين، ٿيو ان ڪان سگهو.
15- اقتلوا في حب ذات الله تمام،
تخلقوا اخلاق ان جي سان مدام.

صفحي 322 ڪان 325 تائين علامہ تارڪ سورة يونس جي رڪوع پهرئين مان چئن آيتن جو منظوم تفسير جملي 97 بيتن ۾ ڪيو آهي، جن مان ڪجهہ بيت پيش ڪجن ٿا:

تفسير:

1- سو اوهان جي آهہ رب اللعالمين،
جنهن ڪيا پيدا آپ ۽ جوڙي زمين.
2- منجهہ ڇهين ڏينهن ڪيائين سڀ تيار،
عرش تي ويهي رهيو پوءِ ڪردگار.
3- جنهن ڪان برجا ٿي رهي هيءَ ڪائنات،
جنهن ڪان برپا ٿي رهي هيءَ ممڪنات.
4- جي اذن پنهنجو ڏئي ڪنهن کي ڪٿي،
سو ڪري سگهندو شفاعت جهٽ گهٽي.
5- وعدو رباني سمورو ٿيو سچو،
ڪوڙو ڄاڻي تنهن ڪي ڪنهن ۾ ڪونہ ڪو.
6- ڪير ٿوهر جو اهي پيئندا حميم،
تنهن سوا ٿيندو عذاب ان ڪي اليم.
7- آهہ سو الله اوهان جو ۽ ڏٺي،
روشني لئي سج ڪي پيدا ڪيئين ڪٿي.
8- چنڊ سج جوڙيائين پورا جوڙ سان،
ڪونہ نقصان تن ڪي ٿئي هڪبئي منجهان.
9- ماهہ تاريخون نئيون تن مون ڳڻي،
ڪم ۾ سگهجن آڻي سڀ پُرزي نذري.
10- چوڌطرف نُور اِلاهي آهہ منير،
اهل وحدت لاءِ جلوهہ دلپذير.
11- اهل تقويٰ لاءِ حق اظهار ٿيو،
ورع وار و محو منجهہ ديدار ٿيو.
12- چا ڪجي تارڪ بيانِ ڪبريا،
قل هو الله احد ۽ من خدا.

ساڳيءَ سورة جي رڪوع چوٿين ۾ آيتن سڳورين جو تفسير صفحي 325 ڪان صفحي 326 تائين جملي 53 بيتن ۾ ڪيو ويو آهي، جن مان چند بيت پيش ڪن ٿا:

منڪوره ٻنهي آيتن جو صوفيانہ رنگ ۽ ڍنگ ۾ رتل منظوم تفسير:

1- چئو اوهان کي ڪير ڏئي ٿو رزق روز،
ڪليءِ خوش ٿا ٿيو سڀئي ڪان نان فور.
2- آسمان ڪان ۽ زمين ڪان ٿو ڏئي،
جنهن ڪان هرڪو جانور خوش ٿو ٿئي.
3- چئہ تہ سو الله آهي ڪار ساز،
رزاق ۽ خلاق ۽ بنده نواز.
4- دل مُنل مون نام موليٰ جو اچي،
نام موليٰ جي ڪانِ مُئي دل تي پري.
5- ثَمَّ وَجهُ الله تُوَلُّوا اَينَمَا،
نَحنُ اقرَبُ آه مِن حَبلِ الوَرَيٖ.
6- ٿيو جڏهن روشن هو يدا پاڪ حق،
ٿيو ضلال ان ڪان سوا پيو سڀ سبق.
7- يار کي هڪ ٿي، ڇڏيو اغيار کي،
سان حلال آهيو ڇڏيو مردار کي.
8- ٿا وڃو ڪاڏي ڇڏي الله کي،
سڀ وحدت سندي ويساهہ کي.
9- وڃ نہ تارڪ وصل جي خلوت ڪان دور،
قُم بِاِذنِيءِ جو دل اندر رک شعور.

سورة يوسف مان رڪوع 12 جي آيت سڳوري جو منظوم ترجمو ۽ تفسير صفحي 327 تي جملي 33 بيتن تي مشتمل صوفيانہ انداز ۾ ڪيو ويو آهي، جنهن مان ڪجهہ بيت نموني خاطر ڏجن ٿا:

1- ڪيتريون آهن اسان جون آيتون،
آيتون آهن اسان جون ڪيتريون.
2- ڏس پکي ڪيئن ٿا اڏامن منجهہ هوا،
ڪين ڌرتيءَ تي ڪِرن ٿا ڪان سما.
3- ريءَ ٿنبي ٿوڻي اڏيل ٿيو آسمان،
جنهن کي هرگز هٿ نہ لاتي اهل جان.
4- ۽ سَلو ڪيئن ٿو ڦٽي ڌرتيءَ منجهان،
نر ۽ مادي پيٽ ۾ ڄائي نہ خان.
5- توڻي هردم ٿا ڏسن ذاتي نشان،
ڪونہ ڪو تہ بہ آڻين ٿا ان تي ڌيان.
6- بي خبر هردم رهيا توحيد ڪان،
ٿا ڏسن توڙي نشانِ حق عيان.
7- تن ڪان تارڪ خوب گوشي تي گذار،
عين ربي ساڻ آيا تون نهار.

هن ڪان پوءِ علامہ صاحب سورة نحل جي رڪوع 7 مان ٽن آيتن جو منظوم سنڌي تفسير صفحي 328 ڪان 332 تائين جملي 153 بيتن ۾ ڪيو آهي، تفسير:

1- آب ۽ ڌرتيءَ ۾ ڏسو ٿا اوهين،
آهہ سو الله رب العالمين.
2- آب ۽ ڌرتيءَ تي ڏسو ٿا جو لقا،
آب ۽ ڌرتيءَ تي ڏسو ٿا صفا.
3- آهہ سو الله ذاتِ ذوالجلال،
لاءِ قادر خالق ايزد تعال.
4- تو چوي عادل مون آهيان بي ربا،
عدل منهنجو جاري تا روزِ جزا.
5- ڏن نذر دعوت جا گهورا روز شب،
جُبہ ۽ دستار جي جن کي طلب.
6- ڪُن فڪان جو سر ڄاڻين صالحين،
مام ماينطق سڃاڻين صادقين.
7- تنهن ڪان پوءِ اسرار صورت جو ڏسن،
جلوو برڪت جو ۽ نعمت جو ڏسن.
8- باهران ٿيا دين ملت جي مقيم،
اندران بدعت جي قربت تي سقيم.
9- ڏنگ مارن نانگ ڪاري جيئن نهان،
مثل نوڙي گرچہ ڏسجن ضعف ڪان.
10- تن ڪان تارڪ پڄ طرف الله جي،
ياد ڪر نَصرٌ مِنَ اللهِ رمز کي.

صفحي 332 ڪان 336 رائين سورة نحل جي رڪوع 11 جي ڇهن آيتن جو منظوم جملي 150 بيتن ۾ تحرير ڪيل آهي، جن مان ڪجهہ بيت مثال طور ڏجن ٿا:

1- تو چوي آگو ايئن قرآن ۾،
سو هنڊايو پنهنجي دل ۾ جان ۾.
2- حق اوهان کي پيٽان ماڻن جو ڪڍيو،
جن ويچارين ڏاڍي محنت سان ڇڏيو.
3- پيٽ ان جا ٿيا بطون بي مثال،
جن مون پيدا ٿيا عجائب خوش جمال.
4- جا ڏسو ٿا ڪين منجهہ آب جي فضا،
ٿا پکي ڪيئي اڏامن منجهہ هوا.

5- جعفر طيار جيئن طيار سي،
منجهه بهشتن جو اڏامن پر ڪري.

6- عارفن ۽ عاشقن جا روح طير،
منجهه فضائي آسمان ڪن ٿا سي سير.

7- ۽ اوهان جا گهر وڻن جون جايون جي،
گل مون چوپاين جي آگي ٿاهيون سي.

8- فائدا چيزون ڏسو ٿي بيشمار،
وقت هڪڙي تائين آهن باوقار.

9- حق سجائي پوءِ ٿا منڪر ٿين،
اهڙا تن ۾ ٿا گهڻا ڳوليا لين.

10- ڪافرن کي ڪفر، اسان کي دين ڏي،
دين جي تلقين ۽ تلوين ڏي.

11- غيرالله کان ٿي تارڪ تون جدا،
پڙهه هُوالحق ليس غيرڪ ماسويٰ.

علامہ صاحب بني اسرائيل سورة جي رڪوع 2 جي هڪ آيت جو سنڌي منظوم تفسير صفحي 337 کان 338 تائين جملي 49 بيتن ۾ ڪيو آهي. هن آيت جي تفسير وارن بيتن مان چند بيت مثال طور پيش ڪجن ٿا:

1- ۽ اسان ڪيو رات کي ۽ ڏينهن کي،
ٻيا نشان لئي اهلِ عالم جي ٻہ سي.

2- رات آهي ڪفر ٿيو اسلام ڏينهن،
رات لئي آغاز ۽ انجام ڏينهن.

3- رات باطن ڏينهن ظاهر جي مثال،
رات اول ڏينهن آخر جي مثال.

4- رات ڪثرت ڏينهن وحدت جاڻ تون،
رات رحمت ڏينهن رحمت جاڻ تون.

5- ڏينهن ۽ راتيون ۽ هفتا ماهہ سال،
آٿيو ڳاٽائي ۾ آهين جال.

6- غوثيت قطبيت ۽ اوج علوم،
دنيا ۽ دنيا سير زرگوشو ۽ ذوم.

7- آهہ دنيا پوڪ ٿي لئي آخرت،
جيڪي پوڪيندو سو لڻندو عاقبت.

8- جي ڪوئي نمرود ابراهيم ٿئي،
ٿئي ڪو مفڪر يا منجهه تسليم ٿئي.

9- ڪونہ شافع ٿيندو مون ري؛ ڪنهن جي لاءِ،
ڪنهن جو ڪونهي مون سوا ڪاٿي خداءِ.

10- عشق پنهنجو توکي ڪيم 'تارڪ' عطا،
ڏس تون وجه الله جلوو جابجا.

سورة طٰهٰ جي رڪوع 2 مان ٻن آيتن جو منظوم تفسير صفحي 338 کان صفحي 339 تائين 50 بيتن ۾ ڪيو آهي، جن مان ڪي شعر هن طرح آهن:

1- جنهن اوهان لئي ڪيو زمين کي بسترو،
چا زمين ان جو ڪريان ظاهر نرو.

2- بادشاهہ توڻي گدا ان تي رهن،
انبياء ۽ اولياء ان تي گهمن.

3- آسمان تان ٿو وسايان مينهن کي،
مون ڪيو نروار اهڙي نينهن کي.

4- ٻيا نشان اُن ۾ گهڻا توحيد جا،
ٻيا نشان ان ۾ حقيقت جا وڏا.

5- عقل وارنٰ لئي ڪيم اظهار راز،
عقل جو جنهن ۾ ٿئي گهر ترڪتار.

6- باوجود عقل 'تارڪ' ڪر سجود،
سر اِنا احمد کي تون مسيح ڇڏ حجود

سورة مومنون جي رڪوع 4 مان ٽن آيتن جو منظوم تفسير 39 بيتن تي مشتمل ص 340 کان 341 تائين تحرير ڪيل آهي:

1- آهہ سو الله ۽ قادر ڪريم،
هردوعالم جو اُجهو آگو عليم.

2- ۽ انهيءَ پيدا اوهان جون ڪيون اکيون،
پڻ اکين ۾ حڪمتون ڏاڍيون رکيون.

3- ٿا اکين سان پيا ڏسو سارو جهان،
چا جهان ۾ هي سڀئي ڪون و مڪان.

4- ٿا ٻُڌو آواز ڪيئي سان ڪَنن،
جن جي ٻُڌندي ٿا مزا ڏاڍا ٿين.

5- شڪر گهڻ جيڪو ڪندو ٿيندو زبون،
ڪاڻي پي حق جون گهڻي ٿي نعمتون.
6- نيت ويندا سڀ مري ڌرتيءَ اندر،
۽ وري ٿيندا قيامت ۾ ٻهر.
7- رات ڏينهن جي ٿو ڪري مَٽ سَٽ اهو،
اهڙو ڪم ان ريءَ ڪري ٿو ڪونه ٻئو.
8- جي نه ڄاڻو ٿا وڃو وٽ عارفن،
جي اوهان کي رمز کان آگاهه ڪن.
9- 'تارڪ' اندر صحبتِ عارف گذار،
راز اِن الله ينطق ڏيان ڏار.

سورة فرقان جي رڪوع 6 مان ٻن آيتن سڳورين جو منظوم تفسير صفحي 341 کان صفحي 342 تائين 41 بيتن ۾ تحرير ڪيل آهي. مثال خاطر ڪجهه بيت ڏجن ٿا:

1- سو مبارڪ آهي جنهن منجهه آسمان،
برج ٻارنهن خوبتر ٺاهيا عيان.
2- تن ۾ ڪو خاڪي ته ڪو بادي ٿيو،
آتشي ڪوئي ته ڪو آبي ٿيو.
3- برج ٻارنهن تن ۾ ڪيائين هڪ ڏيو،
هڪ قمر روشن منور ٿي ويو.
4- هي اهوئي آهي رب العالمين،
روز شب ڪيئين هڪ ٻئي جا جانشين.
5- بي ڏيان آهي خدا جي رهه کان رد،
ڪاڻ تنهن کي ٿي ملي رب جي مدد.
6- جو ڪري شڪرانئہ پروردگار،
سو ڏسي آثار بيچون بار بار.
7- برج ڄاهِن چنڊ سج ڄاهي عيان،
رات ۽ ڏينهن آهه ڇا آيا ڪتان.
8- عارفن لئي 'تارڪ' آهن هي مثل،
قل هو الله ۽ ڇڏي ڏي قيل قال.

علامہ صاحب مذڪور ڪتاب ۾ آخري منظوم تفسير صفحي 342 کان صفحي 343 تائين سورة الشعراء جي رڪوع 2 مان ڇهن آيتن جو جملي 24 بيتن ۾ ڪيو آهي. انهن مان ڪجهه بيت مثال لاءِ پيش ڪجن ٿا:

تفسير:

1- هيئن چيو فرعون رب العٰلمين،
ڪير آهي ڪيئن ٿيو آهي مبين.
2- ان کي موسيٰ چيو ته رب دوجهان،
آپ ۽ ڌرتيءَ ۾ رهي ٿو جو عيان.
3- خود اوهان ۽ جي اوهان جا ٿيا وڏا،
جملہ جو رب آهي سو رب العلا.
4- چيائين اوپر اولهہ ۽ جيڪي منجهن،
آهه تن جو رب بيشڪ ذوالمنن.
5- جي رکو ٿا عقل ۽ هوش ۽ خرد،
دل سان لايو قول الله الصمد
6- ختم ڪر 'تارڪ' هتي پنهنجو ڪلام،
چؤ نبي ۽ آل ان جي تي سلام.

مٿي ذڪر ڪيل 13 رڪعتن مان مختلف آيات ڪريم جي منظوم تفسير پيش ڪرڻ بعد علامہ صاحب ساڳئي ڪتاب جي آخر ۾ "خاتمہ الڪتاب" جي عنوان سان ڪل 32 بيت ڇپيا آهن. انهن بيتن ۾ مذڪوره آيتن جو تفسير لکيل پورو ڪرڻ جي تاريخ وغيره پڻ تحرير ٿيل آهي، جنهن مان ڪجهه بيت مثال خاطر ڏجن ٿا:

1- مون ڪيو پورو لکي هي خوش ڪتاب،
هي ڪتاب مستطاب آهه لاجواب.
2- ختم ٿيو تفسير آياتِ مبين،
سان مدد الله ربّ العٰلمين.
3- ڏينهن آچر جو ۽ وقت نيمروز،
هيءُ پُٺو منهنجو ڪتابِ دلفروز.
4- ٿيو جمادي الثاني ماهِ نيڪ تر،
۽ ستين تاريخ ان جي معتبر.
5- سال تيرنهن سؤ ۽ ايڪونجاهه هو،
مثنويءَ کي مون ڇٺي پورو ڪيو.

6- ماه آڪٽوبر سنڌو هو ڏينهن نائون،
جنهن ۾ ٿيو سنڌو هو نائون
7- سال پڻ اٺويهه سؤ ٻٽيهون هو،
هي ڪلام دلربا جنهن ۾ پُنو.
8- جو پڙهي مون کي ڪري تهدل دُعا،
پڻ سنواري جي ڏسي ڪاتي خطا.
9- مان نه آهيان شاعر اهڙو نامور،
شهر جنهن جي ۾ نه ٿئي گهٽ وڌ اڪر.
10- مون پڇي تاريخ پي جامِ نبيد،
مون کي چيو هاتف چئه شغل جديد.
1351هه
21- سروَ جي موسم ۾ پورو ٿيو سخن،
واهه عاليءَ جي ڪپر تي ٿيو وطن.
30- ختم ڪر 'تارڪ' تون شعر بي بها،
ٿيو نگهدار ان جو هردم ڪبريا.
31- پڙهه محمد تي صلواتون ۽ درود،
بردر يزدان تون ڪر صدقاً سجود.
32- بند ڪر پنهنجو ڪتاب لاجوابه
ڄاڻ تون الله اعلم بالصواب.

علامه صاحب منظوم تفسير ۾ سنڌي آسان ٻولي ڪم آڻڻ ۽ ان کي قديم نموني جي صورتخطيءَ ۾ تحرير ڪان ڪم ورتو آهي. سنڌس اکر نهايت سنا ۽ پڪا آهن، جنهن ۾ قديم عربي، سنڌي تحرير ۽ موجوده سنڌي صورتخطيءَ ۾ ڪافي فرق آهي، جنهن جا ڪي مثال هن ريت آهن:

قديم تحرير	جديد تحرير
1) جهن	جنهن
2) ٻيءَ	ٻئي
3) ڏيهن	ڏينهن (هڪ ڏينهن)
4) ٻي	ٻئي
5) تهن	تنهن
6) ٿيءَ	ٿئي
7) پيءِ	پئي
8) مون	مان (منجهان)
9) ڏنئن	ڏنئين (ڏنائين)
10) تن کي	تن کي- تنکي
11) بخشياءِ	بخشيائين

مختصر ته مٿي ٻڌايل ڪارنامو ڪنهن به طرح معمولي ڪارنامو نه آهي، پر سندس پورهيو پنهنجو مَٽ پاڻ آهي. تارڪ کي وڏو جَس آهي جو ايترا سارا نثري ڪتابه ترجمو توڙي طبعزاد ۽ منظوم ڪتاب مٿي ٻڌايل سڀني ٻولين ۾ پنهنجي هٿن سان پاڻ تحرير هيٺ آندا آهن. سندس هيءُ ڪارنامو انڪري به وڏي وقعت ۽ اهميت جو حامل آهي جو اهڙو ڪارنامو ٻئي ڪنهن بزرگ طرفان تحرير ڪيل منظر تي نه آيو آهي. سندس تحرير ڪيل ڪتابن جي ايتري تعداد کي نظر ۾ رکي ايئن چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو، پر اها هڪ حقيقت چئبي ته "علامه تارڪ به سنڌيءَ جو وهائو تارو هو." پاڻ وڏو جفاڪش، عالم، هفت زبان شاعر، قرآن شريف جو مفسر ۽ شارح، وڏو نثر نويس توڙي نظم نويس هجڻ سان گڏ سنڌي ٻولي ۽ دين اسلام جو وڏو بي تعصب شيدائي هو، جنهن پنهنجي پوري ڄمار اسلام ۽ سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ڪندي گذاري ۽ هر لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ ۾ نثر توڙي نظم ۾ ڪيترائي ڪتاب تحرير ڪري سنڌي ادب کي مالامال ڪري ڇڏيو آهي.

ميرزا دبير

ديواڻ گل جي اشاعت تي آخوند گل محمد هالائيءَ جي چيل قطعہ تاريخن جو فني جائزو

"ديوان" فارسي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "ماڻهن جي گڏ ٿيڻ جي جاءِ". ادبي اصطلاح ۾ ڪنهن شاعر جي الف- ب واري قافيي تي جوڙيل غزلن جي مجموعي کي ديوان چئجي ٿو[1]." لفظ "ديوان" جي وصف لغت ۾ هِن ريت ڄاڻايل آهي:

> A complete series of odes or other poems by one author, running through the whole alphabet; the rhymes of the first class terminating in ا, the second in ب, the third in ت, &c. also the collection of the works of one author in prose, as well as verse, especially after he is dead[2].

سنڌ ۾ غزل جي صنف تي ديوان جوڙڻ جي شروعات، مغل دؤر کان ٿي پانئجي، پر ان گهڻو زور ڪلهوڙا ۽ ٽالپر دؤر ۾ ورتو ۽ اُن دؤر جي ڪيترن ئي شاعرن فارسي ۾ غزل چئي پنهنجا ديوان جوڙيا. سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون صاحبِ ديوان شاعر آخوند گل محمد هالائي آهي، جنهن سنڌيءَ جي پنهنجي ترتيب ڏنل، 55 اکرن تي مشتمل آئيوينا تي سنڌيءَ ۾ پهريون غزلن جو ديوان جوڙي، 07- جمادي الثاني 1275هه/12- جنوري 1859ع تي بمبئيءَ مان ڇپرايو[3]. هِن ديوانَ متعلق گنگارام گرگ لکي ٿو:

> A collection of Sindhi Ghazals composed by Gul Mohammad Akhund (q.v.). This Diwan occupies an important place in Sindhi poetry, because of the first Diwan ever published in this language[4].

ديوان گل متعلق ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ڏسائي ٿو:

> خليفي صاحب کان پوءِ ئي سنڌي ديوانن ۽ ڪليات لکڻ جو رواج پيو. هن وقت ديوان قاسم، ديوان بلبل، ديوان فاضل، ديوان سانگي، ديوان قليچ، ديوان خاڪي، ديوان نجفي، ديوان واصف، ديوان حافظ، ديوان احسن ۽ ديوان قادري وغيره موجود آهن، پر انهن سڀني جو پيش رو "ديوان گل" آهي[5].

آخوند گل محمد پنهنجي جوڙيل ديوان جي منڍ ۾ "قانون شناخت حروف سنڌهي و فارسي و عربي" کي "چٽائي" جو عنوان ڏنو آهي ۽ انهيءَ موضوع کي سمجهائڻ لاءِ هُن، ان کي ٻارهن بابن ۾ ورهايو آهي ۽ هرهڪ باب کي "واٽ" سڏيو اٿس؛ جيڪو ڏهن صفحن تي مشتمل آهي. ٻارهين صفحي تي ديوان گل جي اشاعت جي قطعہ تاريخ ڏنل آهي ۽ صفحي ٻارهين تي ڪتاب جي فهرست "مُهرُ ديوان گل جو" جي عنوان سان ڏني وئي آهي. ان کانپوءِ ديوان شروع ٿئي ٿو، جيڪو 87 صفحن تي مشتمل آهي ۽ آخري ٽن صفحن تي صاحبِ ديوان جون، ديوان لکي پوري ڪرڻ تي 08 سنڌي، 06 هندي ۽ 11 فارسيءَ ۾ چيل قطعہ تاريخون ڏنل آهن. "ديوانِ گل" نہ فقط سنڌي غزل جو پهريون ديوان آهي، پر "ديوانِ گل" سنڌي ٻوليءَ جو

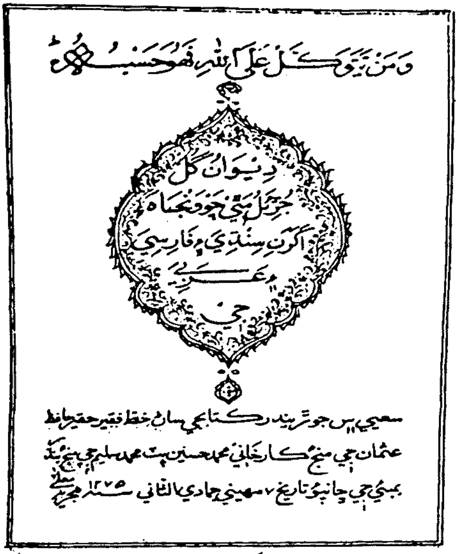
وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَهُوَ حَسْبُهُ

ديوان گل

جو گل ميين جو ونجاه

اکرن سنڌي ۽ فارسي

۽ عربي

جي

سعيدي پريس جو ترتيب ڪتابن جي ساڻ خط فقير حقير حافظ
عثمان جي منجهه ڪارخاني محمد حسين پٽ محمد سليم جي بنج بندر
بمبئي جي ڇاپيو تاريخ ٧ مهيني جمادي الثاني سنه ١٢٧٥ هجري

ديوان گل جو سرورق

پهريون ڪتاب آهي، جنهن جي اشاعت تي ديوان جي آخر ۾ سنڌي، هندي ۽ فارسيءَ ۾ 25 قطعه تاريخون ڏنيون ويون آهن، جنهن مان 1270ھ جو سن حاصل ٿئي ٿو.

سنڌي ادبي تاريخن ۽ تذڪرن ۾ قطعه تاريخ جي فن تي عموماً ۽ آخوند گل محمد جي تاريخ گوئيءَ تي خصوصاً ڪو ڌيان نه ڏنو ويو آهي. هُو نه فقط سنڌي غزل جو وڏو ۽ باڪمال شاعر هو، پر ڪيس تاريخ گوئيءَ تي به خاصو مَلڪو حاصل هو ۽ هُن سنڌي توڙي فارسي ۽ هنديءَ ۾ قطعه تاريخون چئي پنهنجي سخنوري جا جوهر پَسايا آهن، پر ڪيس تاريخ گو جي حيثيت ۾ اُهو مقام حاصل نه ٿي سگهيو، جنهن جو هُو حقدار هو.

آخوند گل محمد پنهنجو ديوان سنه 1270 هجريءَ ۾ لکي پورو ڪيو ۽ پوءِ ديوان جي مڪمل ٿيڻ تي پاڻ ئي سنڌيءَ سان گڏ هندي ۽ فارسيءَ ۾ قطعه تاريخون چيون، جن ۾ سن 1272ھ لکيو ويو آهي، پر انهن تاريخن مان ابجد جي قاعدي موجب 1270ھ جو سن حاصل ٿئي ٿو. ان کان سواءِ قطعه تاريخن مان سنڌيءَ جي 2، 4 ۽ 5، هنديءَ جي 1، 2 ۽ فارسيءَ جي 1، 4، 5، 6، 7، 11 تاريخن کي ”رباعي“ لکيو ويو آهي، پر علم عروض ۾ رباعيءَ جا 24 اوزان مقرر ڪيا ويا آهن[6] ۽ اِهي تاريخون رباعيءَ جي بحر ۾ نه ٿيون اچن، تنهنڪري هِنن کي قطعه ۾ شمار ڪيو ويو آهي.

”ديوانِ گل“ جون قطعه تاريخون ڏيڻ کان پهرين، هِتي قطعه تاريخ جي فن جو مختصر تعارف ۽ جمل جي قاعدي موجب ابجد جي مقرر ڪيل اکرن جي مُلهه بابت ڄاڻ ڏيڻ به ضروري آهي.

”قطعه تاريخ“ علم بديع جي صنعتن مان هڪ صَنعتَ آهي، جنهن ذريعي مُتَڪَلِم ڪنهن لفظ، مصرع يا ان کان وڌيڪ ڪنهن عبارت مان واقعي جو سال ظاهر ڪري ٿو ۽ اُهو هجري يا عيسوي سال انهن اکرن جي عددن مان جُمل جي حساب مطابق ظاهر ٿئي ٿو. سيد فاضل شاهه قطعه تاريخ جي تعريف ”ميزان شعر يعني ڏوهيڙن جي تارازي“ ۾ هن ريت لکي آهي:

> تاريخ اُها غزل وانگي ۽ قصيدي وانگي ۽ رباعي طرح به ٿئي. پر پوئين مصرع مان انهيءَ جي، عدد وٺي ابجد جا، سن ڪڍجي. پوءِ يا ته اُها تاريخ هوندي جمڻ جي يا شادي جي يا اڏپ جي يا مرڻ جي. پر جي پوئين مصرع سڄي جي عددن مان سن پورو نه نڪتو ته تڏهن يا عدد وڌي ويا هوندا ته پوئين بيت ۾ ڪو اهڙو اشارو ڪبو جنهنڪري پوئين مصرع مان انهي جي، ڪاٽي پورو سن ڪبو ۽ جي عدد ورهه کان ڪٽل هوندا ته ٻيا وجهي سن پورو ڪبو[7].

مرزا قليچ بيگ لکي ٿو:

ظاهر انگن ڏيڻ جي بدران اهڙا بامعنيٰ لفظ يا جملا يا آيتون يا شعر ٿا ڏجن، جن مان اکرن جي ملهه پٽڻ ۽ جملي ڪرڻ سان گهربل تعداد موجود ٿئي ٿو. ڪي ڪي ته اوچتو اهڙا عجيب لفظ ۽ جملا ايندا آهن، جو حيرت لڳي ويندي آهي[8].

ميرزا فتح علي بيگ وري هن طرح بيان ڪئي آهي:

تاريخ گوئي اُهو نظم آهي. جنهن جي مخصوص لفظ، جمله يا مصرع مان ابجد جي طريقي سان شهادت، انتقال، ولادت، شادي، عمارتن جي تعمير ۽ ڪتابن جي تصنيف و تاليف ۽ مشهور واقعات جي آغاز ۽ اختتام تي نمايان طرح سال ڄاڻايو وڃي ٿو[9].

”قطعه تاريخ“ جي فن جو بنياد جمل جي حساب تي آهي ۽ جمل جي قاعدي موجب ابجد جي ترتيب مطابق هرهڪ اکر جو مُلهه مقرر ڪيو ويو آهي. ابجد جي انهن اکرن کي ٽن يا چئن اکرن جي گروهه ۾ گڏ ڪري، انهن جي عددن جي اعتبار کان اهڙي ريت ترتيب ڏنو ويو، جو پهرين ڏهن اکرن جا عدد ايڪن ۾ 01 کان 10 تائين، پوءِ ائين اکرن جا عدد ڏهاڪن ۾ 20 کان 90 تائين ۽ باقي ڏهن اکرن جا عدد سَوَن ۾ 100 کان 1000 تائين مقرر ڪيا ويا آهن. جمل جي قاعدي موجب ابجد جي ائين لفظن جو مُلهه هِن ريت مقرر ڪيل آهي:

ابجد	هوز	حطي	كلمن	سعفص	قرشت	ثخذ	ضظغ
ا: 1	هه: 5	ح: 8	ڪ: 20	س: 60	ق: 100	ث: 500	ض: 800
ب: 2	و: 6	ط: 9	ل: 30	ع: 70	ر: 200	خ: 600	ظ: 900
ج: 3	ز: 7	ي: 10	م: 40	ف: 80	ش: 300	ذ: 700	غ: 1000
د: 4			ن: 50	ص: 90	ت: 400		

جيئن ته ابجد جا اکر عربي حروف تهجي مان ورتل آهن، انڪري ان ۾ اُهي اکر شامل نه آهن، جيڪي سنڌي الف-ب ۾ موجود آهن. سنڌيءَ ۾ تاريخ چوڻ لاءِ انهن اکرن جو استعمال ٿئي ٿو، تنهنڪري انهن اکرن جا عدد مقرر ڪرڻ ضروري هئا، جنهنڪري فن جمل جي ماهرن اِنهن اکرن کي آئيوٽا جي ترتيب مطابق، ابجد جي ائين لفظن ۾ آيل هر اکر جي عدد برابر ان کان پوءِ واري اکر جا عدد مقرر ڪيا. مثال طور: ”ب“ کان پوءِ وارن اکرن ”ٻ“، ”ڀ“ ۽ ”پ“ جا عدد ”ب“ جي عدد برابر ٻه ٿيندا ۽ اهڙيءَ ريت ٻين اکرن جا ٻه عدد مقرر ڪيا ويا، جن کي آخوند گل محمد هالائيءَ سال 1275هه/1859ع ڌاري بمبئيءَ ۾ ڇاپيل پنهنجي ديوانَ ”ديوانِ گُل“ جي ”چٽائي“ جي واٽ يارهين ۾ تشڪيلي صورت ڏني. سندس مقرر ڪيل اکرن جو مُلهه هِن ريت آهي:

چڻ اکرن ۽ انگن ۽ ڳڻتي مڙني اکرن سنڌي ۽ فارسي ۽ عربي جو مٿي ليکي ابجد جي[10]

اکر	انگ	ڳڻتي	اکر	انگ	ڳڻتي	اکر	انگ	ڳڻتي
ا	1	هڪڙو	ڊ	4	چار	ڦ	80	اسي
ب	2	ٻه	ڍ	4	چار	ق	100	سو
ٻ	2	ٻه	ڌ	4	چار	ڪ	20	ويهه
پ	2	ٻه	ڏ	4	چار	ک	20	ويهه
ڀ	2	ٻه	ذ	700	ست سؤ	گ	20	ويهه
ت	400	چار سؤ	ر	200	ٻه سؤ	گھ	20	ويهه
ٿ	400	چار سؤ	رؕ	200	ٻه سؤ	ڳ	20	ويهه
ٽ	400	چار سؤ	ڙ	200	ٽي سؤ	ڱ	20	ويهه
ٺ	400	چار سؤ	ز	7	ست	ل	30	ٽيهه
ث	500	پنج سؤ	ژ	7	ست	لؕ	30	ٽيهه
ج	3	ٽي	س	60	سَٺ	م	40	چار
جھ	3	ٽي	ش	300	ٽي سؤ	ن	50	پنجاهه
ڄ	3	ٽي	ص	90	نَوي	نؕ	50	پنجاهه
ڃ	3	ٽي	ض	800	اٺ سؤ	ڻ	50	پنجاهه
چ	3	ٽي	ط	9	نَوَ	و	6	ڇهه
ڇ	3	ٽي	ظ	900	نَوَ سؤ	ه	5	پنج
ح	8	اٺ	ع	70	ستر	ي	10	ڏهه
خ	600	ڇهه سؤ	غ	1000	هزار			
د	4	چار	ف	80	اسي			

جي ٽمرن اکرن سنڌي ۽ فارسي ۽ عربي جو مجموعو هن پنجاه اکرن آهي

انگ	اکر	نالا	مثال	انگ	اکر	نالا	مثال	انگ	اکر	نالا	مثال
١	ا	اَلِفُ	آگَرُ	١٩	د	دالُ	دن	٣٧	غ	غَيَنَ	غَرِيبُ
٢	ب	بي	بابُو	٢٠	ڊ	ڊالُ	ڊِڄُ	٣٨	ف	في	فِڪرُ
٣	ٻ	ٻي	ٻابو	٢١	ڍ	ڍالُ	ڍَڳو	٣٩	ڦ	ڦي	ڦِڪو
٤	ڀ	ڀي	ڀَرُ	٢٢	ڌ	ڌالُ	ڌَرِتي	٤٠	ق	قافُ	قلمُ
٥	پ	پي	پياوُ	٢٣	ڏ	ڏالُ	ڏمرُ	٤١	ڪ	ڪافُ	ڪمُ
٦	ت	تي	تارو	٢٤	ذ	ذالُ	ذِڪرُ	٤٢	ک	کي	کارو
٧	ٿ	ٿي	ٿِڪرُ	٢٥	ر	ري	راڄُ	٤٣	گ	گافُ	گابو
٨	ٽ	ٽي	ٽانڊو	٢٦	ڙ	ڙي	پَڙُ	٤٤	ڳ	ڳافُ	ڳوٺڙو
٩	ٺ	ٺي	ٺُلو	٢٧	ڙ	ڙي	پَڙُ	٤٥	ڳ	ڳافُ	ڳالِ
١٠	ث	ثي	ثمرُ	٢٨	ز	زي	زالَ	٤٦	ڱ	ڱي	آڱرُ
١١	ج	جيمُ	جُنري	٢٩	ژ	ژي	ژرژرژر	٤٧	ل	لامُ	لِيڪو
١٢	ڄ	ڄي	ڄَڪَ	٣٠	س	سِينَ	سِڪُ	٤٨	ل	لامُ	لِلو
١٣	ڃ	ڃي	ڃامُ	٣١	ش	شِينَ	شالَ	٤٩	م	مِيمُ	مُوهُ
١٤	ڃ	ڃي	وِڃُون	٣٢	ص	صاد	صَبرُ	٥٠	ن	نون	الو
١٥	چ	چي	چِرِڙو	٣٣	ض	ضادُ	ضَرَرُ	٥١	ڻ	ڻُون	سَڻُون
١٦	ڇ	ڇي	ڇوڪرُ	٣٤	ط	طوئُ	طمع	٥٢	ڻ	ڻي	ماڻو
١٧	ح	حي	حاڪِمُ	٣٥	ظ	ظوئي	ظالِمُ	٥٣	و	وَاوُ	وِڄُ
١٨	خ	خي	خوارُ	٣٦	ع	عَيَنَ	عَيبُ	٥٤	ه	هي	هَڪو
وانءُ ذُهين								٥٥	ي	يي	ياڪي

آخوند گل محمد هالائي جي ترتيب ڏنل آئيوڻا

جِنَ اکرن ۽ انگن ۾ ڳڻپ متن اکرن سنڌي ۽ فارسي ۽ عربي جو ٿي ليکي ابجد جي								
اکر	انگ	لکتو	اکر	انگ	لکتو	اکر	انگ	لکتو
اءِ	١	هِڪڙو	د	٤	چارِ	غ	١٠٠٠	هزارُ
ب	٢	ٻَ	ڊ	٤	چارِ	ف	٨٠	اَسِي
ٻ	٢	ٻَ	ڍ	٤	چارِ	ڦ	٨٠	اَسِي
پ	٢	ٻَ	ڌ	٤	چارِ	ق	١٠٠	سَوُ
ڀ	٢	ٻَ	ڏ	٤	چارِ	ڪ	٢٠	وِيهَ
ت	٤٠٠	چارِسَوَ	ذ	٧٠٠	ستسوُ	ک	٢٠	وِيهَ
ٿ	٤٠٠	چارِسَوَ	ر	٢٠٠	ٻسوَ	گ	٢٠	وِيهَ
ٽ	٤٠٠	چارِسَوَ	ڙ	٢٠٠	ٻسوَ	ڱ	٢٠	وِيهَ
ٺ	٤٠٠	چارِسَوَ	ڙ	٢٠٠	ٻسوَ	ڳ	٢٠	وِيهَ
ث	٥٠٠	پنجَ سَوَ	ز	٧	سَتَ	گھ	٢٠	وِيهَ
ج	٣	ٽِي	ژ	٧	سَتَ	ل	٣٠	ٽِيهَ
ڄ	٣	ٽِي	س	٦٠	سَٺِ	ڶ	٣٠	ٽِيهَ
جھ	٣	ٽِي	ش	٣٠٠	ٽِي سَوَ	م	٤٠	چالِيهَ
ڃ	٣	ٽِي	ص	٩٠	نوي	ن	٥٠	پنجاهَ
چ	٣	ٽِي	ض	٨٠٠	آٺَ سَوَ	ڻ	٥٠	پنجاهُ
ڇ	٣	ٽِي	ط	٩	نَوَ	ڹ	٥٠	پنجاهُ
ح	٨	آٺَ	ظ	٩٠٠	نَوَ سَوَ	و	٦	ڇهَ
خ	٦٠٠	ڇسَوَ	ع	٧٠	سَترِ	ه	٥	پنجَ
ي	١٠	ڏهَ	پوري ٿي تختي سنڌي جي					

آخوند گل محمد هالائي جي ترتيب ڏنل آئيوينا ۽ انهن جو مُلهه

آخوند گل محمد پنهنجي ترتيب ڏنل آئيوينا ۾ "ء" کي شمار نہ ڪيو آهي، پر ابجد جي تشڪيل ڏنل پٽيءَ ۾ "ء" کي "ا" سان گڏ لکي، اُن جو ملھ "ا" جي برابر هڪ مقرر ڪيو آهي. جيئن تہ همزو (ء) عربي حروف تهجي ۾ ڪونهي، انڪري قاعدهء ابجد ۾ ان جو ڪو عدد مقرر ناهي. پر سنڌي ۽ اردو ۾ ڪن عالمن "ء" جو مُلھ هڪ(1)، تہ ڪن وري ڏهہ (10) مقرر ڪيو آهي. پر عربي گرامر ۽ لسانيات جي ماهرن جي نقطہ نگاهہ ۾ همزو (ء) "الف" جو قائم مقام آهي. جيئن مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب "سنڌي وياڪرڻ" جي جلد ٻئي ۾ لکي ٿو:

متحرڪ الف کي اڪثر عربيءَ ۾ "همزو" چون ٿا ۽ الف رڳو ساڪن الف
يا حرف علت کي ٿا سڏين[11].

نواب عزيز جنگ ولا پنهنجي ڪتاب "غرائب الجمل" ۾ لکي ٿو:

جو الف عربوں اور فارسیوں کے پاس ہمزے سے موسوم اور داخل حروف ہے، اس کو اہل جمل نے الف ہی کہا ہے۔[12]

انڪري چئي سگهجي ٿو تہ، آخوند گل محمد هالائيءَ عربي ۽ فارسي حروف تهجي ۾ همزي (ء) جي استعمال جي پَرک ڪندي، اُن جو عدد هڪ مقرر ڪيو. آخوند صاحب پنهنجي جوڙيل هِن ديوان ۾ ابجد جي عددن کي نظم جي رنگ ۾ بہ هِن ريت بيان ڪري ٿو:

الف بي جيم دال هي پنج حرف هڪ ٻہ ٽي چار پويون ٿيو پنج [13]

ابجد هڪ ٻہ ٽي وٽ چار نوي ڏهہ رکي اڳ پوءِ سئو منجهہ قاف سؤ دل ڪان آهي هت هت هوالحق حق[14]

آخوند گل محمد ڪانپوءِ، ميرزا غلام حيدر بيگ 'قنبر' ابجد جي اکرن ۽ عددن جي باهمي ڳانڍاپي کي نظم ۾ هِن ريت بيان ڪري ٿو:

هڪ الف جو ٿيو، ب جا ٻہ عدد آهن ٿيا، ج جا ٽي ٿيا عدد، دال جا چار آهن بجا.
هہ جا پنج، و جا ڇهہ، ز جا ست بيشڪ، ح جا اَٺ، ط جا نوَ، ي جا ٿيا ڏهہ صاف صفا.
ڪ جا ويهہ عدد، ل جا ٿيا ٽيهہ عدد، م جا چاليهہ ۽ ن جا پنجاهہ سدا.
سَٺ ٿيا س جا ۽ ع جا ستر ٿيا عدد، اسي ف جا ٿيا ۽ ص جا نوي وهہ وا.
ق جا سؤ ٿيا ر جا ٻہ سؤ آهن تہ عدد، ش جا ٽي سؤ، چار سؤ ت جا، بجا.
پنج سؤ ث جا ٿيا، خ جا ٿيا ڇهہ سؤ خوب، ذ جا ست سؤ ۽ ض جا اَٺ سؤ ٿيا ادا.
نوَ سؤ ظ جا ۽ غ جو ٿيو هڪڙو هزار، ماهرن علم جي هي عدد مقرر ٿي ڪيا.
مثل ب، ٻ ۽ ڀ ۽ پ جا عدد آهن ٻہ، ڄ ۽ ڃ، ڇ ۽ جهہ جا ٽي جيئن ٿين ج جا ٽا.
د جيئن ڏ ۽ ڌ، ڊ ۽ ڍ جا چار عدد، ڪ ۽ گ، گهہ ۽ ڳ، ڱ جا عدد ويهہ سدا.
ن جيئن ڻ جا پنجاهہ، اسي ڦ جا جيئن ف، ٻہ سؤ ڙ جا ۽ ڙ جا ٿيا آهن حقا.
مثل ت، ٽ جا ۽ ٺ، ٿ جا عدد چار سؤ، ٿيا هِن ۾ نہ ڪنهين شڪ جا نہ ڪا شبهہ جي جا.
الف ممدوہ جو ۽ همزہ جو هڪ هڪ ٿيو عدد، قاعدو ياد هي 'قنبر' جي رکن، تن لئي دعا.[15]

هاڻي "ديوانِ گل" جي لکي پوري ٿيڻ تي، ڳُل جون چيل تاريخون ڏجن ٿيون:

تاريخون سنڌي ۽ هندي ۽ فارسي منجهه وَرهَ پوري ٿيڻ ڊِيوَانُ گُلَ جي

آخوند گل محمد جيڪي قطعه تاريخون چيون آهن، سي اڪثر "معنوي" صورت ۾ آهن. معنوي جي لغوي معنيٰ آهي: معنيٰ وارو. سمجهاڻي وارو. ڳجهو. لڪل[16]. تاريخ گوئي جي اصطلاح ۾ ڪنهن اکر، لفظ يا لفظن جي مجموعي مان جمل جي قاعدي موجب ڳهربل سن حاصل ٿئي، ته اهڙي تاريخ کي معنوي تاريخ چئبجي ٿو[17]. معنوي تاريخ چوڻ لاءِ ان ڳالهه جو خيال رکڻ ضروري آهي، ته معنوي تاريخ لاءِ اهڙا لفظ استعمال ڪجن، جن جو واقعي سان تعلق يا ان ڳالهه سان ڪا نسبت هجڻ ضروري آهي ۽ گُل به پنهنجي نالي جي نسبت سان پنهنجي ديوان کي به "گل" سان مشابهت ڏني، جيڪي تاريخون اخذ ڪيون آهن، تن مان سندس فڪري بلاغت کي پَرکي ،سگهجي ٿو.

سنڌي قطعه تاريخون:

1

نظمَ سنڌيءِ ۾ جڏهن ديوان گُلُ
گُلَ وَرهَ تاريخ اُن جي ۾ چيو
لُطفَ حق جي ساڻُ ڦُلَ وانگر ڦُليو
آهِ هي گُل باغ حق جي جو گُليو.

1270هه

2

پيو جڏهن پاهرِ ٽِڙي رِيَ ناهِ گُلُ
منجهه گُلڻُ تاريخ اُن جي وَرهَ ۾
ڪيو خدا مقبول رِيَ لهُ لاهِ گُلُ
خوب چئو گُل باغِ رب جو آه گُلُ

1270هه

3

مِڙنِ اکرَن جي مٽي ڊِيوَان گُلُ
منجهه ٽِڙڻ تاريخ اُن جي خوب گُل
ٿيو چڱو خوش گُل محمد جو ڦُليلُ
چئو سدا گُلُ باغُ احمد جو گُليلُ

1270هه

4

مَنجهه بَاغُ سنڌي گُليو صفا گُلُ
تاريخ ٽِڙڻ جي گُل چڱي چئي
منجهه نظم ملوڪ خوش لقا گُلُ
گُل باغ محمدي سدا گُلُ

1270هه

5

مَنجهه باغُ نظم گُليو صفا خُوبُ خُوبُ گُلُ
ڪاغذ سَندي چمن تي قلم گُل بنايو
منجهه ڏينهن رات صبح مسا خوبُ خوبُ گُل
تاريخ ان جي چئي گل چا خوب خوب گل

1270هه

سنڌ جي ڪن شاعرن، شاعريءِ جي ڪن ٻين صنفن ۾ به ماده، تاريخون چيون آهن، جن مان ميرزا مراد علي بيگ 'سائل' ۽ سيد ثابت علي شاهه جا نالا مُهڙ ۾ شمار ڪري سگهجن ٿا، جن جي چيل

ڪلام مان مرثيي ۽ مثنويءَ ۾ مادهء تاريخ جو عنصر نظر اچي ٿو. اخوند گل محمد به "غزل" جي گهاريٽي ۾ قطعہ تاريخ چئي آهي:

غزل:

6

ٿيو جڏهن پورو ڳلي ديوانُ گُلُ — طبعَ جي مُڪِريَ منجهان هي ٽڙيو ڦُلُ
گُل محمد سانوٽيءَ هالن اندر — خوش بنايو باغُ جنهن جو نانهہ ٽُلُ
ڏينهن ڪي رمضانَ ڪي شوالَ جا — منجهہ مهيني ڏيڍ ٽٽڙو راس ڪُلُ
پٽِ اڪيون طالبَ ڏسي گُلُ واسُ ڳنڌ — ڏيانُ دل جي سان مڪر هنئي هلئي هُلُ
ورهَ پُورَتِ جي ۾ چيئي فڪر سان — گُلِ چئي تاريخ چو تاريخ گُلُ

1270ھ

قطعہ تاريخ جو هڪ قسم صنعت معما به آهي، جنهن ۾ تاريخ ڳجهن يا لڪل لفظن ۾ بيان ڪئي ويندي آهي[18]. سنڌي شاعريءَ ۾ "صنعت معما" ۾ تاريخ چوڻ جو سهرو آخوند گل محمد جي سر آهي. هن قطعہ تاريخ ۾ گل ديوان جي تڪميل جو سن "سو ٻارهَ سَٺ ساڍي آهي پويون ڏهو شوال جو" مان 1270ھ اخذ ڪيو آهي؛ ساڍي سَٺ معنيٰ ستر[19] ۽ "پويون ڏهو شوال جو" يعني شوال مهيني جي آخري تاريخ.

قطعہ مُعَمَّا:

7

نظم سنڌيءَ ۾ جڏهن ديوان گُل گُل ڪيو تمام — ڪِئين لکي اُن ۾ بيان ڪو ذڪر پنهنجي حال جو
منجهہ وَرهَ ۽ ماهَ پڻ تاريخ گل ڏِسُ خوب چي — سو ٻارهَ سَٺ ساڍي آهي پويون ڏهو شوال جو.

1270ھ

هيءَ قطعہ تاريخ به صنعت معما ۾ چيل آهي، پر موجوده وقت ۾ قطعہ تاريخ جي ان قسم کي "صنعت تخرجہ" چئجي ٿو. "تخرجو" عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ مادهء تاريخ جي وڌاء کي درست ڪرڻ آهي[20]. فن جمل جي اصطلاح ۾ تخرجہ اُهو فن آهي، جنهن ذريعي ماده تاريخ ۾ وڌيل عددن کي گهٽائڻ واري طريقي کي "تخرجہ" چئجي ٿو.

8

ٿيو ڳلي گُلُ گُلُ جڏهن ديوان گُلُ منجهہ نظر گُلُ — سڀ چئو ري ناهَ آهي گُلُ حقيقي باغ جو
منجهہ ٽڙڻ تاريخ پورت جي ۾ گل گل واه گُلُ — گُل چيو ري لاهہ آهي گُلُ حقيقي باغ جو

1306 - 36 = 1270ھ

هندي قطعہ تاريخون:

1

جب کے دیوان گل بنا گل خوب — سندھی بولی میں وہ اچھا گل خوب
اُن کی تاریخ میں کہا گل نے — گلشن علم کا کِلا[1] گل خوب

1270ھ

---

1. يعني "کهلا"

2

جب کنا گل دک جفا کے باغ کا — تب بنا گلبن صفا کے باغ کا
اسکے کھلنے کے برس میں گل کہا — کہ کلا اب گل وفا کی باغ کا

1270ھ

3

کلا یوں کب گل دیوان سندھی — کسی گلزار میں ایسا کو کم ہے
تماشا دیکھ کے تاریخ اس میں — کہا ہاتف نے وہ باغ ارم ہے

1270ھ

4

بنا جب نظم میں دیوان گل گل — ہر ایک دیکھے کہا وہ واہ وہ واہ
ایون تاریخ میں گل خوب بولا — گل باغ صفا وہ واہ وہ واہ

1270ھ

5

جب کلا خوش نظم میں دیوان گل — اسکی رنگت دیکھ گل بوٹا ہوا
خوب خوش تاریخ میں گل گل کہا — گلشن توحید کا بوٹا ہوا

1270ھ

قطعہ مُعما:

6

جب کلا دیوان گل بولن لگی — اوپر سمن اگل پہ بلبل زاغ تا
طبع طوطی گل کہا تاریخ یون — خوب خوش لی رنگ گل تا داغ بن

1270ھ = 1005 - 2275

فارسي قطعہ تاريخون:

1

شُد نظم چون چند بيت مفصل — در ذکر بيان راز مجمل
نامی بديوان گل بتاريخ — گل باغ کمال اهل کُمل

1270ھ

2

چون شگفته غنچهء ديوان گل — در گرفته دامنش خار عيوب
جستم از هاتف بتاريخش عدد — گفت او بادا پذيرا در قلوب

1270ھ

---

[1] يعني "تھا"

3

چون این دیوان گل از لطف ایزد — بگلزار جهان چون گل شگفته
بگوش من سروش غیب از حق — سن نظمش زهی مرغوب گفته

1270ھ

4

چون شگته این گل خوش از از هار نظم — سفته در سندهی زبان در تار نظم
در بهار سال تاریخش ز ذوق — خوش بگفته گل زهی گلزار نظم

1270ھ

5

شد چون شگفته چند گل پر نگار نظم — در گلستان گل شدهٔ گل روزگار نظم
گل در بهار آمد و اندر بهار گل — گل گل چه گل بگفت زهی گل بهار نظم

1270ھ

6

چو چندین گل بتار نظم گل سفت — سمن با سنبل و ریحان شد جفت
بهارش را چه خوش گل گفت تاریخ — بگلزار جنان گل جان بشگفت

1270ھ

7

شد این نظم در ذکر آیات حق — به سندهی زبان در کرامات حق
به گلزار عالم چون این گل شگفت — چه خوش گفت گل وه گل ذات حق

1270ھ

8

چون گل به یک چند از گلزار گل — آمد اندر گلبن گل در شهود
در بهار ماهٔ و سالش گل بگفت — ز آخر شوال یوم چند بود

1270ھ

9

قطعہ معما:

منظوم شد چو چند غزل درزبان سند — بر جمله حرف گشته دیوان گل تمام
بشگفته گل ز نظمش تاریخ گل بگفت — دیوان گل برآمد از گلشن نظام

1270ھ = 1391 - 121

10

قطعہ معما:

در نظم شعر سندی گل چند گل جو سُفت — هر یک ز دیدنش بس قریب گل
گل گفت سال نظمش چندین گل بها — آمد برون ز گلبن طبع غریب گل

1270ھ = 1445   175

قطعہ معما:

11

چو خوش بستان گل منظوم بی خار | چه خوش خندان گل منظوم بی خار
چه خوش به شگفت گل خوش گفت تاریخ | چه خوش دیوان گل منظوم بی خار

2071 - 801 = 1270ھ

قطعہ تاريخن ڪانپوءِ آخر ۾ هيءَ قطعہ ڏني وئي آهي. هِن کي بہ رباعي لکيو ويو آهي، پر رباعيءَ جي بحر وزن ۾ ناهي:

بَخش هِنَ عاصي کي ڏٺيم جنهن لکيو جوڙيو ڪتاب
جيڪِين گهڻ وڌ ٿيو چوڻ ۾ عفو ڪر تنهن جو حساب
جو پڙهو ان کي پروڙي پوءِ ڍڪي يا جوڙي عيب
اجر ڏي ان جو گهڻيرو ان کي سانيم تون ثوابُ

مٿي ڏنل قطعہ تاريخن مان اِها ثابتي ملي ٿي تہ، آخوند گل محمد پنهنجو ديوان سنہ 1270ھ ۾ لکي پورو ڪيو. پر ”ديوانِ گل“ جي اشاعت سنہ 1275 هجريءَ ۾ اُن وقت ممڪن ٿي، جڏهن پاڻ حج تي پئي ويو. اُنوقت آخوند صاحب ٻيهر پنهنجو ديوان نظر مان ڪڍندي، ان جي اشاعت تي معنوي صورت ۾ هيءَ قطعہ تاريخ[21] جوڙي:

ٿيو جڏهن ديوان گل پورو ڪُلي | سَبَ ڏسي چيو آهي وہ وہ خوب خوب
محمدي مطبع ۾ پوءِ محمد حسين | ڇپئو چٽئو آهي وہ وہ خوب خوب
وره ڇاپڻ جو پڇئم دل کان درست | ڇيائين ڇپيو آهي وہ وہ خوب خوب

1275ھ

جڏهن تہ ديوان جي ڇپجڻ ڪاتب حافظ عثمان فارسيءَ ۾ قطعہ تاريخ[22] چئي، ”باغ عرب“ مان معنوي صورت ۾ اشاعت جو سن 1275ھ اخذ ڪيو آهي:

ای صاحب عزت و مسند خلافت | عزيز هر دل و جان ذی ولايت
برآن شرطی که فيما بين صادر | وفا از بندہ شد باحکم قادر
هنوز ايشان وفا ناکردہ وعدہ | بذمہء آنحضور نيک ماندہ
بشد اتمام از مسکين عثمان | بتاريخ سيوم از ماہ شعبان
اگر ارسال پرسی هوش خرد کن | شمردن نيک از باغ عرب کن

1275ھ

آخوند گل محمد هالائي سنڌي شاعريءَ ۾ غزل جي شاعرَ جي حيثيت ۾ سڃاتو وڃي ٿو ۽ سندس ديوانُ کي ”سنڌي غزل جي پهرين ديوان“ جو شرف بہ حاصل آهي، پر آخوند گل محمد هڪ تاريخ گو جي حيثيت ۾ بہ پاڻ مڃايو آهي، جنهن جو مثال سندس چيل قطعہ تاريخن مان پَرکي سگهجي ٿو.

حوالا:

1) انوشه، حسن: (1997ع)، "فرهنگنامه ادبي فارسي" (جلد دوم)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، ص 602.

2) RICHARDSON, JOHN: (1806). A DICTIONARY, PERSIAN, ARABIC AND ENGLISH (VOL:I). LONDON. P:453.

3) هاشمي، عبدالقدوس: (1987ع)، "تقويم تاريخي" (قاموس تاريخي)، اسلام آباد: اداره تحقيقات اسلامي، ص 319

4) Garg, Ganga Ram: (?). International Encyclopedia of Indian Literature (Vol. VIII- Sindhi). New Dehli: Mittal Publications.

5) ميمڻ، عبدالمجيد، سنڌي، (1972ع)، "ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائي"، ٽماهي "مهراڻ" رسالو، (1972/2ع)، ايڊيٽر: غلام محمد گرامي، ص 169.

6) صائب، عبدالقيوم: (2013ع)، "عروض جا اهڃاڻ"، حيدرآباد: زيب ادبي مرڪز، ص 439.

7) فاضل شاه، سيد: (1883ع)، "ميزان شعر يعني ڏوهيڙن جي تارازي"، ڪراچي: وديا ونود، ص 6-7.

8) قليچ بيگ، مرزا: (2006ع)، "سنڌي وياڪرڻ"، ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص 76.

9) شاهد، فتح علي بيگ، ميرزا: (2008ع)، "تاريخي قطعات"، روهڙي: بيدل يادگار ڪاميٽي، ص07.

10) هالائي، گل محمد، آخوند: (1275هه)، "ديوان گل"، بمبئي، ص 10.

11) ڏسو حوالو نمبر 8، ص 70.

12) جنگ وَلا، نواب عزيز، شمس العلماء، (1998ع). "غرائب الجمل"، نئين دهلي. قومي ڪونسل برائي فروغ ادب اردو زبان، ص 95.

13) ڏسو حوالو نمبر 10، غزل 40، ص 21.

14) ڏسو حوالو نمبر 10، غزل 127، ص :62.

15) قنبر، ميرزا غلام حيدر بيگ، "بياض قنبر" (قلمي). ملڪيت: ميرزا منظور علي بيگ

16) بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: (2007ع)، "جامع سنڌي لغات" (جلد ٽيون). حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، ص 1799.

17) ڏسو حوالو نمبر 12، ص 113.

18) ڏسو حوالو نمبر 12، ص 162

19) بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: (2007ع)، "جامع سنڌي لغات" (جلد ٻيو)، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، ص 1112.

20) سرهندي، وارث: (1993ع)، "جامع علمي اردو لغت" لاهور: علمي ڪتاب خانه، ص 439.

21) ڏسو حوالو نمبر 10، ص 11.

22) ڏسو حوالو نمبر 10، ص 87.

شمشيرالحيدري

(جنم: 15- سيپٽمبر 1931ع - وفات: 10- آگسٽ 2012ع)

گيت

دلڙي توسان اڙي،
جندڙي توسان جَڙي،
توکي ساهہ سمايم_ او سانگيئڙا.
نياپا نيڻ ڏين،
منَ جا موڙَ ٿِلن،
چپڙن چنگ ڇُرن،
اکڙيون ڇيڄ وڄن.
تنهنجي نيهن نچايم_ او جانيئڙا.
تنهنجي قُرب ڪيا،
مون تي وارَ گهڻا،
تنهنجي پُورن ۾،
پنهنجو پاڻ وڃان.
تولئہ سيج سنواريم_ او جهانگيئڙا.
اکڙين اوڏا رهن،
ڏاڍا ڏور پرين،
توسان ڪيئن سليان،
پنهنجا ٻورَ پرين.
تنهنجي مانَ منجهايم_ او ڍانيئڙا.

گيت

اڄ موج آئي منَ تي،
نغما ڇُريا چَپن تي،
هيءَ ڳالهہ آئي ڪنَ تي،
وانگي وريا وطن تي.

سڄڻن جي سارَ آئي،
ڏک درد ليا توائي،
بنَ ۾ بهار آئي.

گُل گُونج ليا گسن تي،
ڪا ڇاتَ پئي چنن تي،
پهراڻ پيا پنن تي،
ليو ڇهڇنو چمن تي،
ديدار ليا درن تي.

شاعري

شاعريءَ جي ڪلاسيڪيت، عروضيت کان وٺندي جديديت واري سفر ۾ صدين جو ٿڪ شامل آهي، جنهن ۾ ڪيترائي شاعر پنهنجو وارو وڄائي وڃي آرامي ٿيا، سواءِ آڱرين تي ڳڻڻ جي، اڄ هزارها شاعرن جا نالا پڙهڻ، ٻڌڻ ۾ به نه ٿا ملن. ورهاڱي بعد شاعريءَ ۾ ڪيترائي نوان لاڙا متعارف ٿيا، جن شاعريءَ ۾ نئون روح ڦوڪي ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته ان کان اڳ شاعريءَ ۾ فارسيءَ جو اثر هئڻ ڪري، اسان جي ديس جو شاعر ڌرتيءَ جي اهنجن، عام ماڻهن جي ڏکن سورن کان غير واقف ۽ مافوق الفطرت جو رهندڙ هو. اڪثر شاعرن جي شاعريءَ ۾ فارسي داخل ٿي وئي، جنهن سبب شاعري پنهنجي ٻوليءَ ۽ وطن سان، پنهنجي ماحول ۽ ماحول جي اهڃاڻن سان، پنهنجي ثقافت ۽ تهذيب سان پنهنجو سنبنڌ ڄڻ ته ڇني ڇڏيو هو. ان قسم جون روايتون ڪلاسيڪل دؤر کان پوءِ ملن ٿيون، جن روايتن ۾ خيال ۽ معياري فن گهٽ پر تُڪبندي ۽ بي معنيٰ سکڻي لفاظي وڌيڪ هئي، ان قسم جي شاعريءَ ۾ اهڃاڻ سنڌ جا ناهن، ترڪيبون پنهنجون ۽ اصلوڪيون ناهن، جنهن ۾ علامتون پنهنجون ناهن، استعارا پنهنجي وطن ۽ پنهنجي ماحول جا ناهن، نتيجن اهو هڪ اهڙو دؤر رهيو، جنهن ۾ اسان جي شاعريءَ جي جيڪا عظيم ڪلاسيڪل روايت هئي، اُها نه رڳو پنهنجي سماج، پنهنجي ٻوليءَ، پنهنجي وطن ۽ فطري توڙي سماجي ماحول کان ڪٽجي اوپرائپ جو شڪار ٿي وئي، اهڙي جمود کي ترقي پسند دؤر ٽوڙي ڦٽو ڪيو، اهڙي دؤر ۾ جديديت جو دؤر پڻ شروع ٿئي ٿو، جنهن ۾ ڪشنچند بيوس، ڪيئلداس فاني، شيخ اياز، نارائڻ شيام، عبدالڪريم گدائي، نياز همايوني، امداد حسيني، ابراهيم منشي، استاد بخاري، سرڪش سنڌيءَ، آڪاش انصاري، وفا ناٿنشاهي کان وٺندي اياز گل، ادل سومرو، زخمي چانڊيو، سعيد ميمڻ، حسن درس ۽ هاڻي ٻنهي نئين نسل اشفاق آذر، سرواڻ سنڌي، سعيد سومرو، امر اقبال، خالد چانڊيو تائين انيڪ باڪمال شاعر آهن، جن پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيترائي نوان لاڙا متعارف ڪرائي حسناڪي بخشي آهي.

ساجد چانڊيو

ڪتاب: "توکي ڪيڏو مون سانڊيو آهي ساهه ۾"

ص 6_7 تان کنيل

امداد حُسيني

انهيءَ وائيءَ وَرُ!

اچو تہ
پنهنجي لاوارثيءَ جا وارث ٿيون
هڪ لڙڪ رُئون- هڪ آهہ پريون
اچو تہ
پنهنجي ٻِڏٽڪائيءَ جا ڏٽي ٿيون
امرت سمجهي زهر پيُون
جاڙ ٿي سهي پوءِ بہ جيون
اچو تہ
پنهنجي لاتعلقيءَ کي تعلق چئون
نابينائيءَ کي بينائي چئون
اچو تہ
پنهنجي غلاميءَ کي آزادي سڏيون
بربادِيءَ کي آبادي سڏيون
غميءَ کي شادي سڏيون

اچو تہ هر رهزن کي رهبر سمجهون
ديوار هجي بہ تہ در سمجهون
ٿوري ۾ اهو تہ وائيءَ وَرُ سمجهون!

غزل

رات بہ آهي جڻ راتاهو،
ڏينهن بہ جڻ سِرڪڻ ڦاهو!

گوشت کپيس رڳو رڙڪڻ لئہ،
ماڙهوءَ جو يا ڳائو ماهو!

ڪُرسيءَ تي جو ويٺو هو،
ماڙهو هو، سوئر هو، چا هو!

جيڪو جيڏو ڪوڙو آهي،
ايڏوئي سَڏجي ٿو ڏاهو!

توسين پريت ڪري او پريتم،
ٻلي چڙيوسين سِر تان آهو!

ڪيئن نہ ڪنڌا ڪنڌا ٿي ويو،
ماڙهو هو؟ يا هو ڪو چاهو!؟

بي ويساهو جڻ بي ساهو،
بي ساهو جڻ بي ويساهو!

ادل سومرو

پنڪڙيون احساس جون

عشق آهي اٿپڙهيل ڪوئي فقير
هن جي مرضي جنهن جي در تي ڏي صدا.
روبرو ناهي ڪڏهن هن کي ڏٺو،
سوچَ ۾ آهي صفا منهنجي قريب،
گهاٽَ تي گهاتو گهٽائي منتظر،
هوءَ چاهي جنهن جي ٻيڙيءَ ڏي وڌي.
ننڊ مان جاڳڻ نٿيون مون کي ڏين،
خواب ۾ ايندڙ پکين جون ٻوليون،
واٽ تي مون کي بيهاري وئي هلي،
۽ اُتي مون کي صديون گذري ويون.
ٿي ويا ماڻهن جا لهجا لوڻ جا،
ڳوٺ وارا کوهَ کارا ٿي ويا.
سمجهه وارن کي نہ ايندو سمجهه ۾،
هي تہ آهي پاڳلن جو مامرو.

•••

سُونهن سان ٿي زندگيءَ ۾ ساهُہ آ.
خودڪشيءَ لئہ موت آهي عاشقي.
ڪجهه چوڻ چاهيو هيو توکي ڪڏهن،
ڇا چوڻ چاهيو هيو، وسري ويو.
تو لڪائي مُرڪَ پنهنجي پرس ۾،
۽ رڳو ڇهري تي هئي ڪاوڙ رکي.

روح جو ٿي راضپو ناهي اگر،
هي رڳو فارم ڀرڻ ڪافي نہ آ.
هو آهي آزاد اوچي ڪنڌ سان،
عشق ڪنهن جي نوڪري ناهي ڪئي.
ڪين ٿو ڪوئي اُنهيءَ گهرَ ۾ رهي،
پوسٽ وارن خط واپس موڪليو.
سومرا! ڪنهن کي پيو ڳولين هتي،
هي شهر ڪنهن کي سُڃاڻي ڪين ٿو.

•••

تون اچين ٿي ڏيل وانگر هوريان،
۽ هتي آهن ڏمالون دل مٿان.
تُنهنجي چُنري جڻ اُڏامي وئي هلي،
ڪالهہ ڪڪرن ۾ ٽنگيل اندلٺ ڏٺي.
تو ڇڏيو مون کي يا توکي مون ڇڏيو،
پيار کي اِن ڳالهہ جي ناهي خبر،
روز ٿو سوچيان پيو مان ڏينهن تي،
ڏينهن ڇو توکان سوا، گذري ويو.
آخري ڀيرو ملياسين پاڻ ٻئي،
ڳالهہ تو مون سان ڪئي هئي آخري،
ڪا بہ پنهنجي ماڳَ تي پُهتي نہ هئي.
دربدر آهن اسان جون خواهشون.
بينچ خالي هئي ڇٽيا ٿي پنَ مٿان،
ياد تُنهنجي ۽ سرءُ جي شامَ هئي.

نصير مرزا

غزل

سهڻو شهر ميلو،
مان اُن ۾ اڪيلو.
ڏيئو چنڊُ ۽ رات،
تارن جهَميلو.
ڪٿي منهنجا گهوڙا،
ڪٿي آ طنبيلو.
سفر ۾ اهيان مان،
ڪُلهي منجهہ ٿيلهو.
وسو يار بادل،
وسڻ جو آ ويلو.
’علي‘ منهنجو ساٿِ،
’علي‘ ئي وسيلو.

وائي

بانسري پٽائيءَ جي،
سنڌ ۽ سنڌي ٻولي.
چيرُ جا پئي چمڪي،
سمجهہ سا درازا جي،
سنڌ ۽ سنڌي ٻولي.
چُپڙيُون ۽ يڪ تارا،
راڳڻيون سدا رنگي،
سنڌ ۽ سنڌي ٻولي.
ڇا رڪيل ۽ ڇيزل شاهہ!
صافُ دِلُ ٻئي صوفي،
سنڌ ۽ سنڌي ٻولي
اڄ قليڄَ جي دَرَ تي،
موتين سان ڀَرُ جهولي،
سنڌ ۽ سنڌي ٻولي.

دعا بدعا

[نظم]

دردَ کي ڪاش ڪا دوا نہ ملي،
شالَ توکي ڪٿان وفا نہ ملي.

دربدر پئي ڦرين تون صحرا ۾،
ڇانوَ توکي خدا ڪري نہ ملي.

تنهنجي شبنم مثال جوڀن کي،
شاخ ڇا، پنکڙي صفا نہ ملي.

عوامي گيت

آهي هي عشق بہ ڄڻ هڻ ڪڻ،
ڪري ٿو سڀَ جا جهُڳا جهڻ.

ڇوري جو مُون نہ ڪيو آهي،
اُنهيءَ کي ڇَڏُ تہ قسم تون ڪڻ.

اکين ۾ ويهڻ کان ڇرڪين،
سڄڻ پو ايڏو ٻيي نہ وڻ.

سڏائين پاڻ پيو سُورهيہ،
اکيون محبوب اڳيان تہ ڪڻ.

رڳو تون مون کي ٿو چاهين،
بس ايڏا ڪوڙ بہ نہ تون هڻ.

ج.ع منگهاڻي

غزل

موت جون ماتم جون آرڻ جون اٿئي سڀ حالتون،
پاڻ کي جڻ پاڻ مارڻ جون اٿئي سڀ حالتون.

هي زمينون پڊ سمورا ڪيئن ٿا قرجن ڪٿي،
هي ته اذيتناڪ گهارڻ جون اٿئي سڀ حالتون.

سڀ اندا ٻوڙا ۽ گونگا ٿي پياسين ڪيئن پلا،
ڪنڌ ڪوري ساهه وارڻ جون اٿئي سڀ حالتون.

ساهه جي هوندي هلون ٿا ساهه ڪان عاري اسين،
ڏونگرن کي ڏار ڏارڻ جون اٿئي سڀ حالتون.

وانڍا ٻاتاوڙيل سڀ ڇڙوڇڙ آهيون ابورا!
سڏ ڪري سيني کي سارڻ جون اٿئي سڀ حالتون.

ڏن اسان جو ڏر اسان جي ۽ ڏٽي سڀ غير ٿيا،
دولتن کي هاڻ وارڻ جون اٿئي سڀ حالتون.

ڪيئن جون خبرون اچي ساڻي منگهاڻيءَ کي ڏيو،
سنڌڙيءَ جو هاڻ ٺارڻ جون اٿئي سڀ حالتون.

امر اقبال

غزل

ڪيڏي ڪوڙي شامَ لڙي ٿي مون ۾ ورو!
ٽيپو ٽيپو راتِ ڳڙي ٿي مون ۾ ورو!
هڪڙو گهرو گهاءُ ڏکيان ٿو مُرڪن سان،
ٻيهر ڪائي گهاءُ گهڙي ٿي مون ۾ ورو!
آسَ جو آتشدان مسلسل جاڳي ٿو،
صندل جهڙي سار سڙي ٿي مون ۾ ورو!
روح ۾ ڪوئي روڳ رهيو آ سنگتيءَ جان،
جندڙي ڪهڙو جوڳ جڙي ٿي مون ۾ ورو!
ٽڙڪو ٽڙڪو ڏينهن ڏکي ٿو مون ۾، ۽
رم جهم رم جهم رات رڙي ٿي مون ۾ ورو!
آنءُ سمورو ڇَڄَ جيان ٿو ڇوليون ٽيان،
نينگر سارو چوهه چڙي ٿي مون ۾ ورو!

غزل

جيون- ڪمرو اونده اونده جارو ڪينَ مليو!
پاڻ بچائي نڪرون ها پر چارو ڪينَ مليو!
لوڪ رکيا ها سَوَ سَوَ سورج پنهنجي قبضي منجهه،
هاءِ اسان کي هڪڙو ننڍڙو تارو ڪينَ مليو!
اڪ پري ٿي، توکي ڏسندي، دل تي اوديون ها،
نيڻ- نهارن رش گهٽي هئي وارو ڪين مليو!
خودداريءَ جا ڪيتَ وراثت منجهه مليا ها پر،
پيٽ بکئي لئہ ان اپلئون ٻارو ڪين مليو!
رڻ ۾ رت ڦڙا ٿي ڦهليون، ٽڪجي نيڻ مُيون،
اڪڙين سان انياء اهو ٿيو، آرو ڪين مليو!

خليل عارف سومرو

غزل

پيار جو ذائقو چکي ڏسجي،
رُوح ٽاندن مٿان رکي ڏِسجي.
واءُ جاسوس ۽ چُغل خور آ،
چنڊ توکي لِکي لِکي ڏسجي.
دوستن سان تہ روز ٿو ملجي،
پاڻ سان پي ڪڏهن ملي ڏسجي.
سچ بي خوف چئجي دنيا کي،
ڳالهہ تي ڏاڍي هي ڏکي ڏسجي.
مام مَجذوبيت جي چا آهي،
درد درويش کان پُڇي ڏسجي.
هُن کي ويهارجي اڳيان عارف،
سُونهن هن جي وري وري ڏسجي.

ڇهہ - سِٽا

جنگ تُنهنجي مفاد ۾ ناهي،
جنگ منهنجي مفاد ۾ ناهي.
دؤر، تاريخ، وقت شاهد ٿئي،
جنگ ڪنهن جي مفاد ۾ ناهي.
امن چاهيون خليل عارف ٿا،
جنگ پنهنجي مفاد ۾ ناهي.

عشق آهيان نِينهن مُنهنجو نانءُ آ،
رات ناهيان ڏينهن مُنهنجو نانءُ آ.
چو وٽان ٿو ٿر ۽ ڪاڇي کي گهٽو،
سانوڻيءَ جو مينهن مُنهنجو نانءُ آ.
جَن ڏٺو دردن سان وڙهندي هر گهڙي،
تن رکيو هي شينهن منهنجو نانءُ آ.

نظم

تخليق رب تراشي،
هيءُ سُونهن جي نقاشي.
هِن جي مُصوريءَ ۾،
ڇا فرق شاعريءَ ۾
هِڪ اپسرا جو خاڪو،
دنيا تي جنهن جو ڌاڪو.
هِن حُسن جي بدن جا،
تجلا بہ وڄ وراڪا.
هن جي چپن جا گفتا،
ماکي مکڻ جا لهجا.
جاڙن پرن جي بيهڪ،
دوها ۽ بيت پاسي،
جي زلف ٿي پکيڙي،
ڪيئي رُتون ٿي واسي.
ڇَنڊي ٿي وار آلا،
وايون ڇِٽي پون ٿيون.
آرس ٿي جيئڻ موڙي،
مندجي دليون وڃن ٿيون.
اکڙيون سمنڊ گهرو،
جت گيت پيا ڇُلن ٿا.
ڇاتيون جڏهن ڇلن ٿيون.
ڪي زلزلا اچن ٿا.
هُوءَ چوسِٽا رباعيُون،
ڪپڙا وتي ٿي پايون.
دوهيڙا هن جا حامي،
ڪافيون وٽس سلامي.
غزلن جا ڪيئي گل ڦل،
هن جي مٿان نڇاور،
هي نظم نئين ڪويتا،
هر پل سندس ثناگر،
هي ڇا تہ ڇوڪري آ،
اهڙي نہ ڪا پري آ،
مِٽيءَ جي روشني آ،
۽ مُنهنجي شاعري آ.

ڪوثر سوز هالائي

نظم

نہ تنهنجي شهر آياسين،
نہ منهنجي شهر ڏي آئين،

اها پنهنجي ڪهاڻي آ،
اوهان جي شهر جا رستا،

ديوارون مون ڏٺيون آهن.
گلن تي گوليون داغيون،

ڪنڌن جون ڪوڙ رڪشائون،
دلين جون ڏار دنيائون،

وڇوڙا وڻ وڏا آهن،
نہ ڪو ٽاريون نہ ڪي ڇائون،

دلين جون ڏارَ دنيائون،
اِجهو ٿو تون اچين مون ڏي،

اجهو ٿو مان اچان تو ڏي،
تنهنجو امڪان پنهنجو هو،

نظم

دلين جون ڏارَ دُنيائون!
اڻ ڏٺل دوست جي نانءُ.

اڪيون اقرارَ دنيائون، منهنجو امڪان پنهنجو آ،
دلين جون ڏار دنيائون، نہ ملياسين اسين ٻيئي،
ڏٺيون سين پيار پنهنجي ڪي، جدائيءَ جي پهاڙن تان،
رڳو لڙڪن جون ٻيٽائون، اڃان تائين لٽا ناهيون،
وفا جا واعدا ويهي، اوهان جي يادگيرين جو.

٭٭٭

رهيا ڪنهن راهَ اوکيءَ ۾، پرين سامان پنهنجو آ،
وڏو ويساه اوکيءَ ۾، منهنجو سامان پنهنجو آ،
صدائن کي روانو ڪيو، تنهنجو ارمان پنهنجو آ،
اسان هو شهر تنهنجي ڏي، منهنجو ارمان پنهنجو آ.

٭٭٭

اوهان جي شهر جو درياھُ، اوهان جوڙي رکيون هونديون،
اسان جي سمنڊ ۾ سانڍيلُ، سواڳت لاءِ مالهائون،
نہ ڪنهن نر جي نشاني آ، دلين جون ڏار دنيائون،
نہ ڪنهن ٻڙجو حوالو آ، لڏيون سين درد سان لائون.

غزل

تنهنجون جفائون، زورُ وٺي ويون،
منهنجون وفائون، زورُ وٺي ويون.
بهار کي ڪنهن گس ۾ بيهاريو،
تڏهن خزائون، زورُ وٺي ويون.
ڏيئن کي ڏيو ڏهہَ پيرا آٿت،
هاٺي هوائون، زورُ وٺي ويون.
باھ جا ڪهڙا منظر ڏسجن،
سڙيون چتائون، زورُ وٺي ويون.
أتاوِلا من ٿورو ڌيرج،
سڻ صدائون، زورُ وٺي ويون.
دل جي گيت جي گونج لڳن ٿيون،
چاهنائون، زورُ وٺي ويون.
ڪونہ مليو هو ڪونہ مليو آ،
تڏهن پڇائون، زورُ وٺي ويون.
راوَڻُ راهہَ جا پٿر ٻڌيا،
پر سيتائون، زورُ وٺي ويون.

روبينه ابڙو

غزل

جهڙ ڦڙ ملهار سانوڻ، ڪاڇي، مٿان ڪڪر تون،
مان مينهن جو مهينو، ڇم ڇم وسين ڇمر تون.

ڪله پي هئين تون سوريءَ، جي سيج جو ستارو،
اڄ پي اچين ٿو مون کي، نيزي مٿان نظر تون.

هڪدم ٿئين ٿو ظاهر ۽ پوءِ وڃين ٿو گم ٿي؟
بازار جيئن اڳيان ۽ پوئين گهٽيءَ ۾ گهر تون.

سامهون سفا ڪنهن گهاٽي، جهنگ جيئن آهيان بيلي،
وڻ وڻ وڃان اچي پوءِ گوليءَ جيان گذر تون.

بهريان پکيءَ جي تنها پَرَ جيئن هئين اُڏاڻو،
۽ پوءِ هڪڙي پَرَ مان ٻُڄي وئين وَکَر تون.

تو ۾ ڪُلي ٿي منهنجي ساري حَسين دنيا،
ننڊڙ جي خواب جهڙو ۽ منهنجي گهر جو دَر تون.

ايندي ٿيان ها اوڏي، ويندي اچان نه ويجهي،
روئي وڃان ها وِڇڙي، مرڪي پيئين مگر تون.

غزل

ناهي تنها منهنجو پاڇو، پاڻهن آهي ٻيلهه تنهنجي،
لاڙ، ڪوهستانُ، ڪاڇو، پاڻهن آهي ٻيلهه تنهنجي.

آئون اُوندهه ۾ ڪِران ۽ تون ڇڪي ٻاهر ڪڍين،
ٻَپَ جو ساڳيو پاسو پاڻهن آهي ٻيلهه تنهنجي.

هنيانءَ هربي ڪيتَ وانگي، مون ۾ پيو نِسري، ڦُٽي،
تو ڪيو مون منجهه واسو، پاڻهن آهي ٻيلهه تنهنجي.

دور درياهه ۽ دڙن تي، بادلن جيئن ڏيکُ تنهنجو،
وِڄَ جيئن تنهنجو وَراڪو پاڻهن آهي ٻيلهه تنهنجي.

پٿرن جي پنڊ ۾ يا واٽ تي واريءَ مٿان،
مون ڏِٺو جنهن وقت ڪاٺو پاڻهن آهي ٻيلهه تنهنجي!

مان ڇِتونءَ جي ڇُهنبَ ۾ زيتونَ جي ٽاري ڏسان،
خيال ۾ تنهنجو ئي خاڪو پاڻهن آهي ٻيلهه تنهنجي.

آ سنهي سئيءَ ساڻ سبيل ۽ جڙيل پنهنجو جُسو!
ڏِيان جو ساڳيو ئي ڌاڳو، پاڻهن آهي ٻيلهه تنهنجي.

رحيمداد جوڳي

رنگين خواب

هاڻي هُو
جڏهن شهر ۾
رهن ٿا ته
ڳوٺ جي سُنهري شام جا
خواب ڏسن ٿا
۽ جڏهن ڳوٺن ۾
رهندا هئا ته
اڪثر شهر جي روشنين جا
خواب سندن ننڊ ۾
داخل ٿي ويندا هئا!
خوابن
سندن يادن کي
رنگين بڻائي ڇڏيو آهي!!

٭

اڪيلائيءَ جي شَهر ۾

ماڻهن جي ڳوٺ مان
وڇڙي
اڪيلائيءَ جي شهر ۾
وڃائجي ويو آهيان!!

٭

ننڍڙو نظم

مون ننڊ وڪڻي
نظم ورتا
تون نظم ڪڻي وڃ
مون کي ياڪر ڏئي وڃ!!

هوءَ

هوءَ سچي وات
سفر ۾
خاموش ٿي رهي!
اسان
شوڪارا پئي پريا!!

٭

پاڻي ۽ ڇوڪري

سمنڊ جو پاڻي
خواب ناهي ڏسندو
هُو پنهنجي اندر ۾
نمڪين ڇوڪريءَ جهڙو آهي!!

٭

منهنجو درد

اڄ چنڊ
ڪونڄ اُپرندو
آسمان هيٺ ڪِري پيو آهي!
منهنجو درد
سمنڊ جيڏو آهي!!

٭

وڏا ماڻهو

وڏا ماڻهو
واعدن جا ڪچا
دشمنيءَ جا پڪا هوندا آهن!!

٭

تعريف....

شاعر
عورت
۽
خدا کي
پنهنجي تعريف وڻندي آهي!!

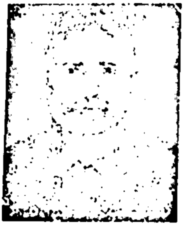

گل محمد چنجڻي

12 ٻولين ۾ ڌمال قلندر
آهي قلندر توکي سلام

1_ سنڌي

مرشد منهنجو اڇڻو آ
ٿي کير ۾ گل ترڻو آ
جيئن چوان ٿو ايئن ٿيندو
خالي نه سمجهو هام
آهي قلندر توکي سلام.

هي چربڻ وارا چٽ ٿي ويندا
کلا هنن جا پٽ ٿي ويندا
ٿيندا گندا هي گر نام
آهي قلندر توکي سلام

سڀني جي سڻائي کر قلندر
آهي خالي جهولي ۾ قلندر
چوي چنجڻي تنهنجو گل محمد غلام.
آهي قلندر توکي سلام.

2_ سرائڪي

ميلا سائيان دا عيدان تون وڌ ڀاوان
ايهه ايجهي خوشي ناهندي ڪا حد پاوان
زيارت ڪرڻ ڪيتي سڪ وچ سڪدا هام
آهي قلندر توکي سلام

3_ بلوچي

قلندرا آختَرَ ٿئين دران
فيلو خَنِي مَئِي بحران
قلندرا اُستان ٿئين غلام
آهي قلندر توکي سلام

ترجمو:

قلندر تو وٽ آيا آهيون
خدا جي دربار مان پلائيٰ اسان جي ٿئي
اسان تنهنجا پانڌيڙا آهيون

4_ پنجابي

ساڈی پنڈا چون چھوٹی بڑی بندی آئی نی
ساری اپنی اپنی مَن دِیان مراداں لائی نی
تون سب دی سنائی کر سُنہیاں تی-اجوی اعلیٰ مقام
آهي قلندر توکي سلام.

5_ اردو

نصیب والے ہیں ہم نصیب رب نے بڑا دیا
محبت کا رنگ دل پر چڑھا دیا
ہم لوگوں کا لکھ دے ملنگوں میں نام
آهي قلندر توکي سلام.

6_ بروهڪي

دير باکو خلَق ٿِي اهِسَ سيواٽي
نا مُحَبَتَ پَنِي هِسَ سيواٽي
نِما فيضَ هَلکَ صُحُبُ مدام
آهي قلندر توکي سلام.

ترجمو:

ٻاٽي ماني ڳوٺ ۾ ٻه هيو سائين
اسان چاهت ۾ آيا آهيون
تنهنجو فيض هر وقت هلندڙ آهي.
آهي قلندر توکي سلام.

7_ گجراتي

آ مَيڙا مان هَرَ مَنُ ڪاڏي آوَسَي
قلندر نِي دربار دُعائي مانگ سَي
آ آيئي لعل بنايا رحمان
آهي قلندر توکي سلام.

ترجمو:

هن ميلي ۾ ڪيترائي ماڻهو ايندا آهن
۽ قلندر جي درگاهه تي دعا گهرندا آهن
اوهان کي الله پاڪ لعل جي نالي سان نوازيو آهي.

8_ فارسي

درِي فيضَ قلندر سنڌ رَسِيدَ مَ
سراري بُودکَ بهار دَستُمَ
اَيَا عثمان مَرَوَندي پَوشترَ حُسين اِمام
آهي قلندر توکي سلام.

ترجمو:

در فيض جو قلندر سنڌ ۾ آهي
اِسرارَ ظاهر بودلو بهار آهي
جنهن تي سندس جو هٿ آهي
۽ توهان امام حُسينؑ جي پونيئر مان آهيو

9_ بنگالي

ڪوَنوَ لوگ خالي زائي نا ٽيڪي ٿمار دربار
ڪوَئو مانوش دُعا ئي مانگ تي آشيا سَي مُرشد مزار
توز لنگر چَلتِيا سَي شڪل اَرَ شندام
آهي قلندر توکي سلام

ترجمو:

ڪوبہ ماڻهو خالي ناهي ويندو دربار مان
سڀني جي اميد پوري ٿيندي آهي مرشد تو وٽ
تنهنجو لنگر خير هلندڙ آهي صبح ۽ شام

10_ پشتو

اَبو مَزائي ڪَليَ تان مُنگ سيواڻي
مِنا محبت ڪَي دلتا راغلي تان مُنگ سيواڻي
دَهَ شُڪر دي مَقبرا بابا اِسترگي وَليام
آهي قلندر توکي سلام.

ترجمو:

پاڻي ماني گوٺ هيو سيواڻي
اسان چاهت ۾ آيا آهيون سيواڻي
۽ ڪرم آهي جو روضو اکين سان تو ولي جو ڏٺو

11_ انگريزي

شهباز اوڪي اِز سيوَهَن سنڌستان
يُو آر موسٽ اينڊ نيرُ عثمان
هَيئر از بيوٽي ڦل روز اِن سنڌ فلاوَر فامَ
آهي قلندر توکي سلام.

ترجمو:

شهباز ٺيڪ آهي اوهان جو سيوَهڻ سنڌ ۾
اڄڻ توهان اهم آهيو ۽ نالو اوهان جو عثمان
تون خوبصورت گل آهين سنڌ جي اندر.

12_ عربي

وَلقهُ اَرَفعُ شهباز قلندر
لَمّا طَلَعَتِ الشمَسَ يَعَلَمِعُ القمَرَ
قَلبُ مُنوَره اَنتَ دينُ ال اِسلام
آهي قلندر توکي سلام.

ترجمو:

توهان جو لقبُ اعليٰ شهباز قلندر آهي.
۽ چمڪو ٿا سج ۽ چنڊ وانگر
۽ دل اوهان جي روشن آهي دين اسلام لاءِ

انجم قاضي

غزل

هوءَ جڏهن ﭘﻴ اسان کي پرائي لڳي،
زندگيءَ تي اچڻ پوءِ توائي لڳي.
تون نہ آئينءَ، نہ مرڪي سگهيا رنگ ڪي،
هيل هولي بہ سائڻ! اجائي لڳي.
نااهل ديس جي هيءَ سياست سدا،
سنڌ کي هر دفعي ٿي بُرائي لڳي.
صبحُ چا، منجهند چا، شام ۽ رات چا؟
هجر جي هر گهڙي ٿي اٽائي لڳي.
ڪو سنيهو هُيو عشق سُقراط جو،
زهر کي ڳيٽ ڏيڻ ﭘﻴ سٽائي لڳي.
تنهنجي، منهنجي سدائين تہ وچ ۾ مني!
وقت جي ڪيتري هيءَ ٻيائي لڳي.

غزل

چانورو ڏيندو رهيو ڪنهن وڻ جيان،
پيار پنهنجو ٿي ويو ڪنهن وڻ جيان.
منهنجي غربت جا اگهاڙا پير ها،
ڏر تتيءَ ساڙي ڇڏيو ڪنهن وڻ جيان.
واءُ وانگر مون وجي هُنَ کي ڇُهيو،
هُو پَيُو جُهومي هُيو ڪنهن وڻ جيان.
هُنَ پڇي معني' مون کان پنهنجي پيار جي،
'مون ڪِلِي هُنَ کي ڇيو' ڪنهن وڻ جيان".
نظر جي سامهون رُڳي هڪ رُخ هئي،
عشق هو بيهي رهيو ڪنهن وڻ جيان.
ٻي دليا جيئندا رهيا سي ڏيهہ ۾،
پنهنجي اندرُ ماٺهن وَڍيو ڪنهن وڻ جيان.
جُونِ جي تنهڻ هُيو انجم! جيون،
۽ مٿان هڪ شخص هو ڪنهن وڻ جيان.

غزل

رات جو هڪ وڳو آهي،
درد ٻوڙي ڀڳو آهي.
ڪنڌ ڪهڙو ڪٽي سگهندو
هارجي جو ڀڳو آهي.
ٻاٺ ۾ واءُ جو جهوتو
جڻ تہ ڪنهن کان ڏڳو آهي.
پيار ٿي وڃڻ کان پوءِ هُو
شخص جيئڻ لڳو آهي.
چنڊَ جي رات آڳر ۾
هُنَ کي ڪارو وڳو آهي.
مرڪندو ڪيئن اهو جڳ ۾
جنهن ڏٺو ڏکَ رڳو آهي.
ويو ٿي گمنام آ انجم
توکان جئڻ ئي ڇڳو آهي.

غزل

هنيانءَ ئي هارجي ويا آهيون،
وقت کان مارجي ويا آهيون.
!هاڻ تنهنجي خيال ۾ پيارا
پاڻ ٿي خارجي ويا آهيون.
ڪا سڃاڻپ ٿئي نہ ٿي پنهنجي،
راهہ ۾ مارجي ويا آهيون.
ڪنهن ختم ٿي ويل قصي تي جڻ
ليڪَ جان وارجي زيا آهيون.
خاڪ اڏري وجود مان پيئي،
ٻاهہ ۾ ٻارجي ويا آهيون.
هيل انجم! هجر جي موسم ۾
لڙڪ ٿي هارجي ويا آهيون.

امتياز عادل سومرو

ماهه ٿو فردوس ۾ ٻاري ڇڏين

ماهه ٿو فردوس ۾ ٻاري ڇڏين!
سونهن ٿو ڪاري ڪري ماري ڇڏين!
گام تان گهوري ٻه ٽي گوليون هٽي،
پيار جا پاٻي ايئن پسٽل ڪٽي،
جهنگ جي قانون ڪاري جا ڏٽي.
چو گلابي جسم ٿو ٺاري ڇڏين!
سونهن ٿو ڪاري ڪري ماري ڇڏين!
وحشتن جا ڏيهه ۾ ڏئي واڪ تون،
۽ ارادا خود ڪٽي ناپاڪ تون،
پيار جي پرزا ڪري پوشاڪ تون.
نينهن کي ننگو ٿو بيهاري ڇڏين!
سونهن ٿو ڪاري ڪري ماري ڇڏين!
نفرتون بندوق ۾ پيو ٿو پرين،
سونهن سڪ ٽي روز ٿو حملا ڪرين،
شل ٻڌي پنهنجي پگهر ۾ تون مرين،
خون سان چو ٿو خوشيون ڏناري ڇڏين!
سونهن ٿو ڪاري ڪري ماري ڇڏين!
شاهديون مهراڻ جون چوليون پري،
جي ڏين توتي ته منهنجي دل ٺري،
عشق جي الزام ۾ قابو ڪري،
تون سنڌوءَ ۾ لاش ٿو تاري ڇڏين!
سونهن ٿو ڪاري ڪري ماري ڇڏين!
تو محبت جي نه سمجهي ماجرا،
دل جي دنيا کان صفا جڻ اوپرا،
او اڙي! آدم جا اڙدا چوڪرا،
تون حوا کي رت ٿو رناري ڇڏين!
سونهن ٿو ڪاري ڪري ماري ڇڏين!
هر گهڙي توتي ملامت پئي وسي،
تون دلين کي دشمنين جا ڏر ڏسي،
روح ڪنهن جي ڪان ايئن راجا ڪسي،
رَت ۾ راتي ٿو وهنجاري ڇڏين!
سونهن ٿو ڪاري ڪري ماري ڇڏين!
شڪ جا شيطان سڀ سمهندا وري،
سونهن سڪ آزاد ٿي گهمندا وري،
ڪي ته ڪنهن جا هٿ وٺي چمندا وري،
حوصلو "عادل" متان هاري ڇڏين!
سونهن ٿو ڪاري ڪري ماري ڇڏين!

منهنجي جيجل امان!

تنهنجا ٿورا ڳڻيا پر ڳڻيان ڪيئن مان!
منهنجي جيجل امان!
انگ ايڏا جي آڻيان ته آڻيان ڪٿان،
منهنجي جيجل امان!
سؤ صدين تائين تنهنجي مان خدمت ڪيان،
تنهنجا احسان لاهي ڪٿي ٿو سگهان!
منهنجي جيجل امان!
سڏ تنهنجا "ڪڏي ٿو وڃن او ابا"،
منهنجي ورندي "اِجهو ٿو اچان مان امان!"
منهنجي جيجل امان!
تنهنجي ڇهري ۾ ڪعبو چئو ٿو ڏسان،
تنهنجي پيرن جي هيٺان ٿو جنت پسان!
منهنجي جيجل امان!
يادئم ٻوڙي ٻاڪر ۾ تنهنجو پرڻ،
تابو ڪائي ڪٽي جي ڪِري پيو پوان!
منهنجي جيجل امان!
خوف خطر ختم، ڏج ڏٻ ڏاءِ. گهر،
تنهنجي جهوليءَ ۾ جنهن دم اچي پيو لِڪان!
منهنجي جيجل امان!
بيڊ بستر پلا، گيت نغما نوان،
ساهه جهوليءَ ۽ لوليءَ جو ڏيندا ڪٿان!
منهنجي جيجل امان!
تو جيان ڪا ڪهاڻي ٻڌائڻ نٿا،
ريڊيو ٽي.وي کي ڪمپيوٽرن کي پيجان!
منهنجي جيجل امان!
ڪير قيامت جو ويهي ڪري انتظار،
پنهنجي 'عادل' کي هٿ ڏئي وٺي وڃ هِتان،
منهنجي جيجل امان!

جيئند علي مهر

وائي

زماني هتّن مان!
سِڪَ سُڏڪي آ موڪلايو!
ورهه ٿا وَريو ناهي،
سارَ جي سڏن مان،
سِڪَ سُڏڪي آ موڪلايو!
هرڪو هوڏ انائن پويان،
جڻ مِٺن مائٽن مان،
سِڪَ سُڏڪي آ موڪلايو!
وقت اجان به آ ساڳيو،
الائي چو دلين مان،
سِڪَ سُڏڪي آ موڪلايو!
مُرڪ مصنوعي لڳم "جيئند"
انسانَ جي اکين مان،
سِڪَ سُڏڪي آ موڪلايو!
سِڪَ سُڏڪي آ موڪلايو!

وائي

اکين جي شهرَ ۾،
اوجاڳا هِن اٿليا!

خالي خالي ڪمرو،
غزل ۽ نثر ۾،
اوجاڳا هِن اٿليا!

هُنَ ڪي چئنج هوا.....
مُنهنجي پٿر ۾،
اوجاڳا هِن اٿليا!

اجان خط نه آيو،
سارَ جي سفر ۾،
اوجاڳا هِن اٿليا!
اوجاڳا هِن اٿليا!

وائي

سُورَ سوايا نه ڏي!
دِل دانهُون ٿي ڪري!
گهڙيءَ گهڙي گهاوَ!
ڇهيرَ اجايا نه ڏي،
دِل دانهُون ٿي ڪري!
پاڻ ڏِس، ڏکيو ٿو ڪرين،
رايا، پرايا نه ڏي،
دِل دانهُون ٿي ڪري!
ڏي ساٿ پيو پنهنجو،
ها! رڳو دِلاسا نه ڏي،
دِل دانهُون ٿي ڪري!
دِل دانهُون ٿي ڪري!

غزل

انسانُ ليي ڪاٿئون!
احساسُ ڪونهي ڪو!
سَڀ ڪي لڳي پنهنجي،
ايمانُ ليي ڪاٿئون!
احساسُ ڪونهي ڪو!
تُنهنجي دل ۾ به او هتيلي،
مهمانُ ليي ڪاٿئون!
احساسُ ڪونهي ڪو!
مرهم رکي وندجن محبتون،
درمانُ ليي ڪاٿئون!
احساسُ ڪونهي ڪو!
ڏاجَ آسري ڪِٿ لاٿون لڏائين!
سامانُ ليي ڪاٿئون!
احساسُ ڪونهي ڪو!
دانهن ورنائي درد پري "جيئند"!
ڏنوانُ ليي ڪاٿئون!
احساسُ ڪونهي ڪو!
احساسُ ڪونهي ڪو!

جبار 'تاثير' سومرو

غزل

دادلي درياهہ جي هر هستي ڪٿي،
ساڳي آ مهراڻ ۾ مستي ڪٿي.

چوڌ چولين ۾ نہ ٿو ڏسجي اُهو،
ڪاهجي هاڻي ڀلا ڪشتي ڪٿي.

ڏوڙ ٿي اُڏري ڏِسئون ويٺا پيا،
ٿي وڻي ويران آ وَستي ڪٿي.

ڪي گهرو دل سان دعائون دوستو!
شل ٿئي آباد ڪابہ بستي ڪٿي.

گلشن مهراڻ جو اُجڙڻ ڏسي،
آ رُنو آڪاش ۽ ڌرتي ڪٿي.

سيرَ ڪان وڇڙي ڪُنن ڪان پار ٿي،
چولي چولي پاڻ ۾ پرتي ڪٿي.

هوريان هوريان لهر ڪان وڇڙي لهر،
جڻ ڪناري سان وڃي پرتي ڪٿي.

تو ٺيان 'تاثير' اڄ حيران مان!
ٿي وڪامي سنڌ هيءَ سستي ڪٿي.

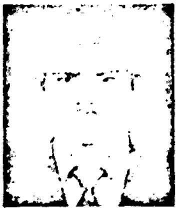

مستقيم بازيدپوري

غزل

جِدت جي جهان ۾ جيئڻ جي جاڻ ڏي،
اداسيءَ سندي، نہ اکين ۾، آلاڻ ڏي.

روايتن جي، قيد مان نڪري آزاد،
پرين ڪا، حياتيءَ کي، تون نواڻ ڏي.

گهٽئي جام، پيتو، رندن جي هٿان آ،
پري آ، هٿن سان ڪجهہ تہ تون پاڻ ڏي،

سَموري وجود کي، جا چِڏي واسي،
عشق ڪا تہ اهڙي اندر ۾ اُجاڻ ڏي،

ڪپي ٿي، خيال کي، پڻ تقاضا نئين،
۽ ذات کي ٻہ، وسعت ڏانءَ ساڻ ڏي،

نہ روڪ ساقي پيئڻ ڏي، اڄ جيئڻ ڏي،
سوائي سرڪ تون سگهو ڪا آڻ ڏي،

ورهايون، وجود ٻي رنگيني، ڳڌي سَڏي،
اچي ويهہ ويجهو، لبن جي لالاڻ ڏي.

غازي جمالي

غزل

نوان جذبا گلابي شام جاڳايا بهارن ۾،
ڪنوري سان مون دڳ تولاءِ مهڪايا بهارن ۾.
ڀنل نيڻن صدائن جا ترنم دلڙي کي ارپيا،
جڏهن تنهنجا ربابي ٻول ياد آيا بهارن ۾.
ڪِري جو ڇڻنگ چاهت جي بدن منهنجي سندي رُت تي،
تہ پورن دل سندا دروازا کڙڪايا بهارن ۾.
نهاريو تو جڏهن سرمئي نيڻن سان پرين مون ڏي،
تہ مايوسي خزان جا ويس پارايا بهارن ۾.
جواني واري چانڊوڪي لکي غم جي گهٽائن ۾،
حياتي تنهنجي سارن جا ٽي سرڳايا بهارن ۾.
تون آ خوشيون ڪٽي 'غازي' جمالي ڏي پرين پيارا،
ڏي تنهن کي دلربا تون پرت جي مايا بهارن ۾.

غزل

لکي ٿو شعر تولئہ روئي هڪ مجبور، شاعرو!
لڇي تڙپي ٿو تولئہ ۽ سهي ٿو سور، شاعرو!
سٺين تون ڪرڻ ٿو دانهون ڀلا هو دانهن ڏئي ڪنهن کي،
پڪا دل جا آ تنهنجي پيار ۾ مخمور، شاعرو!
سچي ڏس تون منا توکي ڀلا احساس جو ڪرنهي،
گهري ٿو پيار توکان هڪڙو هي مهجور، شاعرو!
صبح سانجهي ٿو ساري توکي تنهنجو هڪڙو ديوانو،
آ تنهنجي چاهہ ۾ ساجن هي چڪنا چور، شاعرو!
کلي وئين سڀ خوشيون هڪڙي نظر سان سونهن جا پيڪر،
ڪري وئين جنهن کي مستانو سو ڪر مسرور، شاعرو!
انهيءَ جو نانءُ آ 'غازي' جمالي ذات جو آهي،
جو تنهنجي پيار ۾ آهي رهيو مشهور شاعرو!

غزل

سونهن تنهنجي گلابي گلابي سڄڻ،
چال تنهنجي غزالي غزالي سڄڻ.
تنهنجي البيلي نيڻن ۾ جادو ڀريل،
تو ڏنو وئي ڀڄي رُت عذابي سڄڻ.
تو وهارايا جي واسينگ ڪُلهڻ مٿان،
سي هٽن ڏنگ ٿا بي حجابي سڄڻ.
پيار جو ولولو سي وڏائين پيا،
ٽهڪڙا جي ڏنا تو ربابي سڄڻ.
چانڊني چاهہ جي هاري اي دلربا،
ٿو ڪرين لمحا تون ماهتابي سڄڻ.
ٿي ويو 'غازي جمالي' هي ديوانو آ،
ديد تنهنجي ملي جو شرابي سڄڻ.

غزل

مهڪ منهنجي من ۾ آهي پيارا تنهنجي پيار جي،
تڙپ تن ۾ ٿي رهي تنهنجي سدا ديدار جي.

پريت تنهنجي جا هي نغما ڳائي ٿي دلڙي سدا،
ڇو جو هي آهي دوا هن برهہ جي بيمار جي.

ڇڻنگ چاهت جا ڇريا هر پل وڃن ٿا سيني ۾،
توڙي ڀوڳيان ٿو اڳي جا ڳالهہ ڪيان تنهن سار جي.

تو هٽائي مک تان پردو ڪئي گلابي منڊ آ،
دلنشين لمحن ڪئي ساراهہ ان سينگار جي.

روپ جي رم جهم ڦٽايو آ محبت جو چمن،
ساهہ ۾ سرهاڻ هردم آهي تنهن گلزار جي.

چانئجي ماحول تي ويو مرڪ تنهنجي جو اثر،
'غازي' ٿيو لاچار آهي ساراهہ لاچار جي.

سيما عباسي

نظم

منزلون منهنجي سفر جون

ضبط سان درويش دل،
مضطرب ٿي باوضو.
سور سان سجدو ڪيو.
عشق جي اونهي اندر ۾،
روح جون رمزون جڙيون،
پيڙ جون پل پل پڪارون.
اڪ جي پاڻيءَ هون پسيون،
پرک جي پيڙا نہ اجري،
عزم جو ٿڪجي سفر پيو.
درد جو دامن هو پڪڙيو،
روح جون رولاڪ رمزون،
۽ پٺون پيرا سفر جا.
منزلون هون لامڪان ڏي،
هجر جا هاجا بہ هلندڙ،
وصل جون وسريل لڪيرون.
محبتن جي مقتلن ڏي،
عشق جا پيرا کڄيا ها،
۽ ظرف ڪنهن بدنيت جا.
تهمتن ڏي پٺي هليا ها،
مرڪندي پر ضبط منهنجي ،
سرت کي ساٿي ڪيو هو.
روح جي مسند مٿاهين،
عزم جو زخمي اندر ۾،
برف جذبن جون صدائون.
گونگي ٻوڙي هر سماعت،
شهر جون انڌيون اکيون سڀ،
جن نہ جذبن جي اندر ۾.
پاتي هئي جهاتي ڪڏهن،
وجد جي هن بيخوديءَ ۾،
مون مگر مولا پسيو هو.
بخت جي بازي ڪٽي هئي،
مرڪندي آزي مڃي هئي،
عشق جي ان آگهيءَ ۾ـ
نيٺ هو ماڻيو خدا کي،
بيخوديءَ جا بي بها سڀ،
سرخرو سجدا ٿيا ها.
جيت جذبن کي ملي ۽،
منزلون منهنجي سفر جون،
نيٺ هون مرڪي پيون،
نيٺ هون مرڪي پيون.

بيتابُ ناپر

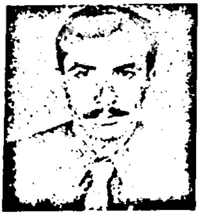

غزل

ديپَ کي پيھر پاريُون!
هارَ هڪدم چو واريُون!

ها، آهن! ڪارا ڪَکَر،
ڪين هن بُونڊُون ڪاريُون:

خُون پنهنجي سان خويش!
باھ ٻرندڙ کي ٺاريُون!

موٽندا آخر پَکي،
ٻهڪنديُون پيھر ٽاريُون!

ارڳ ۾ آهن مرد،
نرڳ ۾ آهن ناريُون!

درد آهي تہ آهي،
مُرڪ کي چالڻ ماريُون!

بند نڪُ پنهنجو ڪري،
گندَ ۾ چالڻ گھاريُون!!

غزل

پاڻ کي لهرُن ۾ آڻي ٿي تہ چو!
موت کي نہ موٽ ڄاڻي ٿي تہ چو!

ماهيت ڄاڻڻ بنا مَهراڻ جي،
تيزُ تر تُرهي کي تاڻي ٿي تہ چو!

ڪين تُنهنجي مَرڻ جي آهي عُمر،
موت ـ سان ميلاپُ هاڻي ٿي تہ چو!

گُلُ ڪري، خوشبوءِ ڌري تو ۾ ڏٺيءَ،
ماڻُ پنهنجو نہ سُڃاڻي ٿي تہ چو!

شاعرن هوندي، ستارن ڏانهن سَکي!
لفظ موتيئڙا اُماڻي ٿي تہ چو!

ڪنهن مهل تہ پاڻُ بہ ساراھِ ٿون!
چنڊ کي ويڻي واڪاڻي ٿي تہ چو!

مان چوان ٿو اڄُ ڀنائيءَ تي هَلؤن،
تون چئين پيئي سُياڻي ٿي تہ چو!

روشن شيخ

نثري ٽُڪرا

حسابن ڪرڻ سان محبت هلي ويندي

زندگيءَ ۾ ڪيترا غم مليا،
ڪيتريون خوشيون،
ڪنهن بيوفائي ڪئي،
ڪنهن ڪک ۾ خنجر هنيو،
ڪنهن چرچي صورت ۾،
"صورت وڃائي"
ڪنهن لاءِ آئون
"عام هيس"
ڪنهن لاءِ وري "خاصُ"
ڪنهن خلوص جو غلط مطلب ڪڍيو،
انهن چڪرن ۾ آئون،
ان ڪري به پنجي ناهيان سگهندو،
جو آئون حسابن ۾ جڙيو ئي رهيو آهيان،
۽ بقول ڪنهن شاعر جي:
حسابن ڪرڻ سان،
محبت هلي ويندي آ.

ڪجين جيڏو وڇوڙو

مون تو ڏي،
پنهنجي نظمن جو ڪتابُ
ڪجهه پراڻيون تصويرون،
۽ ڪارڪون اماڻيون هيون،
تو نظمن جي ڪتاب کي،
پڙهڻ بنا راءِ ڏني ته،
"مان پاڳل ماڻهوءَ جو،
ڪتاب پڙهي ڪري،
پاڳل ٿيڻ نٿي چاهيان"
۽ اهو چئي تصويرون تو ساڙي ڇڏيون ته
"سڀ تصويرون به سانڍي ناهن رکبيون"
ڪارڪن جي بدلي،
ڪجين جيڏو وڇوڙو،
مون کي هميشه لاءِ ڏئي ڇڏيو.

زين ڪوسو

وائي

چاھ ڏنا جي ڏنڀ،
سيني ۾ سڀ سانديم.
ڪامون، لڪڙا، ٺوٺيون،
درد ٻٽيا ھن ٿنڀ،
سيني ۾ سڀ سانديم.
اُڏري ويون ھن سارِيون،
خوشيون ٻٽجي ڪنڀ،
سيني ۾ سڀ سانديم.
ڪنھن ٻي ھڏيون ڪينڪي،
ريھون ۽ رنڀ،
سيني ۾ سڀ سانديم.

غزل

اڄ ٻي دل آ ڄاٽي ڄاٽي،
ڪانھي من جي آڳ اجھاٽي.
مک تي آھي مرڪ سجايل،
اکڙين ۾ آ ٻاٽي ٻاٽي.
دولت خاطر ماريو ويو آ،
پنھنجن پاران ڄاٽي واٽي.
پنھنجا پاپي پيٽ ڀرڻ لئہ،
اڳواڻ ھٿان قوم وڪاٽي.

بيت

بک ڪيو بدحال، ڏڪر ڏڪايو ڏيھ ڪي،
چا ھي نٺون سال، آٽيندو ان مان آڇپو.
ڏڪر ڏڪايو ڏيھ ڪي، آندي بک بدحالي،
ھر ڪا اک آلي، مرڪي ٿي ھت مفلسي.
ھر ڪا اک آلي، مارو مرن وگھي بک،
ڏيھين جا ھي ڏک، گھڻبا ڪڏھن ڪينڪي؟
ھر دم ھاڻ ھجي، جھرندو ڏسي جھانگيئڙن ڪي،
پورا نيء پجي، محل ھن جا ماڙيون.
ڪڻ ڪڻ وسيو مينھن، ڪيڏو وڏيو سيء آ،
پڙڪر ڪائي نينھن، جاڳيو آھي جوش سان.
ڪڻ ڪڻ وسيو مينھن، جاني جنبا جاڳيا،
نھٹو منھنجو نينھن، پٽرو ٿي پيو پرار ڪان.
ڪنگھي پيو ڪٽ تي، مرڪي مٿس مفلسي،
جوء پٽي پٽ تي، مرندو ڏسي مڙس ڪي.
مرڪي مٿس مفلسي، غربت ٻٽيس گار،
ڪيئن وٽيس سنسار، جوٽي ھن جھان ۾.
جھوٽا جھوٽا جاڳ ۾، جاڳ ٻہ جھڙو اجاڳ،
ماٽيندا سين ڪيئن ماڳ، آھي جو ننڌ نياڳ جي.
وجھڻ سٽن منجھ ساھ، سولو ناھي سامري،
اياز بخاري شاھ، سرت ڏني سنڌ ڪي.
سرت ۽ ساجاھ، سولي ناھي سامري،
پٽڪيل ڪي راھ، ڏکيو آھي ڏيڪارڻ.
گوري ڏاٽو ھٿ ۾، لوسڻ ويئي ٿي لٽي،
ساھيلين جي سٿ ۾، ٿھي ڪيڏو ناھوڪڙي.
پنھنجي انا جي آڙ ۾، رمشا ماري تو،
ماٽھپو ۽ مردانگي، تو ۾ رھي ناھي ڪو،
ظلم ڪيئي جو، نياٽي نماٽي مٿان.

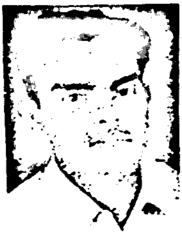

ياسين ڪنڀر

غزل

پاڻي

سنڌ سُکي ٿي پاڻي کونهي!
ملڪ ۾ راڻو راڻي کونهي.

پاڻيءَ تي ٻه پهرا آهن،
هيڻن جو ڪو ساٿي کونهي.

ٻچڙو ٻچڙو اُڃ ۾ ٻُڪ ۾،
سک ۾ ڪائي نياڻي کونهي.

هاري ڪُڙمي لڙڪن لارون،
مُرڪ نماڻن ماڻي کونهي.

هرڪو ماندو آ هيڪاندو،
ڪنهن جي درد ڪهاڻي کونهي؟

ڏاريو آخر ڏاريو آهي،
ان کي آس اُباڻي کونهي.

قوم ڪري ٿي واڪا ڪوڪون،
پر ٿي دانهن اگهاڻي کونهي.

پاڻي آ ”ياسين“ ٻري پر،
ڳالهه اها ٻاراڻي کونهي.

منهنجي ڪهڙي عيد

منهنجي ڪهڙي عيد آ پاءُ،
منهنجي جيڏري ناهي ماءُ.

اڳ ۾ هي احساس نه هو،
چاهي سير يا چاهي پاءُ.

هاڻي آ محسوس ٿيو،
جيون گهرو آهي گهاءُ.

جلدي يار وسامي ويو،
رحمت شفقت جو درياءُ.

اڳ ۾ هير ڏکڻ جي هئي،
هاڻي آهي ڪوسو واءُ.

ماءُ هئي سنسار هيو،
هاڻي ناهي رهيو سياءُ.

دير سان ايندو هوس گهر ۾،
امڙ لهندي هُئي سماءُ.

عيد پڙهي جي قبر تي ويم،
ڦُل پڙهي مان روئي پيم.

عيد مبارڪ ڪنهن کي ڏيان،
امڙ کي مان ڪيئن چوان.

عيد به منهنجي ڏک ۾ آ،
ساهه نه منهنجو سُک ۾ آ.

آ ”ياسين“ اُهو سوداءُ،
منهنجو سَرَهو ناهي ساهُ،
منهنجي ناهي جيڏري ماءُ.

اظهر "آزاد" مغل

غزل

صداقت جي عدالت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو،
ء انسان جي حرمت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو.

ڏين ٿا ساهه سچ تي قوم جو ڪن ڳلٽ اوچو ٿا،
ء جوڌن جي صداقت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو.

وطن جي ويرين سان پيا رکن ٿا ويڙهه جيون ڀر،
دليرن جي شجاعت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو.

سچائي تي ڏئي سِرڙو ٿين ٿا سرخرو سرها،
وفائن جي عمارت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو.

ڪري ڪاپي ڏئي ڏوڪڙ وٺن ٿا خوب کي مارڪون،
زماني جي نزاڪت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو.

غريبن جي مدد سان روح روشن ٻه ٿئي ٿو هت،
مگر تن جي ته خدمت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو.

لُهو جو بيگناهه آدمين جو پڻ وهي ٿو پيو،
مقام آدميت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو.

محبت جو مچائي پاڻ ميلو ڪيو وڏو قهر آ،
اندر جي ان قيامت کي نه تو سمجهيو نه مان سمجهيو.

ڪيم چند شرما

نثري ٽڪرا

تنهنجي
جواني واري
شاعري!
مون کي
ڪنهن نيڪ بزرگ جي
چاندي
جهڙي
مقدس
سفيد سنواري
جهڙي لڳي!!
تنهنجي
پوڙها پڻ واري شاعري
الائجي ڇو؟
سفيد وارن تي
لڳل خضاب جهڙي لڳي!!

❊

حسين
جيون کي
حسرتن جي
بيساکي جو
عادي نہ بڻاءِ!
هي
حسرتون
جيون جي عمارت ۾
ڏار وجهي ڇڏينديون!!
ڏار پيل
ديوارن کي
ڪنهن مهل بہ
نااُميدي جو واچوڙو
ڪيرائي ڇڏيندو!!

علي اصغر لاڙڪ

حمدِ باري تعاليٰ

الله ٿو هلائي سموري جهان کي،
سجدو ڪبو خدا کان سوا ڪنهن نہ خان کي.

پرور جي ذات پاڪ کي آهي رڳو بقا،
باقي نہ ڪجهہ بہ رهندو رهندو سڀ فنا،
قائم رکي ٿو جيڪو زمين و زمان کي.

يادِ خدا ۾ دل جو دوامي سڪون آ،
ذڪر خدا سان صاف ٿئي ٿي تہ دل صفا،
تازو سدائين رکجي ذڪر سان زبان کي.

ڳڻجن ڳڻي نہ سگهبيون خدا جون نعمتون،
انسان نيڪ لاءِ قبر ۾ بہ رحمتون،
روزي خدا ڏئي ٿو ڪراڙي ۽ جوان کي.

"اصغر" گذار نيڪ ڪمن ۾ تون زندگي،
نيڪين سان ميٽجي ٿي گناهن جي گندگي،
روشن ڪندو خدا پو قبر جي مڪان کي.

فيض الله مگريو "فنائي"

وائي

ويٺي نير مان وهايان،
توکي ساري سڄڻ ڙي.

ٿي لڙڪ لوڪان، لڪايان،
توکي ساري سڄڻ ڙي.

منهن جو مون کان مَٽي وئين،
ڏيئڙ جيان پاڻ جلايان،
توکي ساري سڄڻ ڙي.

منهنجو تہ سڀڪجهہ تون ئي هان،
پنڌ ٽُنهنجا پئي تہ پُڇايان،
توکي ساري سڄڻ ڙي.

مگريئي اڱڻ جي اچين اڄ،
تہ گيت خوشيءَ سندا ڳايان،
توکي ساري سڄڻ ڙي.

ڪاشف ميمڻ

ٿريءَ جي دانهن

آئون ٿري
هيسايل ظلم جو
ڌتڙيل بُکن جو
اُجايل پاڻيءَ جو
منهنجو پيٽ پُٺي سان لڳو آ
بُکن تي
منهنجا چپ خشڪي ھٿي ويا آهن
اُڃ تي!
منهنجا سَنڌ ڏُکن ٿا
بدن ۾ ساهه ناهي رهيو
آئون احتجاج ڪيئن ڪيان
ظلم خلاف،
قدم ڳورا،
ڪٿي نٿو سگهان
سگهه ناهي رهي
۽ قدم به اڪِتي وڌڻ جي
آئون واجهايان ٿو
اديبن ڏي
دانشورن ڏي
شاعرن ڏي
منهنجي حق ۾ اٿن
مون کي زبان آهي
منهنجو آواز بڻجن
مون کي پير آهن
منهنجون وِکون ٿين
مون لاءِ احتجاج ڪن
منهنجا حق گهُرن
مگر سڀ
گُم...

اُترادي به ڪو ظاهر ناهي
ٻڌو ٿم انهن مان ڇنَ به ڪڪ
پر آئون ياءُ لاءِ
سڀ چپ
چپن کي تالا لڳل
آئون روز مور، هرڻ ۽ مال مرندي ٿو ڏسان
آئون روز
پنهنجي ٻارن جا جنازا ٿو ڪڻان
ٿيڙ ڪائيندي
ڪو ڪلهي ڏيڻ ۾ به شريڪ ناهي
نہ ڪوئي تعزيت ڪري
ڪوڙ......
دلاسو ڏيڻ ٿو اچي
پنهنجي گڏ هجڻ جو
نہ اديب
نہ دانشور
نہ شاعر
نہ ئي ڪوئي اُترادي.

٭

رابيل

تنهنجي
ڪارن ڪجلين
اکين مان
ڳوڙها...
جي...
ٿر جي بنجر ڌرتيءَ تي
ٿِمندي ڪِرن
تہ ان ڌرتي مان
رابيل ڦُٽي پون.

بادل جمالي

رسول ميمڻ

ابراهيم ڪرل

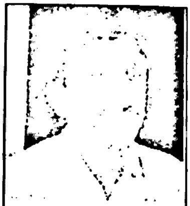

بهادر تالپر

علي رضا قاضي

انيلا 'نيل' ميراڻي

ڪهاڻيون

افسانو (Short Story) جنهن کي سنڌيءَ ۾ مختصر ڪهاڻي ٿا سڏين، نثري ادب (Fiction) جي سڀ کان دلچسپ صنف سمجهي وڃي ٿي، جيڪا 1820ع کان پوءِ يورپي ادب يعني انگريزي، فرانسيسي، روسي، اٽالين ۽ اسپينش ادب ۾ شروع ٿي، ۽ گڏوگڏ امريڪن ادب بہ ان ۾ پير پاتا، جتي ان جو پهريون نشان واشنگٽن ارونگ (Washington Irving) 1858_1837 جي ڪهاڻي (Rip Von Winkle) کي امريڪا جي پهرين مختصر ڪهاڻي چيو ويندو آهي. حالانڪ هن کان اڳاتو امريڪي ليکڪ ايڊيگرايلن پو آهي، ليڪن هن جون اوائلي ڪهاڻيون انگلينڊ ۾ لکيل هيون، جن ۾ اُتي جي ماحول جي عڪاسي ڪيل آهي. هن جي مشهور ڪهاڻي (Pit and Pendolim) بہ انگلستان جي نوابي ماحول جي عڪاسي ٿي ڪري، جنهن کي مون ريڊيائي تشڪيل ڏني هئي ۽ اهو ڊرامو 'مهراڻ' رسالي ۾ شايع ٿيو هو.

فرانس ۾ ان جو بنياد وجهندڙ بالزاڪ ۽ موپاسان هئا، جن 1840_1820 ۾ تمام بهترين ڪهاڻيون لکيون، جڏهن تہ روس ۾ هنن جي همعصر پشڪن، چيخوف، دوستوفڪسي، گورڪي، ترگنيف ۽ ٻيا ماسٽر ڪهاڻيڪار پنهنجو نالو ڪڍي ويا. حالانڪ اٽليءَ جي مشهور ليکڪ گيواني بوڪيشو جو مشهور ڪتاب، ڊي ڪيمريون (Decameron) (1375) جيڪو الف ليليٰ جي طرز تي لکيل آهي، هنن کان گهڻو اڳاتو لکيل هو ليڪن اهي ڪهاڻيون فني لحاظ کان افساني کان مختلف هيون.

برصغير ۾ جڏهن بين الاقوامي ادب، ترجمن جي صورت ۾ متعارف ٿيو تہ هندي ۽ بنگالي ڪهاڻيڪارن سان گڏ، انگريزي ٻوليءَ جي ڪهاڻيڪارن ۽ ليکڪن، جن ۾ نئي نئشنل هاٿورن، جنهن جي ڪهاڻي ٽوائس ٽولڊ ٽيل (Twice told Tale) کي امرلعل هگوراڻي تہ سنڌي رنگ ۾ 'آبِ حيات' جي نالي سان صرف ڪردارن جا نالا ۽ ماحول مقامي بنائي لکيو، هن ئي موپاسان جي افساني مون لائيٽ (Moon Light) کي 'هيءَ بہ رانجهو سنڌي رمز' جي نالي سانُ ماخوذ ڪيو، ۽ سنڌي ادب ۾ هڪ مقام حاصل ڪري ورتائين. اهڙيءَ طرح ڪلڪتي جي فورٽ وليم ڪاليج ۾ پروفيسر جان گلڪرائسٽ جي زيرنگراني بين الاقوامي ٻولين جا هندوستاني ٻولين ۾ تمام گهڻا ترجما ٿيا جن ۾ ناول بہ هئا ۽ افسانا ۽ ڊراما بہ، جن جو اثر لازمي طرح بنگال ۾ پهرين پهتو ۽ اتي ڪيترائي مشهور ليکڪ انهن ڪاوشن جي زيراثر افسانا لکڻ لڳا جن ۾ شرت ڪمار چيٽرجي، بينڪ بينرجي، جهڙا ليکڪ شامل آهن، جن افساني جي صنف ۾ بنگال جي سماجي، ثقافتي ۽ سياسي جيوت جو احوال تمام خوبصورت انداز ۾ پيش ڪيو، ۽ انهن بنگالي شهپارن جي اثر هيٺ هندي ٻوليءَ ۾ بہ، منشي پريم چند (1880ع) ۾ فسانہ نگاريءَ جي شروعات ڪئي، جنهن پڻ معاشرتي مسئلن تي قلم آزمائي ڪئي ۽ هندستان ۾ افساني جو بنياد وجهندڙ سڏجڻ لڳو.

ڊاڪٽر قاضي خادم

ڪتاب: "اندر جي عدالت" (مهاڳ) ص 8_9

بادل جمالي

آرڏيون عشق جون

پي.ٽي.وي ڪراچي مرڪز جي سڀ کان وڏي اسٽوڊيو D ۾ نون پروڊيوسرن جي چونڊ لاءِ ٽيسٽ شروع ٿي چڪي هئي. ٽي سؤ کن سيٽن واري هال ۾، اميدوار پنهنجين سيٽن تي ويهي، سواليہ پرچي کي غور سان ڏسي رهيا هئا، ڪجهه سيٽون خالي بہ هيون، جن جا اميدوار نہ پهچي سگهيا هئا. ٽيسٽ جي نگراني ڪرڻ لاءِ، ڪنٽرولر ايڊمنسٽريشن وزائچ صاحب، خصوصي طور اسلام آباد کان آيل هو. وال ڪلاڪ ۾ 10.10 منٽ ٿي رهيا هئا، ٺيڪ ان وقت بلو ورديءَ ۾ ٽي.ويءَ جو سيڪيورٽي گارڊ، هڪ سمارٽ، ڇوڪريءَ کي وٺي اندر داخل ٿيو. زور سان سليوٽ ڪري چيائين:

"سر، هيءَ محترمہ ٽيسٽ ڏيڻ لاءِ آئي آهي."

"گڊمارننگ سر."

سنڌي اجرڪ واري ڊزائن جي رئي پاتل ڇوڪريءَ سلام ڪيو، پر جواب ڪونہ مليس. چهري تي پريشانيءَ جا آثار نمايان هئس. ڪنٽرولر صاحب رجسٽر ۾ لکندي، منهن مٿي ڪرڻ کان سواءِ پڇيو:

"جي بيبي؟"

"سر، منهنجو نالو، مس شينا حسين آهي. ڪنڊيڊيٽ آهيان ٽيسٽ لاءِ، ٽريفڪ جي ڪري پهچڻ ۾ ٿوري دير ٿي ويئي. ساري سر!" هن سلپ ٽيبل تي رکندي چيو. "ٿوري دير نہ، بيبي پورا ڏهہ منٽ گذري چڪا آهن." هن رجسٽر بند ڪندي چيو. "هي ٽرين تہ اوهان کان مس ٿي ويئي. هاڻي ايندڙ ٽرين جو انتظار ڪريو."

"سر، مان پري کان آئي آهيان، گارڊن ويسٽ کان. پليز مون کي مايوس نہ ڪريو سر."

"ايڪسڪيوزمي سر!" اوچتو ٽين قطار مان ڪو نوجوان اٿي بيٺو.

"سر، محترمہ کي ٽيسٽ ۾ ويهڻ ڏيو. اڃا تہ پندرنهن منٽ بہ نہ گذريا آهن، ايترو مارجن تہ ٽيسٽ ۾ ڏنو ٿو وڃي، سر."

"اي مسٽر، توهان پنهنجو ڪم ڪريو. ٻئي جي وڪالت ڪري پنهنجو وقت برباد نہ ڪريو."

"هن جي ڪيريئر جو سوال آهي سر، ٽرين اڃا اسٽيشن تي موجود آهي."

"مان چئي چڪو آهيان، توهان پنهنجي ڪم سان ڪم رکو."

آفيسر خفا ٿيندي چيو.

"سر هيءَ محترمہ، ڪراچيءَ جا ٽي ضلعا لتاڙي هتي پهتي آهي. صبح سان شهر ۾ ٽريفڪ جام جي جيڪا حالت هوندي آهي، ان کان تہ سر اوهان بہ واقف هوندؤ. هِن ڄاڻي واڻي تہ دير نہ ڪئي هوندي..."

"ڏسو مسٽر، توهان تقرير ڪري، ماحول کي خراب ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪريو. دس از دَ لاسٽ وارننگ ٽو يو، اوڪي؟"

"سر، هن کان رڳو ٻہ منٽ اڳ، جينز ۽ ٽي شرٽ پاتل ڇوڪري آئي هئي، ان کي تہ اوهان خوشيءَ سان ويهڻ ڏنو هو. ڪٿي هن کي پاتل "اجرڪ" جو رئو تہ اوهان کي ڊسٽرب نہ پيو ڪري؟"

"لباس کي اِشو نہ بڻايو پليز! سوچيو اٿوَ، تہ ڇا پيا چئو؟"

اجرڪ واري جملي تي آفيسر تڙپي پيو. اميدوار بہ ان نُڪتي کي ٺي پڪڙيو.

"لباس جوئي تہ مسئلو آهي سر، ٿورو سوچيو، هيءَ معاملو جڏهن ميڊيا تي ايندو، تہ "اجرڪ پاتل ڇوڪريءَ کي ٽيسٽ ۾ ويهڻ نہ ڏنو ويو،" تہ ان جو رد عمل ڇا ٿيندو؟ سڄي ذميداري اوهان جي مٿان ايندي سر....!!"

هال مان ڪجھ ٻيا نوجوان بہ اٿي بيٺا، انھن بہ اِن مطالبي جي حق ۾ آواز بلند ڪيو. ماحول کي بگڙندي ڏسي، مجبوراً آفيسر کي ضد تان لھڻو پيو.

”اڇو محترم، ويھو پنھنجيءَ سيٽ تي.“

وڏو شوڪارو ڀري، سندس سلپ ڏسي، لسٽ ۾ نالو ٽِڪ ڪري ھن ڪيس پيپر ڏنو. ”ٿئنڪيو سر“ چئي، ھُوءَ سيٽ تي وڃي ويٺي...... ھڪ بجي وقت ختم ٿيو، تہ ھوريان ھوريان سڀ نڪرڻ لڳا. شينا نظر ڦيرائي، ان نوجوان کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ھُو ڪجھ دير اڳ ۾ نڪري چڪو ھو. پنھنجي محسن کي ٿورو نہ مڃي سگھڻ جو افسوس ڪٿي، ھوءَ گھر پھتي. ماءُ کي سڄي حقيقت تفصيل سان ٻڌايائين، تہ اھا بہ نوجوان جي ڪردار کان متاثر ٿيڻ کان رھي نہ سگھي.

”ڀڪ ٿي ڀڪ اھو نوجوان سنڌي ھوندو پٽ، جو اجرڪ تي غيرت ڪلائين، نہ تہ پرائي ڦڏي ۾ ڪير ٿو پوي ڪنھن ڪٿي ملي وڃي تہ ٿئنڪيو چئي ڇڏجانس.“

ٽيسٽ کي ھفتو گذري ويو، پر نوجوان ھن کي نہ ملي سگھيو..... ھڪ شام ھوءَ ماءُ سان گڏ ڪٿي وڃڻ لاءِ نڪتي. گارڊن ايسٽ واري روڊ تان گذرندي ھنڊا 125 تي سوار ڪو نوجوان، تيزيءَ سان ھِنن جي ڀر مان گذريو، تہ شينا کان رڙ نڪري ويئي.

”اھو ئي آھي امي، اھوئي آھي. گاڏي تيز ڪري پڇينس....!“

”ڪير آھي پٽ، ڪنھن کي پڇان، ڇرڪ پرائي ڇڏيئي....“

”اھو ڪاري شرٽ وارو بائيڪ تي وڃي پيو، اھوئي آھي منھنجو ٽيسٽ وارو وڪيل. گاڏي تيز ڪر نہ....“

”ڪيتري تيز ڪريان پُٽ، گاڏي گاڏيءَ سان ملي پئي آھي. ايڪسيڊنٽ ڪرائيندينءَ ڇا؟ اڳيان سگنل تي ھلي بيھندو، تہ پاڻ بہ پڇي ويندا سينس.“

ايم.اي جناح روڊ وارو سگنل گليل ھو. ييلو لائٽ دوران ھُو نڪري ويو، تہ سنگل بند ٿي ويو. ھنن جي گاڏي نڪري نہ سگھي. شينا ڪاوڙ مان چپ پڪوڙي رھجي ويئي.....

صدر مان گذرندي، ھوءَ نظر ڦيرائي ڪيس ڳوليندي رھي، پر ھوا جي گھوڙي تي سوار نوجوان، خبر ناھي ڪھڙي پاسي گم ٿي ويو.

”ڪٿي سي.وِيو ڏانھن نہ ويو ھجي.“ ھوءَ پنھنجي مُنھن ڀُڻڪي.

”امي ڪلفٽن واري پاسي ھل.“

”پٽ، تون تہ سچي پچي سيريس پئي لڳين. زندگيءَ ۾ اھڙا واقعا پيش ايندا ٿا رھن. ضروري ڪونھي، تہ ماڻھو انھو ٻڌي ان جي پويان لڳي پوي ڇڏينس بہ ڪٿي.“

”ڇڏيانس ڪيئن امي، منھنجي من تي ھيڏو سارو بوجھ چڙھيل آھي، جيستائين ملي ”ٿئنڪس“ نٿي چوانس، مون کي سک نہ ايندو.“

”تنھنجي مرضي، پر ڇڳو ڪو نہ پئي ڪرين.“

ھُوءَ ايڪسپو سينٽر ۾، ”انٽرنيشنل بوڪ فيئر“ ڏسڻ، ماءُ سان گڏ پھتي، دنيا جي وڏن وڏن پبلشرن جي شاندار اسٽالن تي ڪتاب ڏسندي، ورق گرداني ڪندي، رستي جي ھِئي پاسي، ”آڪسفرڊ ڪارنر“ تي ان نوجوان کي بيٺل ڏٺائين، تہ اندر مان اڇل اڇي ويس. ٻي قلبو ٿي، ماءُ وٽان کِسڪي اتي وڃي نڪتي.

”ھيلو سر! مان شينا آھيان. سڃاتو اٿوَ؟“

”اوھ، شينا! ڪيئن آھيو؟“

”سر، پھرئين ٻڌايو، سڃاتو تہ اٿوَ نہ؟“

”جي جي بلڪل. پي.ٽي.وي واري ٽيسٽ ۾ ملاقات ٿي ھئي نہ؟“

”جي سر. اوھان جھيڙو ڪري، مون کي اجازت تہ ڏياري ھئي، پر آئي ايم ساري مان اوھان کي ٿئنڪيو بہ نہ چئي سگھي ھيس. توھان جلدي نڪري ويا ھئا سر، تڏھن کان لڳاتار مان اوھان کي ڳوليندي ٿي وتان..... سر اچو، مان اوھان کي پنھنجي اميءَ سان ملايان.“

ھُو واپس ساڻئي اسٽال تي پھتا، جتي سُرمئي ساڙھي ۽ بلائوز ۾ ملبوس، ھڪ باوقار خاتون ڪتاب کنيو بيٺي ھئي.

"امي ڏسو، هيءُ آهي منهنجو محسن، منهنجو سر، اڄ نيٽ ملي ويو مون کي."

"اسلام عليڪم ميڊم."

"وعليڪم سلام."

"سر هيءُ آهي منهنجي مٽر، مسز فضيلت حسين. ڪاليج ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي."

"نائيس ٽوميٽ يُو ميڊم."

"ٿئنڪيو. پٽ، شينا ته اوهان جي تلاش ۾ چري ٿي پئي هئي، اڄ خبر ناهي ڪيئن ملي ويا آهيو هن کي."

"ان کي اتفاق ئي چئجي، ته غلط نه ٿيندو ميڊم. ورنه مان به هن شهر ۾ نئي هئس."

"سر، پهرئين پنهنجو نمبر ته ڏيو، ڪٿي ڳالهين ڳالهين ۾ رهجي نه وڃي..." هوءَ موبائل ڪڍي، نمبر نوٽ ڪرڻ جي تياري ڪرڻ لڳي.

"منهنجو خيال آهي، ته ڪٿي هلي ويهجي ٿوري دير لاءِ ۽ ڊڪ چانهه جا به پيجن، ته آرام سان ويهي ڳالهيون به ڪجن."

"ويري نائيس، امي منهنجو به اهوئي خيال آهي. ڪيئن سر؟"

"جيڪا اوهان جي مرضي."

هُو ٽورو اڳتي هلي، ڪافي هائوس ۾ ويٺا. نمبر ايڪسچينج ٿيا، تعارف به ٿيو. ڪافيءَ سان گڏ گفتگو به ٿيندي رهي.

"سر پاڻ واري ٽيسٽ جي ڪا خبر پئي، ڪڏهن ٿي رزلٽ اچي؟"

"ٻه ڏينهن اڳ، آفيس وارن کان پڇيو هئم. چيائون ته اڃا ڪوئيٽا ۽ پشاور ۾ ٽيسٽ ٿيڻي آهي، ان بعد رزلٽ ٿهندي."

"پٽ اها ٽيسٽ آخري هئي، يا ان کان پوءِ به ڪو مرحلو هوندو؟"

"ميڊم ٽيسٽ ته آخري هئي، ان ۾ جيڪي پاس ٿيندا، تن کي وري انٽرويو لاءِ اسلام آباد سڏائيندا. ڏکيو مرحلو ته اهو هوندو. مشڪل سان ڏهه ٻارنهن اميد وار ئي ان مان چڙهي سگهندا."

"ٻڌين پئي شينا؟ روز ٿي چوانءِ ته پنهنجي تياري ڪري وٺ، پر توکي ڪو فڪر ئي ڪونهي."

"امي، ٽيسٽ ڪليئر ڪيان، ته انٽرويو جي تياري به ڪيان نه. ڪيئن سر؟"

"ڏسو، توهان بار بار "سر" چئي مون کي شرمندو ٿيون ڪريو. سر انهن کي چئبو آهي، جيڪي انتهائي قابل ۽ لائق استاد يا عالم ۽ دانشور هوندا آهن. آءٌ هڪ عام نوجوان آهيان. "سر" چوائڻ جي لائق نه آهيان."

"سر، منهنجي لاءِ ته اوهان "سر" ئي آهيو. مون کي سر چوڻ ڏيو سر پليز....!"

"مرضي اوهان جي، آهي ته وڏي زوراوري"

"پٽ، اڄو نه ڪيڏي مهل اسان وٽ. شينا کي به ٿورو گائيڊ ڪريو."

"ضرور اچبو ميڊم، پر اچجي ڪٿي؟"

"گارڊن ويسٽ ۾ پاڪستان ڪوارٽرس آهن، نشتر روڊ تي، اتي پهچي ڪنهن کان به پڇبو، ته پروفيسر اڪبرحسين جوگهر ڪٿي آهي، ته هر ماڻهو اوهان کي ٻڌائيندو. وري به احتياطاً ڪوارٽر نمبر D-129 ياد رکجو."

"ٺ سر، اچڻ کان اڳ، فون ضرور ڪجو."

***

هفتو سجو گذري ويو، شينا پنهنجي مهمان جي اچيان لاءِ بيچين رهي، پر هن رابطو نه ڪيو. مجبوراً هن پاڻ سائس ڳالهايو.

"سر، مان شينا پئي ڳالهايان... اڄ اسان وٽ اچي سگهو ٿا سر؟"

"ساري شينا، اڄ ته مشڪل آهي. ڪو ٻيو ٽائيم رکو... اوهان چئو سڀاڻي اچي ٿو سگهان؟"

"ڀَن سر! بلڪل ڀَن!!" هن خوشيءَ مان اڇل کائي، رڙ ڪئي.

"اسان صبح کان ئي اوهان جي انتظار ڪنداسين سر!"

"صبح کان ته نه، شام واري چانهه اوهان سان گڏ پيئندس. ٺيڪ آهي؟"

"ٺيڪ آهي سر، ٿئنڪيو ويري مچ سر..." هن پرجوش انداز ۾ چيو.

"ڇا چيو آهي تنهنجي سر، ڪجهه اسان کي به ٻڌاءِ مائي."

"امي، سر اسان جي دعوت قبول ڪئي آهي. سڀاڻي شام واري چانهه، اسان سان گڏ پيئندو" هن يڪساهيءَ چيو.

"ويري گڊ پر لنچ تي اچي ها، ته مزو ٿئي ها

"ايندو، ايندو، لنچ تي به ضرور ايندو. هڪ دفعو اچي ته سهي!"

"توڪي ٽائيم ملي ويو آهي. هينئر کان ئي تياريون شروع ڪري ڇڏ."

ماءُ ۽ ڌيءُ ان وقت ئي تيارين ۾ لڳي ويون. ڪم واري مائيءَ کي به مدد لاءِ روڪي ورتائون.... شام تائين چڱو ڪم اُڪلائي ورتائون. رات دير تائين پاڻ ۾ صلاحون ۽ رٿائون ڪنديون رهيون. صبح سان ئي رهيل ڪم کي جُنبي ويون. گهر سيٽ ڪري، نڪري ويون صدر ڏانهن. بيوٽي پارلر مان تيار ٿي، بيڪريءَ پهتيون، اتان وري گلن جي دوڪان تي شاپنگ مڪمل ڪري گهر موٽيون، ته مهمان جي اچڻ جو وقت به ٿي ويو. ڊرائينگ روم ۾ فريشنر لڳائي، فون جو انتظار ڪرڻ لڳيون، ته ڪيڏي مهل مهمان اچي در تي بيٺو. فضيلت بيگم سندس آجيان لاءِ ٻاهر نڪتي.

"اسلام عليڪم ميڊم."

"وعليڪم سلام، اچو پٽ، اچو...."

هن ادب سان جُهڪي ڪيس هٿ ڏنو. ڊرائينگ روم ۾ پهتا، ته شينا به مستاني چال سان، وارن کي لهرائيندي، ماحول کي حُسن بخشيندي "مون براپس" جيَ خوشبوءِ وکيريندي پهچي وئي. مهمان سان گرم جوشيءَ سان هٿ ملائيندي چيائين.

"ويلڪم سر. اوهان ته واقعي ٽائيم جا پابند آهيو."

"ظاهر آهي مس شينا، چڱن سان، چڱو ئي هلبو آهي."

"پٽ، گهر ڳولڻ ۾ تڪليف ته ڪا نه ٿي نه؟"

"بلڪل به نه ميڊم. نمبر ياد هو، سولائيءَ سان پهچي ويس."

شينا اٿي، اندر وئي، ڪولڊ ڊرنڪ جي جمبو بوتل ۽ فينسي گلاس کڻي آئي . ٻئي لمحي کائڻ جون شيون پليٽن ۾ سينگاري، ڇري، ڪانٽن ۽ چمچن سميت اچي رکيائين.

"پٽ وٺو نه." بيگم صاحبه، مهمان کي کائڻ جي دعوت ڏيندي چيو. "ٿئنڪيو ميڊم." هن فروٽ ڪيڪ مان ننڍڙو پيس کڻي کنيو. "سر. ٿورو گائيڊ ته ڪريو، انٽرويو ۾ ڇا ڇا پڇندا؟"

"مس شينا، ٽي.وي وارن دوستن ٻڌايو ته انٽرويو ۾ اميدوار جي شخصيت، علمي قابليت، ذهني رجحان ۽ دلچسپيءَ کي ڏٺو ٿو وڃي، ته آيا هُو اداري لاءِ ڪارگر ثابت ٿي به سگهندو، يا نه."

"پُٽ، پڇن ڇا ٿا، ڪا خبر آهي؟"

"مئڊم، ٽي.ويءَ جي وڏن فنڪارن، ڊائريڪٽرن، ليکڪن، شاعرن، موسيقارن ۽ گلوڪارن جا نالا ٿا پڇن. انهن جي مشهور پروگرامن بابت ٿا پڇن. مقصد آهي، ته اميدوار کي ٽي.وي ۽ ان جي پروگرامن سان ڪيتري دلچسپي آهي."

"پٽ، اوهان ڪجهه کائيندا به هلو، هي سڀ ڪجهه اوهان لاءِ ئي ته آهي."

"جي ميڊم، پر کائڻ کان وڌيڪ ضروري ڪم، مس شينا کي سمجهائڻ جو آهي."

"شينا به سمجهي ويندي. اوهان جهڙو گائيڊ جو مليو اٿس....!"

پٽ اوهان پنهنجي باري ۾ به ڪجهه ٻڌايو. جاب ڪهڙي ٿا ڪيو، رهائش ڪٿي اٿوَ، سيلري وغيره ڇا اٿوَ؟"

"جنهن کي باقاعدي جاب چئجي ميڊم، سا في الحال ته آهي ڪونه. باقي پاڪيٽ منيءَ لاءِ، ٽيوشن سينٽر ۾ ڪم ڪيان ٿو. ان کان علاوه، جاب لاءِ مختلف ادارن ۾ ٽيسٽ ۽ انٽرويوز به ڏنل آهن، نتيجي جو انتظار آهي. سي.ايس.ايس جي تياري به لڳي پئي آهي."

"رهائش ڪٿي اٿوَ؟"

"رهائش گلستانِ جوهر ۾ آهي، پنهنجي ڪزن وٽ رهان پيو."

"اڇا... يعني بيروزگار هجڻ سان گڏ، بي گهر به آهيو خير سان!"

"بس، ڇا ڪجي، حالتون ئي ڪجهه اهڙيون رهيون جو......"

فضيلت بيگم جي چهري جي سموري نفاست لمحن ۾ اڏامي ويئي، اتي ڪرختگيءَ ۽ ناگواريءَ جون هلڪيون ريکائون اڀري آيس. شهزاد اهو سڀ ڪجهه چڱيءَ ريت محسوس ڪري ورتو ۽ وڌيڪ ترسڻ مناسب نه سمجهيائين.

”چڱو ميڊم، آءٌ هاڻي اجازت وٺندس.“

”نيڪ آهي پٽ.“ تڪلفاً به ڪيس ڪجهه ترسڻ لاءِ نه چيو ويو. ماءُ جو بدليل موڊ ڏسي، شينا به مصلحتاً خاموش رهي. مهمان کي رخصت ڪري موٽيون، ته شينا حيرت مان پڇيو:

”امي ڇا ٿيو؟ اوچتو اوهان جو موڊ ڇو بدلجي ويو؟“

”مائي، تنهنجو سَر ته بلڪل بيروزگار ۽ بيڪار آهي، نه پنهنجو ڪو گهر گهاٽ اٿس، نه وري ڪو ڪم ڌنڌو ٿو ڪري. خواه مخواه هُن لاءِ هيڏي تياري ڪري پنهنجو نقصان ڪيوسون.“

”ڇا مطلب؟ هن پنهنجو ڪيريئر داءَ تي لڳائي، آئوٽ آف دي وي منهنجي مدد ڪئي هئي، تڏهن اسان هن کي گهرايو هو. هن جي روزگار ۽ رهائش سان پنهنجو ڇا؟“

”ٻار آهين اڃا. نٿي سمجهين نه؟ مان ماءُ آهيان تنهنجي، توکان اڳتي به گهڻو ڪجهه، سوچيان ٿي....“

”اڇا....تڏهن ته ائين چوندو آهي، ته ڇڱا واسطا به آخر ۾ رشتي تي ئي پهچي دنگ ڪن ٿا!“

”ان ۾ شڪ به ڪهڙو آهي؟“

ماءُ جي گفتگوءَ کان پوءِ، شينا سخت ٽينشن ۾ اچي ويئي. در دريون بند ڪري، پنهنجي ڪمري مان شهزاد کي فون ڪيائين.

”هيلو مس شينا، ايڏو جلدي فون ڪئي اٿوَ. آهي ته خير نه؟“

”سَر، اهو ضروري ته ڪونهي، ته ماڻهو چوويهه ڪلاڪ گلمون سچار ٽينلو وجي وقت ۽ حالتن کي ڏسي، ماڻهو ڪيڏي مهل ڪو بي ضرر قسم جو ڪوڙ به ڳالهائي ٿو، ته ان ۾ ڪو حرج ته ڪونهي!“

”ساري شينا، آءٌ سمجهي نه سگهيو آهيان. ۽ هيءُ گلمون سچار جو حوالو ڪهڙي سينس ۾ ڏنو اٿوَ؟“

”سر. اميءَ سان سچي ملاقات سهڻي نموني هلي، پڇاڻيءَ تي پهچڻ واري هئي ته آخري گهڙين ۾، اوهان پنهنجي بيروزگاري ۽ بي گهر هجڻ جو ذڪر ڪري، سڄي ماحول تي پاڻي ڦيري ڇڏيو! اميءَ تي ان جو ايڏو ته نيگيٽو-امپريشن پيو آهي، جو...“

”آئي ايم ساري، آءٌ جو ئي آهيان، سوئي آهيان. مون سڄي زندگي ڪوڙ نه ڳالهايو آهي. اڳتي به مون مان اهڙي توقع نه رکجو!“

”سر، پليز ناراض نه ٿيو. سچوئيشن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو. اوهان جي ڪري، گهر ۾ منهنجي پوزيشن خراب پئي ٿئي، ته مان هڪ بي گهر ۽ بيروزگار ماڻهوءَ جي پويان لڳي آهيان.“

”ته نه لڳو نه! ڪير ٿو اوهان کي مجبور ڪري ته لڳو؟“

هُن فون ڪٽي ڇڏي شينا هيلو هيلو ڪندي رهي..... پروفيسر ٻاهران آيو، ته ڊرائينگ روم ۾ ڦهليل خوشبوءِ ۽ ماحول ڏسي پڇيائين.

”مهمان آيو هو ڇا؟“

”جي سائين.“

”ڪيئن هو؟“

”بلڪل بيڪار، بي گهر، بيروزگار، چوڪ جو چنبو.....!!“

فضيلت بيگم، مهمان جون خوبيون ڳڻائيندي، جنبلتي ٿي ويئي. ”هُو چوندا ڪونه آهن، ’نام ٻڙا، ديهه ويران‘. ان جو زنده مثال!“

”اڇا.... ته هاڻي اسان وٽ اهڙا مهمان به اچڻ لڳا آهن؟ اِن سلسلي کي اِتي ئي ختم ڪريو.“

”ختم ئي سمجهو سائين... منهنجي صلاح آهي ته هاڻي ڇوڪريءَ جو مڱڻو ڪرائي ڇڏيو ته جان ڇٽي پوي.“

”مڱڻو به ڪو مذاق ڪونهي بيگم، ڍنگ جو ڪو رشتو اچي ته سوچجي نه.“

”منهنجي خاندان وارن سان ته اوهان جي لڳي ئي نٿي. پنهنجي خاندان ۾ ئي ڏسو، ڪو مناسب نوجوان هجي ته.....“

”منهنجن ۾ وري ڪهڙا سقراط ۽ بقراط ويٺا آهن، اهي به اهڙا ئي اڱوٺي ڇاپ آهن. البت، سؤٽ

عبدالوهاب جو پٽ ڪامران مناسب ڇوڪرو آهي، پر هُو اڃا پڙهي پيو لنڊن ۾، اهو نہ هُوند راضي ٿي پوي، تہ پيو ڇا ڪيو!"

"اوهان ڊائريڪٽ رابطو ڪري ڏسوس. اهڙو رشتو پيو ڪونهي."

"ڪمال ٿي ڪرين بيگم! مان ڊائريڪٽ فون ڪري چوانس تہ منهنجي ڌيءَ سان اچي شادي ڪر!!

"تہ پوءِ ڇا ڪجي؟ ڇوڪري ڏينهون ڏينهن وڃي پئي سرڪش ٿيندي، ڪٿي..."

"اهڙي جرئت ئي ڪانہ ٿيندس. تون بي فڪر ٿيءُ."

"ايڏا بي فڪر بہ نہ ٿيو سائين، دور بدلجي ويو آهي. ٻار هاڻي ساڳيا نہ رهيا آهن!"

***

"ڇا پئي ڏسين اخبار ۾ پٽ؟"

"جاب ايڊورٽائيزمينٽ پئي ڏسان. ٻڌو اٿم، تہ ليڪچررس جون پوسٽون آيون آهن، پر هن ۾ تہ نظر ڪونہ ٿيون اچن."

"تنهنجي پي.ٽي.وي واري ٽيسٽ جو ڇا ٿيو؟ هاڻي تہ ڪافي ڏينهن ٿيا آهن."

"ڪا خبر ڪانهي امي، ٽيسٽون وٺي، پوءِ بي فڪر ٿي وساري ٿا ويهن. اميدوار تہ نہ گهر جو ٿو رهي، نہ گهاٽ جو."

"تنهنجو ابو تنهنجي لاءِ فڪرمند آهي پٽ چئي پيو، تہ زماني ۾ رهيو ڪونهي، شريف ماڻهوءَ لاءِ عزت سان وقت گذارڻ مشڪل ٿي پيو آهي. شينا کي چؤ تہ بنا ضرورت ٻاهر اچڻ وڃڻ کان پاسو ڪري!"

شينا جا ڪن ڪڙا ٿي ويا. منهن ڦيرائي، پورو ڌيان ماءُ ڏانهن ڪري پڇيائين:

"اِهو ملڪ عاليہ جو حڪم آهي، يا مغل اعظم جو فرمان."

"شرم ڪر ڇوڪري. ڪجهہ حياءُ ڪر ماءُ پيءُ تي بہ طنز ٿي ڪرين! ڇو اچي دماغ خراب ٿيو اٿئي؟ جوان نياڻين جا ماءٽ پريشان ٿيندا ئي آهن، اها قدرتي ڳالهہ آهي. تنهنجي بابا، تو لاءِ رشتو ڳولي ورتو آهي. ڇوڪرو لنڊن ۾ پڙهي پيو. اهڙي خوش قسمتي هر ڇوڪريءَ جي ڀاڳ ۾ ڪٿي ٿي اچي!"

"اها خوش قسمتي ٽشو پيپر وانگر ويڙهي پاڻ وٽ رکو، ڪڏهن ايمرجنسيءَ ۾ ڪم ايندوَ. خبردار جو منهنجي مٿان، فيصلي مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي اٿوَ! نہ تہ سڄي زندگي پڇتائيندؤ...!!"

"مائينڊ يوئر لينگوئيج شينا! ڇو ٿي اسان لاءِ عذاب پيدا ڪرين؟ ڪيڏي پيار، محبت ۽ نازن سان توکي پاليوسين، ان جو بدلو اِهو پئي ڏئين؟ ماءُ پيءُ جو ادب لحاظ بہ وسري ويو تو مان؟"

"پالڻ اوهان جو فرض هو، جيڪو سهڻي نموني پورو ڪيو اٿوَ. هاڻي مان جوان ٿي چڪي آهيان. پنهنجي زندگيءَ جو فيصلو پاڻ ڪنديس. اهو منهنجو پيدائشي حق آهي. مغل اعظم کي ٻڌائي ڇڏ، تہ منهنجي لاءِ پريشان نہ ٿئي..."

هوءَ تکائيءَ مان ڪمري کان نڪري ويئي. ماءُ حيرت مان ڪيس ڏسندي رهجي ويئي.

***

"هيلو سر... ڪٿي آهيو؟"

"گهر ۾ آهيان شينا، جوهر ۾."

"در کوليو سر."

"جي؟"

"سر چوان پئي، گهر جو در کوليو."

هن در کوليو، سامهون شينا بيٺي هئي. حيرت مان ڦاٽل اکين سان پڇيائين:

"توهان هتي...!!"

"ڇو سر، نہ اچڻ گهرجي ها مون کي؟"

"نہ نہ، منهنجو مطلب آهي... اچو اچو... اندر اچو پليز..."

هُو لائونج مان گذري، ڊرائينگ روم ۾ داخل ٿيا. شينا جي حالت ڏسي شهزاد فوراً پاڻيءَ جي بوتل آڻي اڳيان رکيس. بوتل چپن تي چاڙهي هن بہ ٽي وڏا ڍُڪ ڀري ورتا.

"مس شينا، ڪمال ڪري ڇڏيو اٿوَ. گهر ڪيئن لڌو اٿوَ؟"

"ڳولڻ سان تہ خدا بہ ملي ٿو وڃي سر، انسان تہ وري بہ انسان آهي، زمين تي ئي رهي ٿو."

"منهنجو مطلب آهي تہ اوهان کي سُونهون ڪنهن ڪيو؟"

”انلبريس ته سر اوهان پاڻ ڏئي هئي، سمجهائي به ڇڏي هيوَ. ان ڪان پوءِ به ڪير منجهي ٿو، ته پوءِ اوڙي پاڙي وارن ڪان به پڇي ٿو وٺي.“

”پلا اچڻ ته خير ۾ ٿيو آهي نه، ڪجهه پريشان ٿيون لڳو؟“

”ها سر، مان واقعي پريشان آهيان. انسان جڏهن پريشان هوندو آهي نه سر، ته هُو مدد لاءِ اعتماد وارن دوستن ڏانهن ڏسندو آهي. اوهان منهنجي ڪا مدد ڪري سگهو ٿا؟“

”حڪم ڪريو، منهنجي وس ۾ جيڪي هوندو، ضرور ڪندس.“

”واعدو ڪريو.“ هن پنهنجو هٿ ڪولي اڳتي وڌايو.

”پڪو واعدو.“ شهزاد سندس هٿ مٿان هٿ رکي ڇيو.

”مون سان شادي ڪندو؟“ اکين ۾ اکيون وجهي پڇيائين.

”جي!!!“ اوچتي سوال تي، شهزاد کي لاٿونءَ وارا چڪر اچي ويا.

”مان اوهان ڪان ڪجهه به نٿي گهران. بس، نڪاح ڪري، گهر وٺي اچو.“

”هي آءٌ ڇا پيو ٻڌان، مس شينا، ڪنن تي اعتبار نه پيو اچي....!“

”اوهان بلڪل صحيح پيا ٻڌو، سر مان اوهان سان شادي ڪرڻ ٿي چاهيان.“

”هيءُ اوچتو شاديءَ جو خيال ڪيئن آيو اٿوَ؟ ان جو به ڪو سبب ته هوندو؟“

”مان هاڻي گهر وارن تي بار ٿي پئي آهيان سر، رشتو پيا ڳولين منهنجي لاءِ. ان ڪان اڳ، جو ڪنهن اڻڏني انسان جي مُنڊي پارائي، مون کي پابند ڪيو وڃي، مان چاهيان ٿي ته اوهان سان منسوب ٿي وڃان....“

”وڃائي ڇڏيو اٿوَ مس شينا، منهنجو ته ذهن سُن ٿي ويو آهي، ڇا چوان، ڪهڙو جواب ڏيان؟“

”ڪجهه به نٿي سر، اڄ مون کي منڊي ضرور پارائي ڇڏيو. اُن سان اِهو ٿيندو جو ٻئي ڪنهن جي رستي روڪ ته ٿي پوندي!“

”ڏسو، اوهان جو تعلق هڪ معزز علمي گهراڻي سان آهي، پاڻ به اعليٰ تعليم يافته آهيو. منهنجي صلاح اٿوَ، ته اهڙو ڪچو ڪم هرگز نه ڪريو. ڪجهه وقت لاءِ اِن ڪم کي ٽاري ڇڏيو. آءٌ ڪوشش ڪندس، ته ڪو عزت ڀريو رستو ڪڍي وٺان.“

”ايترو وقت ڪونهي سر. اوهان جي انڪار جي صورت ۾ منهنجي لاءِ صرف ٻه رستا هوندا، يا ته خودڪشي ڪري جان ڏيئي ڇڏيان، يا اکيون پوري ڪيڏانهن نڪري وڃان، پوءِ جيڪي قسمت ڪري....!“

”مٿان اهڙي حرڪت ڪئي اٿوَ!! اهڙو ڪِريل خيال، اوهان جي ذهن ۾ اچي به ڪيئن ٿو؟ ان جو معاشري ۾ ٻين ڇوڪرين تي ڪهڙو اثر پوندو؟ صبر کان ڪم وٺو، حالتون بدلجي به سگهن ٿيون....“

”مشوري لاءِ مهرباني.“ هوءَ اٿي وڃڻ لڳي.

”ڪيڏانهن ٿيون وڃو؟“

”ملڪِ خدا تنگ نيست، پاءِ گدا لنگ نيست.“

”مس شينا، ان حالت ۾ وڃڻ نه ڏيندو سانوَ. ٿورو ترسو، ذهن کي ٿڌو ڪري ڪجهه ڪٿي پي، پوءِ نڪرو.“ هو سندس رستو جهلي بيٺو.

”ڪلڙ پيئڻ جي بک ڪانهي سر، بک آهي پنهنجائپ جي، خلوص جي، محبت جي، جيڪا اوهان وٽان ڪا نه ٿي ملي!“

جملي جي شوخيءَ، شهزاد کي توڏي ڇڏيو! حيرت مان هن کي گهوري ڏسڻ لڳو. شينا، بيشڪ بولڊ سهي، ووڪل سهي، پر محبت جي اهڙي بَرجسته اظهار جي، هن مان توقع ڪانه هئي. شهزاد بنا ارادي اڳتي وڌيو. سندس هٿ جهلي، اکين ۾ اکيون وجهي پڇيائين:

”ڪڏهن محبت گهري به اٿوَ، جو اوهان کي نه ملي هجي؟“

”ڇا، محبت به گهُري وٺبي آهي سر؟ محبت کي ته پنهنجي الڳ لينگوئيج هوندي آهي. اکين جي پُتلين مان، ساهن جي بي ترتيبيءَ مان، بدن جي بي چينيءَ مان ۽ چپن جي ڇُرپُر مان ان کي پڙهي ٿو سگهجي. بشرطيڪ، ايتري گهرائيءَ ۾ وڃڻ جي ڪنهن ۾ صلاحيت به هجي!“

هن هڪ خاص ادا سان، پاڻ کي ڪرسيءَ تي ڇڏي ڏنو.

”اڄ اوچتو محبت جو فلسفو اندر مان ڪيئن ڦهاڙي ڏيئي ٻاهر نڪتو اٿو؟ آءٌ ته حيران آهيان.....!“

”ڇٽڪ ته ان مهل ٿي ڏکي هئي، جڏهن آفيسر اڳيان، منهنجي وڪالت ڪئي هيوَ. اوهان جي دليريءَ، دل فتح ڪري ورتي هئي، پر ان کان پوءِ اُن جي پوئواري ڪاڻ ڪيوَ. محبت ته موٽ گهري ٿي نه سر؟“

”موٽ ملندي لوهان کي، ضرور ملندي“

”مان انتظار ڪنديس سر....“

شهزاد جي هٿ کي، ٻنهي هٿن ۾ جهلي، ان جي پٺ تي نفيس انداز ۾ ننڍڙي چُمي ڏيئي، ”لوَ يُو سَر!“ چئي، هوءَ ته نڪري ويئي، پر شهزاد جي پيرن هيٺ ڄڻ ٽانڊا رکي ويئي! ويهڻ وِهڻ ٿي ويس، ڇا ڪري ڇا نه ڪري سمجهه ۾ ڪجهه ڪو نه پيو اچيس. ڪمري ۾ ڦر ڦِران ڪندي، شوڪارا ڀريندي نيٺ وڃي نڪتو سجاد جي آفيس.

”پاڻي ته گهرائي وٺ يار.“

”پاڻي ڪوڙ تو لاءِ. خير ته آهي، ڪٿان اُچ ڪٺي ٻِڳو آهين؟“

”بس يار، نه پڇ اسان جا نصيب. سڄي عمر اُڃارا ٿي رهنداسين شايد!“

”اِن جو مطلب، ته ڪا پڪڻ جهڙي ڳالهه آهي ضرور پاڻي پي، ساهه کڻي وٺ، پوءِ تفصيل سان پڇندو سانءِ.“

گلاس مان ٻه ڍُڪ پيئڻ کان پوءِ، هن کان صبر نه ٿيو، پاڻ ئي شروع ٿي ويو:

”اڄ ته يار ڪمال ٿي ويو. ڪمال به اهڙو، جنهن جو ڪو امڪان ئي ڪو نه هو.“

”پي-ٽي-وي والري ٽيسٽ ۾ پاس ٿيو هوندين؟“

”نڪو.“

”نه پوءِ پڪ ئي پڪ واپڊا وارو آرڊر مليو هوندئي؟“

”نه سهڻا، اجا ئي ڪو بيو ڪم ٿيو آهي!“

”هاڻي ٻڌاءِ به ڪٿي، خواهه مخواهه پروليون جو پيو ڏئين يار.“

”اڄ شينا گهر پهچي ويئي!!“

”نه نه....!!“

”قسم سان...!! سا به صفا الف اڪيلي....!!!“

”هل.....!!!! پوءِ ته وڏا لٽ ٿيا هوندا بابا. هيرون لڳيون هونديون، ٻُوندون پيون هونديون، ڪِنوڻ ڪلي هوندي، وَڏ ڦڙا وُٺا هوندا، ڌرتي ٻوڙان ٻوڙ ٿي هوندي....؟“

”نه يار. اهڙو ڪجهه ڪو نه ٿيو.“

”ڇو؟ باقي چندو وٺڻ آئي هئي ڇا؟“

”سمجهڻ جي ڪوشش ڪر يار.“ فراز چيو.

لے دیکھنا بس دیکھتے رہنا کاٹی بہت فراز

لوٹ آیا ہوں، دل میں لیکر دل کی بات"

”واهه ڙي مجنون پٽ.... ڏاڍي ٿو ٻڌائين پيو.“

”تون جيئن به سمجهين.... پاڻ سيريس آهيون بابا، شادي ڪرڻ ٿو چاهيان هُن سان.“

”پوءِ عشق مان فائدو؟“

”عشق جو معراج اِهوئي ته آهي.... هاڻي نڪر ٻاهر ته هلي ڪا صلاح ثبات ڪيون، مون کان صبر نٿو ٿئي. ڪٿي ڦلٽي نه پوان.....!“

”ٽَپ جهل ٻچا. اڃا ته عشق جو رڳو آسرو مليو اٿئي، ته اهي حال اٿئي. مون کي پڪو ٿئي، ته اڳيان هلي، ڪپڙا ڦاڙي، ڪٿي شهر ۾ شينا شينا ڪندو نه وتين!“

”سچ ٿو چوين يار. ائين ٿي به سگهي ٿو!“

”جي واقعي سيريس آهين، ته پوءِ پلا رشتو ڪٿي وڃونس؟“

”ڳالهه پلي، پر ويندو ڪير؟“

”پاڻ هلنداسين، ٻيو ڪير ويندو.“

”يار هن جو امريشپوريءَ جهڙو پروفيسر پيءُ، پاڻ کي ته چَخي ئي ڪو نه ڪندو! هن ڪم لاءِ ڪپن، ڊگهين ڏاڙهين وارا ڪرڀيل قسم جا پوڙها، جن کي ڏسي اڳيان به سمجهن ته اسان جا به ڪي وڏا ۽ وارث آهن، هرويرو ڇورا ڇنا ڪو نه آهيون.“

”ايڏو به پاڻ کي انڊر ايسٽيميٽ نه ڪر. شينا کي فون ڪري، داٻي سان چئي ڇڏ، ته سڀاڻي شام اسان

اچون پيا، گهر ۾ انتظار ڪري وٺ.“ اسٽيٽ فارورڊ ٿي ڏيکار....“

پروگرام مطابق، ٻئي سوٽ شينا جي گهر پهچي ويا. ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ پروفيسر صاحب پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيو.

”اڇا.... رشتو کڻي آيا آهيو مون وٽ....! عمر ڏٺي اٿوَ پنهنجي؟ حُليو ڏٺو اٿوَ پنهنجو؟ ڪنهن عزت واري ماڻهوءَ وٽ رشتو گهرڻ ائين وڃبو آهي.... هان؟“

”سر...سر، دراصل....“ سجاد وضاحت ڪرڻ چاهي، پر....

”خاموش! ڪانهي ضرورت وڌيڪ بَڪ ڪرڻ جي....“

”فضيلا....“

هوءَ تيزيءَ سان اندر آئي.

”هيءُ ڪهڙو تماشو لڳايو اٿوَ؟ ڪير آهن هي؟“

”سائين، هنن بابت مون رات اوهان کي ٻڌايو ته هو، ياد ڪريو. هيءُ رڳو اوهان جي مرضي معلوم ڪرڻ آيا آهن. اوهان رضامندي ڏيکاري، ته پوءِ هنن جا وڏا، باقاعدي رشتو کڻي اوهان وٽ ايندا.“

”ڪا ضرورت ڪانهي ڪنهن جي اچڻ جي، منع ڪري ڇڏ هنن کي.“

صورتحال کي سنڀالڻ جي ڪوشش ڪندي، بيگم فضيلا رازدلريءَ واري انداز ۾ چيو:

”سائين، هي نوجوان، پنهنجي شينا جي مرضيءَ سان آيا آهن، سمجهي وڃو نه.“

”شينا ڪير ٿيندي آهي مرضي هلائڻ واري؟ دماغ خراب ڪري ڇڏيو اٿئي ڇوڪريءَ جو. ڇڱي ڀلي گهر کي مذاق بنائي ڇڏيو اٿوَ....“ هُو اٿي اندر هليو ويو.

”معاف ڪجو پٽ. صاحب جو BP چڙهيل آهي. هارٽ جو به ٿورو پرابلم اٿس، هينئر هي ڪنهن جي به نه ٻڌندو. موڊ ڏسي، وري به مان ڪوشش ڪنديس ته راضي ٿي پوي.... هينئر اوهان ڀلي وڃو.“

”ٺيڪ آهي مس شينا کي ٻڌائي ڇڏجو، ته واعدي مطابق اسان آيا هئاسين.“ هُو ڪنڌ جُهڪائي نڪري ويا. شينا سڄي رات، پيءُ جي انهيءَ رويي تي ڪڙهندي رهي. صبح ساڻ شهزاد کي فون ڪري، گهر ۾ رهڻ جي تلقين ڪيائين ۽ پاڻ به تيار ٿي پهچي ويئي.

”آئي ايم ساري سر! بابا کي ائين ڪرڻ نه کپندو هو. جڏهن ته رات اميءَ مون کي خاطري ڪرائي هئي، ته هوءَ بابا کي راضي ڪري وٺندي.“

”پليز شينا، ڇڏيو اهي ڊرامي بازيون. گهر ۾ گهرائي، ذليل ڪرائڻ جو مقصد ڇا هو؟ شاديءَ لاءِ مون اوهان کي مجبور ته نه ڪيو هو. بلڪ اها ته اوهان جي پنهنجي خواهش هئي. شينا دنيا جي آخري ڇوڪري ته ڪانهي، جو ان کان سواءِ آءٌ ڪنوارو رهجي ويندس!“

”سر، توهان جذبات ۾ اچي منهنجي بي عزتي ڪري رهيا آهيو، ڇا توهان سمجهو ٿا، ته اِن ۾ به ڪا منهنجي چال هئي؟ فارگاڊ سيڪ سر مون کي ايئن ته نه ڪيرايو....“

”ته پوءِ هن ذلت کي ڪنهن جي کاتي ۾ شمار ڪيان؟ ڪنهن کي ذميوار سمجهان، ٻڌايو....؟“

جڏهن کان اوهان سان واسطو ٿيو آهي، بابا مون کي پاڻ کان ڪافي پري ڪري رکيو آهي، منهنجو ڪو به ڪم پسند نٿو اچيس. هاڻي اوهان ئي ٻڌايو ته مان ڇا ڪريان؟“

”اهو اوهان جو گهرو معاملو آهي آءٌ ان بحث ۾ پوڻ نٿو چاهيان، پر گهر وارن کي راضي ڪرڻ، ته اوهان جو ڪم هو نه؟ اعتبار ڪري اسان کي ذليل ٿيڻو هو، سو ٿياسين. اهي ڳالهيون، اتي ختم نه ٿينديون. اوڙي پاڙي ۾ به ڦهلبيون، اجا به رسوا ٿينداسين، اجا به خوار خراب ٿينداسين. شريف ماڻهوءَ وٽ ڦرڻ جهڙي شيءِ، هن جي عزت ئي ته آهي، سا به ڦرائي ويٺاسين، وڌيڪ اسان کان ڇا ٿيون چاهيو؟“

”پليز شهزاد، مون کي آزمائش ۾ نه وجهو قسم سان، مان جان ڏيندي به دير ڪانه ڪنديس ڀلي ڪجهه به ڪريو، مان اوهان سان گڏ آهيان حڪم ڪري ڏسو، پڇي هلون شائسته عالماڻي ۽ بلخ شير مهر وانگر، ٻڌايو....؟“

"شائسته عالمائيءَ جو نالو، احترام سان ورتو.

هوءَ هن دور جي سسئي ثابت ٿي آهي جيڪا پنهنجي پنهل خاطر، هن ڪوڙهيل سماج جي ريتن، رسمن، ٽاٽن، ڪورٽن، جرڳن ۽ فيصلن جي ڀٺيءَ ۾ سڙي پچي ڪُندن ٿي نڪتي، تڏهن مراد ماڻيائين. اڄ جي ڇوڪرين لاءِ هوءَ رول ماڊل ٿي پئي آهي."

"پاڻ به ان جي واٽ تي هلي، امر ٿي ويندا سين."

"امر ٿيڻ، ايڏو سَولو به ڪونهي، جو گهران نڪتل هر ڇوڪري ٿي وڃي. خوش قسمتيءَ سان، هُنن جو معاملو، خواتين جي هڪ اين.جي.او وسيلي، ملڪي سرحدن مان نڪري يورپ ۽ آمريڪا جي ميڊيا تائين پهتو هو. انڪري، دنيا جي ڪيترن ملڪن، انساني همدرديءَ جي بنياد تي، هنن کي پناهه ڏيڻ جي پيشڪش ڪئي هئي. هينئر هو "ناروي" ۾ معزز شهرين وانگر، ٻارن ٻچن سميت، پُر سڪون ۽ خوشحال زندگي گذاري رهيا آهن."

"ڪوشش ڪرڻ سان، اهڙي شهريت پاڻ کي به ملي سگهي ٿي، سر!"

"هڪڙي ڳالهه ته ٻڌايو، اوهان کي منهنجي ضرورت آهي، يا يورپ جي شهريت جي؟"

"سهڻا سائين، يورپ ۾ به، اوهان سان ئي ته رهنديس نه!"

"بهتر ٿيندو، ته پنهنجي ماءُ پيءُ کي، ڪنهن به طريقي سان راضي ڪري وٺو، پنهنجي لاءِ هيءُ ملڪ به يورپ کان گهٽ ناهي. رڳو عزت ۽ سڪون سان رهڻ ڏنو وڃي."

هوءَ هڪ نئون عزم ۽ نئون ناسڪ کڻي گهر پهتي، پنهنجي روزمره جو سڄو نظام بدلائي ڇڏيائين. کاڌ پيئڻ بند، ڳالهائڻ ٻولهائڻ بند، گهمڻ ڦرڻ بند.

ڏينهن رات ڪمري ۾ بند، گويا مرڻ گهڙيءَ تائين هر قسم جي هڙتال ڪري ويٺي.

"راڻي ڌيءَ، جو اڄ ضد تي چڙهي آهين. جو ٿي اسان کي پريشان ڪرين. اسان کي ڪٿي ڇڏ پاڻ پنهنجي حالت ڏس، ته ڇا مان، ڇا ٿي ويئي آهين!"

هوءَ خاموش رهي.

"ماءُ سان ڪجهه ته ڳالهاءِ مٺي، توڙ ڪٿي چُپ جي روزي کي...."

"اوهان اهوئي ٿا چاهيو نه، ته مان هن گهر ۾، نه هجان، نه اوهان کي تنگ ڪيان؟ ان جو بهترين ريتو اهوئي آهي، ته مان بک هڙتال ۾ ئي مري کپي ٿي وڃان، خودڪشيءَ جو الزام مون تي لڳي، اوهان جي جان به ڇٽي پوي...."

"خير گهر مٺي، ڪير ٿو ائين چاهي؟ خبر ناهي ڪٿان اهي منحوس خيال تنهنجي ذهن ۾ ٿا اچن، اسان ته سدائين دعائون ٿا گهرون ته شال عزت واري گهر ۾ هجين ۽ سکي ستابي هجين، ڪنهن سُڃي ۽ بيڪار ماڻهوءَ وٽ ڪهڙا سک ڏسندينءَ پٽ؟"

"سڄو آهي بيڪار آهي يا ٻي گهر آهي، پر مان پنهنجي زندگي ان سان گذارڻ ٿي چاهيان، ته اوهان کي ڪهڙو اعتراض آهي؟"

"پٽ خبر ناهي ڪهڙو جادو ڪيو آهي، ان منحوس توتي، جو صفا چري ٿي پئي آهين. اسين ته حيران آهيون! اچي صاحب ته اڄ هن سان ڳلي ڳالهائينديس. تيسين تون ڪجهه کائي ته وٺ. هي صوف ۽ ڪيلا ائين. جوس جا پئڪٽ ائين. ڀلا چانهه ناهي ڏيانءِ، سني ڪير پتيءَ واري؟"

"منهنجي روزي کي وچ ۾ ٽوڙڻ جي ڪوشش نه ڪر امي پليز.... مون مقصد ماڻڻ تائين، کاڌ پيئڻ پاڻ تي حرام ڪري رکيو آهي. گهڙي گهڙي تنگ نه ڪر مون کي."

رات واري مانيءَ تي، فضيلت بيگم، لڙڪن ۽ سڏڪن سان، مڙس اڳيان ڌيءُ جو قصو بيان ڪيو. هٿ جوڙي، ايلاز منٿ به ڪيائين، پر پيءُ تي بظاهر ڪو اثر نه ٿيو. هن پنهنجي انڪار جي جواز ۾، دليلن جا دريا وهائي ڇڏيا. ماءُ به مست درياءَ اڳيان، ممتا جا مضبوط بند ٻڌي ويٺي. آخرڪار پيءُ کي لاڏلي ڌيءُ خاطر دل تي رکي، پنهنجي موقف ۾، لچڪ پيدا ڪرڻي پئي. چند معمولي شرطن تي نيٺ هُو راضي ٿي پيو.

1- شاديءَ لاءِ ڪا بہ روايتي خوشي ڪانہ ملهائبي، جڃ ڪانہ ايندي.

2- گهوٽ سان گڏ، نڪاح لاءِ فقط مولوي ۽ ٽي شاهد ايندا.

3- نڪاح، رات يارهين ڪان پوءِ لوڊشيڊنگ دوران ٿيندو، ڪا بہ روشني نہ ٿيندي."

فضيلت بيگم، شرط قبول ڪري، فوراً ڏيءُ کي خوشخبري پهچائي. شهزاد کي بہ فون تي اطلاع ڏنو ويو.

مقرر وقت تي گهوٽ پنهنجن سائين سميت پهچي ويو. ڪين خاموشيءَ سان ڊرائينگ روم ۾ ويهاريو ويو. ماءُ پاڪر جو سهارو ڏيئي، شينا کي وٺي آئي. ميڻ بتيءَ جي مڌم روشنيءَ ۾، هن جي حالت ڏسي سڀ حيران ٿي ويا. يرقان جي مريض جهڙو پيلو، نيل چهرو، ڏرا ڏنل اکيون، هڏڀانيون نڪتل، ڏڪندڙ، ضعيف جسم، گلاب جي گل جيان ٻهڪندڙ ڇوڪري، ٻن ڏينهن ۾ ڇا مان ڇا ٿي وئي، پر سندس حالت تي ڳالهائڻ جي ڪنهن کي همت ئي ڪانہ ٿي. هر شخص، پنهنجو ڏک اندر ۾ سانڍي، خاموش رهيو.... نڪاح نامي جي سڀ خانہ پُري، ٽرين ڪان صحيحون ورتيون ويون. شينا بہ ڏڪندڙ هٿن سان صحيحون ڪري آڱوٺا هنيا. سجاد مٺائيءَ جو پئڪٽ کڻي آٿيو، تہ پروفيسر منع ڪري ڇڏيس:

"رهڻ ڏي نوجوان، پنهنجي گهر وڃي اهو ڪم ڪجو."

"سر هيءُ تہ رسم آهي."

"پر هيءُ ڪا رسمي شادي تہ ڪانهي!"

بحث جي گنجائش ڪانہ هئي، انڪري سڀ خاموش رهيا.

"فضيلا بيگم، ڪم لٿو، تہ هنن کي روانو ڪر." هن رُکي انداز ۾ چيو.

سائين نياڻيءَ جا وارث اوهان آهيو، دعائون ڏيئي گهر مان رخصت ڪيوس، سنوڻ آهي" هُو ڪجهه ڳالهائي، ان ڪان اڳ، شينا سندس پيرن ۾ ڪِري پيئي.

"بابا جاني، مون کي معاف ڪريو، مون نادانيءَ ۾ انگل ارڏايون ڪري اوهان جي دل ڏکائي آهي. رخصتيءَ ويل ڇڙ، تہ اوهان مون کي معاف ڪيو آهي، تہ مون کي سڪون ملي ويندو." هن ڳالهائڻ جي خواهش ڪئي، پر دل ٻرجي آيس، ڪجهه چئي نہ سگهيو.

"ڇڙ بابا جاني،... ڇڙ، تہ اوهان مون کي معاف ڪيو آهي..."

"پٽ، تون مون کي.... سِر ساهہ ڪان بہ پياري آهين ننڍي هوندي کان ئي ماءُ ڪان وڌ.... مان تنهنجو خيال رکندو هئس.... ڪتمنا ۽ ٽافيون ڇپاڙي ڇُورو ڪري تنهنجي وات ۾ ڏيندو هئس... تہ متان تنهنجي ڪچڙن ڏندن کي ڪا تڪليف نہ پهچي...."

هُو لُڙڪ روڪي نہ سگهيو. آواز گلي ۾ رَهڙجي ويس. منهن تي پگهر جا ڦڙا اُڀري آيس. هٿ ڏڪڻ لڳس. فضيلت بيگم، ڪلهي تي هٿ رکي ڪيس آٿت ڏنو:

"ٽينشن نہ وٺو سائين، آرام آرام سان ڳالهايو." هوءَ پاڻ بہ ڏک ۾ پريل هئي.

"مون چاهيو هو، تہ تنهنجي تربيت.... اهڙي ڪيان.... جو تون ڪنهن منزل تي پهچي سگهين... پر افسوس.... ائين نہ ٿي سگهيو.... مون ڪان تربيت ۾ شايد ڪا ڪوتاهي رهجي وئي.... اڄ تہ تو اڳيان پويان سڀ ٿورا لاهي ڇڏيا پٽ.... اڄ کان تون اسان لاءِ... اسين تنهنجي لاءِ... مري چڪا آهيون....!!! وري ڪڏهن بہ... هڪ ٻئي جو منهن...."

هن جي ڳالهہ اڌ ۾ رهجي وئي. سيني تي هٿ رکي، ڪرسيءَ تي ڍرڪي پيو تہ سندس ساهہ جو پکيڙو اڏامي ويو.......!!!

شينا ۽ فضيلت بيگم رڙ ڪري مٿس ڪري پيون. مهمان جو ڪيس ڦري بيٺا. مولوي صاحب نبض چيڪ ڪري، "إنالله" پڙهي، تہ ماحول تي جڻ وڄ ڪڙڪي پيئي....... شينا ۽ سندس ماءُ جا ماتمي رانيلا اُڀ ڏاريندا رهيا......!!! سڄي ڪالوني اچي ڪٺي ٿي....

رسول ميمڻ

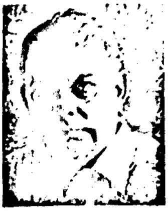

نِدا

اهو ڪمرو هڪ پُراسرار حقيقت هو.

ڪمرو ڇا هو؟ روحن جو پڃرو هو. مٿي ڄارا لڳل هئا، جن ۾ ڪوريئڙا مئل هئا ۽ ڪين پتنگ ڪٺا رهيا هئا. ٻئي پاسي ڀت کي ٽيڪ ڏئي الماري ائين بيٺل هئي، جيئن ڪو خاموشي ۽ افسوس مان ڪلائيءَ تي هٿ رکي ان پلنگ کي ڏسندو هجي جنهن تي ڪڏهن اسڪول ماستر نورالامين نوروز پنهنجيءَ زال سان سُتل هوندو هو. ڀت ۾ بلب پرسان گهڙيال بہ ساڳيو هو، جنهن جو پينڊيوليم ڍلي سلوار جي اڳٽ جيان پئي لوڏيو، ۽ گهڙيال هيٺان ماستر نورالامين نوروز جو فوٽو، جيڪو پتل جي مضبوط فريم ۾ ڪوڪن سان ائين لڳل هو، جيئن ڀت جي پلستر سان ملي هڪ ٿي ويو هجي. ماستر نورالامين نوروز جو رنگن کان عاري اڇو ڪارو فوٽو ائين ڏسبو هو، جيئن واقعي ٿي اهو ڪنهن مئل ماڻهوءَ جو هجي. اڇي پڳ ۽ ڪاري ڪوٽ وچ ۾ ڦاٽل منهن ڪبوتر جي آکيري جيان هو، جنهن ۾ بہ اڇا آنا ۽ چڳل ڪنڌ لڙڪي رهيا هئا.

پيءُ جي وفات کان پوءِ سندس پٽ نواب الدين نوروز ماءُ جي فوٽوءَ کي ڳولهڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي، جيڪو سائيز ۾ لڳ ڀڳ هن جي پيءُ جي فوٽوءَ جيترو هو، سندس پيءُ اهو فوٽو ڪٿي لڪائي رکيو هو، ڇو جو ان جي نظر جڏهن فوٽوءَ تي پوندي هئي ته صدمي کان سندس آهہ نڪري ويندي هئي. ان ۾ ڪو شڪ نه هو ته هن جي ماءُ ان وقت دنيا ۾ موجود سڀني عورتن کان حسين هئي، ڇو جو اهڙي گواهي نواب الدين نوروز جون اکيون ڏئي رهيون هيون، جيڪو تڏهن ڇهن سالن جو مس هو ۽ اِها اهڙي عمر هوندي آهي، جنهن ۾ ماءُ جهڙي هستي دنيا ۾ ٻي ڪا موجود نظر نه ايندي آهي.

نواب الدين نوروز جي بدقسمتي هئي، جو هن ننڍپڻ ۾ ماءُ کي دهشت گردن هٿان مرندي ڏٺو. مارڻ کان اڳ انهن جڏهن ماءُ سان زبردستي ڪئي ته پيءُ ڪين التجا ڪئي. ”اهڙي عمل کان اڳ مون تي رحم کائي، گولي هڻي ڇڏيو.“ پر دهشتگردن هن تي رحم نه کاڌو ۽ گولي نه هڻئي، پيءُ جيئري مري ويو. اهي ڪراچيءَ جا بدترين نسلي فساد هئا جن کان کارادر اهو آغا خاني گهراڻو متاثر ٿيو. انهن فسادن ۾ نورالامين نوروز جي ڇهن سالن جي ڌيءَ ’ندا‘ وڃائجي وئي. زال جي ڏکدائڪ موت ۽ معصوم ڌيءَ جي وڇوڙي کانپوءِ نورالامين نوروز بہ گهڻو وقت رهي نه سگهيو. هڪ ڏينهن گهر کان نڪتو، رات تائين واپس نه آيو. ٻيو ڏينهن ٿيو ۽ وري ٽيون ڏينهن، نيٺ چوٿين ڏينهن هن جو لاش آيو، سندس منهن مڇيون کائي ويون هيون ۽ چمڙيءَ هيٺان مڇين جهڙا نفرت جا ڪنڊا ظاهر ٿي رهيا هئا. چچريل چهري ڪري ڪيس پاتل واچ مان سڃاتو ويو، جنهن جا ڪانٽا هلي رهيا هئا.

اها واچ هاڻي نواب الدين نوروز جو سڀ کان وڏو سرمايو هئي جيڪا الماريءَ جي خاني ۾ هڪ ننڍڙي پيٽيءَ اندر سرد لاش جيان رکيل هئي ۽ جڏهن نواب الدين نوروز پيٽي کولي ان کي هٿ ۾ کڻندو هو ته آٽوميٽڪ واچ جون سُيون هن جي دل ۾ موجود نفرت ۽ بدلي جي باهہ جيان ڀڙڪي ائين ٻوڙڻ لڳنديون هيون، جيئن جسم جو رت، جنهن ۾ سڀ نفرتون، اذيتون، ۽ اَلمناڪيون ڪنهن ٻوڏ ۾ لڙهنديون، رڙيون ڪنديون، پاڙائينديون وينديون هجن.

نواب الدين نوروز جڏهن ڌڪا کائي جوان ٿيو ته هن ڌڪا ڏيڻ شروع ڪيا. سڀ کان پهريون

ڏڪو پاڻ کي ڏنو، جنهن ۾ هن جو ضمير هيٺ ڪِري روڊ تي هلندڙ ٽرالر جي ڦيٿي هيٺان چيڀاٽجي مري ويو. هن ٻيو ڌڪو اهڙي عورت کي ڏنو، جيڪا ان ساڳي پلنگ تي ڪِري جنهن تي ڪڏهن هن جي ماءُ سان ڏاڍائي ڪئي وئي هئي.

گهر جي ان واحد ڪمري ۾ هاڻي ڪوبہ نہ هو سواءِ خاموشي ۽ اوندهہ جي، جنهن ۾ نواب الدين نوروز جون سِسڪيون اُڀرنديون هيون. هن جون آهون ائين اُڀرنديون هيون جيئن سانوڻ جو سج، جنهن ۾ صرف سوجهري جو احساس هوندو آهي ۽ سج پاڻ ڪڪرن پويان لڪيل هوندو آهي. هن جي سڏڪن ۾ مينهَن ڪٽڻ جو آواز سمايل هو ۽ هن جو انتقام اهڙي وچ جنهن پويان ڏک گجگوڙ ڪندو آهي. پلنگ سامهون لڳل سندس پيءُ جي فوٽوءَ ۾ ڪڏهن ڪا جنبش پيدا نہ ٿي. ان ڪمري جي ڇت کي لڳل چارو نواب الدين نوروز جي ذهن مان نڪتل تاندورا هئا، جن ۾ يادن جا ڪوريئڙا وچڙي وقت جو ڪاڄ ٿي ويا. هُو فلٽر وارو سگريٽ پي سوچي نہ سگهندو هو. جڏهن فلٽر پچندو هو تہ پوءِ سوچڻ جي قابل ٿيندو هو.

هڪ ڏينهن هن آندل اوٺويهن سالن جي عورت جي ويجهو اچڻ جي ڪوشش ڪئي تہ سندس حيرت جي ڪا حد نہ رهي. هن جا جذبا سرد ٿي ويا. ان جو سبب سندس پلنگ سامهون لڳل پيءُ جو فوٽو هو. هن جڏهن عورت کي ڇُهڻ جي ڪوشش ڪئي، ڪيس لڳو پويان ڪنهن آواز ڏنو هجي. هن ڏٺو سامهون لڳل پيءُ جي فوٽوءَ ۾ جنبش ٿي. هن محسوس ڪيو سندس پيءُ جڻ فوٽوءَ ۾ جيئرو ٿي پيو هجي. اهو پهريون دفعو هو جو هن سامهون اهڙو لقاءُ رونما ٿي رهيو هو. هن کي فوٽوءَ مان پيءُ جون اکيون گهوريندي نظر آيون. انهن ۾ ناراضگيءَ جو اظهار هو. ۽ ڪيس محسوس ٿيو فوٽوءَ جو فريم لڏي ويو هجي. جڏهن تہ اهو فريم پٽ ۾ تمام مضبوطيءَ سان لڳل هو. هن کي لڳو ڪمري ۾ ڪو روئندو هجي. هُو اٿيو ۽ غور سان ڏنائين ڪيس محسوس ٿيو جڻ فوٽوءَ جي اکين مان ڳوڙها وهندا هجن. فوٽوءَ ۾ پيءُ جي اکين کي ڇُهي ڏٺائين، هن جون اکيون آليون ٿي ويون. ڪيس حيرت ورائي وئي تہ اهو ڪيئن ممڪن آهي تہ پراڻي فوٽوءَ مان تازا ڳوڙها وهندا هجن.

هُو واپس پلنگ تي موٽيو ۽ هن ڏٺو عورت جا ڳل وڌيڪ روشن هئا. اهي ڳوڙهن جي پاڻياٺ ۾ چمڪي رهيا هئا. هن سوچيو تماشام آهي. شفق جي روشنيءَ ۾ ماڪ پنهنجو اثر ڏيکاري رهي آهي. سمنڊ ويجهو آهي. هر شيء اندر گهر سمائجي ان کي آلو ڪري ڇڏيو آهي. نواب الدين نوروز پنهنجن جنسي جذبن کي گڏ ڪري عورت جي ويجهو آيو تہ ڪيس احساس ٿيو تہ پويان هن جي پيءُ جون اکيون ڪيس ڏسي رهيون آهن.

هُو پٽ ۾ لڳل فريم ويجهو آيو ۽ پنهنجن هٿن سان فريم کي پٽڻ شروع ڪيائين. فريم مضبوطيءَ سان لڳل هو ۽ پٽ جي پلاسٽر ۾ جميل هو. هُو وحشي ٿي پيو ۽ سوچيائين فريم پٽي ان کي اونڌو ڪري ڇڏي، جيئن پيءُ جي نظر هن تي نہ پوي. نيٺ هن فريم کي لوڏي ڪوڪن سوڌو ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. ان کي اونڌو ڪري ڏٺائين تہ هن ڪان ذري گهٽ رڙ نڪري وئي. پويان هن جي ماءُ جو فوٽو هو، جيڪو سندس پيءُ اتي لڪائي ڇڏيو هو. ماءُ جو فوٽو ڏسي سندس اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيا. مُڙي پلنگ تي ويٺل عورت جي معصوم منهن کي ڏٺائين. ان جي شڪل هوبهو هن جي ماءُ جهڙي هئي. فوٽوءَ ۾ ان جي ماءُ جو چهرو اهڙو ئي خوبصورت ۽ جوان هو جهڙو ان پلنگ تي ويٺل عورت جو. هُو وڌيڪ ڏسي نہ سگهيو. پٽ ۾ فريم جو، پيءُ وارو پاسو ٽنگي واپس مڙيو تہ ڪيس پيءُ جي نظرن کان خوف محسوس ٿيو. ڏڪندو پلنگ تي آيو ۽ اتي ويٺل عورت پويان لڪي ائين ڳوڙها ڳاڙڻ لڳو، جيئن ڪڏهن شرم کان ماءُ پويان لڪندو هو.

ابراهيم ڪرل

خوابَ_ اکيون

گل لاله جي اکين تان ڊاڪٽر جڏهن آهستي آهستي پٽي لاهي رهيو هو، ته سامهون سندس ڪراڙو پيءُ علم الدين بيٺو هو، جنهن جي هٿن تي مُرُ چڙهيل هئي، اکين جي هيٺيان پيل گهنج، اڌ صديءَ جي اهنجن کي ائين پڌري نروار ڪيو، جيئن ايڪسري ۾ ٽٽل پيل هڏيون بيڪ لائيٽ پوڻ سبب ظاهر ٿي پونديون آهن. سندس اکين ۾ چمڪ هئي، هُو پُر اميد هو، ته هاڻي سندس اڪيلي ڌيءَ هن خوبصورت دنيا کي ڏسي سگهندي، سندس هڪ اهڙي خواب ساپيان پئي ماڻي، جنهن کي هُو مسلسل 20 سالن کان ڏسندو پئي آيو، پر وٽس ايترو ڌنُ ڪونه هو جو ڌيءَ جي اکين ۾ روشني آڻي سگهي. هن وَسَ ته ڏاڍا ڪيا هئا، اسپتالن جا چڪر ڪاٽيا هئا، ڊاڪٽر جي پيرين پيو هو. پارليامينٽ جي ڀاهران مختلف سرنديءَ وارن وزيرن، ايم.اين.ايز اڳيان پنهنجو حال رکيو هو، پر سندس غريبيءَ تي ڪنهن کي به ڪهل ڪونه آئي هئي. هن مسلسل ڏهه سال ڪمند جي ڳنن مٿان چلهون لاهي فٽ پاٿ تي مشين هٿي ڪمند جو رس ڪپايو هو ۽ ڪپائي رهيو هو، پر صرف پيٽ جي دوزخ کي ڀرڻ لاءِ ٻن ويلن جي ماني ئي سندس نصيب ۾ لکجي سگهي هئي.

اسلام آباد جي ڀاهران سندس ابي ڏاڏي جي ٿوري زمين هئي، جنهن تي به سندس وڏي ڀاءُ گل محمد پنهنجو حق ظاهر ڪري ڪاغذن تي آڱوٺا هڻايا هئا، ته پيءُ جي پڇاڙڪن ڏينهن ۾ گل محمد ئي سندس علاج ڪرايو هو. علم الدين زال کي وٺي شهر ۾ هڪ ڪارخانيدار جي ڪارخاني جو چوڪيدار ٿي سندس ئي عطا ڪيل سرونٽ ڪواٽر ۾ اچي رهيو هو. گل بيبي پاڙيوارن بنگلن ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو ۽ هن ڪارخاني جي چوڪيداري شروع ڪئي هئي. ڪجهه مهينن کان پوءِ سندن گهر ۾ گل لاله جو جنم ٿيو هو، گل لاله جو چهرو ڏسي مٿس اهو نالو رکيو هئائين. پر افسوس جو ان سهڻي گل کي اکين جي ديد ڪونه ملي هئي. سندس وڏو ڀاءُ گل محمد جڏهن گهر واريءَ سميت وٽس آيو هو ته گل لاله جو چهرو ڏسي کيس چيو هئائين ته گل لاله منهنجي گهر جو روشن چراغ بڻجي، پوءِ جڏهن کيس سڌ پئي هئي ته گل لاله اکين جي نور کان محروم آهي، ته هن پنهنجا پير جهلي جڏيا هئا ۽ ڇهه ماهي ڀاءُ سان ڪارخاني ۾ ملي ويندو هو پر گهر جو در نه ڏٺو هئائين. گل محمد کي هڪ پٽ خان بابا هو، جنهن تي هن پنهنجي ڏاڏي جو نالو رکيو هو.

اڄ جڏهن گل لاله جي اکين تان ڊاڪٽر اڪبر پٽي لاهي رهيو هو ته سندس پيءُ علم الدين سامهون بيٺل هو، نه گل محمد هو، نه خان بابا هو، نه سندس چاچي هئي ۽ نه ئي سندس ماءُ هئي.

گل بيبي ڪينسر جي مرض ۾ مبتلا ٿي چار سال اڳ فوت ٿي وئي هئي. پنهنجي آخري ڏينهن ۾ شوڪت خانم اسپتال جي وارڊ ۾ هن گل محمد کي گهرايو هو ۽ گل لاله جو هٿ وٺي سندس هٿ ۾ ڏيندي چيو هو ته ”ادا مان پنهنجي گهر جو هيءُ سهڻو گل تنهنجي حوالي ڪيان ٿي، اميد اٿم ته توهان هن کي اڪيلو نه ڇڏيندؤ. گل محمد هٿ ڇڏائڻ جي ڪئي هئي پر ڏيندڙ هٿ ان وقت بي ستو ٿي سيني تي ڪري پيو هو ۽ ٿئي هٿ هڪٻئي کان جدا ٿي ويا هئا.

گل بيبي دفن ٿي وئي ۽ اها ڳالهه به دلين ۾ دفن ٿي وئي.

ڊاڪٽر اڪبر، گل لاله جي اکين تي ٻڌل پٽيءَ

جو آخري وکر کوليو ۽ هڪ ڦوٽو ڪڍي سندس سامهون بيٺو "گل لالہ اکيون کول."

گل لالہ اکيون کوليون تہ مُرڪي پئي "بابا مان ڏسي سگهان ٿي." پيءُ وڏي ڪيس ڀاڪر ۾ ڀريو.

"پر هي ڪير آهي؟" گل لالہ ڊاڪٽر اڪبر جي هٿن ۾ جهليل ڦوٽوءَ ڏانهن اشارو ڪندي پڇيو.

"هي اهو شخص آهي، جنهن جون اکيون توهان کي مليون آهن." ڊاڪٽر اڪبر جواب ڏنو. مُرڪندڙ چهرو اکين جي مٿان اڇو چشمو پهريل جڻ ڪيس مبارڪ ڏيندو هجي.

"واهہ تہ هي اکيون مون کي مليون آهن، مان انهن ئي اکين سان ڪيس ڏسي رهي آهيان." گل لالہ جو چهرو سرخ ٿي ويو.

علم الدين جي اکين ۾ پاڻي ڀرجي ٿو اچي.

گل لالہ، ڊاڪٽر کان تصوير وٺي سيني سان لڳائي ٿي ڇڏي.

"ڪاش امي زندهہ هجي ها ۽ منهنجون اکيون ڏسي سگهي ها ۽ مان اميءَ جي خوشيءَ کي هنن اکين سان ڏسي سگهان هان."

ڊاڪٽر اڪبر وڏي وڃي دريءَ جو پردو هٽائي ڇڏيو، جنهن جي ساوڻ شيشن مان سامهون پيد تي، گلن جون ڪونڊيون پيل هيون، جن ۾ ڳاڙها، نيرا ۽ پيلا گل لڳل هئا، جن تي پوپٽ لامارا ڏئي رهيا هئا.

گل لالہ اهڙو منظر ڏسي سيني تي پيل ڦوٽوءَ کي چمي ڏني ۽ تتو ساهہ ڀريو. "مون کي ائين ٿو لڳي تہ مون اهي منظر اڳ بہ ڏٺا آهن."

"هي ڪير آهي ڊاڪٽر صاحب؟"

"هي سنڌ جو شاعر هو، وڏي ڳالهہ تہ هي ڊاڪٽر بہ هو، فطرت سان ڪيس پيار هو، گل، ٻار ۽ پوپٽ ڪيس وڻندا هئا. حسن ۽ فطرت جي عڪاسي ڪندڙ هي شاعر سنڌ ۾ "ورڊس ورٿ" جي لقب سان سڃاتو ويندو هو."

"هاڻي ڪٿي آهي؟ منهنجو پڇڻ جو مطلب، تہ سندس تدفين ڪٿي ٿي؟ ڇا هي اکيون سنڌ مان هت آيون؟" گل لالہ پنهنجو موقف چٽو نہ رکي سگهي، هوءَ گهبرائجي وئي......

"مون کي بہ ائين ئي لڳي ٿو تہ هو پنهنجون اکيون عطيو ڪرڻ اسلام آباد آيو هو ڇو تہ هو هتان جو مستقل رهاڪو ڪونہ هو، سندس پٽ قائداعظم يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچر ڏيندو رهيو آهي، جيڪو لاهور ۾ بہ ليڪچر ڏئي ٿو ۽ هو ٻاهرئين ملڪ مان اعليٰ تعليم حاصل ڪري آيو آهي، ڪيس هڪڙو ئي پٽ آهي، جنهن سان هن زندگيءَ جون آخري گهڙيون گڏ گذارڻ ٿي چاهيون، جن گهڙين لاءِ هن کي پنهنجي سنڌ ڇڏڻي پئي. سندس روح جو رشتو سنڌ سان جڙيل هو، جنهن کان چڱو تہ سندس ساهہ جو سڳو ٽٽي پيو."

گل لالہ جي انهن اکين ۾ لڙڪ تري آيا جيڪي شاعر جون اکيون هيون، احساس گل لالہ جا هئا ۽ اکيون شاعر جون. هن اکيون بند ڪيون تہ سندس ذهن جي اسڪرين تي ڪجين جا وڻ، گيڙو رتا لباس، جن جي هٿن ۾ طنبورو، چپڙيون هيون ۽ هو ڪاشيءَ جي سرن سان سينگاريل قبن واري درگاهہ آڏو رقص ڪري رهيا هئا.

سندس ڪنن ۾ الستي آواز گونجڻ لڳا "ڳليان پريم نگرديان حضرت عشق ڳهاير جوڳي رمزالاير".

ڪيس لڳو جڻ اهي ٻول هن ڪيترائي ڀيرا ٻڌا آهن، انهن صوفي سنگ جي فقيرن کي ور ور ٻڌو آهي.

گل لالہ اکيون کوليون "بابا سنڌ ڪٿي آهي؟"

علم الدين سندس مٿي تي هٿ رکيو "سنڌ هتي ئي آهي، تنهنجي دل ۽ دماغ ۾ آهي." ڊاڪٽر مرڪ ڏئي مڙيو تہ گل لالہ ڪيس سڏ ڪيو "ڊاڪٽر صاحب مون کي معلومات کپي، ان ماڻهوءَ جي باري ۾، جنهن جون اکيون منهنجي اونداهين جيون کي روشن ڪري ويون آهن."

ها هو هتي ئي دفن ٿيل آهي، شايد هو پنهنجي اکين جي ڪري ئي هت رهي پيو هجي."

"سچ ڊاڪٽر، هو هتي آهي!" گلا لالہ جي رخ تي حيرانيءَ جا تاثر ڦهلجي ويا.

"ها هو هتي اسلام آباد ۾ دفن ٿيل آهي." ڊاڪٽر مُرڪي وارڊ مان نڪري ويو.

"بابا مون کي ان جي قبر تي وڃڻو آهي ۽ ڏيئا

روشن ڪرڻا آهن.“ گل لالہ نمائين اکين سان پيءُ ڏي ڏسندي چيو.

”ها چو نہ، مان جاچ ڪري توکي ٻڌايان ٿو.“

اها جمع جي رات هئي، قبرستان ۾ اگربتين ۽ گلن جي پتين جي خوشبوءِ ڦهليل هئي. گلا لالہ کي بدن تي اجرڪ اوڍيل هو جيڪو هن اسلام آباد جي هينڊي ڪرافٽس شاپ تان خريد ڪري خاص موقعي لاءِ رکي ڇڏيو هو. هن جڏهن اهو اجرڪ اوڍيو تہ لاک جي خوشبوءِ پوري بدن ۾ سمائجندي محسوس ڪيائين، نيري رنگ جي تہ مٿان ڳاڙهين چوڪڙين ۾ اڇي رنگ جون ڦلڙيون سندس اکين کي ٺڏاڻ بخشي رهيون هيون. هن شاعر جي قبر مٿان گلاب جون پنکڙيون وڌيون، ڏيئا ٻاريا، ۽ مٿن کان ٻيهي دعا لاءِ هٿ اپا ڪيا تہ سندس ذهن ۾ اڻچاتو آواز گونجڻ لڳو ”آءُ اسان وٽ ويهہ گهڙي پل ويهہ الا او منهنجا سائين ويهہ...“

گل لالہ دعا گهرندي گوڏن ڀر ويهي رهي، کيس محسوس ٿيو تہ پيرن جي ترين کي نرم ڇهاءُ جو لمس کيس عجيب اطمينان بخشي رهيو آهي. گورکن جي لٽ پٽرن تي لڳندي آواز کي ويجهو ڪٿي آئي.

”ڌيءُ رات ٿي رهي آهي. تون ڪير آهين؟“ هي ڦبو تہ هڪ پرديسيءُ جو آهي. هن نگاهہ ڪٿي گورکن کي ڏنو ”مان بہ ان ديس جيَ ڏياٽي آهيان، هي ڏسين نٿو منهنجي تن تي چا اوڍيل آهي.“

گورکن هٿ ۾ جهليل ٽارچ کي سڌو ڪيو تہ اجرڪ جون اڇيون ڦلڙيون جرڪي پيون. گورکن گل لالہ جي مٿي تي هٿ رکيو. ”ڌيءُ اويلو وقت آهي، ان ڪري پڇيم.“

”پنهنجا اويلي وقت ۾ ئي تہ ڳڌ هوندا آهن.“ گل لالہ کان جڻ بيخياليءَ ۾ جملو نڪري ويو ۽ هوءَ گهبرائجي وئي. ٻيا جملا نڙيءَ ۾ اٽڪي پيا. من اڳر تي پري کان ٻڌندڙ آواز ويجهو ٿيندو ويو. ”سدائين اٿين ڪين گهبرائبو آ، ڪُليءَ دل سان ڪڏهن تہ ڳالهائبو آ!!“ ۽ پوءِ گل لالہ گورکن سان ڳالهائيندي قبرستان جي گيٽ تائين پهچي وئي. هن گورکن ڏانهن ڏٺو جيڪو چوڏاري ٽارچ ڦيرائي هزارن قبرن مٿان روشني هاريندو رهيو. هن ڏٺو قبرستان ۾ ٻہ ڏيئا شاعر جي آخري آرامگاهہ مٿان ٻري رهيا هئا.

”اِهي ٻئي منهنجا نيڻ ٿئي چاچا، جيڪي ٻري رهيا آهن. ان قبر تي ڪڏهن بہ اوندهہ ڪونہ ٿيندي!!“

گورکن چتائي ڏٺو تہ گلا لالہ جا نيڻ ٻري رهيا هئا.

***

خان بابا هاڻي وڏو ٿي ويو هو ۽ ياري، دوستيءَ ۾ ايترو اڳتي نڪري ويو هو جو راتين جون راتيون گهر کان ٻاهر رهڻ لڳو هو. ڪڏهن ڪڏهن ون ٽوفائيو موٽر سائيڪل تي ڪوهہ مري جي پهاڙن تائين نڪري ويندو هو. ون ويلنگ سندس شوق هو. ان شوق کيس ڪيترائي پيرا چالان بہ ڪرائي وڌو هو. گل محمد کي هميشہ اها ڳڻتي ورائي ويندي هئي، تہ خان بابا جا اهي شوق، ڪنهن ڏينهن کيس ڪنهن وڏي ميصبت ۾ نہ وجهي ڇڏين، جنهن جو ذڪر هن پنهنجي گهر واريءَ گل زرين سان بہ ڪيو هو، پر ماءُ جي ممتا ۽ اڪيلي پٽ جي خوشين ۾ هن زهر پرڻ نٿي چاهيو. گل زرين جي جسم ۾ زهر تہ ان ڏينهن ٿي ڦهلجڻ شروع ڪيو هو جڏهن اسپتال مان ٽيسٽ ڪرائڻ دوران کيس ڪاري ڪامڻ هجڻ جي تصديق ٿي ملي هئي. سندس جيرو مڪمل ختم ٿي چڪو هو. حياتيءَ جي انهن گهڙين ۾ هن پٽ جي خوشي ڏسڻ چاهي تہ رنوپيرن تي رکي هن گل محمد کي پنهنجي ڀاءُ علم الدين ڏانهن رشتي گهرڻ لاءِ وڃڻ جو زور پريو.

علم الدين ڪنڌ هيٺ ڪري ويهي رهيو. کيس اهي پل ياد اچڻ لڳا جڏهن گل بيبي ڪينسر جي اسپتال ۾ موت ۽ حياتيءَ جي جنگ وڙهي رهي هئي. گل بيبي، گل لالہ جو هٿ پڪڙي سندس هٿ ۾ ڏنو هو ۽ پارت ڪئي هئي پر هن سواءِ مايوسيءَ جي سندس جهول ۾ ڪجهہ بہ نہ وڌو هو. هاڻي هو ڪهڙو منهن ڪٿي علم الدين جي سامهون وڃي ها ۽ نڪرايل رشتي کي پنهنجي ڪرڻ جي ڳالهہ ڪري ها!

اهو ضروري بہ ٿي پيو هو تہ اڙيل گهوڙي کي لغام ڏيڻ لاءِ سندس اڳياڙيون پڇاڙيون ٻڌڻ هڪ شهہ گهوڙي سوار لاءِ لازمي بڻجي پوندو آهي، سو دل

تي پٿر رکي اکين ۾ آس جا ڏيئا ٻاري هو ڀاءُ جي در تي هليو ويو. اها مارچ جي 29 تاريخ هئي، بهار جي ڀوڳ جواني رستن ۽ باغيچن ۾ هر طرف گل ٽڙيل هئا. گل لالہ حسبِ معمول شام ٽيندي ئي قبرستان هلي ويندي هئي ۽ ڏيئا ٻاري شاعر جي قبر تي گلن جون پتيون هاري ايندي هئي.

گل محمد جڏهن ڀاءُ جي در تي پهتو تہ بيهي رهيو. هو فيصلو نٿي ڪري سگهيو تہ جنهن گهر جو در هن پاڻ بند ڪيو هو، اهو ڀيهر ڪهڙي منهن سان کولي اندر داخل ٿئي ها! ڪمند جي ڳرين تان سڪن پنن جي لهڻ جو آواز سندس ڪنن ۾ ٻرڻ لڳو. ڪيس لڳو اهي سُڪل ڪلون ڄڻ سندس جسم تان لهي رهيون آهن.

الائي ڪيئن علم الدين ڪيس جهاڙي ورتو، ادا در کليل آهي، تون ٻاهر ڇو بيهي رهيو آهين، هلي آءُ مون پنهنجو در کليل رکيو آهي.

گل محمد جي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو ۽ هو ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهيو. علم الدين اچي هٿ سندس ڪلهي تي رکيو. پائر ڪوڙن جون ٻانهيون ٽيندا آهن. منهنجي گهر جون چار ئي پتيون سلامت آهن، اندر هل...“

هن ڀاءُ جي اڇي ڇچي ڏاڙهي تي نظر وڌي ۽ مُنهن ۾ تڪيو، جنهن تي پيل گهنج ڪيس ماضيءَ جون حقيقتون ٻڌائڻ لڳا. ڪيئن هن علم الدين کي زمين تان بيدخل ڪيو هو. ڪيئن گهر ڇڏيندي مهل هن جي اکين مان حياءُ ڇڏائي ويو هو. هن هٿ تہ چا پر وات سان بہ ڪيس روڪڻ جي ڪوشش ئي نہ ڪئي هئي. اڄ علم الدين جو هٿ سندس ڪلهي تي هو ۽ مک تي مسڪراهٽ هئي.

”ڀاڄائي ڪيئن آهي؟“ علم الدين جي اهڙي سوال تي هو ڇرڪي ويو.

”طبيعت ۾ مزو ڪونهيس.“ ڪوهہ جي تري مان ڄڻ آواز ٻريو هجي.

”الله سائين رحم ڪندو.“ گل بيبي بہ ائين هلي وئي جو خبر ئي نہ پئي. علم الدين جون اکيون ڀرجي آيون.

”ماڻهوءَ جي هجڻ سان، ان جي قدر جي خبر نٿي پوي، وڃي ڪان پوءِ اکيون کُلي ٿيون پون. اک جو ڳوڙهو سُڪي ڪونہ ٿو!!“

ٻنهي جا ڪنڌ هيٺ آهن......

”ادا اڄ مان سوالي بڻجي تنهنجي در تي آيو آهيان!“ گل محمد زري گهٽ ڊنيڪر ڏني ۽ چپ ۾ چڪ وجهي ڀاءُ آڏو جملو ڇڪي ٻاهر ڪڍيو.

علم الدين ڇڪي ڪيس سيني سان لاتو ”پائر، پائرن وٽ سوالي بڻجي نہ پر مالڪ بڻجي ايندا آهن، ائين نہ چئہ ادا، مان تنهنجو ننڍو ڀاءُ آهيان!“

”مون کي چوڻ تہ نہ گهرجي پر گل زرين جي حال کي ڏسي وري بہ خالي جهولي تو در کڻي آيو آهيان، منهنجي جهوليءَ ۾ گل لالہ....“ اڳتي اکر نہ اڪليس، نيڻن مان ڳوڙها وهي ڳلن تان هيٺ ڪِرڻ لڳس.

علم الدين چُپ ٿي ويو، پير جي آڱوٺي سان زمين کوٽڻ لڳو.

”جواب ڇو نٿو ڏئين علم الدين، مان اڄ ننڍو ٿي تو وٽ آيو آهيان.“ گل محمد جي نڙيءَ ۾ ڄڻ ڪنبو ڦاسي پيو هجي.

”نہ ادا تون منهنجو وڏو ڀاءُ آهين، ابي جي جاءِ تي آهين پر ان ڏيءَ کي ڪهڙو مُنهن وٺي چوندس، جنهن اونداهيءَ جي گهڙين ۾ پنهنجي ماءُ جي ڪريل هٿ کي محسوس ڪيو هو ۽ تنهنجي زبان مان هڪ اکر بہ ڪونہ اُڪليو هو!“

”مان مڃان ٿو ان وقت مون کي ائين نہ ڪرڻ گهربو هو پر مان ڇا جواب ڏيان ها توکي تہ خبر آهي. خان بابا جي طبعيت جي، منهنجي ها بعد ۾ پڇتاءَ کان سواءِ ڪجهہ نہ هجي ها ڇو تہ مون کي خبر هئي تہ خان بابا، گل لالہ کي قبول نہ ڪري ها! تہ پوءِ هاڻي ڇو قبول ڪندو.“ علم الدين جو ڪنڌ مٿي ٿيو ۽ هن ڀاءُ جي اکين ۾ حياءَ کي ڳولهڻ جي ڪوشش ڪئي. ”ڪهڙا ويهي دليل ڏيان، ڪهڙيون ويهي ڳنڍيون کوليان، ريشم جي ويڙهي کي کولڻ بہ ڪو سولو هوندو آهي ڇا؟ تند تند جو خيال رکڻو پوندو آهي، علم الدين، پَٽُ تہ هونئن ئي ترڪڻو چلڪڻو ۽ تڪڙ ۾ گنجرڻو ٿي ويندو آهي. منهنجي زال ۽ پٽ جو ڏنل ڳنڍيون مون ڪان نہ کولراءِ ڀاءُ“...... گل محمد

سڀ هٿيار ڦٽا ڪرڻ چاهيا.

”پر مون کي به ته ڪو ڏگ ڏي، مون ته هميشه سُٺ جي سگهن کي پنهنجو ڪيو آهي. سيئي پٽ تنهنجي حوالي ڪري پنهنجو آڏاٽو اچي هنيو ۽ هميشه جسم کي ڍڪڻ جي بوڙ ۾ رهيس ۽ اٿين سوٽي چار کي سلهجائيندو رهيس.“

”تنهنجو چوڻ گل لالا ڪونه موٽائيندي.“ گل محمد، علم الدين جي اکين ۾ نهاريندي چيو.

”تنهنجو خان بابا چوڻ موٽائي سگهي ٿو، ته گل لالا چو نه.“

”هوءَ عورت آهي ۽ ان جو اختيار اسان وٽ آهي.“

”ڪنهن ڏنو آ اهڙو اختيار اسان کي؟“

گل محمد مُنجهي بيهي رهيو.

”هر ڪنهن کي پنهنجي زندگي جيئڻ جو حق آهي. مون تڏهن به ڪنڌ هيٺ ڪري تنهنجي مٽ کي منهن ڏنو هو ۽ اڄ به مٽ ڪيان ٿو.“ علم الدين چپ ٿي ويو.

گل محمد اٿيو ”ته پوءِ مان ڇا سمجهان، ان عورت کي ڪهڙو جواب ڏيان جيڪا موت جي منهن ۾ پئي آهي.“

”موت جي منهن ۾ منهنجي گل بيبي به پئي هئي ۽ منهنجي گل لالا به بي سهارا ٿي زندگيءَ جون اونداهيون ڪٽيون، اڄ جڏهن سندس اکين ۾ نور آهي ته......“ گل محمد اٿيو هليو ويو ته گل لالا اچي در تي بيهتي. هن پنهنجي چاچي کي پُنيرو ويندي ڏٺو. پيءُ کي فڪر ۾ وينل ڏسي، هن سوال ڪيو.

”بابا خير ته آهي؟“

”ها پٽ تنهنجو چاچو آيو هو.“

”پٽ!... بابا اڄ مان ڏيءَ مان پٽ ڪيئن ٿي ويس.“

”تون منهنجو پٽ ئي ته آهين.“ علم الدين جي اکين ۾ چمڪ اچي وئي.

”ڇا ڳالهه آهي بابا؟“

”هاڻي تون عقل واري ٿي وئي آهين.“

”پر امان ته چوندي هئي ته عقل جي ذات چاليهن سالن کانپوءِ نڪرندي آهي!“

”ڪنهن ڏني آهي اها ذات، مڙئي ماٺهين چري هوندي هئي، تون منهنجي پرسان ويهه، ته هڪ ڳالهه ٻڌايانءِ.“

”جي بابا.“

”هاڻي تون سمجهدار ٿي وئي آهين، مان چوان ٿو ته تون پنهنجي گهر جي ٿي وڃ.“

”هاڻي مان ڪنهن ٻئي گهر جي آهيان ابا جو پنهنجي گهر جي ٿي وڃان.“

”پٽ! منهنجي ڳالهه سمجهندي به ناسمجهه چو ٿي ٿئين؟“

”صحيح ته چوان ٿي بابا، ته مان پنهنجي گهرجي ته آهيان. ڇا هي گهر منهنجو ناهي؟“

”مون اهو ڪٿي چيو ته هي گهر تُنهنجو ناهي پر عورت جو گهر ان جي مڙس جي نالي سان هوندو آهي، ۽ هر عورت کي پنهنجي پنهنجي گهر وٽو پوندو آهي.“

”معنيٰ ته عورت کي مڙس جي گهر کان اڳ گهر هوندو ئي ناهي، اها سوالي گهرن ۾ رهي، سوالي ڪاڏو ڪائيندي آهي، سوالي ڪپڙا پائيندي آهي ۽ ٻين جي رحم ڪرم تي هوندي آهي.“

علم الدين جون اکيون پرجي ويون. هن هٿ مٺي ڪري ڪيس ڪجهه چوڻ چاهيو پر چئي نه سگهيو.

”گهر ته بابي جو هوندو آهي، جتي امان به هوندي آهي، ڀائر به هوندا آهن، ڀينر به هونديون آهن. بابا تون مون کي ڪهڙو گهر ٿو ٻڌائين، جتي نه بابو، نه امان، نه ڀينر نه ڀائر.“

هت ڪهڙا ڀائر ۽ ڀينر اٿئي ۽ ڪهڙي ماءُ ويني اٿئي، هڪ اپاهڄ پيءُ، اتي توکي پنهنجا ٻار ٿيندا ويڙهو وسندءِ، سڄو ڏينهن اکين اڳيان رونق رهندءِ.

”ابا اڌ زندگي جتي اونده ۾ گذري، اهي هڻن سان ڇُهيل جايون ڪيئن ڇڏي سگهنديس جن جي گهٽ،گهير، هيٺائين، مٿاهين، ٻسائپ چسائپ هٿن سان ماپيل هجي ۽ ڇهيل هجي. ان کي اکين وارو انسان ته ڏسي درگذر ڪري سگهي ٿو پرمن سان ڇهندڙ ماٺهو ڪٿي ٿو ڀُلائي سگهي.“

”پر پٽ هيءَ جڳ جي ريت آهي، ته هر ڪنهن

نياڻيءَ کي پنهنجي پيءُ جو گهر ڇڏڻو پوندو آهي. پيغمبرن، اوليائن، پيرن، رهبرن پنهنجون نياڻيون پرڻايون ۽ هٿن سان انهن کي الوداع ڪيون.“

”ها پر امان توهان کي ڇا چيو هو، ياد آهي اوهان کي؟“

”ڇا چيو هو تنهنجي ماءُ.“

”توهان ڪان وسري ويو.“

”نه پر مان تنهنجي واتان ٻڌڻ ٿو چاهيان.“

”توهان کي امان چيو هو ته منهنجي چنڊ جهڙي ڌيءُ جو خيال رکجانءِ ۽ پاڻ کان پري ٿيڻ نه ڏجانءِ.“

”نه ڪٿي ڪري رهيو آهيان پري“؟

”نه پوءِ اهڙيون ڳالهيون ڇو ٿا ڪريو؟“

”دراصل تنهنجو چاچو گل محمد آيو هو.“

”ها مون ڏٺو چاچا کي“ اڳي ته ڏسي نه سگهندي هيس، پر افسوس جو چاچا کي مون هميشه تصور ۾ ڏٺو آهي، اکين سان اڄ سو به پنيرو.“

”هو ويهي ها پر گل زرين جي طبيعت ٺيڪ ڪانهي.“

”ڇو، ڇا ٿيو چاچيءَ کي؟“

”پٽ ان کي ڪارو ڪامڻ ٿي پيو آهي، سندس جيرو ختم ٿي ويو آهي.“

”بابا مون کي وٺي هلو، مان چاچيءَ کي اکين سان ڏسڻ ٿي چاهيان.“

”ها پٽ اسان صبح جو هلنداسين، مان ته اِهو به سوچيو آهي، ته تنهنجو هٿ ان جي هٿن ۾ ڏئي ايندس، ٻه چار گهڙيون ته سک جون گذاري.“

”بابا توهان کي ياد آهي جڏهن امان ڪينسر جي اسپتال ۾ هئي ۽ منهنجو هٿ وٺي چاچي گل محمد جي هٿ ۾ ڏئي پارت ڪئي هئائين، تڏهن ته چاچا انڪار ڪيو هو.“

”هي تون ڪهڙيون ڳالهيون ٿي ڪرين، تون پاڳل ٿي وئي آهين ڇا؟“

”نه بابا مان پاڳل ڪٿي آهيان، اوهان ئي ته چيو مان سمجهدار ٿي وئي آهي، ۽ جڏهن ڌيئر سمجهدار ٿي وينديون آهن، ته پٽ ٿي پونديون آهن.“

”چڱو چڱو هاڻي بس ڪر، ڌيئر جڏهن اهڙيون ڳالهيون ڪنديون آهن ته اهي سائڪو ٿي وينديون آهن ۽ گوليون کائي پونديون آهن.“

***

صبح جڏهن گل لالا منهن ڌوئي، وار سنواري بدن تي اجرڪ اوڍيو جيڪو هن هينڊي ڪرافٽ جي دڪان تان ورتو هو، ته سندس من ڦلڙيون ڦلڙيون ٿي پيو. آئيني سامهون بيٺي ته شاعر جون اکيون ڪيس ڏسڻ لڳيون. هن پهريون دفعو ائين محسوس ڪيو ته ڪو ڪيس ڏسي رهيو آهي.

گهر مان نڪرڻ مهل هن پيءُ سان انگل ڪيو ته قبرستان مان ٿيندا هلون، خبر ناهي ڪهڙي مهل موٽون، شام ڏيئا ٻاري به سگهان الائي نه......

علم الدين سندس اکين ۾ ڏٺو ۽ جسم تي اوڍيل اجرڪ کي ڏٺو. ڳاڙهي اجرڪ ۾ گل لالا واقعي گل جيان ٽڙي پئي هئي. هن انڪار نه ڪيو. ٻئي قبرستان پهتا، هنن قل پڙهيا، گورکن پاڻيءَ جو دٻو ڀري آيو ۽ قبر مٿان ڇنڪار ڪيائين ته گل لالا اجرڪ جي ڪنڊ مان سَوَ جو نوٽ ڇوڙيو. ”چاچا متان مون کي دير ٿي وڃي، شام قبر تي ڏيئا ضرور ٻارجانءِ.“ متان پرديسي شاعر سوچي ته ڏيئا ٻارڻ واري گل لالا دير ڪئي.“

علم الدين دعا گهري، گل لالا کي هٿ خالي خالي لڳا. نه ئي زبان مان ڪي حرف نڪتا، خاموش نگاهن سان هن قبر کي ڏٺو، جنهن مٿان گلن جون پتيون سرگوشيون ڪري رهيون هيون، اکيون ٻوٽيائين ته ڪجين جا باغ، گل، درگاهون، صوفي راڳي گيڙو ويس نظر آيس. ڪنن ۾ گيت ٻرڻ لڳس. اسان پنهنجو وارو وڃايون وڃئون ٿا.“

گل محمد دراندران علم الدين ۽ گل لالا جو استقبال ڪيو. گل زرين بستر تان ڪنڌ کڻي ڏٺو ۽ دل تي هٿ رکي چيو ”اچي ويا منهنجا پنهنجا اچي ويا“

گلا لالا وڌي وڃي ڪيس ڀاڪر ۾ ڀريو. گل زرين پيشانيءَ تي ڪيس چمي ڏني.

ايتري ۾ اوچتو زور زور سان درکڙڪيو.

”گل محمد! خان بابا جو ايڪسيڊنٽ ٿي پيو آهي، هو اسپتال ۾ آهي، جلدي پهچ“ گل زرين هنيانءَ تي هٿ هنيو ”يا حسين هيءُ ڪهڙي گهڙي

ڦري آئي.“

گل محمد چپل پلئيندي ڪِري پيو، علم الدين ڪيس سهارو ڏنو.

”بابا سان ٻه اسپتال هلنديس.“ گل لالہ اجرڪ کي ٺاهيندي چيو.

”نہ ڌيءُ تنهنجي چاچيءُ جي طبعيت ٺيڪ ڪانهي، تون ڪيس سهارو ڏي، اسان وڃئون ٿا.“

گلا لالہ پاڻ روڪي نہ سگهي، ۽ پيءُ جي ڪڍ لڳي وئي.

”يوٽرن وٽ خان بابا جو ايڪسيڊنٽ ٿيو. ڏوهہ ڪار واري جو نہ هو، خان بابا ٽرن ڪرڻ وقت پوئتي ڪونہ ڏٺو، ڪيس مٿي ۾ شديد ڌڪ رسيا آهن. ڪار وارو ڪو ڊاڪٽر هو جيڪو تسلي ڏيئي ڪيس اسپتال کڻي ويو آهي.“ هڪ همراهہ سهڪي ٻہ رهيو هو ۽ بيان ٻہ ڪري رهيو هو.

❋❋❋

اسپتال جي ايمرجنسي وارڊ ۾ پيهہ متل هئي، گل لالہ سائيڊ ۾ رکيل بئنچ تي ويٺي. گل محمد ۽ علم الدين اڳتي وڌي ويا.

”هي آهي خان بابا جو پيءُ گل محمد.“

ڊاڪٽر اڳتي وڌي آيو. ”چاچا منهنجو نالو اڪبر آهي، منهنجي ڪار سان اوهان جي پٽ جو ايڪسيڊنٽ ٿيو آهي.“

”منهنجو پٽ ڪٿي آهي؟“

”چاچا علم الدين توهان هتي؟“ ڊاڪٽر اڪبر علم الدين سان هٿ ملائيندي پڇيو.

”ها، گل محمد منهنجو ياءُ آهي ۽ خان بابا منهنجو ڀائٽيو......

گل لالہ ٻہ آئي آهي؟

”ڪٿي آهي“

گل لالہ بئنچ تان اٿي اڳتي آئي ۽ ڊاڪٽر جي سامهون بيٺي. ڊاڪٽر سندس مٿي تي هٿ رکيو.

”توهان مون سان، منهنجي ڪمري ۾ اچو.“

سڀئي ڪمري ۾ آيا.

”دراصل خان بابا کي مٿي ۾ شديد ڌڪ لڳا آهن، رت جي ضايع ٿيڻ ڪري هو هوش ۾ ناهي. مون رت جو بندوبست ڪري ڇڏيو آهي. حياتي بچي

وئي آهي پر......“

”پر چا ڊاڪٽر توهان چپ چو ٿي ويا آهيو، ٻڌايو چو نٿا؟“ گل محمد ڊاڪٽر جي ڳچيءُ ٽائين پهچي ويو.

”چاچا مان چوان ان ۾ اسان جو ڪو ڏوهہ ڪونهي، اسان هر ممڪن ڪوشش ڪئي آهي پر الله کي ڪجهہ ٻيو منظور هو. سندس اکين کان ڏسڻ واري صلاحيت ڪسجي وئي آهي.“

”يا خدا هي ڇا ٿي ويو، منهنجو اڪيلو پٽ، هي پهاڙ زندگي ڪيئن ڇي سگهندو؟“

”صبر ڪيو چاچا جيڪو الله کي منظور.“ گل لالہ، گل محمد جي ڪلهي تي هٿ رکيو.

”اهڙي زندگي ڪهڙي ڪم جي جيڪا سهاري سان گذارڻي پوي.“

گل لالہ چاچي جي وات تي هٿ رکيو. ”مايوسيءُ جون ڳالهيون نہ ڪريو الله وڏو آهي.“

”اڙي منهنجي دنيا ئي لُٽجي وئي.“

ڊاڪٽر اڳتي وڌيو ”چاچا هي ٻہ تہ اوهان جي گهر جي نياڻي آهي. هن ٻہ تہ همت ۽ حوصلي سان تڪليفن کي منهن ڏنو آهي......“

عورت جي ڳالهہ ٻي آهي، اها تہ گهر سان نباهي ٿي وڃي، هي تہ مرد آهي، ڪيئن گذاري سگهندو هي اجگر زندگي، مان پوڙهو ماڻهو ڪيترو سهارو ڏيئي سگهندو سانس، منهنجو تہ گهر اُجڙي ويو.“

”مان سهارو ٿينديس خان جو، مان اکيون ٿينديس خان جون....“ علم الدين جي اکين ۾ پاڻي پرجي آيو.

گل محمد تي سڪتو طاري ٿي ويو.

”مون کي اکيون آهن، جن هميشہ ٻين کي اڳتي ڏسڻ چاهيو آهي، جن ٻين کي ڪجهہ ڏيڻ چاهيو آهي. مان ڪنديس خدمت خان جي.........“

ڊاڪٽر اڪبر شاعر جي تصوير ڪڍي سڀني جي سامهون ٿي بيٺو ۽ شاعر جو شعر پڙهيو.

”ڪجهہ ڏيئي ويندا سين، ڪجهہ نہ ڪٿي ويندا سين، ٻور آهيون ڏيئي ميوو ڇٽي ويندا سين.“

(تنوير)

◙

بهادر ٽالپر

ننڍڙو فرشتو

هُو پنهنجي اوائلي تعليم جي زماني واري زبون ٿيل ڪچيءَ عمارت واري پرائمري اسڪول وٽان گذري رهيو هو تہ کيس اسڪول کي انتهائي ويجهي ڪان ڏسڻ جو خيال آيو. الهندئين ڪمري کي ڪاٺ جو در ۽ دريون ۽ اُبرندئين ڪمري کي ڏاڪائون در ۽ دريون! هُن اُبرندئين ڪمري جي ڏاڪائين در مان سج جي ڪِرڻن جيان اندر نهاريو تہ کيس هر شيءِ چِٽي ڏسجڻ لڳي. ڪرسي اندر ڪاٺ هئي ۽ نہ ئي ٽيبل، بوسيده ڪچيون پِٽيون اندران کيس سلامي ڏئي رهيون هيون! اندر اُترئين پٽ جي دريءَ مٿان هڪ پرانو بليڪ بورڊ ٽنگيل هو، جنهن تي زماني جي دز ڄمي، ان جي ڪاراڻ کي زخمي ڪري ڇڏيو هو. پنهنجي نگاهہ جا تِرچا ڪِرڻا هيٺ زمين ڏانهن وڌائين تہ کيس ڪلراٺي مٽيءَ جا اُبريل نشان ائين نظر آيا ڄڻ غريبي اندر اسڪول ۾ آهہ و پڪار ڪندي هجي!! هن پنهنجي دل تي هٿ رکيو تہ کيس لڳو اها سندس اسڪولي زماني واري وقت ۾ ڏڙڪي رهي هئي!!

سانول جي من مان روح اُڇل ڪائي ڏاڪائين در مان اندر هليو ويو. هن ڪمري جي اوبر- ڏکڻ واري ڪُنڊ ۾ ڏٺو تہ کيس پٽيءَ جهڙي ڪا شيءِ نظر اچڻ لڳي، هن ڊوڙي وڃي ان کي ڪٽي صاف ڪيو. پٽيءَ تي اکر ڪين هئا، البت هيٺ پٽيءَ جي ڪور تي کيس ٽُٽل ٽٽل ”ساو...“ جهڙو لفظ نظر آيو. هن جي روح نچندي ڪُڏندي پٽي کي چميو... ڄڻ اها سندس لاءِ ڪو مقدس صحيفو، ڪتاب هئي. پريان ٻيءَ ڪنڊ ۾ ننڍي ٻار جهڙو معصوم فرشتو کيس ڏسي مُرڪي رهيو هو. جنهن جي کيس خبر نہ هئي تہ اهو کيس ڏسي رهيو آهي.

هن جي حواسن تي هڪ عجيب خوشبو ڇانئجي رهي هئي. جنهن کي هن اڳ ڪڏهن بہ محسوس نہ ڪيو هو. ”ساو...“ ۽ ”سانول“ ۾ ٿورو اڻ لکو فرق هو، جيئن ڪرم ۽ ڪريم ۾ فرق هوندو آهي! هُو سوچي رهيو هو: ”زماني جي دستبرد ڪان بچي پٽي سندس هٿن ۾ پهتي هئي...!“

سانول جي اکين ۾ خوشيءَ، هاڻا لُڙڪ چمڪڻ لڳا ۽ سندس چپن کي ڪنهن ازلي مرڪ چميو! اُن مُرڪ کي ڏسي ننڍي ٻار جهڙي فرشتي ڪان پريان ٻي ڪنڊ ۾ ٽهڪ جهڙو هڪ بي ساخت آواز نڪري ويو! پر سانول اهو ٻڌي نہ سگهيو، جو هن جي حواسن تي ڇانئيل عجيب خوشبو کيس اجا وڌيڪ مدهوش بڻائي رهي هئي!! مدهوشيءَ جي ڪيفيت ۾ هن وري بہ پٽيءَ کي چُميو ۽ کيس ماءُ جي ممتا ياد آئي... ۽ ٻنہ جي اها چانوَ بہ... جنهن جي هيٺان ڪڏهن گهر جا پاتي ويهندا هئا..... ۽ هڪ پٽڪڙي سماج جي شڪل ظهور پذير ٿيندي هئي! سانول جو روح ڪنهن خيالي ٻنبج تي ويهي پٽيءَ ڏانهن ڏسندي کي پُور پچائڻ لڳو! ٻاهران ڏاڪائين در مان سندس من کيس پڪاري واپسيءَ لاءِ چئي رهيو هو! سج

اجا تازوئي اُڀريو هو. جنهن جي ڪِرڻن ۾ رنگن جي بهار هئي ۽ رنگن مان ڪيترائي جيوَ محفوظ ٿي رهيا هئا.... اهي ڪِرڻا ڏاڪائين در مان داخل ٿي ڇڙ سانول کي ڳولي رهيا هئا... ۽ وري سانول جو روح ڪِرڻن جي سهڪار سان آثار قديمه جي کاتي جي ڪنهن سرڪردي ڏانهن خط لکي رهيو هو. جنهن ۾ چاٽائي رهيو هو ته "هن پراڻي اسڪول جي عمارت کي تاريخي قرار ڏئي، ان جي حفاظت لاءِ جوڳا بندوبست ڪيا وڃن...!!" سانول جي روح ڊوڙي وڃي اهو خط ڳوٺ جي ٻڍڙي پوسٽ مين جي هٿ ۾ ڏنو...! پوسٽ مين جا هٿ ڏڪي رهيا هئا...! سانول جي سوچ سندس پيءُ جي ڏڪندڙ هٿن ڏانهن هلي وئي... ۽ رٽائرمينٽ جي ويجهو پهتل اسڪولي زماني واري ان استاد جي هٿن ڏانهن...!! جنهن ڪيس ڪڏهن چيو هو: "قلم جي حفاظت ڪمزور هٿن کي مضبوط بڻائيندي آهي...!!" هن اهو ٻڌي تڏهن پنهنجي هٿ ۾ جهليل قلم کي ڏٺو هو ۽ ان جي طاقت جو اندازو لڳايو هئائين. ليڪن شعور جي سطح هيٺ هئڻ ڪري ان جو درست اندازو نه ڪري سگهيو هو!

هن جو روح شديد ڏک ۾ ونجي ويو، جڏهن ڇت ۾ ڏٺائين ته هڪ وڏو سوراخ هو، جنهن مان آسمان نيري ٽُنل اگهڙيءَ جيان ڏسجي رهيو هو. هن کي لڳو "هن جي دل ۾ سوراخ ٿي ويو آهي... ۽ احساس ان سوراخ جي زخم جي شدت سبب روئي رهيا آهن" ته هن کان به هڪ اوچنگار نڪري وئي...!! پريان پيءُ ڪنڌ ۾ ننڍڙو فرشتو به ڏڪارو ٿي ويو...! ۽ ڏاڪائين در مان ٻاهران تڪيندڙ سندس من کي به زبردست جهٽڪو لڳو...!! سانول لاءِ سندس هيءُ پهرين مادر علمي، ماءُ مثل هئي، جنهن کي هيو جنم ڏنو هو، جنهن جي جسم تي ڇڙ ڪپڙا ڪونه هئا...!! آسمان به ان سوراخ مان اندر ڏسي اشڪبار ٿي رهيو هو...!!

سانول کي اسڪولي زماني ۾ ڪمري جي اُڀرندين پٽ تي شيٽ تي لکيل اهو بيت ياد آيو: "اڙي غافل! سنڀالي هل، زمانو بيوفا آهي...!!" ته هن ان پٽ ڏانهن چتائي ڏٺو ته ڪيس ان پٽ تي گاري جو هڪ اٽڙيل چاپڙ ئي نظر آيو... ۽ اتي ڪوبه بيت وغيره لکيل نه هو. هن پنهنجي دل جي ديوار تي هٿ رکيو ته اتي ڪيس هڪ گاري جو چاپڙ اٽڙيل محسوس ٿيو...! هن ڪرسي ڳولي، بئنچون ڳوليون... ڪرسيءَ تي ويٺل سندس آخري ڪلاس واري استاد کي ڳوليو...!! پر ڪيس انهن مان ڪوبه نظر نه آيو. سندس وات مان بي اختيار نڪتو: "اڙي غافل! سنڀالي هل، زمانو..." زمانو کان اڳتي باقي حرف ڪانئس اُڪلجي نه سگهيا... ۽ هن پاڻ کي ڏاڪائين در جي ٻاهران بيٺل ڏٺو. سج هاڻ سندس مٿان بيٺل هو. هن ڪنڌ مٿي ڪري سج ڏانهن ڏٺو، اکيون پورجي ويس ۽ قدم پاڻمرادو گهر ڏانهن کڄندا ويس... پر هُو ڪن گهرين سوچن ۾ وري الاءِ ڪيڏانهن پوئتي پوئتي پئي ڌڪجندو ويو...!!!

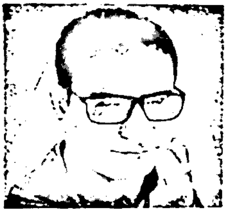

علي رضا قاضي

ڪُتي جو آپگهات

نالي ۽ شڪل ۾ ته هُو ڪُتو هو، پر شينهن هو شينهن! جنهن پاڙي ۾ رهندو هو اتي هن جي ايتري دهشت ۽ ڌاڪ هوندي هئي جو مجال آهي ڪو ڌاريو ڪُتو هن جي والاريل علائقي ۾ پير پائي...!

خير هو جا به هو، پر هئو ته ڪُتوئي. ان ڳالهه جو احساس تهائين هن جي اندر کي وڍي ڇڏيندو هو، جڏهن شهر جا اڪثر ماڻهو هن کي لوسي سمجهندا هئا!

شهرين جي نظر ۾ هر اهو ڪتو لوسي هو، جيڪو ماڻهن کي ڏسي پڇ لوڏي ٿو. 'پڇ لوڏڻ' جي ڳالهه اهڙي هئي، جتي مڙني ڪُتن جي وفاداريءَ سان وڏي مرڻ تي سواليہ نشان اچي ويندا هئا!

پلي هُو واڳهه سان مقابلو ڪن يا جهنگلي ڪُتن سان مهاڏو اٽڪائين يا چورن سان وڙهي ماڻهن کي نقصانن کان بچائين، پر هنن جو درجو لوسي ڪُتن جو ئي هو!

پاڙي جي ان شينهن جهڙي دلير ڪُتي کي پنهنجي ٻاروتڻ جي ڪا به خبر نه هئي. بس ايترو سو ياد هئس ته هن جي ماءُ هڪ تيز رفتار ڪار جي ڦيٿن هيٺيان اچي چيپاٽجي مري وئي هئي!

هن کي اڪثر ماءُ جي ياد ايندي هئي، پر سمجهندو هو ته ٻاڻ پيءُ جهڙو آهي. هڪ پيري ڪنهن پوڙهي ڪُتي جي واتان اها ڳالهه ٻڌي هئائين ته 'ٻيپيرو وڃي ماءُ تي، چوُپيرو وڃي پيءُ تي!' جاڪاڻ ته هو چوُپيرو هو سو خيال ڪندو هو ته پنهنجي پيءُ جهڙو آهي. حالانڪ ڪڏهن به پنهنجي پيءُ کي ڏسي نه سگهيو هو. ڪڏهن خيال ايندو هئس ته ڪاش هن کي پنهنجي پيءُ جي شفقت ۽ محبت ملي سگهي ها....!

شهر جا پوڙها ڪُتا، اڪثر ان سان پٺس جا حال احوال اوريندا هئا. ٻڌائيندا هئس ته ان جو پيءُ پنهنجي وقت جو وڏو ڪوڀو جوان هو، جنهن دنگن ۽ ننگن جي حفاظت لاءِ ڪيترين ئي لڙايون لڙيون هيون. هڪ پيري جهنگلي ڪُتن جي لوڙ سان مقابلي ۾ سخت زخمي ٿي مري ويو هو. هُو پنهنجي پيءُ جون ساروڻيون ٻڌي جذباتي ٿي ويندو هو، ساڳئي وقت اها خواهش ڪَرُ ڪٽندي محسوس ڪندو هو ته ڪاش هُو به پنهنجي پيءُ جيان وڙهندي مارجي وڃي!

هُن کي ڪنهن هڪ پيري ٻڌايو هو ته گهرن اندر رهندڙ ڪُتا، ماڻهن جا غلام هوندا آهن، انڪري هن فيصلو ڪيو هو ته گهڻيءَ جي مُهڙ ۾ ئي ڪا ڪنڌ وسائي ...اها ئي ڳالهه ته جنهن گهر جي پت پرسان رهندو هو، ذهني طور ان ماڻهوءَ کي پنهنجو مالڪ سمجهندو هو. صبح شام ان گهر مان هڪ ماني هن جي پيٽ قوت لاءِ پڻ ڪافي هئي. اها ماني پنهنجي لاءِ وڏو ٿورو سمجهندو هو، جنهن احسان کي لاهڻ جا جتن پيو ڪندو هو.

آخرڪار ڪافي ڏينهن کان پوءِ اهو موقعو اچي ويو، جڏهن هڪ اماس جي رات، جهنگ جي ڪُتن هن جي پاڙي مٿان راتاهو هنيو. حملي جي خبر جهنگ جي باهه جيان سڄي پاڙي ۾ پکڙجي وئي. هر طرف ڪُتن جي باهوڙ مچي وئي. ڪجهه ڪتن مقابلي بدران ڀڄڻ کي اوليت ڏني ته هن سميت ڪافي ڪُتن وڙهي مرڻ کي ترجيح...

هُو انهن مان هو، جيڪي چاهين پيا ته پاڙي جي عزت آبرو خاطر پنهنجي جان قربان ڪري ڇڏجي.

هن اونايون شروع ڪيون، جنهن جو مطلب هو سڀ گڏ ٿي ٻاهرين جو مقابلو ڪريو ...اونايون ٻڌي هن جون هڪلون به شامل ٿي ويون. گھمسان جي لڙائي شروع ٿي وئي. سامهون ايندڙ وحشي خطرناڪ ڪتن سان مقابلو ڪرڻ ڪو سؤلو ته نه هو، پر هن همٿ نه هاري ڪيترن کي ميدان ڇڏڻ تي مجبور ڪيائين.

هن کي بهادري سان وڙهندو ڏسي جهنگلي ڪُتن ٻه تاڪوڙا پئجي ويا. هُو ڀرپور جنگي حڪمت عملي سان مقابلو ڪري رهيو هو. ڪنهن وقت پوئتي ته ڪنهن وقت اڳتي ٿي مخالفن مٿان شديد حملا ڪري رهيو هو. مخالف جهنگلي ڪتن جا پير اکڙڻ لڳا هئا. هُو پرجوش انداز سان حملي مٿان حملا ڪري رهيو هو.

دشمن ڪُتن جا پويان پير هئا. هن جي اڳيان فقط ڪجھ ڪُتا بچيا هئا، جن ۾ جهنگلين جو سردار پڻ شامل هو. لڙائيءَ کي پنهنجي فتح ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ سردار مٿان حملي جو سوچيو. جيئن ئي هن ٽورو پوئتي تي جهنگلي ڪُتن جي سردار تي ٻُل ڏئي جُهلَ جي ڪوشش ڪئي ته ان کي پنهنجي ڄنگھ ڪنهن شيءِ ۾ قابو محسوس ٿي. پوئتي جو نهاريائين ته هن جي ڄنگھ پنهنجي دوست جي وات ۾ هئي، گھڙي ڪن اچرج ۾ اچي ويو. اجا وات مان لفظ' غدار' نڪرڻ تي هئس ته جهنگلي ڪُتن جي سردار ايترو ته تکڙو حملو ڪيو، جو هو پاڻ سنڀالي نه سگھيو. هاڻي هن جو مٿو جهنگلي ڪُتن جي وات ۾ هو. ڪتن جا ڏند، تيز ڪلن جيان، پنهنجي دماغ ۾ ويندي محسوس ڪيائين؛ ساٿو ٿي ڪري پيو ....نيم بيهوشيءَ واري حالت، جنهن ۾ دشمن ڪُتن سمجهيو ته هاڻي هن جو ڪم پورو ٿي ويو آهي، هن کي ڇڏي هليا ويا.

صبح ٿيو، هن اٿڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سخت زخمن هن کي چرڻ به نه پئي ڏنو. آخر ڪوشش ڪان پوءِ پيرن تي اٿي بيٺو. هيڏي هوڏي نهاريائين. سڀ ڪتا هن جي بهادريءَ جون ڳالهيون ڪري رهيا هئا. ڪُتن جي واڪاڻ هن کي مجبور ڪيو ته هن کي همٿ نه هارڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اڃا هن جي ڪافي زندگي پئي آهي. اهڙا ٻيا به ڪوڙ موقعا ايندا جنهن ۾ هن کي بهادريءَ جا جوهر ڏيکارڻا آهن!

ڪافي سال گذري ويا .هن جا زخم به ڀرجي ويا. هميشه ان مقابلي کي ياد پيو ڪندو هو. هاڻي هُو مالڪ جي اڳيان پچ لوڏيندي پيريءَ ڏانهن تيزيءَ سان سفر ڪري رهيو هو. ان دؤران ڪوشش ڪندو هو ته ڪنهن کي به پنهنجي ڪمزورين کان آگاهه نه ڪجي. ٻڪ ڏڪ ۾ شڪر ڪري ساڳي جاءِ تي يعني پاڙي جي ڪنڊ تي ٿهيل گھر ٻاهران سِتو پيو هوندو، سمجهندو هو ته ان گھر جا مالڪ هن جا به مالڪ آهن. ماني ٻور پنهنجي لاءِ مالڪن جو نمڪ سمجهندو هو. ساڳي طرح دل به چوندي هئس ته وري ڪو موقعو اچي ته مالڪن تان سر گھور ڪيان......

پيريءَ ڏانهن منهن ڪري، هاڻي جسماني طور ڪمزور ٿيندو پئي ويو. اڪثر ڪتن جي جهيڙي ۾ هارجي ويندو هو، پر هن جا حوصلا جوان هئا. هڪ پيري ائين ٿيو جو ٻئي پاڙي جي ڪتن اوچتو حملو ڪري ڏنو. هو پاڻ سنڀالي نه سگھيو ۽ ان جهڙپ ۾ ڪنڌ ۾ چڪ لڳڻ ڪري اتي گھاءِ پئجي ويس.. ويتر اتي ڪيڙا پوڻ ڪري ڏاڍي اذيت ۾ ورتل هو. مٿي ۾ شديد جسماني گھائن ڪري سخت سور محسوس ڪري رهيو هو، ذهني حالت به خراب ٿيندي پئي وڃي ...ان کان اڳ جو هو مڪمل چريو ٿئي، پنهنجي جوانيءَ ۾ مڙس مٽير جون ڳالهيون ياد ڪري آپگھات جو فيصلو ڪري ورتائين!

آپگھات، خودڪشي يا پاڻ مارڻ ....

پلا ايترو به سؤلو ڪم ته نه هو. آخر هو ڇا ڪري!؟ ڇاڪاڻ ته هن کي يقين ٿي ويو هو ته هُو هاڻي گھڻا ڏينهن جيئرو رهي نه سگھندو!

بس هن جي خواهش هئي ته ڪنو ٿي نه مري! جهڙي ريت جوانيءَ ۾ ڪو پورهيو هو. هن جو موت به شاندار طريقي سان ٿئي. سوچي رهيو هو ته ڪاش ڪُتن جي ان لڙائيءَ ۾ هُو پڻيءَ تي مارجي وڃي ها، پر ايئن نه هو، هن کي ڏک ڪجهه اهڙي طرح جا لڳا هئا جو نه جيئرن ۾ هو نه مئلن ۾ هو.

ڍِڪن جي شدت هن کي نستو ڪري ڇڏيو هو، خودڪشيءَ بابت سوچي ٿي رهيو هُو ته هن جي پرسان ان گهر جو مالڪ لنگهيو، جنهن لاءِ هو سدا سوچيندو رهندو هو ته اهو ئي هن جو مالڪ پڻ آهي . مالڪ کي ڏسي هن پڇ لوڏيو، هن جي پيرن ۾ وڃڻ جي ڪئي. پهرئين به ته هُو مالڪ کي ڏسي ائين ئي ڪندو هو. هن جي ان حرڪت تي مالڪ خوش ٿي هن کي ٻچڪر ڏئي داد ڏيندو هو، پر اڄ ايئن نه ٿيو مالڪ هن کي دڙڪي جي انداز ۾ ’ نڪر ‘...ڇئي پاڻ کان پري ڪرڻ جي ڪئي. اهو ڏسي هن جي اندر ۾ ايتري ته تڪليف جي لهر اٿي جو مٽي جو ڏک به وسري ويس!

ڪجهه گهڙيون ته چڻ پنڊ پهڻ ٿي ويو. خاموشيءَ سان پيرن کي پوئتي ڪري ان ساڳي جاءِ تي اچي وينو، جتي اڪثر ويهندو هو، پر هاڻي اهو ان جو آخري ويهڻ هو. اهڙي ذليل زندگي ڪير جي سگهندو. بس هن پڪو فيصلو ڪري ورتو ته وڌيڪ زنده رهڻو ناهي.

هاڻي ڪتي جي اڳيان، فقط اهو معاملو هو ته پاڻ کي ڪيئن ماري!؟ آخر ڪافي سوچ ويچار کان پوءِ هن کي اڳيان آپگهات جو هڪ آسان طريقو نظر آيو. هُو اُٿيو، هڪ نظر ان گهر تي وڌائين، جنهن جي حفاظت لاءِ ڪيترائي ڀيرا پنهنجي جان به قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو ...هڪ نظر ان گهٽيءَ تي ڌريائين، جنهن ۾ ٻاروتڻ کان ڦوهه جوانيءَ جو عرصو گذاريو هئائين. ڳرن قدمن سان گهٽيءَ جي آخري ڇيڙي تي پهچڻ وقت هن جي اکين مان لڙڪ لارون ڪري وهڻ لڳا!

هن پاڻ کي سنڀاليو ۽ تيز وکون کڻندي، گهر ۽ گهٽيءَ کان ڪافي ڏور نڪري آيو. ان کان اڳ هن کي پاڻ مارڻ جو آسان طريقي به سُجهي ويو هو. ڪُتي تيز وکون کڻندي ميونسپل ڪاميٽيءَ جي چوڌاري چڪر لڳائڻ شروع ڪيا. هن کي آس هئي ته ميونسپل ڪاميٽي وارن وٽ ڪتن مارڻ جو زهر هوندو آهي، هن جي حالت ڏسي يقينن سندس اڳيان مانيءَ ۾ زهر ملائي اڇلائيندا، هُو خوشي خوشي اها ماني کائيندو ۽ پوءِ سڀ تڪليفون هڪ لحظي ۾ لهي وينديون ....پر هن کي اهو ڏسي مايوسي ۽ حيراني ٿي ته ميونسپل ڪاميٽيءَ جي چوڌاري چار پنج چڪر ڪاٽڻ ڪانپوءِ به هن جو ڪنهن نوٽيس نه ورتو آهي!

آخر هُو ٿڪجي ڪاميٽي گيٽ تي ويهي رهيو ته من ڪو هن جو زخم ڏسي چتو سمجهي مارڻ جي ڪوشش ڪري. هن جي اميد تڏهن ختم ٿي جڏهن هن ميونسپل آفيسر کي هڪ ڀنگياٽيءَ سان ڳالهائيندي ڏٺو. آفيسر ڀنگياٽي جي ڇاتيءَ کي تڪيندي سرٻاٽن ۾ چئي رهيو هو ”تو واري مڙس کي ڊِڪٽيءَ ۾ ڊُڪ پاڻي ٻڌي مرڻ گهرجي، ڪتن مارڻ لاءِ اينڊرُ زهر ڪپائي به تنهنجي خاندان جي پوري ڪريان ٿو، پر تنهنجي مڙس جا اعتراض ۽ غيرت ختم نه ٿي ٿئي!......“

ڪتو، وڌيڪ گفتگو نه ٻڌي سگهيو، البته ’ ڊِڪٽي ...ڊُڪ ۽ مرڻ ‘...واري ڳالهه هن کي سمجهه ۾ اچي وئي. جسم ۾ ڦڙتي اچي ويس. ڪنڌ ڊاري تيز وکون کڻندو شهر جي مين رستي ڏانهن رخ ڪيائين، جتي ڪافي وقت کان ’ڊِڪٽيءَ جي ڊِڪ ‘ کان وڌيڪ پاڻي بيٺل هو...

انيلا 'نيل' ميراڻي

سواليءَ کي خالي نہ موٽاءِ...!

اهو شام جو وقت هو. موسم بدستور ڪاڙهي واري هئي. سڄو ڏينهن گرميءَ کان پوءِ تپش اڃا بہ برقرار هئي، پر ثناء کي موسمن سان ڇا؟ سخت موسمون تہ مسڪينن ۽ غريبن کي پريشان ڪنديون آهيون. پئسي وارن ماڻهن تہ اونهاري کي سيارو ۽ سياري کي اونهارو ڪري ڇڏيو آهي!

ثناء سان پنهنجي سهيلي زينت گڏ هئي. ٻئي ڄڻيون اي.سي ڪار مان نڪري ڪجھ فاصلو طئي ڪري سينٽرلي اي.سي شاپنگ مال ۾ داخل ٿي ويون. ڪار کان شاپنگ مال ۾ داخل ٿيڻ جي ڪجھ فاصلي تي ٻنهي کي پگهرائي ڇڏيو.

شاپنگ مال ۾ داخل ٿي، ثناء وڏو ساهہ کنيو ۽ حقارت واري لهجي ۾ زينت کي چوڻ لڳي: "زيني، هي بيوقوف غريب ماڻهو، اي.سي کان سواءِ ڪيئن ٿا جيئن... الا... توبهہ!" زينت، گهڙي سواءِ لاءِ ثناء جي مُنهن ۾ نهاريو، جيڪو گرميءَ سبب ڳاڙهو ٿي ويو هو، هن جي نراڙ تي غرور ۽ گهمنڊ جون لڪيرون نمايان هيون.

"ثني، ائين نہ چئو، آخر تہ هو بہ انسان آهن..." زينت سمجهاڻڻ واري لهجي ۾ ثناء سان ڳالهايو. "اڙي، اهي ماڻهو نہ جانور آهن..." ثناء 'جانور' جي لفظ تي زور ڏئي وڏو ٽهڪ ڏنو. ٽهڪ ۾ زينت هن جو ساٿ تہ نہ ڏنو البت ڦڪائيءَ مان ٿورو مسڪرائي ڏنائين.

ڪافي دير کان پوءِ ٻئي سهيليون شاپنگ مال مان ٻاهر نڪتيون. هاڻي سج گر ٿي چڪو هو. اولهہ پاسي آسمان تي شفق نظر اچي رهي هئي. ٻئي طرف شاپنگ مال جون روشنيون هيون، جيڪي سڄي ماحول کي روشن ڪرڻ جون تياريون ڪري رهيون هيون. ثناء ۽ زينت جي هٿن ۾ ڪيترائي ٿيلها هئا، جن ۾ نت نئين ڊزائين جا ڪپڙا، چپل، سينڊل ۽ ٻيو گهڻو سامان پريل هو.

هي اڃا پنهنجي ڪار جي ويجهو ئي مس پهتيون تہ سامهون بيٺل پينو فقير "امان الله جي نالي خيرُ ڏي" جي صدا تي ثناء کان ڇرڪ نڪري ويو ۽ هن جي هٿ مان هڪ شاپنگ بيگ هيٺ ڪري پئي. "بيشرم...ڪنهن جاءِ جا..." ثناء چپن ۾ پڻڪي ۽ روڊ تي وکريل سامان ميڙڻ لڳي.

ان جي وچ ۾ فقير ٻي صدا هنئي: "ڏيءُ، سواليءَ کي خالي نہ موٽاءِ..." ٻي صدا ٻڌندي ئي ثناء جو پارو چڙهي ويو: "انڌو آهين ڇا...؟ ڏسين ڪونہ ٿو، منهنجو سامان هيٺ ڪريو پيو آهي بد اخلاق، تون وري مٿو پيو کائين... عورتن جو شرم بہ ڪو نہ ٿو ٿئي... هل هتان تہ ڪياڻءِ نہ بڇڙو." پوڙهو فقير، پنهنجي بيعزتي تي چپ رهيو، اکيون پرجي آيس. ڪجھ دير ترسي هڪ پاسي تي هلڻ لڳو.

اهو سڄو لقاءُ ٿوري فاصلي تي بيٺل ثناء جي ڪار جو ڊرائيور رشيد ڏسي رهيو هو، پر اهو سڀ ڪجھ ايترو تہ جلدي ۽ غير متوقع ٿيو جو هن کي سمجھ ۾ نہ آيو تہ ڇا ڪري، ان ڪري پنهنجي جاءِ تي ساڪن بيٺو رهيو. ايترو سو ٿيو جو پنهنجي پرسان گذرندڙ پوڙهي فقير جي اکين ۾ ڳوڙها ڏسي ورتائين ۽ رحم کائي ان کي 10 روپين جو نوٽ ڏنائين.

جسماني طور تمام گهڻي ڪمزور ۽ پيرسن فقير پوئتي هڪ نهار ثناء جي ڇهري ۾ وڌي، جنهن ۾ اڃا بہ ڪاوڙ جا آلا ٻري رهيا هئا. ٻئي پاسي ڊرائيور رشيد هو، جنهن جي اکين ۾ پنهنجي لاءِ رحم ۽ همدردي ڏسي سگهيو پئي.

ثناء ۽ زينت ڪار جو دروازو کولي ويهي رهيون. ان دوران ثناء، رشيد کي سڏ ڪيو.

مالڪياڻيءَ جي سڏ تي ”جي بيبي جي... اڄهو آيس.“ چئي، بوڙي ڪار ۾ اچي ويٺو. ”ڊرائيور، تنهنجو دماغ ته ٺيڪ آهي نه...؟ جڏهن مان ان منحوس پينو پوڙهي فقير کي خيرات نه ڏني، ته تُنهنجي ڪيئن جرئت ٿي؟“ ثناء، جيڪا عام طور رشيد کي چاچا رشيد ڪري سڏيندي هئي، اڄ ڪاوڙ ۾ هن کي 'ڊرائيور' ڪري سڏي رهي هئي.

ساڳئي وقت هن جي خيرات ڏيڻ تي به تمام گهڻي ڪاوڙيل هئي. ”هنن پينو فقيرن کي توهان جهڙن ماڻهن ئي خراب ڪيو آهي، نه توهان هنن کي پئسا ڏيو نه ئي هي پنن.“ ثناء، مسلسل ڪاوڙ ۾ ڳالهائي رهي هئي. ”ڪول ڊائون بيبي... ڪول ڊائون...“ چئي زينت، ثناء کي ٿڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ٻئي طرف رشيد به ”جي بيبي، آئينده ائين نه ٿيندو.“ چئي خاموش ٿي ويو. هو ڄاڻي پيو، ثناء سان بحث ڪرڻ مطلب پنهنجي نوڪري وڃائڻ آهي. ٿوري ئي دير ۾ پويان ويٺل ٻئي سهيليون ڪچهريءَ ۾ مصروف ٿي ويون. رشيد به سڪ جو ساهه کڻيو ۽ خاموشيءَ سان گاڏي هلائڻ لڳو.

ثناء، شهر جي مشهور سيٺ ڪامران خان جي اڪيلي ڌيءَ آهي. سيٺ ڪامران جي دولت جو ڪاٿو نه آهي. پيءُ جي مرڻ کان پوءِ پائرن جي ورهاست ۾ کيس به ڪارخانا مليا، جيڪي هاڻي 10 ٿي ويا هئا. هو اهڙو واپاري آهي، جنهن لاءِ سڄي شهر ۾ مشهور ته 'سيٺ ڪامران وٽ ايتري دولت آهي، جو هن کي به خبر ناهي...' هن کي فقط ثناء جي صورت ۾ هڪ نياڻي هئي. جنهن جي پرورش وڏي لاڏ ڪوڏ سان ڪئي هئائين.

ٻار کي دادلو ڪري پالڻ دوران کيس خيال ئي نه رهيو ته ثناء جي تربيت ۾ ڪيتري ڪوتاهي ٿي رهي آهي. گهڻي لاڏ جي ڪري ثناء جي شخصيت ۾ خود سري ۽ خود پسندي ۽ نرگسيت سرائيت ڪري چڪي هئي، پر اهو خيال سيٺ ڪامران يا ان جي گهر واريءَ کي ڪيئن ٿيندو ته ڏينهن رات ملڪيت وڌائڻ جي چڪرن ۾ قائل هئا!

چوندا آهن ته وقت سدائين هڪ جهڙو ناهي رهندو. گهڙيال جا ڪانٽا پلن گهوڙن جي سنبن جيان 'ٽِڪ ٽِڪ' ڪندا، هلندا رهيا. مُندون به تيزيءَ سان بدلجڻ لڳيون، سڀ ڪجهه بدليو، پر جي نه بدليون، ته ثناء جون عادتون...

هڪ ڏينهن هن جي پيرن هيٺيان زمين نڪري وئي، جڏهن ٽيليفون تي اطلاع مليس ته هن جا ماءُ پيءُ حادثي ۾ اجل جو شڪار ٿي ويا آهن. والدين جو چا مرڻ هو؟ هن جي دنيا ئي بدلجي وئي. وڏي ملڪيت، جنهن جي هن جي والدين کي به خبر نه هئي سا هن کان به اوجهل ٿي وئي!

والدين جي گذاري وڃڻ کان پوءِ سال بعد شادي ڪيائين. ٻن سالن بعد طلاق ٿي ويس. مڙس جو چوڻ هو ته هوءَ گڏ رهڻ جي لائق ناهي. اولاد به نه ٿي سگهيس. آهستي آهستي مٽ مائٽ سهيلون به هِڪ هِڪ ڪري ڇڏيندا ويس سچ چيو اٿن: 'ٻيٺي جو سڀ ڪو آ، ڪِري جو ڪير به ڪونهي ڪو... سڪئي جا سالا گهڻا، بکيي جو پيٽويو نه ڪو!'

بس هاڻي حياتيءَ ۾ اڪيلو سهارو ڏاڏي وجي بچيس، جيڪا به گهڻو ڪري عبادت ۾ مشغول رهندي هئي.ان وچ ۾ ڊرائيور رشيد ساڻ نڀائيندو آيو. اڪثر هن کي اداس ڏسي چوندو هو: ”بيبي، تون منهنجي ڌيءَ مثل آهين...“ پر ڪيستائين!؟ هڪ ڏينهن رشيد به اهو چئي موڪلائڻ ڪئي: ”بي بي،منهنجي وڏي پُٽ جي پوسٽنگ لاهور ٿي آهي. هو ضد ڪري رهيو آهي ته مان هن سان گڏ لاهور هلان...سچي ڳالهه ته هي به آهي جو هاڻي مون ۾ به حال ناهي ته وڌيڪ ڪم ڪري سگهان. سو مون کي اجازت ڏيو...“ پنهنجي پراڻي ۽ وفادار ڊرائيور طرفان ائين موڪلائڻ تي ثناء اندر ۾ ٽٽي پئي. بس ايترو سو چيائين: ”چاچا، تنهنجي ٌنهن کي اعتراض ڪونهي جو تون انهن سان گڏ رهندي؟“

”نه بي بي، الله سائين معاف ڪري سدائين حق حلال جو رکو سکو ٽڪر پنهنجي اولاد کي کارايو آهي. هن به سدائين ماڻ ڏنو ۽ اڄ اهڙي منزل تي پهتا آهن جو مان فخر ۾ ڳاٽ اوچو ڪري چئي سگهان ٿو ته سندن تربيت ۾ ڪا ٻُل چُڪ نه ڪئي آهي. اولاد جي تربيت ماءُ پيءُ جو اصل پوک هوندي آهي، جنهن جو لابُ پيريءَ ۾ ملندو آهي. مالڪ جو شڪر آهي هن مون کي ڪڏهن خالي نه موٽايو آهي.“

رشيد ڳالهائڻ جي رواني ۾ الائي ڇا ڇا چوندو رهيو، ثناء ڪيس تڪيندي رهجي وئي. هو ڪڏهن گاڏيءَ جي چاٻي رکي هليو ويو، هن کي خبر ئي نہ پئي!

ان رات جي ڪنهن پهر هن جي اک کُلي، هوءَ پگهر ۾ شل هئي. اڪيلائيءَ جو احساس هن کي کائڻ لڳو. ڪمري مان ٻاهر نڪري آئي، سامهون لائونج ۾ سندس ڏاڏي تهجد جي نماز پڙهي سلام ورائي رهي هئي.

ثناء ٻوڙندي وڃي هن جي جهوليءَ ۾ ڪِري، "امان سڀئي هڪ هڪ ڪري مون کي اڪيلو ڪري ويا آهن، توهان تہ مون کي نہ ڇڏي ويندو؟" ڏاڏيءَ سندس پيشاني چمي، "ڌيءُ! سڀني جو پنهنجو پنهجو وقت مقرر آهي." نہ امان توهان مون کي نہ ڇڏي وڃجو، آخر مون ڪهڙو ڏوهہ ڪيو آهي جو مون سان هي سڀ ٿي رهيو آهي؟ آخر ڇو؟ ڇا لاءِ؟"منهنجي جاني ڌيءُ! سوره العصر جو مفهوم آهي: 'الله سائين عصر جي وقت، مطلب جڏهن آب و تاب سان چمڪندڙ سج لهڻ جو منظر پيش ڪري ٿو جو قسم کڻي چئي ٿو: بيشڪ انسان خساري ۾ آهي، يعني انسان پنهنجي عمر وڃائي ٿو، سواءِ انهن ماڻهن جي جن ايمان آندو ۽ نيڪ عمل ڪندا رهيا." ثناءخاموش ٿي ڏاڏيءَ جي ڳالهين کي ڌيان سان ٻُڌندي رهي.

"ڌيءُ، ايمان خدا جي اهڙي نعمت آهي، جيڪو اسان جي دِلين کي نرم رکي ٿو ۽ نرم دل انسان ڪنهن کي ڏک ڏيڻ تہ پري پر ڪنهن جو ڏک برداشت بہ نہ ٿو ڪري سگهي. انسان جو اخلاق اهو آهي تہ ان جي هٿ، پير ۽ زبان کان ٻيا ماڻهو محفوظ رهن، درگذر ڪرڻ دنيا جي معاملن ۾ مصلحت ۽ مفاهمت کان ڪم وٺڻ، ڪنهن کي خسيس نہ سمجهڻ، وڏن جو ادب، ننڍن سان پيار سان پيش اچڻ. انسان سوچي ٿو تہ مون وٽ طاقت، همت ۽ حيثيت حاصل آهي، پر نادان انسان اهو نہ ٿو ڄاڻي، تہ اهو سڀ الله تعالیٰ جي طرفان عطا ٿيل آهي، جيڪڏهن هو نوازي ٿو تہ واپس بہ وٺي سگهي ٿو. ڇو تہ هو هر شيءِ تي قادر آهي. هي سڀ الله جا فيصلا آهن. پنهنجي رب کان استغفار ڪجي. بيشڪ هُو توبهہ قبول ڪرڻ وارو آهي." اهي سڀ ڳالهيون ٻڌائڻ وقت ڏاڏيءَ جون آگريون ثناء جي وارن ۾ هيون، جن ۾ هوءَ آهستي آهستي هٿ ڦيري رهي هئي.

"امان منهنجي دل ڀرجي آئي آهي، مان روئڻ ٿي چاهيان پر ڳوڙها نہ ٿا نڪرن." ثناء، ڏاڏيءَ کي ڀاڪر ۾ ڀريو. هن جي نيڻن مان بي اختيار نير وهڻ لڳا، ڄڻ هن جون اکيون صدين کان اڃايل هيون!

ڏاڏيءَ سان دير تائين ڳالهيون ڪري هوءَ پنهنجي ڪمري ۾ واپس آئي.غير ارادي طور تي وضوع ڪري مصلو وڇايائين. دل مان آواز اچڻ لڳس: "منهنجا پالڻهار مون خطاوار کي معاف ڪر... مان ڄاڻان ٿي تہ زماني جي چاهت ۾ ايتري مصروف رهيس جو خبر ئي نہ پئي، تہ ڪڏهن تون مون کان رُسي وئين. دنيا جي طلب جو پردو اکين تي اهڙو چڙهيو جو پنهنجي شهہ رڳ کان بہ ويجهي رب ڪريم کي محسوس نہ ڪري سگهيس.

ها مان خطاوار آهيان. منهنجا ربہ منهنجي آزمائش کي ختم ڪر... مون کي پنهنجي چاهت ۾ بيخود ڪري ڇڏ تہ جيئن ٻئي ڪنهن بہ شيءِ جي خواهش نہ رهي... منهنجا رب! بيشڪ تون سواليءَ کي خالي نہ موٽائيندي."

فجر جي اذان جو آواز هن جي ڪنن تي پيو. نيڻن مان لڙڪ ٻيهر سندن ڳلن تي تري آيا. هوءَ سجدي ۾ ڪِري پئي، اذان پوري ٿي. ٻاک ڦٽڻ لڳي، پاڻ کي ڏاڍو هلڪو محسوس ڪيائين. ڪجهہ دير لاءِ اک لڳس تہ در تي ڪڙڪو ٿيو، ڪو فقير هو، جيڪو چئي رهيو هو:"امان، الله جي نالي خيرات ڏي... جيجل، سواليءَ کي خالي نہ موٽاءِ...!" هن پنهنجي پرسان پيل پرس مان هڪ سؤ جو نوٽ ڪڍيو، اکين جي آلاڻ جيڪا اڃا بہ تازي هئي اُگهي ۽ در تي وڃي فقير کي خيرات ڏنائين. خيرات وٺڻ کان پوءِ فقير رمندو رهيو. ٻئي طرف ثناء در تي بيٺي رهي. هوءَ اڄ پاڻ کي تمام گهڻي روحاني سڪون ۾ محسوس ڪري رهي هئي.

◙

23 مارچ 2019ع تي ڪتابن جي عالمي ڏهاڙي جي موقعي تي بورڊ پاران ڪوٽايل ٽن ڏينهن جو ڪتابي ميلو

سنڌي ادبي بورڊ پاران ٽن ڏينهن جي ڪوٽايل ڪتابي ميلي ۾ بورڊ جو چيئرمين مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' افتتاح ڪري رهيو آهي. بورڊ جو انچارج سيڪريٽري سيد سڪندر علي شاهه ۽ بورڊ جو ميمبر سرفراز احمد راڄڙ پڻ موجود آهن

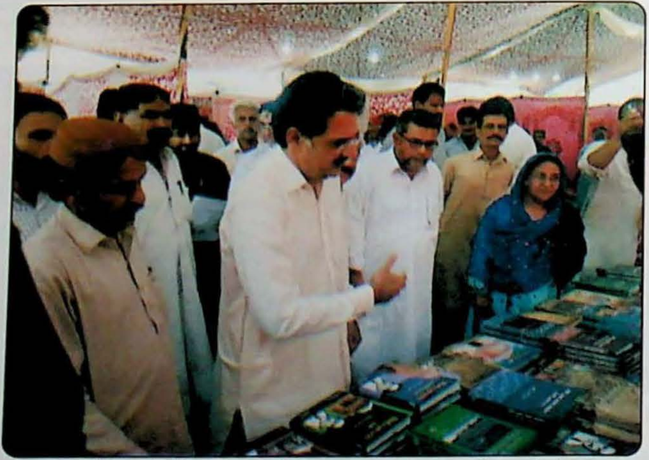

ڪتابي ميلي ۾ بورڊ جو چيئرمين مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' هڪ اسٽال تي ڪتاب ڏسي رهيو آهي

حضرت علامہ ميان غلام محمد مهيسر جي 83 هين ساليانِي عرس جي موقعي تي ڪوٺايل علمي ادبي ڪانفرنس

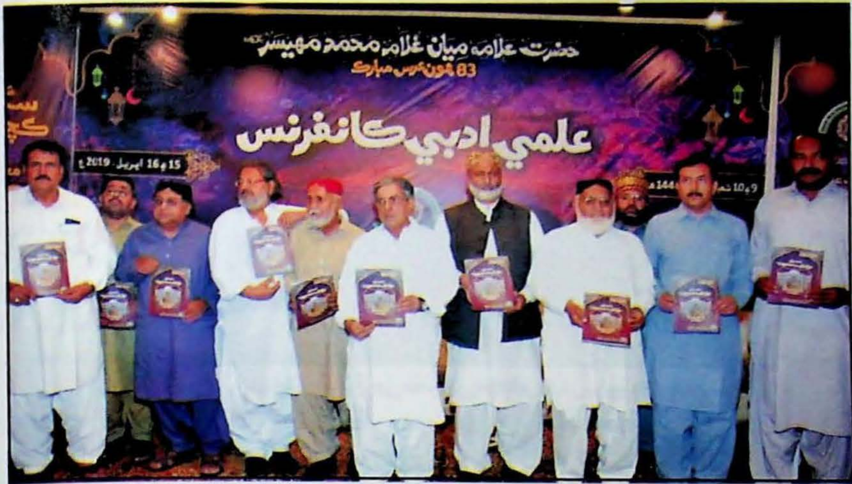

علامہ ميان غلام محمد مهيسر جي 83 هين ساليانِي عرس جي موقعي تي ٽرسٽ ڪمال ديرو پاران ڇپايل سوونيئر 2019ع/ 1440ھ جو مهورت ڪيو پيو وڃي

ڪانفرنس ۾ ساڃي ڪان: شوڪت حسين شورو، نياز پنهور، نصير مرزا، ڊاڪٽر مخمور بخاري، حافظ ارشد انڙ، منور علي مهيسر، رحمان ڏنو مهيسر، سجاد ميراڻي، پير عثمان مصطفيٰ راشدي، غلام اظفر مهيسر، رياض حسين وساڻ، منظور اڃڻ، پير سيد بچل شاھ جيلاني، سيد گل محمد شاھ بخاري، مخدوم نديم هاشمي ۽ پروفيسر ڊاڪٽر غلام اڪبر مهيسر خطاب ڪري رهيا آهن

ماهوار سورمي ڪراچيءَ پاران 24 اپريل 2019ع تي سيما عباسيءَ جي ڪتاب "لاشا لڙڪن جا" جي ڪوٺايل مهورتي تقريب

مهورتي تقريب ۾ اسٽيج تي ويٺل ساڄي کان: سيما عباسي، نصرت سحر عباسي، پروفيسر مظهر جميل، مدد علي سنڌي ۽ عبدالغفار تبسم

محترمہ نصرت سحر عباسي، عبدالغفار تبسم، پروفيسر مظهر جميل، مدد علي سنڌي، ادل سومرو ايوب شيخ، ريحانہ روحي، سيما عباسي، غلام مصطفيٰ سولنگي ۽ سنڌو نواز خطاب ڪري رهيا آهن

سنڌ جي ثقافت ۽ سياحت کاتي ڪراچيءَ ۽ سچل سرمست يادگار ڪاميٽيءَ خيرپور پاران

21 مئي 2019ع تي خيرپور ۾ ڪوٺايل سچل ادبي ڪانفرنس

اسٽيج تي ويٺل ساڄي کان: محمد علي پنهور، سرور سيف، ادل سومرو، الطاف شيخ، منظور ڪناسرو، لعل بخش منگي

سچل سرمست رحہ جي 198 هين ساليانې عرس جي موقعي تي ادل سومرو، غوث بخش عباسي، خليل ڪنڀار، منظور ڪناسرو، محمد علي پنهور، حزب الله آءِ سومرو، ياسر قاضي، حبدار جاگيراڻي، اختر درگاهي، سرور سيف، زيب نظاماڻي، سعيد قريشي، عائشہ ڏاريجو ۽ ابراهيم ڪرل خطاب ڪري رهيا آهن

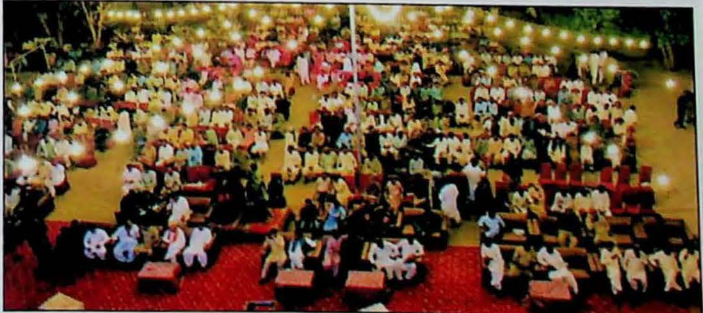

سچل سرمست رحہ جي 198 هين ساليانې عرس جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس ۾ شريڪ مهمان

ڊاڪٽر قاضي خادم

نور نبي راهوجو

غلام محمد لاکو

اظهر آزاد مغل

ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ

ڊاڪٽر سعيده شفيق ميمڻ

مرزا ڪاظم رضابيگ

سليم چنا

حسينه ساند

رياض ٻرڙو

"اڌورو داستان"
(قاضي خادم جو
يادگيرين تي لکيل
ڪتاب)

سلطانه جمالي

مولائي ملاح جو
ڪتاب: 'چارڻ چوريو
چنگ'
احساساتي تصويرن
جو البم

سڄڻ سنڌي

منهنجو
ڪاچو

الطاف ملڪاڻي

شوڪت چاچڙ

عبدالرزاق ڪلهوڙو

استاد محسن علي شر

متفرقه

سنڌ جو اولهه وارو پاسو ڪاڇو جيڪو کيرٿر جبل جي اوچين چوٽين سان ڇڙ سرحدي بارڊر آهي. سنڌ جي سرزمين درياهه بادشاهه جي نالي سان سڏجي ٿي. جنهن سنڌ جو صحيح اچار سنڌو آهي. اولهندي ملڪن ۾ (Indus) جي نالي سان سڏجي ٿي. هي نالو سڪندر اعظم جي سائين سالارن پنهنجي ڪاهن ۾ تذڪرن ۾ استعمال ڪيو ۽ پوءِ عام استعمال ۾ اچي ويو. جيئن سنڌوءَ جو پاڻي پاڻ سان آنڊل لٽ سان تهن مٿان تهه جوڙيندو آهي. تيئن ڪاڇي جا درياهه (نيون) پاڻ سان گڏ لٽ آڻي، ڪاڇي جي ڌرتي ڪي تهن مٿان تهه جيان ڍڪيو آهي، ڏنو وڃي ته هڪ پاسي سنڌو درياهه سوين هزارين ميلن ڪان مختلف ڪيميائي ۽ زرخيزي وارو لٽ سنڌ ۾ آندو آهي، تيئن ڪاڇي جي دريائن سوين هزارن ميلن ڪان جبلن مان ڪيميائي ۽ زرخيزي وارو لٽ ڪاڇي مٿان وڇايو آهي. اهوئي سبب آهي جو، هيئين سنڌ ۽ مٿين سنڌ ڪاڇي وارو علائقو پاڻي سان انتهائي زرخيز ٿئي ٿو، سنڌ جو هيٺيون پاسو سنڌو درياهه ذريعي آباد ٿئي ٿو، ان پاسي جي زمين کي پوکي کان ساهي پٽڻ جو موقعو گهٽ ملي ٿو، حالانڪه ان جي زرخيزي بي مثل آهي، پر ڪاڇي جي زمين هيٺين ڪان وڌيڪ زرخيز ۽ طاقتور آهي. شايد اهو به سبب آهي جو ڪاڇي جي زمين کي برسات نه پوڻ سبب دريائن (نين) نه اچڻ سبب ساهي ملي ويندي آهي، اهوئي سبب آهي جو ڪاهي جي زمين جڏهن نين ۽ برساتن جو پاڻي ڏئي ڪري پيئندي آهي ته ان ربيع سان بنيءَ مان به فصل پوکي ۽ ڪٽي سگهجن ٿا.

دريائي لٽ سان ڪڇي ۾ به چند وڻن ڪانسواءِ، ڪاڇي وارا ساڳيا وڻ ٿين ٿا. گاهه ٿين ٿا، پر ڇو ته سنڌو درياهه بادشاهه وهندڙ آهي. تنهنڪري ان جا وڻ ڪنڊا، ٻير، لئو قد ۾ وڏا ٿين ٿا ۽ ٻيٽ ۾ به ڀريل هوندا آهن.

پر ڪاڇي جا وڻ پاڻيءَ جي اڻهونداڻي سبب جيئڻ ڄاڻن ٿا. ڀلي ٻه ٽي سال برسات نه پوي، پر پوءِ به، پاڻ سنياليون بيٺا هوندا آهن. اهڙيءَ طرح ڪاڇي جي مخلوق به پاڻيءَ جي اڻاٺ، بک ۽ ڏُکن ۾ به سخت جان ٿي جيئڻ جي قوت ماڻي ويندي آهي.

نور حسين ڪلهوڙو

ڪتاب: "منهنجو ڪاڇو"

ص 113_114 تان کنيل

ڊاڪٽر قاضي خادم

يادگيريون

پڙهڻ جو شوق مون کي ننڍپڻ کان ئي هئو، ان ڪري جو جنهن ماحول ۾ رهيس ان ۾ اردگرد مون کي پڙهندڙ ئي مليا. گهر ۾ توڙي گهر کان ٻاهر ڪاليج يونيورسٽيءَ ۾ توڙي اخباري دفترن ۾ مون هر ڪنهن کي ڪنهن نه ڪنهن قسم جي ڪتاب پڙهڻ يا لکڻ ۽ ترجمو ڪرڻ ۾ مصروف ڏٺو. حقيقت اها آهي ته اسان ته ماني کائيندي به پڙهندا ئي هئاسون، ته ماني کاڌ وڻندي هئي. منهنجو وڏو ڀاءُ دادا مشتاق، جيڪو پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ وارن اوائلي سالن ۾ ڀهرين مشتاق، شمیم ۽ پوءِ قاضي مشتاق جي نالي سان افسانا لکندو هو، اهو به رومانوي، جاسوسي توڙي مزاحيه ادب جو ڏاڍو شوقين ڏٺم. هُو ڪڏهن ڪڏهن ماني کائيندي پڙهڻ ۾ ايترو مشغول هوندو هو جو جيڪڏهن دٻڪيءَ مان ماني ختم ٿي وئي ته به اک ڪتاب مان ڪونه ڪڍندو هو، بلڪ هيڏانهن هوڏانهن هٿ ڦيرائي ماني پيو ڳوليندو هو. ساڳيو حال چاچا غلام قادر جو به هو. هُو به ڪتاب لئبرريءَ مان مسواڙ تي وٺي پڙهندو هو. اسان وانگر ئي، اڪرم الله آبادي...... هتي رامپوري دت ڀارتي ۽ نسيم حجازي جي ناولن جو شوقين هو. ان کان اڳ به هن سنڌيءَ جو ڪو داستان ڪونه ڇڏيو هو. بلڪ مون کي به ممتاز دمساز، گل بڪاولي، چار درويش، امير حمزو ۽ الف-ليليٰ سميت ڪئين داستان سالن جا سال پڙهي ٻڌائيندو رهيو هو، جيڪي جڻ ته منهنجي شخصيت بلڪ نفسيات ۾ داخل ٿي ويا. هُو محمد عثمان ڏيپلائي جا تاريخي ۽ سماجي ناول به شوق سان پڙهندو هو ته ان وقت جي مشهور هندو ليکڪن جا ڪتاب به سيراندي رکيا هوندا هئا ته پوڪردس جي جاسوسي ڪتابن جو به شوق هوس. ان وقت اسان جاسوسي چڪر ۽ سنسار چڪر جي ڪتابن مان نڪري ورهاڱي کان پوءِ جي اردو ادب جا شوقين ٿي چڪا هئاسين ۽ مون انٽر آرٽس کان ايم.اي ڪرڻ تائين ڪيترائي اردو ناول جن ۾ آگ ڪا دريا، گردش رنگ چمن، سيتاهرن چائي ڪي باغ ۽ هائوسنگ سوسائٽي جي ليکڪ قرة العين حيدر هئي. عبدالله حسين جو مشهور ناول ’اداس نسلين‘. خديجه مستور جي ورهاڱي تي لکيل ’آنگن‘. جميلا هاشمي جي ’تلاش بهاران‘ جنهن کي رائٽرس گلڊ جو انعام به مليو هو ۽ ٻيا ان موضوع تي لکيل ڪتاب پڙهي چڪو هوس، پر ان سان گڏ، جيئن اڳ به ذڪر ڪري چڪو آهيان ته ايم اسلم، نسيم حجازي، رئيس احمد جعفري، صادق حسين سرڌنوي ۽ عبدالحليم شرر ۽ تيرٿ رام فيروزپوري توڙي منشي پريم چند جا افسانا ۽ ان وقت جي ٻين ترقي پسند ليکڪن، عصمت چغتائي، سعادت حسن منٽو جن جي ڪهاڻين مان جنس جي چاشني به ملندي هئي ته دت ڀارتي، ڪرشن چندر، راجندرسنگهه بيدي کان شرون ڪمارورما، عزيز احمد، ممتاز شيرين ۽ ڊاڪٽراحسن فاروقي ۽ پروفيسر احمدعلي، جنهن جو ناول Twilight in Delhi جنهن جو ترجمو سندس ڌيءُ بلقيس ’دلي کي ايک شام‘ نالي سان ڪيو هو. اهي به خريد ڪري پڙهيم وري به شوڪت ٿانوي ۽ شفيق الرحمان جي مزاحيه لکڻين کي وڏيڪ ئي پسند ڪندو هوس.

ڪهڙو عجيب دور هو، پڙهڻ جا مقابلا ڪيا هئا. منهنجو ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ جي وقت جو دوست اقبال الدين قاضي ته آگ ڪادريا ناول هڪ رات ۾ پڙهي رڪارڊ قائم ڪري ڇڏيو.

مون سنڌي ناولن جي شروعات هڪ نهايت سادي سودي رومانوي ناول سان ڪئي هئي. جنهن جو ذڪر بار بار ڪرڻ سان به نه ٿو ٿڪجان اهو آهي الهه بخش ٽالپر جو ’پرديسيءَ جو پيار‘ هن ناول منهنجي ڪچڙي ذهن تي ڪيترو اثر وڌو، ان جو ذڪر لفظن ۾ نه ٿو ڪري سگهان. هيءُ هڪ پرائمري ماستر جي عشق جو داستان آهي، جنهن مون ۾ پيار جي جذبن پيدا ڪرڻ ۾ به ڪردار ادا ڪيو ته استاد جي پيشي

ڪي بہ رومانوي رنگ ڏني، دل ۾ اهو خيال پيدا ڪيائين تہ ڪاش آءُ بہ ماستر هجان ۽ ائين ڪنهن من مهڻيءَ سان عشق جي آگ ۾ ٽپو ڏيان. ان ڪان پوءِ ترقي پسند اديبن: ع.ق.شيخ، اياز قادري، رباني، حميد سنڌي، جمال ابڙو، شيخ اياز ڪان نسيم ڪرل، امرجليل، علي احمد بروهي جي مزاحيہ افسانن، آغاسليم، شمشيرالحيدري، ناصر موراني، موهن، ڪلپنا، سندري اُتمچنداڻي، ۽ ڪيئي ليکڪن جا افسانا ۽ ناول پڙهيم ۽ خوش قسمتيءَ سان انهن مان تمام گهڻن سان زندگيءَ جو وڏو عرصو دوستيءَ ۾ بہ گذريو. جيڪو انهن مان ڪيترن جي گذاري وڃڻ باوجود لڳي ٿو تہ جڻ اهي اڃا بہ مون سان گڏ هجن ۽ پنهنجي قلم رستي منهنجي ذهني پرورش ۾ حصو وٺندا هجن. انگريزي ادب ۾ بہ ناول ۽ افساني سان ڏاڍو شوق رهيو. ڪيئين ڪتابہ انگريزيءَ ۾ توڙي اردو، سنڌي ترجمن جي ذريعي پڙهيم. انهن ۾ بہ مونکي رومانوي ۽ ايڊونچر قصا ڪهاڻيون وڌيڪ وڻنديون هيون. تنهنڪري فرينچ، انگريزي، اٽالين، روسي، امريڪن ۽ اسپين جي ناولن مان ڪيترا مشهور ناول پڙهيم ۽ انساني فطرت جي سدا بدلجندڙ سياءَ مان واقفيت ملي ۽ مون پاڻ بہ انهن مان ڪي ناول ترجمو ڪيا، جن ۾ فرانس جي ناول نگار البر ڪامئو جو 'ناول 'دي فال' زوال نالي سان دوستوسڪي جو ناول دي گيمبلر جواريءَ جي نالي سان ترجمو ڪيم، جيڪي شايع ٿيا. ان ڪان پوءِ جيمزهلٽن جو ناول 'گڊباءِ مسٽر چپس ترجمو ڪيم جيڪو ان وقت قسطوار خادم وطن اخبار ۾ شايع ٿيو ۽ فرانس جي پيري لوئي جو ناول 'ايفروڊائٽي' سونهن جي ديويءَ جي نالي سان ترجمو ڪيم جيڪو پڻ شايع ٿيو ۽ ان ڪان سواءِ ساوتريءَ جي طويل ڪهاڻي، 'اتيمسي' جو ترجمو 'پيار' جي نالي سان شايع ڪرايو ۽ افسانا بہ ڪيترائي ترجمو ڪيم، جيڪي ان وقت جي رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيندا رهيا. ائين آءُ - افسانا، ناول ۽ ڊراما بہ لکندو رهيس جيڪي سڀ جا سڀ شايع ٿي چڪا ۽ اڃا بہ ٿين پيا. اڃا مون اٽالين ليکڪ البرٽوموراويا جو ناول دي ايمپٽي ڪينواس ۽ دي وومن آف روم، ترجمو ڪرڻ شروع ڪيا هئا ليڪن خبر ناهي ڇو مڪمل ٿي نہ سگهيا. جڏهن تہ آسڪروائلڊ جو مشهور ناول 'پڪچر آف ڊورن گري' بہ اڌ ترجمو ڪيم.

مون اهو محسوس ڪيو تہ سيڪس ۽ ڪرائيم تي لکيل ناول آئون دلچسپيءَ مان جلد پڙهي ويندو هوس. ليڪن چارلس ڊڪنس وليم ميڪپيس ٺيڪري توڙي سمرسيٽ ماهم جا ناول مون درسي ڪتابن وانگر آهستي آهستي پڙهيا. جيڪي ڪتاب آءُ تمام دلچسپيءَ سان ۽ جلدي پڙهي سگهيس انهن ۾ ليڊي چيٽرليزلور.ايچ لارنس) مادام بواري (بالزاڪ) دس ارٿ ازمائين (پرل ايس بڪ) مور (مئڪسيم گورڪي) دي گڊ ارٿ ۽ سرآرٿر ڪانن ڊائل مشهور ڪردار شرلاڪ هومز جا قصا بہ انهن ۾ شامل آهن. هاڻ سوچيان ٿو تہ ايترو وقت ڪيئن مليو جو ايترا ڪتاب پڙهي سگهيس ان تي پڻ هڪ ڪتاب لکي سگهجي ٿو.

✲✲✲✲✲

سنڌ جي ننڍن ڳوٺن ۾ سياري جا رنگ بہ عجيب هوندا آهن، هالا پراڻا ڪان وٺي، جاتي، سجاول ۽ ٺٽي تائين، سيوهڻ ڪان وٺي ڏوڪري، وارهہ ۽ رتي ديري تائين، اوباڙي ۽ دادوءَ ۾، جيڪي وري عام ڳوٺن کان وڏا بہ هئا ۽ دادوءَ کي ڇڏي باقي شهرن ڪان ڪجهہ ننڍا هئا ليڪن اردگرد ٻنيون باغ ۽ وڻڪار هجڻ سبب اتي جون راتيون سياري ۾ بدن ۾ ڪنبڻي وجهي ڇڏينديون هيون. هالن پراڻن ۾ تہ اسين رات جي ماني بہ بورچيخاني ۾ صندليون وجهي کائين ۽ چيڻن جي باهہ جي چوڌاري پنهنجو پاڻ کي سيڪيندا، کائيندا هئاسين ۽ گرم پاڻيءَ سان هٿ ڌوئي ڊڪندا، اگڙ ٽپندا ڪمرن ۾ وڃي ڳرين سوڙين ۾ لڪندا هئاسين. ٻاهران ايندي رات مان دونهان نڪرندا ڏسي خوش ٿيندا هئاسين. صبح جو سوير وري ٻاهر ڌنڌ ۾ وڏن وڻن توڙي ڪٻڙن، ٻپرن ۽ اڪ جي پتن تي ماڪ جا جميل ڄاري وانگر ڦڙا جرڪندا ڏسبا هئا. سياري جي اها ماڪ هاڻي خوشبو شهرن ۾ تہ ڪانهي، پر ڳوٺن مان بہ موڪلائي وئي آهي. انڪري جو ماڻهن وڻن کي بيدرديءَ سان قتل ڪري، لکين ٻڪين جا اجها برباد ڪري ڪاٺ وڪيو ۽ اتي پنهنجا گهر جوڙائي ڇڏيائون نہ رهيا وڻ ۽ اها نہ اها سرديءَ جي نشاني.

اسين تہ سياري جي مند جا مزا ياد ٿا ڪريون، پر انهن غريبن ڪان ڪير پڇي جيڪي ڪائيون بہ ٻاري

ڪونه سگهندا هئا ۽ مينهن ۽ ڏڪڻ جا سڪل ڇيٽا ٻاري گهرن ۾ گرمائش جو بندوبست ڪندا هئا. اهڙن گهرن ۾، جن کي دروازا ۽ دريون به ڪونه هونديون هيون ۽ ڪچي ڇت هيٺ ڪري مينهوڳين ۾ سڄيون راتيون ٽمندڙ ڇتين جي هيٺان گذاريندا هئا. انهن غريبن جو حال ته ڳوٺن ۽ شهرن ۾ برابر هو. پلي ڇاڇرو هجي يا ڪنري ۽ جهڏو يا وري ميرپورخاص، ٽنڊوآدم، نوابشاهه يا سکر، غريب کي هر هنڌ غير محفوظ ماحول ئي مليو. ليڪن ان جو مطلب اهو ڪونهي ته ڪو هُو ماحول کان ايترا غير مطمئن هجن جو هروقت روئندا رهن يا فڪرمند هجن. اهڙين موسمن ۾ سختين جي حالتن ۾ به هُو پنهنجا ڪاج، رسمون ۽ روايتون قائم رکيو ايندا هئا. غمي توڙي خوشيءَ جي حالت ۾ لڳندو هو ته ڪين غربت جو ڪو احساس ئي ڪونهي جيئن تيئن ڪري شاديءَ جا ناچ ڳانا پيا ڪندا هئا خيراتون ۽ ختما وغيره ٻوڙ پلاءُ ڪانسواءِ ڪونه هوندا هئا.

بهرحال سنڌ جو سيارو به بي مثال آهي.

هڪ دفعي سياري جو هڪ ڏينهن مونکي ياد آهي ته 1955ع ۾ سيوهڻ ۾ بابا جي مختيارڪاريءَ دوران آءٌ اتي جي پرائمري اسڪول ۾ پڙهندو هوس، ۾ هڪ ڏينهن اسڪول ۾ دل نه پئي لڳي سو نڪري پيس اڙل واهه ڏانهن، جيڪو ان وقت سڪل هو، البته پيٽ آلو هئس جنهنڪري بوٽ آليءَ مٽيءَ جي نرميءَ کي محسوس ڪري رهيا هئا. ان آلي چيڪي مٽيءَ جي خوشبو کي آءٌ اڄ تائين ڪونه وساري سگهيو آهيان.

آءٌ خبر ناهي ڪهڙي خيال کان واهه جي پيٽ ۾ لهي پيس، حالانڪ اڙل جي ڪپ تي چڙهي ۽ مٽرن جي پوک جو نظارو به ڪو گهٽ ڪونه هئو، خاص ڪري مٽرن جا ٻلو رنگ جا ننڍڙا گونچ سڄي ماحول کي رنگين بنايو بيٺا هئا. پر آءٌ اڙل ۾ لهي پيس، جنهن ۾ پاڻيءَ جي وهڪري دوران هڪ اڌ دفعو دوستن سان گڏ ترڻ جي به ڪوشش ڪئي هئم ۽ ٻڏندي ٻڏندي بچيو هئس، ليڪن خالي نديءَ کان ڪير ٿو ڊڄي.

آءٌ ندي جي آلي پيٽ ۾ هلندو هلندو ڪافي اڳتي نڪري ويس ۽ اهو خيال به ڪونه آيم ته ڪٿي ڪو اڳيان پاڻي نه هجي ۽ ڦاسي نه وڃان. اهو نظارو هينئر ٿو ياد ڪريان ته خوف ٿو لڳي. بهرحال اسان جي پاڙي جي هڪ ڇوڪري مونکي ايڏانهن ويندي ڏٺو ته هُو به پنيان هليو آيو ۽ هڪ موڙ وٽ مون کي سڏ ڪندو اچي پهتو. جي هُو مون کي نه سڏي ها ته شايد اڳيان آءٌ ڦاسي وڃان ها. انڪري جو اڳيان هڪ پُل هئي جنهن جي هيٺان پاڻي بيٺل هو ۽ وڃڻ جو ٻيو ڪو به رستو ڪونه هو. بهرحال اتان ئي اسان نهر مان نڪري بند تي چڙهياسين ۽ مون وري اڙل واهه ۾ لهڻ کان توبهه ڪئي.

نديءَ جي آلي پيٽ ۾ اهو سفر مون کي سڄي عمر ياد رهيو. توڻي جو مون ڪنهن سان به اها ڳالهه نه ڪئي ۽ اڄ جڏهن ان منظر جي ياد ٿي اچيم نه ڊپ ٿو لڳيم ليڪن اهو مزو نه ٿو وسري، جيڪو سخت سرديءَ ۾ وڻن ٻوٽن ۽ چيڪي مٽيءَ جي خوشبوءِ ۾ ڪيل ان سفر دوران محسوس ڪيو هئم.

سياري جو اهڙو ئي هڪ واقعو ياد ٿو اچيم، جڏهن ايوب خان جي بيسڪ ڊيموڪريسيءَ جي اليڪشن ۾ حصو وٺڻ لاءِ اسين پنهنجي ڳوٺ هالا پراڻا ويا هئاسين، جتي اسان جا ووٽ داخل آهن. اهو به هڪ سرد ترين ڏينهن هو. آءٌ به صبح ساڻ، خبر ناهي ڪنهن جي سائيڪل هئي، ان تي چڙهي پرائمري اسڪول ڏانهن نڪتس. ليڪن وات تي عدلوءَ جي هٽ وٽ پهچي هٿ جڻ هڪ هنڌ بيهي رهيا ۽ سائيڪل بيهي رهي. پوءِ ته جيئن پيدل هلڻ جي ڪوشش ڪيم ته وڃي پٽ تي ڦهڪو ڪيم ليڪن ڌڪ کان بچي ويس جو هيٺ چيڪي مٽيءَ جو ڍير پيو هو، جنهن جي ٺڪار اڄ به نه ٿي وسري.

✿✿✿✿✿

ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي پراڻي دور جي دوستن کي ڳولڻ جي خواهش پيدا ٿيندي آهي، جن مان ڪيترا ته مقامن ۾ هٽيڪا آهن. ڪو ٽنڊي يوسف ۾ آهي ته ڪو خانواهڻ ۾ ۽ شڪارپور ۽ پٽ شاهه تي. غلام مصطفيٰ شهواڻي ٽنڊي يوسف ۾ ابدي ننڊ ستل آهي ته آفتاب نياز ۽ منور هالا پراڻا ۾ آرامي آهن. ائين وري ڪي جلتي نه ڪي سجاول ته ڪي وري رتي ديري، ڏوڪري وارهه، ميرپورخاص جهڙي ۽ ڪاٽي ۾ جتي عالم چني جي آخري آرامگاهه آهي پر ڪي پنهنجن ڪکن کان دور، جيئن قاضي ستار، جيڪو اچي مسجد خيرپور جو رهاڪو حيدرآباد جي ڪينٽ قبرستان ۾ ته جام ساقي، ڇاڇري جي ڳوٺ جهنجي

جو رهاڪو دادن شاهه حيدرآباد واري قبرستان ۾ آهن. ڪيترا اهڙا به آهن جيئن ڪوٽڙيءَ جو رهواسي ۽ بابا جي سائي مختياڪار عبدالقيوم ڇنا جو پٽ مشتاق ڇنا، جنهن کي پي.آءِ.اي ۾ نوڪري دوران ڪراچيءَ ۾ خون ڪيو ويو هو، اهو خبر ناهي ته ڪراچيءَ ۾ آهي يا دادوءَ ۾، پر منهنجو، وڏو ڀاءُ مشتاق قريشي ڪراچيءَ جي ڊفينس واري پهاڙيءَ تي ابدي آرام ۾ آهي. شڪارپور جو آغا سليم- پٽ شاهه تي وڃي پهتو، جنهن جي مزار تي ڪجهه ڏينهن اڳ، شيخ اياز جي ورسيءَ جي موقعي تي تاج جوئي سان گڏ وڃي حاضري ڀري آيو هئس ۽ ڪيترو نه عجيب لڳو هئم ته هڪ دلبر دوست جيڪو پاڻ وارو پيار ڏيندڙ هو. خاموشيءَ سان قبر ۾ آرامي آهي. هتن گذاري ويل دوستن سان گذاريل وقت جا داستان به طويل آهن. هر شخص جي هڪ ڪهاڻي آهي. ڪن سان گڏ پڙهياسين ڪن سان گڏ گهمياسين، ڪن سان وري لکڻ واري دور ۾ دوستي ٿي ته ڪن سان پڙهڻ واري دور ۾ ۽ پڙهائڻ واري دور ۾، جن سان پاڪستان جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ڏٺي سين سنڌوءَ جي ڪناري تي ڪچهريون ڪيوسين ته ڪن سان سمنڊ جي ڪناري ۽ مري توڙي بالاڪوٽ ۾ راتيون گذاريوسين، حيدرآباد جي ڪيترن دوستن سان اسلام آباد، پشاور ڪوئيٽا ۽ ملتان ۾ وڃي هنن سان ملياسين جن ۾ عبدالڪريم بلوچ، آغا سليم، پير اسحاق جان سرهندي. ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو ۽ ٻيا به ڪيترا جن جون ڪچهريون ۽ محبتون وسارڻ جون ناهن. دوستن ۾ ڪچهريون، محبتون ته هونديون ئي آهن، پر ان دور ۾ دوستيءَ جي تعلقات ۾ عزت به شامل هوندي هئي. ننڍ وڏائي جو فرق نه هوندو هو. نجم عباسي منهنجو عزيز ترين دوست هو. توڙي جو عمر ۾ مون کان وڏو هو. شمشير وڏو هو آغا سليم به وڏو هو. بلڪ شيخ اياز ته بابا جو دوست هو، پر مڙني وٽان جيڪو پيار ۽ مانُ ملندو هو تنهن جي ڪوٽ جو هاڻ ٿو احساس ٿئي.

ابن حيات پنهور، محمد عثمان ڏيپلائي، مولانا غلام محمد گرامي، محمد ابراهيم جويو، تاج صحرائي، ڪريم بخش خالد، مقبول صديقي، شيخ عزيز، عزيزالرحمان بگهيو. شيخ علي محمد، محمد بخش جوهر، محمد حيات ڪاڪا پروفيسر ياسين خان، ادريس خان، سراج الدين، شفقت غني جيڪو حال حيات آهي، الياس عشقي، محمد علي ٻوهارا وارو، ڊاڪٽر ڪريم الدين احمد، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش قاضي، عبدالقيوم صائب، مراد علي مرزا ڪنهن ڪنهن جا نالا ڪڻجن. جيڪي بابا جا هم عصر ۽ هم عمر هئا ته به هنن سان مليءَ دوستي ۽ پنهنجائپ جو جيڪو مزو ملندو هو اهو هاڻ نظر نٿو اچي. باقي شل وڏي عمر مائين مظهرالحق صديقي ۽ حميد سنڌي وڃي بچيا آهن، جن وٽان اجا آڪسيجن ملي ٿو.

*****

اڳي ٻڌندا هئاسين ته پراڻي چانور جو مزو ئي پنهنجو آهي هاڻي ان جو مطلب پيو سمجهه ۾ اچي.

لڏپلاڻ ڪيتري نه ڏکي ڳالهه آهي ان جو احساس تڏهن ٿيندو آهي، جڏهن ماڻهو هڪ هنڌان لڏي پلاڻي ٻئي هنڌ وڃي رهائش اختيار ڪندو آهي، جتي هن کي هرڳالهه نئين سر ڪرڻي پوندي آهي، ناهڻي پوندي آهي. ۽ پراڻين شين کي نئين جڳهه تي فٽ ڪرڻو پوندو آهي، پر جي اها لڏپلاڻ هڪ ماڳ کان ٻئي ماڳ واري هوندي آهي ته اها اجا به دشوار هوندي آهي، ديوار ۾ لڳل فوٽو کان وٺي پلنگ ٽائين. هرشيءَ کي نئين سر فڪس ڪرڻو پوندو آهي.

اها لڏپلاڻ هڪ ماڳ کان ٻئي ماڳ وڃڻ واري هوندي آهي ته اجا به دشوار لڳندي آهي ان جو ته گهڻو تجربو به آهي، جو بابا جي نوڪري سانگي مون پنهنجو ننڍپڻ هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ وڃڻ، هڪ اسڪول کان ٻئي اسڪول وڃڻ ۽ هڪ شهر کان ٻئي شهر وڃڻ ۾ ڏينهن ۽ راتيون گذرندي ويندي هيون. هڪ شهر کان ٻئي شهر وڃبو هو اتي نه صرف ماڻهو مختلف هوندا هئا ليڪن گهر رستا، گهٽيون بلڪ موسم به مختلف هوندي هئي ته ٻولين ۾ به تفاوت هوندو هو. اٻاڙي جو لهجو هڪ ته جاتيءَ ۾ ان جي بلڪل ابتڙ وري جو ڇاڇري وڃبو ته ڇڻ نئين سر ڳالهائڻ سکبو هو، نيٺ جڏهن بابا رٽائر ٿي ويو ته اسين حيدرآباد اچي وياسين تڏهن وڃي هڪڙي لهجي تي بيناسين.

اهي ڳالهيون سوچي جڏهن انهن انسانن جو سوچجي ٿو، جن کي جان بچائڻ خاطر وطن مٽائڻو پيو ته جڻ دل کي هڪ مُڪ ٿي لڳي وڃي. اهڙي لڏپلاڻ سنڌ ۾ 1947ع کان ٿيندي ڏٺي جيڪا وڏي عرصي تائين جاري رهي. جڏهن هڪ طرف سکر ۽ پني عاقل، جاتي سجاول جا هندو وڃي هندستان پهتا جن ملڻ کن کي بمبئي پناهه ڏني، کن کي پوني ته کن کي احمد نگر ۽ گانڌي ڌام جڏهن ته اُتان لڏي آيلن وري اچي سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن تي قبضو ڪيو، هنن جي ٻولي ڪلچر ته جدا جدا آهي. ليڪن سوچون يقيناً ٻنهي جون ساڳيون هونديون.

✲✲✲✲✲

سنڌ ۾ ويسي رکڻ جو رواج عام آهي، جنهن لاءِ چاچا حفيظ قريشي هميشه چوندو هو ته اها پوئر اڪانوميءَ جي نشاني آهي ليڪن آئون سمجهان ٿو ته اها هڪ ڏاهپ (Wisdom) واري سوچ هئي ته پنهنجون ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ اوڌر کڻڻ يا وياج تي بئنڪ يا پٺاڻ کان پئسا وٺڻ جي بدران جيڪڏهن ماڻهو پاڻ ۾ گڏجي هڪ مخصوص انگ جا پئسا گڏ ڪري مهيني در مهيني ڪنهن به هڪ شخص کي ڏئي ان جي ضرورت جو پورائو ڪري، ته اهو ڏاڍو ڪارائتو ٿئي ٿو. ائين ڪي ماڻهو گڏجي هڪ مخصوص انداز ۾ پئسا ڪنهن مخصوص وقت لاءِ گڏ ڪري، ان مان پنهنجي اهم ضرورت جو پورائو ڪندا هئا. مون اڳ به لکيو آهي ته اسان جو الهداد چنڊ جي ڳوٺ وارو گهر، جيڪو خريد ڪرڻ مهل صرف هڪ وڏي صفحي ۽ ننڍي اڱڻ تي مشتمل هو، اهو امان 15000/ روپين جي ويسي وجهي ان مان نهرايو هو، جيڪا رقم 1958 ۾ ڪا ننڍڙي رقم ڪونه هئي انهن پئسن مان ورانڊو نهي ويو وڏو اڱڻ به ته وهنجڻ جاءِ ۽ ڪاڪوس به ته ڪڏ تي وڃڻ لاءِ ڊڪيل ڏاڪڻ به نهي وئي، بلڪل ائين جڏهن يونيورسٽيءَ ۾ اوائلي ڏينهن ۾ مون ڪرولا ڪار 67 جو ماڊل صرف -/10000 ڏهن هزارن ۾ خريد ڪئي هئي ته ان وقت هڪ هزار روپيه به ڪونه هئا، ليڪن اسان آپا عزيز وٽ پندرهن هزارن جي ويسي وڌي هئي، جيڪا پرچين تي نڪرندي هئي ۽ ان مهيني ڊاڪٽر ممتاز پٺو، جيڪا مسلم هسٽري ۾ پروفيسر هئي ۽ منهنجي دوست حسين پٺي مرحوم جي گهر واري هئڻ ڪري هن کي آءٌ هميشه ڀاڀي ڪري سڏيندو آهيان، تنهن جي ويسي کُلي هئي. هن پاڻمرادو فون ڪري مونکي چيو هو ته ادا. هن دفعي منهنجي ويسي کُلي آهي جيڪڏهن توهان کي گهُرجي ته پلي توهين کڻو. انڌو الله کان ڇا گهري؟ منهنجو ڪم خودبخود ٿي ويو. ڪار ۾ ملي وئي ۽ ڪو قرض به کڻڻو ڪونه پيو. باقي پئسا هر مهيني ڪٽجندا رهيا.

اهڙي طرح يونيورسٽيءَ ۾ ويهين هزارن جي هڪ ويسي وڌي هئيسين، جنهن ۾ نالا اڳواٽ ئي پرچيون لکي ڪڍي ورتا هئاسين، هميشه جيان منهنجو ۽ اقبال قريشيءَ جو نالو آخري مهينن ۾ نڪتو ليڪن جڏهن اسان کي ويهن هزارن روپين جي ويسي ملي ته اقبال کي اسٽروڪ ٿي پيو ۽ هُو ڳتي جهڙي حالت ۾ وڃي راجپوتانه اسپتال ۾ آءِ.سي.يو پهتو ۽ سندس اُهي پئسا ئي ان وقت ڪم آيا، جڏهن ته منهنجي زال کي به بيماريءَ سبب ايمرجنسي ۾ راجپوتانا اسپتال ۾ داخل ڪرائڻو پيو ۽ منهنجي ويسي به ان ۾ لڳي وئي. سوچيان ٿو ته آخري ويسي نڪرڻ جو شايد اهوئي سبب هو ته ان اشد ضرورت جي وقت پئسا ڪم اچن.

پوءِ جڏهن بئنڪن مان قرض ملڻ ۾ ڪجهه سهوليتون مليون ته مون ويسيون وجهڻ ڇڏي ڏنيون، ته به گهر جي ٻين ڀاتين، منهنجي ڌيئرن يا نُهرن، جڏهن ڪا به ويسي وڌي آهي ته منهنجون هڪ ٻه ويسيون ان ۾ ضرور هونديون آهن پوءِ اهي به ڪين ئي ڪم اينديون آهن.

هينئر به منهنجي وڏي ڌيءَ پنهنجي ڌيءَ جي شادي لاءِ وڏيون ويسيون وڌيون هيون تڏهن وڃي پورائو ٿيو هوس اجا به منهنجون هڪ ٻه ويسيون ڪٿي نه ڪٿي ٽنبيون پيون.

"پنهنجي مدد پاڻ ڪريو" جو هيءَ آسان طريقو آهي ۽ عزت وارو به. پناهگير به ويسيون وجهندا آهن، پر ان کي ڪميٽي چوندا آهن. انسان ڀلي ڪهڙي به رنگ نسل جو هجي، پر هن جون ضرورتون

لڳ ڀڳ ساڳيون هونديون آهن ۽ انهن جو پورائو ڪرڻ جا طريقا به هڪجهڙائي هوندا آهن.

❊❊❊❊

ڪافي عرصي کان اهو پڙهندو آيو هئس ته فلاڻي ماڻهوءَ ڪنهن خاص ڪم جو بيڙو کنيو آهي تنهنڪري ان کي ضرور پورو ڪندو. بادشاهن جي دربار ۾ به سپهه سالار ”بيڙو“ کڻندا هئا ته هُو جنهن مهم تي وڃن پيا اها ضرور ڪامياب ڪري ايندا، پر مون کي اهو سمجهه ۾ ڪونه ايندو هو ته اهو بيڙو آهي ڇا؟ هڪ دفعي منهنجي هڪ استاد سائي، نسيم آرا سرتاج جيڪا بابا جي هڪ ماسٽر دوست جي ڌيءَ هئي، جنهن جو عينڪن جو دڪان بيت النور، اسٽيشن روڊ تي اڄا تائين نسيم سينٽر ۾ موجود آهي. تنهن کان سواءِ هن منهنجا تمام گهڻا افسانا اردو ۾ ترجما ڪيا جيڪي پاڪستان جي مختلف اردو رسالن ۾ شايع ٿيا ته منهنجي اردو ڪهاڻين جي مجموعي ”قاضي خادم کي افساني“ جيڪو مرزا سليم بيگ ترتيب ڏنو آهي، تنهن ۾ موجود آهن تنهن ٻڌايو ته اهو لفظ بيڙو نه بلڪ بيڙو آهي يعني پان جو بيڙو ان جي معنيٰ آهي ته ڪنهن دور ۾ قسم کڻڻ لاءِ پان هٿ ۾ کڻي ان تي واعدو ڪيو ويندو هو. ان کي اردو ۾ ’بيڙا اٺهانا، چوندا هئا جنهن جي معنيٰ ڄڻ ته قسم کڻڻ جيان هوندي هئي. ليڪن هاڻ اردوءَ ۾ ڪو خاص ڪم ڪرڻ ڪنهن کي مارڻ لاءِ سُپاري لينا، يعني سوپاري ڏيڻ جو لفظ استعمال ڪندا آهن ڳالهه ساڳي آهي پر هاڻ ’پان‘ کي بدلائي صرف ’سوپاري‘ مان ئي ڪم ڪڍيو ٿو وڃي.

❊❊❊❊

هن وقت گهر ۾ پڙهڻ ڪانسواءِ ٽي.ويءَ تي پراڻيون فلمون ڏسندو آهيان ته وقت مون کي ڇڪي پوئتي وٺي ويندو آهي. خاص ڪري جڏهن پراڻيون امريڪن فلمون ڏسندو آهيان جنهن ۾ گهوڙي گاڏيون ڏيکاريندا آهن ۽ خاص ڪري وڏيون گاڏيون جن کي انگريز ’وڪٽوريا‘ جو نالو ڏنو هو. اسان وٽ به رڪشائن ۽ ٽيڪسين کان اڳ اهي گاڏيون عام جام هونديون هيون. اهي ڏسي منهنجي عجيب ڪيفيت ٿي ويندي آهي انڪري جو اهي گاڏيون ٽانگي کان وڏيڪ وڏيون ۽ ڪن حالتن ۾ ٽيڪسي توڙي رڪشا کان به وڌيڪ آرام واريون هونديون هيون.

مون کي اهو وقت ٿو ياد اچي. جڏهن بابا 1969ع ۾ رٽائرمينٽ ڪانپوءِ مختلف ڌنڌن ۾ قسمت آزمائي پئي ڪئي ۽ پاڙي واري بچائي ٽانگي واري جي چوڻ تي ڪيتريون وڏيون گاڏيون ۽ ٽانگا ورتا هئاسين جن مان روزانو ڪافي پئسا ملي ويندا هئا. انهن ۾ هڪ وڪٽوريا تمام شاندار هوندي هئي. چڱي طرح- پاسن کان بتيون ۽ اسپرنگن واري سيٽن واري هن گاڏيءَ کي بچايو ئي هلائيندو هو. ۽ رات جو پاڙي ۾ ئي طنبيلي ۾ بند ڪندو هو.

آءٌ ان وڪٽوريا ۾ روز شام جو گاڏي کاتي ۾ جعفري انسٽيٽيوٽ ۾ ويندو هوس، جتي مئٽرڪ جي امتحان جي پڙهائي ڪندو هوس، انڪري جو پنجون درجو نور محمد هاءِ اسڪول مان پاس ڪرڻ ڪانپوءِ مون ڊبل پروموشن ورتي هئي ۽ پري مئٽرڪ ۽ مئٽرڪ جا امتحان گڏ ڏنا هئم جنهن سان منهنجو هڪ تعليمي سال بچي پيو هو. ۽ آءٌ پنهنجي هم ڪلاسين کان هڪ سال اڳ مئٽرڪ ڪري ويو هئس.

وڪٽوريا ۾ انسٽيٽيوٽ وڃڻ جو مزو ئي پنهنجو هوندو هو. ائين لڳندو هو ڄڻ ته آءٌ ٻين سڀني شاگردن ۾ ڪا ممتاز حيثيت رکندو هجان ۽ وري جڏهن واپسيءَ مهل ڪن دوستن کي به گڏ وٺي تلڪ چاڙهيءَ جو چڪر هڻي ايندا هئاسين ته پاڻ کي لارڊ سمجهندا هئاسين ليڪن ڪجهه وقت ڪانپوءِ هميشه جيان هن ڌنڌي ۾ به نقصان ڪائي بابا ٽانگا ۽ وڪٽوريا تون وڪڻي ڇڏيون.

❊❊❊❊

مون جڏهن کان فلمون ڏسڻ شروع ڪيون تڏهن کان جن فلمي اداڪارن مون کي متاثر ڪيو انهن ۾ اشوڪ ڪمار، دليپ ڪمار، ديو آنند، ڪشور شاهو، جنهن جي خاص فلم ”ڪالي گهٽا“ ته اڄا تائين مون وٽ محفوظ آهي. ورنه بزدل ميورپنکهه گائيڊ ۽ ٻيون ڪافي فلمون هن ناهيون ۽ اداڪاري به ڪيائين. ٻئي طرف وري شانتا رام جون فلمون جن

۾ پرچائين، ٻه آنکين يارا هات تہ وٺيون پر هن جي اداڪاري نہ وٺير، ڪشور ڪمار بہ مون کي وڻندو هو جهڙي اداڪاري هن هاف ٽڪيٽ (ڪاپي) چلتي ڪا نام گاڙي، پائي پائي، مسافرخانہ، دلي ڪا چور ۽ مينا ڪماري سان هن جي هڪ فلم الزام، جيڪا مون 1955ع ۾ سيوهڻ ۾ لال شهباز جي ميلي ۾ رات، جو کليل آسمان هيٺان پروجيڪٽر تي ڏٺي هئي، اها زبردست هئي ڪشور ڪمار جا مزاحيہ ايڪشن ڪمال جا هوندا هئا. ان ڪان سواءِ پارٽ پوشن، جنهن بيجو باورا سان پنهنجو ڪامياب فلمي سفر شروع ڪيو. پوءِ سهاڳ رات، چمپاڪلي، گيٽ وي آف انڊيا، مينار، ڦاگن، برسات کي ايڪ رات ۽ ٻيون ڪيترون فلمون ڏٺم پر ياد رکو بيجوباورا ٺي لڳي، ڇو جوان فلم جي ڪهاڻي دلچسپ هئي، موسيقي بہ نوشاد جي هئي ۽ مينا ڪماري هيروئن هئس ۽ گانا سڀ بهترين هئا. ٻئي طرف گرودت هڪ ڪلاس جو اداڪار هو. لاجواب فلمون ٺاهيائين بہ تہ فلمي دنيا کي هڪ نئون انداز بہ ڏئي ويو. ڪاغذ کي ڦول، پياسا، بازي، صاحب بيبي اور غلام، چودوين ڪا چاند، باز، ڪشتي مسٽر ۽ مسز 55- فلمون هن کي ياد رکڻ لاءِ ڪافي آهن. اداڪار راجڪمار بہ ڏاڍو مشهور ٿيو، دل اپنا اور پريت پرائي، هير رانجها ڪان دليپ سان گڏ سوداگر ۾ بہ ڪم ڪيائين، پر خبر ناهي مونکي ڇو نہ وڻيو آواز البتہ سٺو هوس.

پرديپ ڪمار جون تمام گهٽيون فلمون ڏٺيون متوبالا ڪان وني وجنتي مالا تائين ڪيترين هيروئن سان ڪم ڪيائين خاص ڪري شيرين فرهاد، تاج، زندگي يا طوفان ۽ تاج محل، نانگن جهڙين فلمن ۾ هن سان سٺو ڪم ڪيو، ڇوندا هئا تہ هڪ بنگالي ٿي ڪري اهڙي سٺي اردو زبان ۾ ٻيو ڪو بنگالي اهڙو ڪم نہ ڪري سگهندو هو.

موتي لال جيڪو شوبنا سمرٿ سان فلمن ۾ آيو. تنهن نرگس ۽ ميناشوري سان بہ گڏ ڪم ڪيو. ديوداس ۾ بہ دليپ ڪپار دوست جي روپ ۾ ڪامياب رهيو تہ اناڙي ۾ نوتن جي چاچي جي رول ۾ ڪم ڪيائين ۽ راج ڪپور سان مقابلو ڪيائين، هن جي فلمن ۾ مسٽر سمپت، ايڪ ٿي لڙڪي ۽ ايڪ دوتين ڏاڍيون ڪامياب ٿيون، جيڪي مزاحيہ هيون ليڪن مستانہ فلم ۾ مزو نہ آيو. حالانڪ اها بہ مزاحيہ فلم هئي، گوپ جو بہ ساٿ هوس.

اجيت، جيڪو پشاور جو حامد علي خان نالي پناڻ اداڪار هو وري بارادري، هلاڪو خان بارات، بي قصور ۽ ڍولڪ فلمن ۾ مقبول ٿيو ۽ پوءِ مغل اعظم ۾ دليپ ڪمار جي دوست جي حيثيت ۾ شاندار اداڪاري ڪيائين اهو بہ اسان کي وڻندو هو. ان ڪان اڳ شيام جون فلمون بازار- پتنگا، مينابازار، ڪنيز ۽ شبستان (جنهن ۾ هُو شوٽنگ دوران گهوڙي تان ڪري مري ويو هو، سڀ ڏٺم، هن جي فلمن جي ڪاميابي هن جي اداڪاري تي نہ بلڪ دلچسپ ڪهاڻين جي ڪري هئي. شيام سعادت حسن منٽو جو دوست هو شيام جا پران ڪلديپ ڪور سان ويجها ناتا هئا، جنهن جو دلچسپ داستان منٽو پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ ڪيو آهي، جڏهن هُو گڏيل هندوستان واري دور ۾ لاهور ۾ رهندا هئا ۽ شامون ڪافي هائوس ۾ رمي کيڏندي گذرنديون هئس. بهرحال هيءُ اداڪار وڌيڪ جي نہ سگهيو.

هن ڪان اڳ پريم اديب، اپي پٽ اچاريہ، سريندر ۽ ڪيترين فلمن ۾ سهگل بہ هيرو ٿي آيا. ان وقت پلي بيڪ سسٽم ڪونہ ٿيو هو. تنهنڪري اداڪار لاءِ سريلو هئڻ بہ لازمي هو. اشوڪ ڪمار تہ ان بنياد تي بمبئي ٽاڪيز ۾ پرتي ٿيو هو. هيءُ سڀ اهي هيرو هئا جن جو اسان جي زندگيءَ تي وڏو اثر پيو، خاص ڪري دليپ ڪمار، راجڪپور ۽ ديو آنند، تہ ڄڻ پنهنجا ويجها عزيز لڳندا هئا. انڪري ئي هنن جون فلمون اڄ بہ ڏسبيون آهن لڳندو آهي تہ ڪا نئين فلم پيا ڏسون ڇو جو هنن جي هر ايڪشن ۾ عمر بدلجڻ سان گڏ هڪ جدا رنگ ۽ معنيٰ ٿي نظر اچي.

اسان جي ننڍپڻ ۽ جوانيءَ ۾، سينيمائن ۾ اصلي فلم ڪان پهرين ڪارٽون ۽ پاڪستان انفرمشين جون فلمون ڏيکاريون وينديون هيون. جن ۾ صدر، وزيراعظم ۽ ٻين سياسي شخصيتن جي ڪارڪردگيءَ جي پروپيگندا ڪئي ويندي هئي، ليڪن اها پروپئگندا بہ دلچسپ هوندي هئي، ڇو جو حاڪمن جون حرڪتون هميشہ رومانوي داستانن جيان لڳنديون هيون. تنهنڪري ماٺهو بور ڪونہ ٿيندا هئا، ليڪن ان ڪان پوءِ وري ننڍيون ننڍيون مزاحيہ فلمون جيئن موجوليري

سيريز جون مزاحيه فلمون ڏيکارڻ لڳا ۽ ان کان پوءِ مٿن فلم ڏيکاريندا هئا. انهن فلمن ۾ ٽام ۽ جيري جهڙن ڪارٽونن جو مزو ته اسان کي ايندو هو، پر ان مان هڪ ٻيو فائدو به هوندو هو جو جيڪڏهن فلم ۾ وقت تي نه پهچبو هو ته به اصلي فلم ڏسي وٺبي هئي جيڪا انهن کان پوءِ ڏيکاري ويندي هئي.

ڪارٽون فلمن ۾ ٽام اينڊ جيري جيڪا ڪوئي ۽ ٻلي جي عجيب وغريب ڪارنامن تي مشتمل هوندي هئي، اها ٻارن سان گڏ وڏن ۾ به ڏاڍي مشهور هئي. خاص ڪري انهن جا رنگبرنگي نظارا اڄ سوڌو وساري نه سگهيا آهيون، ليڪن وڌيڪ مزو نين ايندڙ فلمن جا ٽريلر ڏسڻ ۾ ايندو هو، جن ۾ فلمن جا چونڊ دلچسپ ٽڪرا ڏيکاريا ويندا هئا جنهن ڪري انهن فلمن جي اچڻ جو انتظار رهندو هو.

❊❊❊❊❊

وڏي عرصي کان پوءِ مارچ ۾ مينهن جو مُنهن ڏٺو اٿم. جوانيءَ جا اهي ڏينهن جڏهن دل پنهنجو پاڻ کي پنهنجي وجود کي ڏيکارڻ چاهيندي هئي ۽ هاڻي جڏهن پاڻ کي پنهنجو پاڻ کان به لڪائڻ تي دل چوندي آهي، تڏهن تيز هوا سان ڍڪيل آسمان ۽ تيز بوندن جون ڇهنڊڙيون محسوس ڪري آءُ گهر کان ٻاهر نڪري پيس. شايد اهو ڏسڻ لاءِ ته متان زمانو به اهو ساڳيو نه اچي ويو هجي. جڏهن بادل ۽ برسات ۽ ٿڌڙيون هيرون مست ڪري ڇڏينديون هيون ۽ وري مست سائين سان گهاريل گهڙيون جيڪي ڪراچيءَ جي سمنڊ کان ڇاڇري جي ريگستان تائين پکڙيل هيون، ڪٿي نظارن جي روپ ۾، ڪٿي گلن ۽ ٻوٽن جي روپ ۾ ته ڪٿي مست ۽ نشيلن نيڻن جي روپ ۾، ڪلفٽن کان المنظر تائين جا نظارا ۽ ڪڏهن پرينءَ جي پر ۾ ويهي سنتوءَ جا منظر ڏسڻ، جيڪي هن وقت به يادن تي هر وقت ڇانيل آهن.

گهر کان نڪري واڌو واهه ڏانهن ويندي هلڪڙين نازڪ پرين جهڙين بوندن دل ۾ اُڌما ۽ اُمنگون اٿڙيون ته پيدا ڪيون جو ڪجهه دير لاءِ وسري ويو ته انهن اُمنگن جا ساٿي ۽ ماڳ سڀ بدليل آهن. ڪٿي الهداد چنڊ جي ڳوٺ جو جادوئي منظر، ڪٿي هالا پراڻا جي ڇيڪي مٽي جي خوشبو؟ نه وقت ساڳيو نه منظر، البته ڪڏهن ڪڏهن يادگيريون ڪر موڙيو ماضي ۾ پهچايو ڇڏين.

❊❊❊❊❊

اسان جي وقت ۾، يعني 20 صديءَ جي پوئين اڌ ۾، جڏهن انگريزن کي هتان وئي وڏو عرصو ڪونه ٿيو هو ۽ اڃا به بازارن ۾ انگلنڊ ۽ جپان جو ڪپڙو ۽ ٻيو سامان ملندو هو ڪجهه اهڙا، گرم، سوٽ ۽ ريشمي ڪپڙا ڏٺم، جيڪي هاڻ نظر ڪونه ٿا اچن. خاص ڪري گرم ڪپڙي ۾ سرج، جيڪا بليو رنگ جي هوندي هئي ۽ ريلوي جي آفيسرن لاءِ لازمي هوندي هئي، ٽڪيٽ چيڪر کان وٺي اسٽيشن ماسٽر تائين، سڀ سرج جا نيرا ڪوٽ يا سوٽ پاتل نظر ايندا هئا. ان موضوع تي آداب عرض رسالي ۾ هڪ نهايت دلچسپ ڪهاڻي به پڙهي هئم. مون پاڻ به نيري سرج جو ڪوٽ ورتو هو. جيڪو گهڻو پائيندو هوس ۽ پوءِ ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ ۾ ان سرج جهڙو ئي بليزر جو بلو يا سائو ڪوٽ پائبو هو، ليڪن ان ۾ سرج واري نرمي ۽ گرميءَ جو مليل احساس ڪونه ٿيندو هو ان سان گڏ ڪوٽن لاءِ گيبرڊن جو ڪپڙو ڏاڍو مشهور هو. اهو گهڻو ڪري بادامي رنگ ۾ ملندو هو ته وري پئنٽن لاءِ وورسٽيڊ ڪلاٿ، جيڪو سرمائي يا ناسي هلڪي ۽ تکي رنگ ۾ ملندو هو. ان جو سوٽ ڪونه پائبو هو. جڏهن ته بابا کي ڪراچي جي مشهور درزي عنايت الله مغل، ان جو فل سوٽ ناهي ڏنو هو، جنهن جو دلچسپ واقعو آءُ اڳ ئي لکي چڪو آهيان ته ڪيئن هن بابا کي هڪ ئي ڪپڙي ۽ رنگ جا ٻه سوٽ سبي ڏنا هئا.

شڪاري ڪلاٿ به ان وقت وڏيرن ۽ ميرن پيرن ۾ مشهور هوندو هو. اهو ڏسڻ ۾ ته خاڪي ۽ سونهري رنگ جو مليل جُليل روپ لڳندو هو، پر اُس ۾ هن مان ڪيئن رنگ ڦُٽي نڪرندا هئا. ان جي گرمي ۽ نرمي به لاجواب هئي ٽوئيڊ جا ڪوٽ يا ڪارڊراءِ جون پئنٽون ۽ جيڪيٽ جوان شوق سان پائيندا هئا. جينز جو اڃا رواج ڪونه پيو هو ليڪن مشهور امريڪي پاپ سنگر ۽ اداڪار ايلوس پريسلي جي سوڙهن پانچن واريون پئنٽون نوجوانن ۾ ڏاڍيون مقبول ٿيون. حيدرآباد جي ڪيترن دولتمند ۽ شوقين نوجوانن ته پريسلي وانگي گٽار ڪٽي رستن تي ڳائڻ ۾ به ڪا گهٽتائي ڪانه ٿي سمجهي.

اهي فيشن، جيڪي جلديٰ جلدي بہ بدلجندا رهندا هئا، ڪڏهن سوڙها پانچا تہ ڪڏهن بيل بٽم ۽ ڪڏهن راجڪپور ٽائپ ٽوريون لُنڊيون پتلون بہ ڏٺيوسين انڪري جو اهو سڀ ڪجهه ان دور ۾ فلمن ۾ ڏيکاريو ويندو هو. رومانوي انگلش فلمون ۽ امريڪي فلمون اهڙن ڪپڙن جي شوق جو ذريعو بڻجي ويون هيون جڏهن تہ ٽوباءِ ٽو پاپلين جون قميصون چئرمن يا پريزيڊنٽ لٺي جون سلوارون بہ وڏيرن ۾ توڙي وچولي درجي طبقي ۾ مانُ رکنديون هيون- البتہ غريبن جو ڪپڙو مليشيا يا ڪاڏي سمجهي ويندي هئي جيڪا هاڻ آسمان سان ٿي ڳالهيون ڪري بلڪ ڪورين جون اٿيل سوسيون ۽ گربيون، جيڪي غريب عورتون پائينديون هيون، تن کي اهڙي تہ ثقافتي اهميت ملي آهي، جو ان کي پائڻ لاءِ بہ پئسو هئڻ ضروري آهي، اهي ڪپڙا هاڻي ماڻهو ٻاهرين ملڪن ڏانهن پيا موڪلين جتي ان جي وڏي قيمت آهي. اهو تہ ٿيو پائڻ جو ڪپڙو، پر جيڪا اجرڪ اُس ۽ سيءَ کان بچائڻ لاءِ اوڍبي هئي ان جون بہ بش شرٽون زنانا وڳا ۽ ڊرائنگ روم جا پڙدا ناهيا ٿا وڃن، جنهن مان لڳي ٿو تہ هلڪي ۽ اپري سيري ڪپڙي کي بہ اهميت ملي وئي آهي ۽ جي ان کي ثقافتي سلٽ ملي تہ اها ماڻهن جي سڃاڻ بڻجي ٿي وڃي.

ڪپڙن جون چا ڳالهيون ڪجن شڪاري ڪلاٽ کان شارڪ اسڪن تائين سڀ پائي ڏٺوسين، پر جيڪا آرام جي ننڊ سلوار قميص ۾ ٿي اچي. اها هنن ۾ ناهي.

✽✽✽✽✽

19 جنوريءَ تي صبح جو اخبار تي اک پئي تہ پهرين ئي صفحي تي ڊاڪٽر ايس.ايم قريشيءَ جي تصوير نظر آئي ۽ گڏوگڏ سندس وفات جي خبر جيڪا پڙهندي ئي ذهن تي اهي پراڻا ڏينهن تري آيا، جڏهن هن سان ملڻ ۽ ڪچهري ڪرڻ جا موقعا ملندا هئا. خاص ڪري سندس پي.وي.سي ٿيڻ واري دور ۾ ۽ پوءِ تہ تمام گهڻو وقت بلڪ هميشہ لاءِ دوستي ۽ احترام جو رشتو قائم ٿي ويو. ايس.ايم قريشي بختيارپور جي قريشين مان هو، جن مان سائين احمد علي قريشي وڪيل، اعجاز قريشي جو والد تہ بابا جو تمام سنو دوست هئو. ۽ جڏهن بابا 1955ع ۾ سيوهڻ ۾ مختيار ڪار هو تہ هن جي تمام گهڻي اچ وڃ رهندي هئي، بابا بہ هن کي چوندو هو تہ پاڻ اصل ۾ مائٽ آهيون، ليڪن هن مائٽ سان گڏ هڪ سٺي دوست جو رستو بہ قائم رکيو ۽ مون کي ياد آهي تہ هڪ دفعي اعجاز قريشيءَ پنهنجي مسلم سوسائٽي حيدرآباد واري عاليشان گهر ۾ معمول مطابق هڪ دعوت ڪئي هئي، اُتي سائين احمد علي قريشي مون سان ملندي ئي بابا جو ذڪر ڪيو ۽ اکين ۾ آب پرجي آيس. اهڙو ئي قرب مون کي ايس.ايم قريشي صاحب بہ ڏيکاريندو هو. هن سان گڏ پاڪستان نيشنل سينٽر ۾ ٿيندڙ فنڪشن ۾ يا امريڪن سينٽر ۽ برٽش ڪائونسل لائبريريءَ ۾ ٿيل ملاقاتون تہ هميشہ ياد رهنديون ليڪن خاص ڳالهہ اِها آهي تہ هن مهراڻ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر ٿيڻ کان وٺي سيڪريٽري تعليم ۽ يو.جي.سي ۾ جيڪي اعليٰ عهدا ماڻيا، تنهن ۾ پنهنجي تعلقات ۾ ڪو تڪلف پيدا ٿيڻ نہ ڏنائين، جڏهن تہ هن سان گڏ پيا جيڪي پي.وي.سي مقرر ٿيا ۽ پوءِ وائيس چانسيلر بہ ٿيا تن ۾ اها جوت ڪونہ هئي.

قريشي صاحب ڪنهن موقعي مهل تي چاهي يونيورسٽيءَ جو وسي هوندي يا خان محمد پنهور جي ورسيءَ جي صدارت ڪندي يا ڪنهن بہ شادي ۽ غميءَ جي موقعي تي جڏهن ۾ مليو، هميشہ اُٿي ڀيٽندو هو ۽ هميشہ جيان پيار جي ڀاڪرن ۾ ڀريندو هو.

هن شخص جتي بيشمار خوشيون ڏٺيون اتي غم بہ ڏٺا، پر منجهنس سٺيون عادتون ڪڏهن ڪونہ بدليون، تڏهن تہ هن جهان مان وڃڻ کان پوءِ بہ نہ صرف ياد آهي بلڪ هن سان گڏ گذاريل يادون وري بہ جي پيون آهن.

✽✽✽✽✽

مون پنهنجي جوانيءَ واري دور ۾ جيڪي گرم توڙي سوٽي ڪپڙا پاتا، انهن جو هاڻ ڪو خاص نالو ڪونہ ٿو ٻڌجي بلڪ هاڻ تہ ڪپڙن ۾ اها نفاست ۽ مضبوطي بہ نہ رهي آهي جيڪا ان دور ۾ هوندي هئي. سوٽي ڪپڙن ۾ قميص لاءِ ٽوباءِ ٽوپاپلين نهايت ئي مشهور بہ هئي تہ آرامده ۽ ٽڪائدار بہ، جڏهن تہ سلوار لاءِ چيئرمن پٽيو (لٺو) نهايت مشهور هوندو هو. پريزيڊنٽ لٺو بہ هوندو هو ۽ غريب غربو بافتي جي شلوار پائيندو

هو اسان جي گهر ۾ سوڙن جي ڪور لاءِ بافتو استعمال ٿيندو هو. جيڪو مضبوط به هوندو هو. ۽ ڌوپجڻ ڪانپوءِ ڏسڻ جهڙو ٿي پوندو هو. غريبن جا ٻار به بافتي جي ئي شلوار پائيندا هئا، جيڪا نهندي ڪلڻ مان ئي هئي، پر نهايت ڳري ۽ گرمين ۾ فرحت ڏيندڙ هوندي هئي. ان ڪانسواءِ مليشيا جو تيز سرمئي سخت ڪپڙو به غريب غربو پائيندو هو ته نيم فوجين جي بريس به اها هوندي هئي. ۽ ڪيترو وقت اهو ڪپڙو پرائمري اسڪولن ۾ يونيفارم طور استعمال ٿيندو هو. ٿي سگهي ٿو اڃا به استعمال ٿيندو هجي، ليڪن پوءِ اسڪولن ۾ خاڪي چڊي ۽ اڇي قميص جو يونيفارم رائج ٿيو، جيڪو اسان گهڻو پاتو. جيستائين بابا جي نوڪريءَ سانگي سنڌ جي ننڍن وڏن شهرن ۾ رهڻ ٿيو، تيسين گهڻو ڪري شلوار قميص ئي پاتم، خاص ڪري ڇاڇري ۾ رهڻ دوران هڪ ئي رنگ جي شلوار قميص پائيندا هئاسين، جڏهن ته ننڍي آدم ۾ آتي جو نهيل بوسڪي نما ڪپڙو گهڻو استعمال ڪيوسين. جيڪو وائيٽ ۽ آف وائيٽ رنگن ۾ ملندو هو ۽ پائڻ ۾ تمام آرام ڏيندو هو. البته بابا هميشه سوٽ بوٽ ۾ رهندو هو. جيڪڏهن ڪيڏانهن گهوڙن يا اٺن تي سفر ڪرڻو پوندو هوس ته خاڪي ڪپڙي جون پتلون استعمال ڪندو هو. مختيارڪاريءَ واري دور ۾ گشت تي چڊيون يا وري برجيس استعمال ڪندو هو. جيڪي هن جي انگريزن جي دور وارن فوٽن ۾ نظر اچن ٿيون. ليڪن عام طرح هُو سوٽ يا پئنٽ ۽ هاف آستين شرٽ گهڻي استعمال ڪندو هو. صرف هالا پراڻا ۾ گهر کان ٻاهر سلوار قميص پائيندو هو ورنه مون هن کي اوستائين گهر کان ٻاهر صرف سوٽ ۾ ڏٺو، جيستائين عمر وڌڻ ڪري گهر کان نڪرڻ نه گهٽائي ڇڏيائين ۽ اهوئي حال منهنجو به هو. آءٌ به ٻاهر پينٽ شرٽ يا سياري ۾ سوٽ پائي نڪرندو هوس. ليڪن هاڻ سوٽ بوٽ کان وڌيڪ شلوار قميص ۾ مزو ٿو اچي.

*****

منهنجي لاءِ علامه آءِ.آءِ قاضي جا ماخذ سندس اهي ساٿي، پوئلڳ ۽ شاگرد جهڙوڪ: غفار صديقي، مير محمد نظاماڻي، حبيب الله صديقي، قسيم بيگ چغتائي، سيد ناياب حسين ۽ سندس خاص نائيڪ خميسو خان رهيا آهن، جن کان هن بابت ڪيتري بنيادي ڄاڻ ملي انهن کانسواءِ ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو، جنهن مون کي سندن ڪسيٽ تي تقريرون ٻڌايون ۽ ڪئين واقعا منهنجي استاد پروفيسر علي نواز جتوئي به هن جي باري ۾ ٻڌايا ٻئي طرف حفيظ قريشي، جيڪو سياسي اڳواڻ ۽ وڪيل هو ۽ منهنجو ويجهو مائٽ به هو، تنهن به علامه صاحب لاءِ ڪيتريون ڳالهيون ٻڌايون، هُو علامه صاحب جون يادگيريون ٻڌائيندا هئا. ڪي ڳالهيون غلام رباني آگري صاحب به ٻڌايون، ته پروفيسر ڊاڪٽر احسن فاروقي، مئنيجر امينه خميسائيءَ به ڪافي ڳالهيون ٻڌايون.

ان دور جا ٻيا ڪئين مشاهير جن ۾ محمد ابراهيم جويو، محمد عثمان ڏيپلائي، شمشيرالحيدري، نياز همايوني، انسپيڪٽر وزيرعلي، (جنهن پڻ ڪي نهايت دلچسپ واقعا ٻڌايا، شيخ علي محمد ته هن جي ڪجهه وڌيڪ ويجهو هو، ان جي راءِ پنهنجي هوندي هئي ليڪن خميسي خان نائڪ جون، ڳالهيون سڌيون سيون، بنا ڪنهن وڌاءَ جي هيون. جڏهن ته اي.ڪي بروهي، جنهن سان ڪيترن هنڌن تي ملڻ جو موقعو مليو، پر تعارف کانسواءِ ۽ محمد احمد ميمڻ وڪيل صرف ڏنر، هنن سان هڪ اڌ دفعو گفتگو ٿي تنهن ۾ هنن علامه صاحب جو ڪو به ذڪر نه ڪيو ويو.

ٻيا ماخذ اهي خط ۽ تقريرون آهن، جيڪي علامه صاحب طرفان جي.ايم.سيد، قاضي فيض محمد ۽ ٻين ڏانهن لکيا ويا آهن يا وري سندن باري ۾ جي.ايم.سيد ۽ ٻين ڪيترن عالمن طرفان تحرير ٿيل آهن. انهن مان به علامه صاحب جي گهري علمي فڪري زندگي توڙي سندس تاريخ، اخلاقيات، مذهب توڙي سياسي حالات تي لکيل خطوط ۽ تقريرون وڏي اهميت رکن ٿيون، جيڪي جيئڻ جو تيئڻ شايع ٿيل آهن. انهن جو وڏو حصو، بعد ۾ ترتيب ڏنل مجموعن ۾ موجود آهي ته تقريرون سنڌ يونيورسٽيءَ جي بليٽن ۾ سندس ئي دور ۾ نڪرندڙ اخبار ”نارج“ جي صفحن ۾ محفوظ آهن. انهن مان سندس عشق الاهي ۽ مذهبي سوچ توڙي مذهبي آزادي (Religious Libarlisam) جي خبر پوي ٿي. هُو هڪ اهڙو مذهبي اسڪالر هو، جنهن جي سوچ هيءَ ته سائنس کي سمجهڻ کانسواءِ مذهب کي چڱيءَ ريت نٿو سمجهي

سگهجي. هن موجب ڪائنات جي اڻ ڳڻ حقيقتن جي شاهدي سائنس ئي ڏئي سگهي ٿي. تنهنڪري هن جو زور هميشه سائنس تي هوندو هو ته جيئن اسان جي فڪر ۽ سوچ ۾ بين الاقواميت پيدا ٿئي. ان سان گڏ مختلف مذهبن جو مطالعو به هن ضروري سمجهو. انڪري جو هن جي مذهبي سوچ جو بنيادي نڪتو مذهب جي ارتقا جي فلسفي تي ٻڌل هو. هن جي سوچ مطابق دنيا ۾ مذهب ئي اهو ڌاڳو آهي جيڪو صدين جي موتين کي هڪ لڙيءَ ۾ پوئي هلندو رهيو، تان جو اسلام ئي اهو مڪمل ٿيو، تنهنڪري هر مذهب تعظيم جي قابل آهي. ۽ ان جو تقابلي مطالعو ڪري ان مان نتيجا حاصل ڪرڻ گهرجن.

علامه صاحب جون ڪجهه ڳالهيون ۽ واقعا جيڪي هميشه ڪان ٻڌندا رهيا آهيون تن ڪي هاڻي غلط نموني سان پيش ڪيو پيو وڃي، انهن کي درستگيءَ سان رڪارڊ ڪرڻ ضروري آهي.

انهن واقعن ۾ هڪ واقعو ان دور جي مغربي پاڪستان جي گورنر مشتاق گورماني سان واسطو رکي ٿو جيڪو مغربي پاڪستان جي يونيورسٽين جو چانسلر پڻ هو، جنهن موجب هڪ دفعي جڏهن گورماني صاحب ريل رستي حيدرآباد آيو ته ريلوي اسٽيشن تي ان دور جي طريقي موجب سڀ وڏا آفيسر هن جي استقبال لاءِ موجود هئا. ليڪن وائيس چانسلير صاحب ڪونه ويو هو. جيڪا ڳالهه گورنر نوٽ ڪئي ۽ اها علامه صاحب تائين پهچايائون، جنهن تي علامه صاحب چيو ته منهنجو ڪهڙو ڪم جو گورنر جي استقبال لاءِ وڃان مون کي ٻيا ضروري ڪم ڪرڻا آهن جي ضرورت ٿي ڪنهن مهل وقت مليو ته ضرور ملندوسانس.

اها ڳالهه گورمانيءَ تائين پهتي ۽ هن کي سائنس سرڪٽ هائوس ۾ شام جو پنجين بجي ملڻ جو وقت ڏنائين. علامه صاحب مقرر وقت تي وڪٽوريا گاڏيءَ ۾ چڙهي سرڪٽ هائوس تي پهتو. ڪيس ڊرائنگ روم ۾ ويهاريائون ۽ چيائون ته گورنر صاحب غسل پيو ڪري اوهين انتظار ڪيو. علامه صاحب واچ ۾ ڏٺو ۽ جڏهن پورا پنج ٿيا ته اٿي کڙو ٿيو ۽ چيائين ته جيڪو ماڻهو وقت جو قدر نه ٿو ڪري، ان سان ملڻ جو ڪهڙو فائدو؟ ليڪن ان ڪانپوءِ مشتاق گرمانيءَ هن سان ڪيترو سٺو هليو اهو به هڪ قصو آهي، علامه صاحب جي اصول پرستي ۽ وقت جي پابنديءَ جا ڪيئي مثال آهن جن تي لکڻ انتهائي ضروري آهي.

مون کي شيخ علي محمد جن جي واتان علامه صاحب جي وائيس چانسيلريءَ واري دور جو هڪ ٻيو اهم واقعو معلوم ٿيو، جنهن دور ۾ شيخ صاحب به هن سان گڏ تصويرن ۾ نظر ايندو هو. جنهن جو ثبوت اهي تصويرون آهن جن ۾ شيخ صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جي سينيٽ هال ۾ علامه صاحب جي ليڪچرن ۾ علامه صاحب سان گڏ اسٽيج تي ويٺل نظر اچي ٿو ته ڪٿهن تقرير ڪندي به ڏسجي ٿو. هڪ تصوير ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب به اسٽيج تي هن سان گڏ ويٺو آهي. جڏهن ته حاضرين ۾ ميرعلي احمد ٽالپور، محمد حسين ترڪ، ۽ ٻيا ڪئين مشاهير ويٺا آهن اهڙيءَ هڪ تصوير ۾ شيخ عزيز به موجود آهي ته آءِ به محمد علي ڏيپلائيءَ سان گڏ موجود آهيان.

شيخ صاحب ٻڌايو ته هڪ دفعي سنڌ يونيورسٽيءَ جي سينيٽ جي هڪ ميٽنگ ان هال ۾ ٿي رهي هئي جنهن جو پوءِ نالو سينيٽ هال پئجي ويو ۽ اها سينٽرل لائبرري طور به استعمال ٿيندي هئي.

ميٽنگ شروع ٿي ۽ تلاوت ڪلام پاڪ کان پوءِ باقاعدي ڪارروائي شروع ڪئي وئي ايتري ۾ سنڌ جو ان وقت جو وزير تعليم به اچي پهتو ۽ هن علامه صاحب کي چيو ته هُو سينيٽ جي ڪارروائي وري شروع ڪن ته جيئن هُو به ان ۾ حصو وٺي سگهي. انڪري جو هُو وزير تعليم جي حيثيت ۾ سينيٽ جو آفيشل ميمبر به هُو جنهن تي علامه صاحب ڪيس چيو ته جڏهن وزير تعليم هئڻ جي باوجود هُو خود وقت تي نه پهتو آهي، تنهنڪري سينيٽ جي ڪارروائي وري نه شروع ڪئي ويندي ۽ ڪيس گهرجي ته ان ڪارروائي کي هلندو رهڻ ڏي اهو ٻڌي قاضي اڪبر صاحب چيڙي ڪري ويهي رهيو.

*****

شهزادو گلفام، هونئن ته داستانن جي هڪ ڪردار جو نالو هو، پر منهنجو دوست ۽ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهڻ کان وٺي (1963ع) هن وقت تائين بهترين سٿي بنجي رهڻ وارو، غلام محمد ميمڻ نڪرائي، جنهن جو

قلمي نالو شهزادو گلفام هو، جنهن سان گڏ ڪيئين دلچسپ يادون ۽ مزيدار واقعا وابسته آهن، جيڪو عبرت اخبار ۾ قلمي صفحو به ڪڍندو هو، جتي محمد علي ۽ مصطفيٰ قريشيءَ جهڙا فلمن جا متوالا پيا هن وٽ چڪر هڻندا هئا ته ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۾ به فيچر ۽ ڊراما لکندو هو، جيڪي نج سنڌي ثقافتي زندگيءَ جي ترجماني ڪندا هئا ۽ عوامي سطح تي ايترا ته مقبول هوندا هئا، جو ريڊيو جا ٻڌندڙ هن جي ٻلاري ۾ تمام گهڻا خط موڪليندا هئا، جيڪي خطن جي پروگرام ۾ نشر ٿيندا هئا. نه صرف ايترو پر 1965 جي جنگ ۾ هو به اسان سان گڏجي ريڊيو تان هندستان جي اڳرائيءَ جي موضوع تي مفت فيچر لکي ڏيندو هئو، جيڪي جڏهن نشر ٿيندا هئا ته ماڻهو پنهنجا ڪم ڪار ڇڏي وڃي ريڊيو کوليندا هئا.

اهو گلفام ٿيٽر جو به شوقين هو ۽ سندس ڪيترا ڊراما اسٽيج تي پيش ٿيا، جن جا اداڪار هر وقت هن سان گڏ پيا هلندا هئا. انهن ۾ هڪ ته جڏهن هن سان گڏ ڪراچي کان ٺٽي جي رستي حيدرآباد، بس ۾ پئي آيو ته نئين ڳاج وٽ بس کي بيهاري ڇڏيائون. ان ڪري جو ان وقت بارشن جي ڪري نئين زور شور سان پئي وهي ۽ اهو ڇوڪرو تجسس کان جڏهن نئين جي ويجهو ويو ته، پاڻي هن کي لوڙهي ويو، هن واقعي گلفام کي تمام گهڻو ڏک پهچايو.

گلفام جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ مان رٽائر ٿيو ۽ ڪيس سنڌ يونيورسٽي پريس ۾ ڪانٽريڪٽ تي رکيو ويو تڏهن اردو شعبي جو استاد ۽ اديب مرزا سليم بيگ، منهنجي افسانن جو اردو ترجمو سهيڙي آيو ۽ ڇاپڻ جي خواهش ڏيکاريائين. مون چيومانس ته پلي ڇاپي ۾ گلفام سان به صلاح ڪر. هن مسودو وڃي گلفام کي ڏنو، جنهن نه صرف اهو ڇاپڻ جو ذمو کنيو، پر پنو به خبر ناهي ڪٿان هٿ ڪيائين. ٽائيٽل به پاڻ ئي ٺاهيائين، بلڪ ڪرائي هن جي هٿ تي "قاضي خادم کي افساني" رکيائين. ائين مرزا سليم بنا به ڪنهن پئسي ٽڪي خرچ ڪرڻ جي پبلشر ٿي ويو.

گلفام، آفتاب شيخ، خورشيد شيخ ۽ نثار شيخ جو دوست به هئو، وڏو وقت اسين هر وقت گڏ هوندا هئاسين، هُو به هاڻ هن جهان ۾ ڪونه آهن، گلفام پريس ۾ به ڪم ڪندو رهيو. اسان جي پريس ڪلب واري بينڪ ۾ به اچڻ جاري رکيائين. جنهن کانپوءِ جڏهن مون پريس ڪلب کان موڪلايو ۽ ڏيٺلداس ڪلب ۾ آيس ته مون سان گڏ پيا به ڪجهه سائي پريس ڪلب ڇڏي هليا آيا، جن مان صحافي نثار چنا، اداڪار طاهر رضوي، چوڌري ايلياس ته گذاري ويا، هاڻ 24 اپريل تي گلفام به گذاري ويو.

هُن بردبار، سنجيده ۽ پيار ڪرڻ واري ايماندار شخص جو تفصيلي احوال ضرور لکڻ گهرجي. جنهن سڄي ڄمار جدوجهد به ڪئي پر ڪنهن جي اڳيان سوالي نه بنيو ۽ نه ڪو بي ايمانيءَ جو ڏنڪو ڪيائين، تنهن ڪري هميشه خوش رهندو هو. مون هن کي صرف ٻه دفعا ڏکويل حالت ۾ ڏٺو. هڪ دفعو جڏهن سندس وڏو ڀاءُ ننڍي محمد خان ۾ گذاري ويو هو ۽ ٻيو دفعو جڏهن سندس گهر واري گذاري وئي هئي. ورنه هميشه متوازن شخصيت رهيس، آخر تائين ڪتابن ۽ راند روند جو شوقين رهيو ۽ اوچتو اهڙي بيماري اچي ورايس جنهن کان بچي نه سگهيو. مون کي افسوس صرف اهو آهي ته آءٌ هن جو توڙي اسان جي پياري دوست آفتاب شيخ جو آخري ديدار نه ڪري سگهيس.

❊❊❊❊

منهنجو دوست ۽ يونيورسٽي فيلو محمد علي ڏيپلائي، سنڌ جي نامور اديب ۽ انقلابي محمد عثمان ڏيپلائي جو پٽ هئو، جيڪو عمر ۾ اسان کان وڏو هوندي به اديب هئڻ ناتي اسان کي پنهنجو دوست ئي سمجهندو هو. محمد علي سنڌ يونيورسٽيءَ جي اڪنامڪس شعبي مان بي.اي آنرز فرسٽ ڪلاس فرسٽ ۽ سي.ايس.ايس امتحان ۾ ڪامياب ٿيو. محمد عليءَ صرف پنهنجي ذهانت ۽ محنت پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ تمام وڏا عهدا ماڻيا ۽ هميشه پيءُ جي زندگي ۽ ادب کي اجاگر ڪرڻ ۽ زنده رکڻ جون ڪوششون ڪندو رهيو. هُو 10 اپريل تي وفات ڪري ويو. مون کي هن کان سواءِ ٻيو صرف نادر ابڙو ئي اهڙو نظر ٿو اچي، جيڪو هر سال پنهنجي پيءُ ڪامريڊ تاج محمد ابڙي جي ورسي ٿو ملهائي.

نورنبي راهوجو

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو

شاگرد سياست ڪان ٻولي ماهر تائين

اها 1978ع جي ڳالهه آهي جڏهن مون ميٽرڪ جو امتحان ڏنو هو ۽ اچا رزلٽ جي انتظار ۾ هئس، فارغ وقت هجڻ سبب قنبر لڳ پنهنجن عزيزن جي ڳوٺ راهو جا پر ويس، اتي ئي پنهنجي ويجهي رشتيدار خان محمد جي معرفت قنبر شهر جي لاهي چاڙهي بازار جي هڪڙي حجامڪي دڪان تي ڪيترن ئي نَوَن ماڻهن سان ملاقات ٿي. ان ملاقات منهنجي زندگيءَ تي تمام گهرا ۽ اڻمٽ نشان ڇڏيا.

اهو منهنجي زندگيءَ جو اهم ڏينهن ۽ اهم ملاقات سان گڏوگڏ "گڏپ" جو به عجيب ۽ انوکو مثال هو. ننڍڙو حجامڪو دڪان نوجوانن سان ڪچا ڪچ ڀريل هو، جن ۾ سڀ کان نمايان ڊاڪٽر محبت ٻرڙو هو، جنهن جي وڏي ڀاءُ رستم عليءَ جو اهو دڪان هو، جتي نه رڳو قنبر شهر جا پر ڪيترن ئي آس پاس جي ڳوٺن جا نوجوان پڻ اچي ويهندا ۽ ڪچهرين ۾ شامل ٿيندا هئا.

حجامڪي دڪان جي اها عام ڊاڙن ٻشن، ڪل ٻوڳ يا چرچن گهٻن جي ڪچهري نه هئي، بلڪ اها هڪڙي خالص علمي، ادبي، سياسي، سماجي ۽ فڪري ويهڪ هئي، جنهن ۾ سنڌ، پاڪستان، ايشيا ۽ سڄي دنيا جي ڏاهپ تي گرما گرم بحث مباحثا ٿيندا هئا ۽ دوستاڻي چِٽا ڀيٽي ٿيندي هئي.

منهنجي پهرين ڏينهن جي ڪچهري جو موضوع هو "خوشحال ۽ خودمختيار سنڌ اڏڻ ڪيئن ممڪن آهي" ۽ ڳالهائيندڙ هو ڊاڪٽر محبت ٻرڙو.

هيءَ ڪچهري مون لاءِ ان ڪري به انوکي ۽ نرالي هئي جو ان کان اڳ مان ذاتي طور تي اهڙي ڪنهن به ڪچهريءَ جو حصو نه رهيو هئس. توڙي مِڻ مائٽن يا استادن جي گرما گرم بحث مباحثن جو مشاهدو ضرور هو، جنهن ۾ دليل بازين ۽ سنجيدگيءَ بجاءِ جلهون ۽ الزام تراشيون وڌيڪ هونديون هيون ۽ اهي بحث مباحثا سکڻ سيکارڻ بجاءِ، ڏي جواب ۽ وٺ جواب ۽ سکڻي لباڙ هوندا هئا

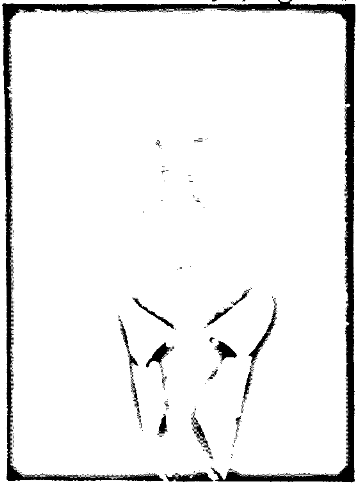

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جنهن ڏاهپ، سنجيدگي، تسلسل، دليلن مثالن، شعرن، ٽوٽڪن ۽ لطيفن سان موضوع کي عام فهم، دلچسپ ۽ سولو بنائي پيش ڪيو هو. سو منهنجيءَ دل ۾ گهر ڪري ويو ۽ مون کي لڳو ته مون کي هڪڙو گس ۽ رستو ملي ويو آهي، جنهن سان آءٌ پاڻ به پنهنجين صلاحيتن کي اجاگر ڪري سگهان ٿو.

ايئن ڪيترن ڏينهن تائين اهو ڪچهرين جو سلسلو هلندو رهيو. منجهند جو حجامڪي دڪان تي ڪچهرين ٿينديون هيون، جنهن ۾ منجهند جي ماني مقامي دوست پنهنجي گهرن مان پنهنجي پنهنجي

حصي جي ڪٽي ايندا هئا، جيڪا سڀ گڏجي ڪائيندا هئا. ڳهڻ ڳهرن مان ماني اچڻ سبب اهو مانجهاندو به چڻ ته هڪڙي "ست رشتي" دعوت بڻجي پوندو هو. اها ڳالهه به مون لاءِ نئين ۽ انوکي هئي، چو ته ڀهراڙيءَ جي پار هجڻ سبب مون وٽ اهو ئي تصور هو ته جنهن گهر جا مهمان ايندا آهن ته کاڌ خوراڪ جو وزن به اُن ئي هڪڙي گهر تي هوندو آهي، پر هيءَ عجيب "گڏپ" وارو سرشتو هو، جنهن ۾ يا ته ڪير به ڪنهن جو مهمان نه هويا ته سڀ ئي هڪ ٻئي جا مهمان هئا. چانهه پاڻيءَ جو به ساڳيو ئي سرشتو هو، يعني سڀني جي شراڪت، سڀني جو حصو پتي. مطلب ته ڪير به ڪنهن تي وزن نه هو، سڀ ڪنهن پنهنجو حصو ڳنڍيو ٿي، جنهن ڪري ڪنهن به هڪ تي وزن نه هو. اهڙي طرح شام جون محفلون وري بس اسٽاپ جي هڪڙي هوٽل تي مچنديون هيون ۽ چانهه جي اڌ ڪوپ تي رات جو دير تائين هلنديون هيون. چانهه جي اڌ ڪوپ يا ڪٽ جو رواج به مون پهريون پيرو قنبر ۾ ئي ڏٺو.

انهن ڪچهرين جا ڪيترائي قسم هئا، جيڪي به مون اتي ئي ڏٺا. مثال طور ڪچهريءَ ۾ موجود سمورا دوست ٻن مختلف سياسي تنظيمن ۾ ورهائجي هڪ ٻئي سان پوري ايمانداريءَ ۽ نمياريءَ سان بحث ڪندا هئا ۽ پنهنجي نظرياتي لائين جي حمايت ۾ دليل ڏئي پنهنجي ڳالهه مڃائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا.

ڪڏهن ڪو فڪري سوال اٿاريو ويندو هو ۽ ڪچهريءَ ۾ موجود هر فرد پنهنجيءَ جاءِ موجب ڳالهائيندو هو ۽ پنهنجا خيال پيش ڪندو هو، جنهن سان محفل جي سمورن سائين کي نه رڳو ڳالهائڻ جو موقعو ملندو هو پر سندن تربيت پڻ ٿيندي هئي. آخر ۾ سڀ دوست ان ڏينهن جي ڪچهريءَ تي تبصرو ڪندا هئا ته انهن ان ڪچهريءَ مان ڇا سکيو، ڪهڙيون نيون ڳالهيون ٻڌيون، سندس ذهن ۾ ڪهڙا نوان خيال آيا ۽ انهن کي عملي طور لاڳو ڪرڻ لاءِ هو ڇا ٿو سوچي، وغيره.

انهن ڪچهرين جو مکيه محرڪ گهڻي ڀاڳي ڊاڪٽر محبت ٻرڙو ئي هوندو هو. ڇاڪاڻ ته هو سڀني جو فڪري ۽ نظرياتي استاد هجڻ سان گڏوگڏ سنڌي شاگرد تحريڪ جو مرڪزي صدر پڻ هو. توڙي جو ان محفل ۾ ڊاڪٽر ظفر قادري، ڊاڪٽر عبدالرحمان سومرو، سائين عظيم سومرو ۽ پائو در محمد ٻرڙو جهڙا نظرياتي ۽ سرگرم ڪارڪن پڻ موجود هوندا هئا.

انهن ئي ڪچهرين ۾ ٽئي جي سائين: ملمي عارب (گل حسن ڪيڙانو)، جبل جاني، (رسول بخش ڏيٿو) ۽ پانڌي (ايوب انڙ) سان پهريون ملاقاتون ٿيون.

انهن ڪچهرين مون کي لڳ ڀڳ ٻن هفتن تائين ان محفل جو حصو بڻائي رکيو ۽ مون قومي جدوجهد، طبقاتي جدوجهد، جمهوري جدوجهد، سامراج مخالف جدوجهد، شاگرد کي سياست ۾ چو حصو وٺڻ گهرجي، انقلاب ۾ هارين جي حصيداري، مزدور اڳواڻيءَ جو سوال، روسي، چيني ۽ ويٽنامي انقلابن ۾ انقلابي پارٽين ۽ اڳواڻن جي اهميت، قومي، عوامي جمهوري انقلاب، هندوستان جو ورهاڱو، اوپر پاڪستان جو بنگلاديش ۾ تبديل ٿيڻ، بلوچ، سنڌي ۽ پختون قومن جي مظلوميت، پنجاب جو بالادست ۽ ڦورو قوم وارو ڪردار ۽ جمهوري مرڪزيت جا بنيادي اصول وغيره جا بنيادي سبق انهن ڪچهرين ۽ محفلن ۾ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي کان ٻڌا ۽ سکيا. انهن ئي محفلن ۾ ڊاڪٽر بخت جمال شيخ، صحبت ٻرڙو، نثار ٻرڙو، ڊاڪٽر ايوب شيخ، ڊاڪٽر نظير شيخ ۽ محفوظ شيخ سان واقفيت ۽ واسيطيداري ٿي.

ميٽرڪ جي رزلٽ اچڻ کان پوءِ منهنجي داخلا سنڌ زرعي يونيورسٽي ٽنڊي ڄام ۾ ٿي وئي ۽ بابا سائينءَ جي نوڪريءَ سبب ڄام شورو ڦلڪ تي رهائش سبب ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي معرفت منهنجي واقفيت ڊاڪٽر خليل قاضي، ڊاڪٽر حسين بخش ڪولاچي، ڊاڪٽر عزيز ٽالپر، ڊاڪٽر علي نواز ڪلوئي، ڊاڪٽر ولي عباسي، ڊاڪٽر آڪاش انصاري،

ڊاڪٽر رسول بخش خاصخيلي، ڊاڪٽر ايوب جروار ۽ ٻين دوستن سان ٿي.

ڄام شوري جي شوخ ۽ چنچل هوائن ۾ هڪڙي شام ويلا ۾، جڏهن ڊاڪٽر محبت ٻرڙو البيروني هال جي ڇت تي لغڙ اڏائي رهيو هو ته مون ڪانئس سوال ڪيو ته: سياسي ڪارڪن جي وصف ڇا آهي؟

هن مرڪندي جواب ڏنو هو ته: ”هر فن مولا يعني جيڪڏهن دنيا جي سڄي ڏاهپ، حسن، سچائي، ايمانداري، وفاداري، سهپ، رواداري ۽ قربانيءَ جي جذبن کي هڪ جاءِ تي گڏ ڪري ان منجهان ڪو سلڇڻو، باڪردار ۽ باعمل انسان ٺاهي سگهجي، ته اهو سياسي ڪارڪن هوندو.“ سندس ڪارڪن لاءِ اها تشريح اڄ تائين نه رڳو منهنجي ذهن ۾ زنده آهي پر مون ڊاڪٽر محبت کي زندگيءَ جي هر موڙ تي ڪارڪن جي ان تشريح جي حقيقي روپ ۾ ڏٺو. هو هر فن مولا شخص هو، باڪردار هو، ايماندار ۽ وفادار هو، باشعور ۽ باضمير هو، سرگرم ۽ سهڪاري هو، هو پنهنجي سِرشتِ ۾ پنهنجن ئي خيالن وارو سياسي ڪارڪن هو. هُو لطيف جي ان سٽ:

گندي ۽ گراهه جن ۾ سانديو ساهه سين،
تنين ڪان الله، اڃا ۾ آڳاهون ٿيو.

جي هوبهو ڦوٽو ڪاپي هو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۾ داخلا 1972ع ۾ ٿي. هيءُ اهو دور هو، جڏهن پاڪستان وڏي عرصي کان پوءِ، ڏکهي سياسي سازش ۽ مارشل لائي آمريت کي خيرآباد چئي، پنهنجي تاريخ جي پهرين صاف ۽ شفاف، بالغ راءِ دهي تحت اليڪشن ڪرائي چڪو هو. ان کان اڳ ون يونٽ ٽُٽي چڪو هو ۽ ذوالفقارعلي ڀٽو، هن خطي جو وڏو شعلہ بيان مقرر ۽ عوامي اڳواڻ طور سامهون اچي چڪو هو، سندس زور خطابت ۽ فڪري سبز باغن ڪيترن ئي ترقي پسند ۽ سوشلسٽ اڳواڻن جا ٽيهريءَ تي روزا ٽوڙي وڌا هئا ۽ ڪين پنهنجي اُميدن جي ساپيان ڀٽي صاحب جي سياست ۾ نظر اچڻ لڳي هئي.

تعليمي ادارن ۾ هڪ طرف ڀٽي جي سحر انگيز قيادت ۾ سپاف ميدان مارڻ جي جوش جذبي سان لٽل هئي، ته ٻئي طرف ايس. اين. ايس. ايف ٻن ڌڙن ۾ ورهائجي ڪميونسٽ ۽ قومپرست ڌڙن جي شڪل ۾ سامهون اچي چڪي هئي ۽ تعليمي ادارن ۾ قومپرست ڌڙو جي. ايم. سيد جي رهبريءَ هيٺ جساف جي نالي ۾ منظم ٿيڻ لڳو هو آزادي جو رومانس ۽ مهر جوئي جي جذبي گڏجي شاگرد سياست ۾ هڪڙو هيجان آڻي ڇڏيو هو.

جڏهن 1970ع جي آزاد اليڪشن جا نتيجا، اسٽيبلشمينٽ جي منشا موجب نه آيا ته ملڪي سياست ۾ هڪڙو وڏو ڀونچال اچي ويو هو ۽ غالب امڪانُ اِهي هئا ته ملڪ هڪ ڀيرو ٻيهر مارشل لا جي آمريت جي ور چڙهي ويندو. بنگالين جي پرامن جمهوري جدوجهد رياستي ڏاڍ سبب آهستي آهستي پنهنجو رنگ تبديل ڪرڻ شروع ڪيو هو ۽ اها ڏاڪي ۾ ڏاڪي عليحدگي ۽ قومي آزاديءَ طرف وڌي رهي هئي. حڪمرانن جي هوڏ ۽ هندستان جي مدد ٻرندڙ تي پيٽرول جو ڪم ڏنو ۽ اوڀر پاڪستان آخر بنگلاديش ٿي ويو.

گاهه ڪٽي، آخري گوليءَ ۽ آخري سپاهيءَ جي ساهه تائين وڙهڻ جي دعويٰ واريءَ گهرڙن وانگر، هوا جي هڪڙي جهوٽي تي ڍهي پٽ پئجي وئي. جنرل نيازيءَ جي ڪمانڊ هيٺ نوي هزار فوجين وڏي شان ٻي نيازيءَ سان پنهنجي سموري جنگي ساز ۽ سامان سان گڏ هندستاني جنرل اروڙا اڳيان هٿيار ڦٽا ڪري سرينڊر ڪيو، جيڪو منظر سڄيءَ دنيا پنهنجي اکين سان ڏٺو ۽ ڪنن سان ٻڌو. پاڪ فوج بنگالين سان ڪهڙا ڪُلور ڪيا ۽ ڪهڙيون قيامتون برپا ڪيون، سو هاڻ تاريخ جو حصو ٿي چڪو آهي.

جي.ايم.سيد ان سڄي صورتحال کان متاثر ٿيندي پنهنجي سياسي جدوجهد ۾ هڪڙي نئين نعري جو اضافو ڪندي سنڌوديش جو پروگرام ڏئي ڇڏيو.

ان سڄي صورتحال ۾ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو خاموش تماشائي نه هيو پر سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ ٿئي ڌريون ڪيس پنهنجي معيار مطابق نه ٿي لڳيون، تنهنڪري هُن مطالعي طرف وڌيڪ ڌيان ڏنو ۽ وچ وچ ۾ علمي ۽ ادبي سرگرمين کي وقت ڏيڻ شروع ڪيو. هن مختصر ڪهاڻيون تبصرا ۽ مضمون لکڻ کي ترجيح ڏني ۽ مطالعي کي وسيع ڪرڻ لڳو.

هو لطيف جو پارکو هو ۽ سنڌس سياسي فلسفي جو پوٽلڳ هو، تنهنڪري ڪيس ڪٽر قومپرستي، ڪوڙي ڪميونسٽي ۽ ڪنٽرولڊ نالڪي جمهوريت متاثر نه ٿي ڪيو بلڪ سنڌس آئيڊيل لطيف جون هي سٽون هيون:

سائين سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي محبتن جو مرڪز سنڌ، سنڌي عوام ۽ انسانيت هئي. تنهنڪري هن جي ذهن ۾ جنهن سياست جو تصور سنڌ ۽ سنڌي عوام کان شروع ٿي سڄي ڪائنات جي سمورن مظلومن، محڪومن، پيڙيل، ماريل، هيسايل، ڏيچاريل ۽ غلام بڻايل قومن، طبقن ۽ انسانن جي آزادي، خوشحالي ۽ خودمختياريءَ وارو هو. جڏهن ڪيس سنڌس ذهن واري سياست جو پرتوو عوامي تحريڪ جي سياست ۾ نظر آيو ته هن ان سياست تي چانيل ڏنڊ ۽ ٻانهن اونڌهه ۾ "اميد جو تروررو" سمجهيو، تڏهن هو پنهنجيءَ پوري سگهه، صلاحيتن ۽ سٽ سميت ان پارٽيءَ ۽ سنڌس شاگرد محاذ "سنڌي شاگرد تحريڪ" ۾ شامل ٿي ويو.

شروع ۾ ڪيس ايل.ايم.سي يونٽ جو آرگنائيزر ۽ سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. پوءِ مرڪزي نائب ڪيو ويو. جڏهن ته صدر/ ڪنوينر ڊاڪٽر ظفر قادري ۽ جنرل سيڪريٽري جيجي زرينه بلوچ جهڙي ڀڄڳي ماءُ جو بهادر پٽ ڊاڪٽر اسلم پرويز عمراڻي هو، ڪجهه وقت کان پوءِ ڪيس سنڌي شاگرد تحريڪ جو مرڪزي صدر ۽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ جو ميمبر چونڊيو ويو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي کي پڙهڻ، پروڙڻ ۽ سمجهڻ ۽ سوال اٿارڻ جي عادت ته ننڍپڻ کان ئي هئي ويتر جو ڪيس سياسي عمل ۾ عملي طور شامل ٿيڻ جو موقعو مليو ته هن پنهنجي مطالعي کي اڃا به وڌيڪ اهميت ڏيڻ شروع ڪئي ۽ مارڪيٽ ۾ سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ موجود مارڪس ازم، لينن ازم ۽ فڪر مائوزي تونگ جو وسيع ۽ گهرو مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو.

سنڌس شاگردي جي زماني جي مکيه ونڊر، هاسٽل جي ڇت تي لغڙ اڏائڻ، وسيع مطالعو ڪرڻ ۽ پڙهيل ڪتابن تي دوستن سان تفصيلي تبصرا ڪرڻ، ناشتي ۾ ميس تان بُسري پچرائي کائڻ، انگريزي فلمون خاص طور تي بروسلي جون مارشل آرٽ واريون فلمون ڏسڻ ۽ سياسي سرگرميون ڪرڻ، تنهن ۾ به خاص طور تي ڪارڪنن جي سياسي نظرياتي تربيت ڪرڻ هئي، جنهن سبب ٿوري ئي عرصي ۾، سنڌس شمار پارٽيءَ جي پهرين صف جي لکيل، پڙهيل ۽ نظرياتي سائين ۾ ٿيڻ لڳو، بلڪ ڪن حالتن ۾ ڪيس پارٽي جي سربراهه رسول بخش پليجي کان پوءِ جيڪي چند وڏا نظرياتي استاد سمجهيا ويندا هئا، انهن ۾ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو به شامل سمجهيو ويندو هو.

ڄام شوري ۾ پڙهائي دوران سنڌس سياسي ۽ ادبي سرگرميون گڏوگڏ هلنديون هيون. ادبي محاذ تي منصور عالم ابڙو ۽ ڊاڪٽر خان محمد پنهور سنڌس سائي ۽ دوست هئا ته سياسي ميدان ۾ ڊاڪٽر اسلم پرويز عمراڻي ۽ ڊاڪٽر خليل قاضي سنڌس سائي ۽ پرجهلا هئا.

هو ڪچهرين جو ڪوڏيو ۽ محفلن جو مور به هو ته مطالعي جو به جنون جي حد تائين شوقين هو. هو اڪثر ڪري رات جو دير تائين دوستن سان ڪچهريون ڪندو هو ۽ پوءِ وري پرهه ڦٽيءَ تائين پڙهندو هو. هو اڪثر ڪري پرهه ڦٽيءَ جو پڙهائي پوري ڪري، ڄام شورو ڦاٽڪ تي "ملواري" جي هوٽل تان چانهه ۽ اوڦراتو ڪائي، پوءِ وڃي ننڊ ڪندو هو.

اڪثر ڪري سفر ۾ ساڻس ضروري شين سان گڏ ڪتاب به ساڻ هوندا هئا. اهي ڪتاب ڏيکارڻ واري فيشن تحت نه بلڪ زندگيءَ جي هر پل کي ڪارائتو بنائڻ لاءِ هوندا هئا. هو بس، وين ۽ ريل گاڏيءَ ۾ به مطالعو ڪندو هو، جيڪا عادت به ڪيس ننڍپڻ کان ئي هئي.

هو علمي ۽ ادبي رسالن: شاگرد ميگزين، سنڌي پبليڪيشن، انجيڪشن پبليڪيشن ۾ مضمون، ڪهاڻيون ۽ تبصرا به لکندو هو ته انجيڪش پبليڪيشن جو ڪاتب به پڻ هو. سندس هٿ اکر موتين جي مالها لڳندا هئا. ڪيس سياسي بحث مباحثي جو تمام وڏو فن هو، هو ٿوري ئي دير ۾ پنهنجي ڀرپور دليلن سان مخالفن کي يا ته قائل ڪري پنهنجو حمايتي بڻائي ويندو هو يا کين ڪُنائي بس ڪرائي ڇڏيندو هو. سندس ساڳي شوخي ۽ دليلن جي پختگي سندس تحريرن ۾ به نمايان طور نظر ايندي، خاص طور تي سندس تنقيدي ڪتاب "جيڪو سچ چوي" سندس شوخ، اڪابر ذهن جو اعليٰ نمونو ۽ هڪڙو لازوال شاهڪار آهي. هن جي لکڻ جو پنهنجو ڍنگ ۽ اسلوب هو، هُو جڏهن تنقيد ڪندو هو ته سندس لفظن ۽ دليلن جي چونڊ ڪنهن "نشتر" کان ڪنهن به طور گهٽ نه هوندي هئي.

سندس شاگرديءَ جي زماني ۾ ڪيترائي وڏا واقعا پڻ ٿيا، جن شاگرد سياست توڙي عام سياست ۾ وڏا ٽرٽلا آڻي ڇڏيا هئا. انهن ۾ سنڌ يونيورسٽي جي ڪنووڪيشن ۾ ان وقت جي وفاقي وزير قانون ۽ تعليم عبدالحفيظ پيرزادي کي چماٽ لڳڻ، محترم نصرت ڀٽي جي موجودگيءَ ۾ بيگم رعنا لياقت علي خان جي ساڙهيءَ تائين شاگردن جا هٿ پهچڻ ۽ ان کان پوءِ سنت ئي ان دور جي صوبائي وزير ٽرانسپورٽ مسٽر زيديءَ جو سنڌ يونيورسٽي لڳ اغوا ٿيڻ، شاگردن جون هڪ ٻئي سان خونريز جهڙپون ٿيڻ ۽ سيد علي مردان شاهه جو قتل ٿي وڃڻ، تمام وڏا واقعا هئا جيڪي شاگردن جي مهم جوئي جو نتيجو هئا، پر ڊاڪٽر محبت ٻرڙو ڪڏهن به ان سياسي رومانس جو نه رڳو حصو نه رهيو پر انهن کان متاثر به نه ٿيو ڇو ته هن وٽ سياست جو تصور ئي جاڻ ۽ ڏاهپ سان هو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙو پنهنجي ميڊيڪل جي پڙهائي پوري ڪري ٻن سالن لاءِ لازمي ملٽري سروس ۾ هليو ويو ۽ جڏهن هو ڊاڪٽر ڪيپٽن جي نوڪري ڇڏي واپس آيو ته سنڌ جي صورتحال ۽ سياسي وايومنڊل ڪافي تبديل ٿي چڪو هو. ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي ته سياسي پارٽيون جن شين جون فڪري طور تي مخالف هونديون آهن، وقت گذرڻ سان گڏ انهن ئي شين جون چيمپئن بڻجي پونديون آهن. تيئن عوامي تحريڪ جيڪا شخصيت پرستي، جهالت ۽ اڻ ڄاڻائيءَ جي مخالف هئي، نين ۽ شاندار روايتن جي امين هئي، گڏيل قيادت ۽ گڏيل ڏاهپ جي قائل هئي، سوال اٿارڻ ۽ دليل ڏيڻ طرف راغب هئي، سا ڏاڪي به ڏاڪي انهن ئي شاندار روايتن جي مخالف ڏس طرف وڌڻ لڳي ۽ رات وچ ۾ روشن خيالي ۽ ترقي پسنديءَ کي لڪ چپ ۾ طلاق ڏئي ساڳي ئي روايتي سياست جي مروج مزاج جي ڏٻڻ ۾ ڦاسڻ لڳي ۽ لوڻ جي کاڻ ۾ لوڻ بڻجڻ لڳي هئي.

اهو عمل روسي انقلاب جي بحران سبب هيڪاري تيز ٿي ويو ۽ ڪيترائي ڏسٽا وائسٽا، نام ڪُنيا انقلابي اڳواڻ توبهه تائب ٿي جُوڻ مٽائڻ جي ڪرت سان لڳي ويا. ڪن وچي تبليغي جماعتون ۽ فيروزي فرقن ۾ پناهون ڳوليون ته ڪن ڳچين ۾ توا ٽنگي، ترقي پسنديءَ کي در، در تي گيسيون ڪرائي معافيون ۽ تلافيون وٺڻ شروع ڪيون.

اهڙي ماحول ۾ به ڊاڪٽر محبت ٻرڙو پنهنجي پوري سگهه ۽ استقامت سان ترقي پسنديءَ ۽ روشن خياليءَ جو حامي ۽ حمايتي رهيو. هن ڪڏهن به پنهنجي فڪري واٽ تي حرف اچڻ نه ڏنو ۽ نه وري ڪو پڇتاءُ ڪيو، ڄڻ ته هو انهن فڪري جامڙن کي چئي رهيو هجي ته:

سي ڪانئر ڪڙم ڪنهن ٻئي منجهان،
جـي لائـي نينهـن پڇتـائـن ٿـا. (اياز)

عالمي صورتحال جي تبديليءَ سان گڏ سندس پارٽي جون ترجيحون به بدلجي چڪيون هيون، پر ڊاڪٽر محبت برڙي جو خيال هو ته عالمي صورتحال جو سنڌ ۽ ملڪ جي حالتن تي ڪو به مثبت اثر نه پيو آهي، جنهن سبب ساڳيوئي قرلٽ ۽ مارا ماري وارو نظام نه رڳو جيئن جو تيئن برقرار هو پر مظلوم ۽ محڪوم طبقن جون معاشي، سياسي ۽ سماجي حالتون اڳ کان به وڌيڪ خراب ٿي چڪيون هيون، ان ڪري قومي ۽ طبقاتي جدوجهد جو سوال ۽ سامراجي مداخلت ۽ جمهوريت جي حقيقي بحالي، اڳ جيان ئي اهم سوال هئا، ته ٻئي پاسي مذهبي انتهاپسندي ۽ لساني دهشتگرديءَ کي رياستي سرپرستيءَ ۾ پروان چاڙهيو پئي ويو.

اهو ئي سبب هو جو هن اهي سوال مرڪزي ادارن ۾ پيش ڪرڻ ۽ انهن تي مدلل بحث ڪرڻ شروع ڪيو ته "پارٽيءَ جي اسٽيبلشمينٽ" ۽ سربراهه کي اهي نظرياتي بحث خطري جي گھنٽي محسوس ٿيڻ لڳا ۽ ڳجهه ڳوهه ۾ سازشي رٿائون جُڙڻ شروع ٿيون ۽ انهن تي عمل ڪندي ڊاڪٽر محبت برڙي ۽ ڪيترن ئي ٻين نظرياتي سرگرم ڪارڪنن ۽ اڳواڻن تي غداريءَ جا ٺپا هڻي، ڪين پارٽيءَ مان نيڪالي ڏني وئي.

ان صورتحال ۾ به ڊاڪٽر محبت ماٺ ڪري ويهڻ بجاءِ روزانو "جاڳو" ۽ "سنڌ" اخبار ۾ ڪيترائي ڪالم لکي پارٽيءَ جي تبديل ٿيندڙ پاليسين، حڪمت عملين ۽ پارٽي جي قيادت جي به چاپڙائيءَ واري ڪردار کي عوام آڏو وائکو ڪيو. جڏهن کيس يقين ٿي ويو ته سندس سموريون سفارتي ۽ سياسي ڪوششون بيڪار آهن ۽ سندس لاءِ سياست جون بند گهٽيون اجا به وڌيڪ سُڪڙجي سوڙهيون ۽ اونداهيون ٿي چڪيون آهن، تڏهن هن مايوس ٿي قوم کي بيقدري هجڻ جون گاريون ڏيڻ بجاءِ پنهنجي خدمتن جو رخ تبديل ڪري علمي، ادبي، سياسي، سماجي ڪمن ۽ لکڻين طرف ڌيان ڏنو. سنڌي ٻوليءَ ۾ انسائيڪلو پيڊيا سنڌيڪا جي نالي سان هڪڙي وڏي رٿا جوڙي ۽ ان تي ڪم ڪرڻ لڳو. ان لاءِ هن ذاتيون ۽ ديهون، پسون، راڳ، ساز، ڳهه، زيور، پرت جو نمونو ۽ ڪپڙا، وڻ، ٻوٽا، ٻاڃيون، گاهه، پرزا، اوزار ۽ ليکڪن جون لسٽون ٺاهيون، جيڪي الف اکر تائين مڪمل ڪيون هيون ۽ ان رٿا هيٺ مواد سهيڙڻ جي مهم پڻ هلائي، توڙي جو کيس اها به ڄاڻ هئي ته هيڏي وڏي رٿا، فرد بجاءِ ادارن جو ڪم آهي پر پوءِ به هن ان اصول کي رهنما بڻائيندي ته: سڀ ڪم جو جيترو ۽ جيڪو به ڪم ڪري سگهجي ٿو، سو ضرور ڪرڻ گهرجي.

ان ڪم دوران کيس اهو به محسوس ٿيو ته سائنسي اصطلاح سازيءَ کان سواءِ انسائيڪلوپيڊيا جو ڪم اڌورو آهي، تڏهن هن سائنسي اصطلاح سازي تي پڻ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو، جيئن سنڌي ٻوليءَ جي اها کوٽ پوري ڪري سگهجي. هن سنڌي ٻوليءَ ۾ اصطلاح سازي ڪرڻ ۽ لفظ گهڙڻ لاءِ بنيادي گس ٺاهيا. هن "ٻول گهاڙيٽو" مضمون ۾ پنجاهه مختلف موضوعن جا سيٽ ٺاهي پيش ڪيا ۽ ٻئي مضمون "سنڌي ۾ سائنسي ۽ فني اصطلاح سازي" ۾ سنڌي، اصطلاحن لاءِ انگريزي توڙي فارسي ۽ سنڌي ترتيبن تي بحث ڪيو، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي گڻن کي پڻ نروار ڪيل هو. سندس ان تحقيق کيس هڪڙي اڳرائي لاءِ اتساهيو، جنهن جي نتيجي ۾ هن "ٻول جو ٻڻ" ۽ "ٻوليءَ جو ٻڻ" جهڙين اهم تحقيقن تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو.

ڊاڪٽر محبت برڙي کي سنڌي علم و ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ سان جنون جي حد تائين لڳاءُ هو، هن علمي ۽ تحقيقي ڪم کي سنڌي ٻوليءَ ۾ آڻڻ ٿي چاهيو. ان ڪري سندس گهڻو وقت تحقيق ۽ مشاهدي ۾ گذرڻ لڳو. هن سنڌي ٻولي جي سٽاءَ ۽ سنڌي لفظن جي باطن ۽ جوڙجڪ کي سمجهي ورتو هو، جنهن جو اظهار سندن هيٺين مضمونن ۾ نمايان نظر اچي ٿو. (1) هر هڪ لفظ هيري ڪاڻ، (2) ضميري پڇاڙي ۽ صحيح سنڌي ٻولي، (3) استدلال جو اهو طريقو غلط آهي، (4) هِڪُ: حقيقت ڇا آهي، (5) جامع سنڌي لغات جو جائزو، (6) الفابيٽ/ رسم الخط/ اسڪرپٽ: ڪجهه اعتراض ۽ ڪجهه انومان.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي شاگردن لاءِ هڪڙو سولي سنڌيءَ ۾ ”ڌرتي منهنجو گهر“ ڪتاب پڻ لکيو. هن علم الانسان (اينٿروپالاجي) ثقافت، سوشيالاجيءَ، جاگرافيءَ ۽ ٻين موضوعن تي پڻ مضمون لکيا، جن مان ڪجهه مضمون ”ماٺهو ۽ ماٺهپو“ ڪتاب ۾ شامل آهن.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي طبعزاد ۽ ترجمو ڪيل ڪتابن مان هن وقت تائين مختلف موضوعن تي هيٺيان ڪتاب ڇپجي چڪا آهن:

تصنيفون:

1. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا- محبت ٻرڙو، ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، قنبر (1998ع).
2. ماڻهو ۽ ماڻهپو (مضمون)- محبت ٻرڙو، ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، قنبر (1999ع).
3. اچو ته پنهنجي سنڌي لکت سنواريون- محبت ٻرڙو (گرامر)، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي، (2000ع).
4. يادون ۽ سڪون (ڪهاڻيون)- محبت ٻرڙو، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، (2001ع).
5. ٻوليءَ جو ٻڻ (لسانيات)- محبت ٻرڙو، ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، قنبر (2002ع).
6. سنڌي ٻولي: لفظ، لغت ۽ لکيت (لسانيات، گرامر)، محبت ٻرڙو، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، (2003ع).
7. شعور (فڪري مضمون)- محبت ٻرڙو، ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، قنبر (2004ع).
8. سنڌ: حڪمران، اير ڪيو ايم ۽ سنڌي عوام (سياسي مضمون)، محبت ٻرڙو، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، (2006ع).
9. ٻول جو ٻڻ (لسانيات)- محبت ٻرڙو، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، (2007ع).
10. ڌرتي منهنجو گهر (سائنسي مضمون)- محبت ٻرڙو قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، (2009ع).
11. فلسفو: هڪ مطالعو، محبت ٻرڙو، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، (2012ع).
12. ضميري پڇاڙيون (گرامر)- محبت ٻرڙو، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، (2013ع).
13. فطرت، سائنس ۽ سماج- محبت ٻرڙو، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، ((2015ع).
14. محبت جا خط- محبت ٻرڙو، قنبر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، (2016ع).

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڪتاب

ڪتاب: شاعري ۾ جيئندڙ شخص

موضوع: اينٿالاجي

سهيڙيندڙ: رڪيل موراني

ڇاپو پهريون: ڊسمبر 2018ع

قيمت: -/600 رپيا

ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ. ڄامشورو

غلام محمد لاکو

شڪارپور جون چار صديون

شڪارپور جي تاريخي شهر کي هن سال، چار صديون مڪمل ٿيون. اڄ جو هيءُ ميڙاڪو شهر جي چئن صدين مڪمل ڪرڻ جي حوالي سان منعقد ٿي رهيو آهي. اهڙي علمي جلسي ڪرڻ تي، شڪارپور جي اديبن، دوستن، عالمن ۽ صحافين کي جَس هجي!

آءٌ خليل موريائي صاحب، نذير احمد شاڪر بروهي ۽ محترم اياز ابڙي جو ٿورائتو آهيان، جن مون تي بار بار زور وڌو ته، آءٌ نه رڳو شڪارپور جي چئن صدين مڪمل ٿيڻ تي، ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيان، ليڪن ان جلسي جي صدارت جو شرف به مان حاصل ڪريان. اهڙي عزت، آدرڀاءَ ۽ همت افزائيءَ لاءِ سچ ته آءٌ انهن دوستن جو شڪرگذار آهيان.

جلسو لڳ ڀڳ چار ڪلاڪ هليو آهي. ڪافي دوستن شڪارپور شهر جي تاريخ، تهذيب، تعليم، ادب، ريتن رسمن تي گفتگو ڪئي آهي. ان ريت شهر جي تاريخي اهميت، وڌيڪ اُجاگر ٿي آهي. محترم زُبير سومري جلسي جي ڪاروائي، تمام صبر سان ۽ سهڻي نموني سان هلائي، ان لاءِ هيءُ نوجوان جَس لهڻي.

هن علمي مجلس ۾ شڪارپور جي بنياد واري سال تي به بحث ٿيو آهي. منهنجي خيال ۾ شهر جي بنياد واري سال يعني ته، سن 1026هه/1617ع کي تڪراري نه بنائڻ گهرجي. اگر ان حوالي سان ڪا نوس علمي ڄاڻ حاصل ٿئي ته پوءِ، ان تي بحث ڪري نتيجا ڪڍي سگهجن ٿا.

مير علي شير قانع ٺٽوي لکندڙ آهي، جنهن ڪلهوڙا دور جي ڪتاب ”تحفة الڪرام“ ۾ شڪارپور شهر جو ذڪر ڪيو.

آءٌ تاريخ جو شاگرد آهيان، انڪري ماضي پرست آهيان. ارڙهين صدي عيسويءَ ۾ شاهه فقيرالله علوي، جيڪو آيو ته اولهه کان هو، پر شڪارپور جي شهر ۾ اچي ٽڪيو. وفات بعد هن جو ڪفن دفن به هن شهر ۾ ٿيو. تصوف جي حوالي سان هن جون لِکتون، خاص اهميت رکن ٿيون. علوي مرحوم جا ڪتاب ڪابل، قنڌار، ڪوئيٽا ۽ پشاور مان شايع ٿيندا رهن ٿا. هن جا لکيل خط، سنڌ جي سياسي ۽ علمي تاريخ ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. اهي خط، فارسيءَ ۾ آهن ۽ ”مڪتوبات شاهه فقيرالله علوي“ جي نالي سان ڇپيل آهن.

1843ع کان پوءِ انگريزن جي دور ۾، فارسي- عربي ٻولين جي جاءِ، سنڌي- انگريزي زبانن کي ملي. ان هوندي به شڪارپور جي منشي عطا محمد پنهنجي دور جي اتهاس کي فارسي زبان ۾ ”تاريخ تازه نوائي معارڪ“ جي نالي سان لکي محفوظ ڪيو. هن ڪتاب ۾ ميرن- ٽالپرن جي دور، ان دور جي افغانستان جي حالتن ۽ سنڌوماٿر طرف انگريزن جي وڌندڙ دلچسپيءَ بابت گهڻو مواد موجود آهي. ڪرڙيءَ جي جنگ جي باري ۾، هن جي ڏنل ڄاڻ ڪافي مفيد آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، منشي عطا محمد کي افغان لکندي، هن جي باري ۾ اڻ وڻندڙ گفتگو ڪئي آهي. جَس هجي پروفيسر امين الله علوي صاحب کي، جنهن بعد ۾ مضمون لکي ثابت ڪيو ته عطا محمد افغان نه هو، پاڻ سنڌي هو ۽ ذات جو ٻگهيو هو. هن (عطا محمد) پنهنجي ڪتاب ۾، هڪ سنڌيءَ جي حيثيت ۾، ان وقت سِنڌ ۾ جيڪو سياسي ڀونچال هو، سنڌي عوام وڏي آزار ۾ هو، ۽ خاص ڪري شڪارپور ۽ اتي جو عوام، جنهن مصيبت مان گذريو ٿي، ان سڄي ماجرا کي منشي

صاحب محسوس ڪيو، ۽ تاريخي ڪتاب لکي محفوظ ڪيو. هيءُ ڪتاب فارسي زبان ۾، آقا عبدالحئي حبيبي افغانيءَ ايڊٽ ڪيو، ۽ سنڌي ادبي بورڊ ان کي 1959ع ۾ شايع ڪيو. ڪتاب جي ڇپرائڻ ۾ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي، پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشديءَ جي گهڻي دلچسپي هئي. جڏهن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڇپيو ته، ان مان ڪي حصا خارج ڪري، تاريخ جو وڏو نقصان ڪيو ويو.

ديني تعليم ۽ تربيت جي حوالي سان، ويجهي ماضيءَ ۾، شهدادڪوٽي عالمن جي هڪ شاخ جو سلسلو، ۽ ٻيو همايوني استادن جي شاخ جو سلسلو، نه رڳو سنڌ ۾ خدمت ڪندو رهيو، ليڪن انهن جي شاگردن ۽ پوئلڳن جو سلسلو، پنجاب ۽ بلوچستان تائين پکڙيل هو. انهن عالمن جون جاري ڪيل مذهبي فتوائون، فارسي زبان ۾ آهن. ڪي ڪتابي صورت ۾ ڇپيل، ته ڪي اڻ ڇپيل حالت ۾ ملن ٿيون. هي ٻئي ديني تدريسي سلسلا، شڪارپور جي ايپاس ۾ خاص اهميت رکن ٿا. انهن جو ذڪر مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، پنهنجي لکڻين ۾ ڪيو آهي.

سنڌ ۾ انگريزن جي دور ۾ نئون تعليمي سرشتو وجود ۾ آيو. پرائمري اسڪول، هاءِ اسڪول، ۽ اعليٰ تعليم لاءِ ڪاليج کُليا. سنڌ ۾ ابتدائي طور ٽي ڪاليج کُليا. اهي ٽي ڪاليج سنڌي هندو سيٺين، ۽ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن جي ڪوشش ۽ ڏوڪڙن سان وجود ۾ آيا.

شروع ۾ ڪراچي، پوءِ حيدرآباد ۾ ڪاليج شروع ٿيا. هنن ٻن ڪاليجن کان پوءِ، سنڌ ۾ ٽيون ڪاليج سال 1933ع ۾ شڪارپور ۾ برپا ٿيو. هيءُ ڪاليج ٻن سيٺين: چيلا سنگهه سترامداس بجاج ۽ سيتلداس تيرٿداس پنجابي، پنهنجي ذاتي رقم مان تيار ڪيو. اڄ تائين هيءُ تعليمي مرڪز: سي اينڊ ايس ڪاليج شڪارپور (C and S, College) جي نالي سان موجود ۽ مشهور آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور جا ماڻهو، سنڌ جي ٻين علائقن جي ڀيٽ ۾، اعليٰ تعليم ۾ اڳڀرا رهيا.

جديد سنڌي ادب ۾ شڪارپور جو نمايان ڪردار آهي. انهن مان هرهڪ ڪردار پنهنجي جاءِ تي چنڊ وانگر روشن آهي. لطف الله بدوي مرحوم، شيخ اياز، ثميره زرين، نياز همايوني، آغا سليم، حبيب الله ڀٽو، محمد حنيف صديقي، آغا بدر عالم دراني، نورالدين سرڪي، شمس سرڪي، مولانا محمد قاسم، مولانا محمد ابراهيم (ڳڙهي ياسين جا بزرگ) ۽ مولانا عبدالڪريم چشتي، ادبي دنيا جا تمام وڏا نالا آهن. اڄ هتي انهن کي ياد نه ڪرڻ وڏي زيادتي ٿيندي. ناليري عالم مولانا دين محمد وفائيءَ جو تعلق به، هن ضلعي سان هو.

ادب ۽ اديبن جي ذڪر ۾، ڪتب خانا موجود هئا، ليڪن ڳڙهي ياسين ۾ آغا بدر عالم دراني، مولانا محمد قاسم، مولانا دين محمد وفائي ۽ مولانا محمد ابراهيم جا ڪتب خانا به وڏي اهميت وارا هئا. مون کي خبر نه آهي ته انهن ڪتب خانن جي ڇا صورتحال آهي؟ انهن ماڳن ۽ ڪتب خانن کي ڏسڻ لاءِ، جرمن خاتون اسڪالر ڊاڪٽر انيميري شمل ۽ مولانا اعجازالحق قدوسي، مشهور عالم پير حسام الدين راشديءَ سان گڏ، شڪارپور ۽ ڳڙهي ياسين جا پيرا ڪندا هئا.

انگريزن جي دور ۾ برصغير ۾، جديد صحافت جا بنياد پيا، ڇاپخانا لڳا، اخبارون جاري ٿيون، ۽ ڪتاب ڇپجڻ شروع ٿيا. اوائلي دور ۾ شڪارپور جي مرزا مخلص علي ۽ سندس خاندان، فارسي ۽ سنڌي اخبارون جاري ڪيون. انهن اخبارن جا نالا: مفرح القلوب، ۽ مطلع خورشيد هئا. هيءُ اخبارون هند ۽ سنڌ کان علاوه، ايران ۽ افغانستان تائين به وينديون هيون. مرزا مخلص علي 1877ع ۾ وفات ڪئي. هن جي خاڪي جسم کي شڪارپور جي مِٽيءَ، ابدي آرام لاءِ جاءِ ڏني.

پريس جو ذڪر نڪرندو ته پبلشرز جو حوالو به ايندو. ان ڏس ۾ به شڪارپور جو چڱو ڀلو ڪردار آهي. منشي پوڪرداس، مولوي محمد عظيم اينڊ سنز، توڙي اڄ جي دور ۾ مهراڻ اڪيڊمي، سنڌي ادب، بولي، تاريخ ۽ ثقافت جي خدمت ۾ سرگرم آهن.

هنن ادارن سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي وڏي خدمت ڪئي آهي.

تمام وڏو علمي ڪم جيڪو موجوده دور ۾، شڪارپور جي پروفيسر اسرار احمد علوي صاحب ڪيو آهي، ان جو ذڪر نه ڪجي ته آءٌ پاڻ کي گنهگار سمجهندس. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو سيرت طيبه "سيرت هاشمي" جي نالي سان ڇپرايو آهي. هيءُ رڳو ترجمو ڪونهي، پر تخريج، تقديم، تشريح ۽ تحقيق وارو نهايت عُمدو ڪم آهي. هڪ هڪ لفظ تي، نالي ۽ ماڳ مڪان تي زير، زبر، پيش ڏيڻ سان، ڪتاب جي وڏي اهميت ٿي پئي آهي. سچ هيءُ آهي ته آءٌ ڪنهن ڊگري ڏيندڙ اداري جو سربراهه هجان ها ته، هن ڪم تي اسرار احمد علوي صاحب کي ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏيان ها.

شڪارپور جي شهر ڇئن صدين جو سفر طئه ڪيو آهي. شهر جي تاريخ تي لکندي "مهر" قبيلي جي ڪردار ۽ دور کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. هن جلسي ۾ ان قسم جو ذڪر ٿيو آهي ته، دائودپوٽن جو ڪردار ظاهري طور، ڪلهوڙن سان ويڙهه جي پس منظر ۾ سامهون اچي ٿو، پر اسان کي ڪيپي ته تحقيق ڪندي، مهرن جي جاکوڙ کي به ظاهر ڪجي. البت هيءُ خاطري آهي ته، شڪارپور جي شهر ۽ ماڻهن، انگريزن جي سنڌ فتح ڪان پوءِ (1843ع) سُک، ترقي، توڙي امن امان جا ڏينهن ڏٺا. جديد تعليم، تجارت جي واڌ ويجهه، ۽ ريلوي لائين جي اچڻ سان، هيءُ شهر ترقيءَ جي رستي تي گامزن ٿيو. چارلس نيپيئر نئين سنڌ جي نقشي ۾، صرف ٽي ضلعا وجود ۾ آندا. ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور. ان مان هن شهر جي اهميت جي خبر پوي ٿي. ليڪن سال ٻن ۾ انگريزن کي هن علائقي جي سرحدي اهميت ۽ بدامنيءَ کي ڏسندي، هڪ وڌيڪ ضلعو ناهڻو پيو. ان ضلعي کي اپر سنڌ فرنٽيئر ڊسٽرڪٽ (جيڪب آباد) نالو ڏنئي، ان لاءِ جان جيڪب کي عملدار مقرر ڪرڻو پيو. نئين ضلعي جي اهڙي نه جوڙجڪ ڪئي وئي جو، ان جو تعلقو ڳڙهي خيرو، جهڏوڪ: شڪارپور جي حفاظت جو فرض سرانجام ڏيندو هجي. ان پس منظر ۾ هن شهر جا سيٺ ۽ ڪاروباري ماڻهو، ڪابل قنڌار ڪان نڪري، سمرقند بخارا تائين وڃي پهتا، ۽ پوءِ پنهنجي واپار کي سڄي دنيا ۾ ڪٽي ويا. ان ڪري جڏهن ڪلاڊ مارڪووٽس ڪتاب لکيو، تڏهن شڪارپور- حيدرآباد جي واپارين کي، سڄي دنيا ۾ ڳوليندي، هڪ بهترين ڪتاب تيار ڪيائين، ان جو نالو هن طرح آهي:

Claude Markovits: "The Global world of Indian Merchants", Cambridge University Press, 2000.

مارڪووٽس سنڌي سيٺين کي هندستاني واپاري لکيو آهي. سنڌين کي هندستاني لکڻ زيادتي آهي. ڪتاب جا سنڌي ۽ اردو ترجما ڇپجي چڪا آهن.

نئين دور ۾ سياسي جماعتون اُڀريون ۽ سياستدان پيدا ٿيا. هن مجلس ۾ شهيد الهه بخش سومري جو ذڪر ڪرڻ لازم آهي. سندس شهادت سان، سنڌي ماڻهو يتيم ٿي ويا، ۽ اسان اڄ به سياسي يتيم آهيون. نورالدين سرڪي صاحب، ليو ٽالسٽاءِ جو ڪتاب ترجمو ڪيو. هيءُ ڪتاب "نيٺ ڇا ڪجي؟" نالي سان ڇپيل آهي. سچ هيءُ آهي ته اسان سنڌي، اڄ جتي بيٺا آهيون، ان ڪري اهو سوال اڄا به موجود آهي!

اوهان جي وڏي مهرباني. مون اوهان جو گهڻو وقت ورتو!!

(26 نومبر 2017ع تي، شڪارپور ۾ منعقد ٿيل علمي سيمينار جي موقعي تي، ڪيل صدارتي تقرير)

مبارڪ علي
سنڌيڪار: اظهر آزاد مغل

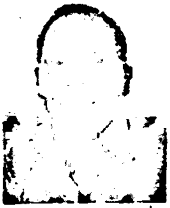

يورپي دانشور ۽ اوڀر

ايشيا ۽ يورپ، بنيادي طور تي سماجي، تهذيبي ۽ تاريخي طرح هڪ ٻئي کان مختلف رهيا آهن. ماحول ۽ آبهوا ۾ فرقن، ٻنهي کنبن جي پنهنجي پنهنجي رواجن، مذهبي رسمن، تهذيبي عادتن ۽ مشغلن، سماجي آدابن ۽ رهڻي ڪهڻي جي ڪسوٽين جوڙيو ۽ ٺاهيو آهي.

قديم وقتن دوران، ٻنهي ملڪن جا ماڻهو هڪ ٻئي کان چڱي طرح واقف نہ هئا. پوءِ بہ، هيءُ عمل تبديل ٿيڻ شروع ٿيو، جڏهن پندرهين صدي عيسويءَ ۾ ڳانڍاپي جا ذريعا مضبوط ٿيا ۽ يورپي سياح، واپاري، تبليغي ۽ سفارتڪار ايشيائي ملڪ گهميا. انهن مان ڪجهہ مطالعي جي مقصد ۽ ايشيائي سماجن جي ثقافتن کان روشناس ۽ عادي ٿيڻ لاءِ وڏي عرصي لاءِ ترسي پيا. انهن پنهنجي وطن ورڻ کان پوءِ ڪتاب لکيا ۽ پنهنجي مشاهدن ۽ تجربن جي تاريخ کي قلمبند ڪيو. انهن ماڻهن هي ڪتاب وڏي چاهہ ۽ شوق سان پڙهيا، جيڪي اوڀر جي اسرارن ۽ رازن جو پتو لڳائڻ جي جستجو ۾ بيچين هئا.

يورپ جا دانشور خاص طور تي سياسي نظامن ۾ دلچسپي رکڻ وارا هئا، جيڪي ايشيائي سماجن ۾ مروج هئا ۽ اُنهن هِنن ثقافتن ۾ حڪمران طبقن جي ڪردار کي سمجهڻ ۾ گهري دلچسپي ورتي. هنن سياحن ذريعي انهن کي جيڪا معلومات مهيا ٿي، سا انهن کي پنهنجي سياسي نظامن ۽ ثقافتي قدرن سان ڳنڍڳنڍ متوازي ۽ ڀيٽ نظامن جي خاڪي ڪيڻ لاءِ ڪافي هئي.

"اورينٽل ازم اينڊ اسلام" جي عنوان سان لکيل پنهنجي ڪتاب ۾ يورپي دانشور "ڊيسپاٽزم ان دي مڊل ايسٽ اينڊ انڊيا" واري باب ۾ مانٽيڪل ڪرٽسز اسلام ۽ ڪجهہ ٻين ملڪن ۾ سياسي نظامن جي باري ۾ يورپي دانشورن جي راءِ جو تجزيو ڪري ٿو. هن آرٽيڪل ۾، اسان اوڀر جي ٽن دانشورن جو تجزيو پيش ڪنداسين جن اوڀر ۾ زندگيءَ جي طور طريقن متعلق پنهنجي نُڪتہ نظر جو اظهار ڪيو: مونٽيسڪيو، ايڊمنڊ برڪ ۽ اليڪسي دي ٽاڪ ويل. هنن دانشورن پنهنجي سياسي ماحول جي عينڪ ذريعي اوڀر جي سياست جو جائزو ورتو.

مونٽيسڪيو، هڪ فرانسيسي دانشور ۽ "دي اسپرٽ آف دي لاز" جي ليکڪ، سلطنت عثمانيہ، ايراني بادشاهت ۽ مغل دؤر جو مطالعو ڪيو. مونٽيسڪيو مطابق، هيءُ سڀئي سلطنتون ظالمانہ هيون ڇاڪاڻ جو حڪمراني ڪندڙ فرمانروا جي اختيار کي للڪارڻ لاءِ ڪي سياسي ادارا نہ هئا.

هُو ان ڳالهہ تي پڪو ويساهہ رکندو هو تہ جابرانہ حڪومت کي ضابطي هيٺ رکڻ لاءِ انتظاميہ عدليہ ۽ قانونساز ادارن کي هڪ ٻئي کان الڳ ۽ ڌار ٿيڻ گهرجي.

مونٽيسڪيو ٽن سياسي نظامن ۽ سياست ۾ ادا ڪيل ڪردارن جو جائزو ورتو ۽ تجزيو ڪيو. شهر جي جمهوريہ ۾، ماڻهو سياسي معاملن ۾ حصو وٺندا هئا ۽ سياسي جهيڙن جي نبيري ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا هئا. بادشاهت ۾، حڪمرانن کي اشرافيہ جي سهڪار ۽ حمايت جي ضرورت پوندي هئي، جيڪي رياست جي معاملن کي هلائڻ ۾ مدد ڪندا هئا.

جابرانہ نظام ۾، حڪمرانن کي لامحدود طاقت ۽ اختيار هوندا هئا ۽ ڪنهن بہ طبقي يا اداري کي انهن جي حڪومت ۾ مداخلت ڪرڻ جي اجازت نہ هوندي هئي، جيڪي رياستي معاملن کي هلائڻ ۾ مدد فراهم ڪندا هئا.

مونٽيسڪيو، سلطنت عثمانيه، ايراني ۽ مغل حڪمرانن جي مشابهت ۽ شناخت ظالمانه حڪومت سان ڪئي، جن وڏي قوت ۽ سگهه کي اثرائتي نموني استعمال ڪيو ۽ پنهنجي اقتدار مٿان مڪمل ۽ غيرمشروط مزو ماڻيو.

مذهب انهن جي حڪومتن جي وڌيڪ تائيد ۽ مدد ڪئي، جنهن ماڻهن کي پنهنجي حڪمرانن سان سچي ۽ وفادار ٿيڻ تي زور ڏنو. جڏهن ڪان سموري زرعي زمين حڪمرانن جي ميراث ۽ ملڪيت بڻي، هنن ملڪن جي جاگيردار طبقي انهن تي انحصار ڪيو ۽ انهن وٽ انهن حڪمرانن جي اختيار کي للڪارڻ جي ڪا سگهه نه هئي. هيءَ جابرانه رويو سماج تي اثرانداز ٿيو ۽ جن وٽ رعايت، استحقاق ۽ طاقت هئي، تن مطلق العنان جهڙو رويو رکيو.

خانداني ڍانچي ۾، مردن کي زورآور شخصيتون سمجهيو ويو، انهن خاص طور عورت جي ڪنهن به نافرماني ۽ بغاوت کي برداشت نه ڪيو. اڪثر منظرنامن ۽ خاڪن ۾، عورتن کي خانداني معاملن ۾ ڳالهائڻ جو موقعو نه ملندو هو ۽ خاموشيءَ سان پنهنجي مرد سربراهن جي اطاعت ڪنديون هيون. ڪنهن به قسم جي مخالفت کي منهن ڏيڻ ۽ بغاوت کي ڪچلڻ لاءِ مثالي سزائون ڏنيون وينديون هيون. نتيجي طور، سماج ۾ خوف جو غلبو ۽ راڄ هوندو هو ۽ فرد جي قدرتي ۽ تخليقي صلاحيتن کي ظاهر ڪرڻ جا ڪي به موقعا موجود نه هوندا هئا. وڌ ڪان وڌ جابرانه حڪومت ماتحت، سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ ڪنهن به قسم جي ترقي جي اميد ڪرڻ ممڪن نه هوندي هئي.

جهڙي طرح ماحول جو ماڻهن جي مزاجن تي اثر هو، مونٽيسڪيو ان تي پڻ تحقيق ڪئي. گرم موسم ۾، ماڻهن جو ڪي قدر هڏ حرام، ڪاهل ۽ بنجر ٿيڻ ڏانهن لاڙو ۽ رجحان هوندو هو. انهن مان گهڻن ۾ آغاز ۽ امنگ جي ڪمي هوندي هئي ۽ للڪارڻ بغير مطلق العناني کي برداشت ڪرڻ لاءِ غير متحرڪ ۽ مانيٽا بڻجي ويندا هئا.

جيئن ئي هُو هنن ٽنهي ايشيائي رياستن کي مطلق العنان قرار ڏئي چڪو هو، مونٽيسڪيو اهو ٻڌايو ته هن يورپي نظام کي ترجيح ڏني، ڇاڪاڻ جو اهو وڌيڪ روشن خيال ۽ لبرل هو. پوءِ به ڪجهه محقق عالمن مونٽيسڪيو تي ڇوهه ڇنڊيا ۽ هن تي اڻپوري معلومات ۽ ٽڪرن راين جي روشني ۾ ايشيا جي سياسي نظام متعلق ڪاٿا ۽ اندازا لڳائڻ جو الزام هنيو. انڪري هن جا مشاهدا مڪمل طور تي ڀروسي ۽ اعتبار جوڳا نه هئا.

مغل حڪومت متعلق برطانوي پارليامينٽ ۾ ان وقت بحث ڇڙيو جڏهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي پهرين گورنر جنرل وارن هيسٽنگس جو انڊيا ۾ سندس بدعنوان ۽ جابرانه فعلن ۾ ملوث هئڻ ڪري مواخذو ڪيو ويو. ايڊمنڊ برڪ، جيڪو برطانوي پارليامينٽ جو نمايان ۽ نامور ميمبر هو، تنهن هن سلسلي ۾ هيسٽنگس جي مخالفت ۾ ڀرپور نموني سان سلسليوار الزام هنيا. هائوس آف ڪامن ۽ هائوس آف لارڊز پنهنجي ڪيل تقريرن ۾، برڪ دليل ڏنو ته ايسٽ انڊيا ڪمپني پنهنجي قائم ڪيل انهن روايتن کي للڪاري ڇڏيو هو، جن انڊيا کي معاشي طور خوشحال ۽ سياسي طور پرامن رکيو.

هن هيسٽنگس تي سياسي غلطين ڪرڻ جا الزام لڳايا، خاص طور تي انهن الزامن جي روشني ۾ جيڪي مهاراجا نندا ڪمار لڳايا ته هيسٽنگس هن کي رشوت ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. مهاراجا نندا ڪمار بعد ۾ هن کي ڪلڪته ڪورٽ پاران سنگين جرم جو مرتڪب ٿيڻ تي سزا ڏني. هيسٽنگس کي بيت سنگهه جو استحصال ڪرڻ، نواب آف اوڌ جي بيواهن کان پئسو وٺڻ ۽ روحاليز خلاف اوڌ جي حڪمران جي مدد ڪرڻ جا وڌيڪ الزام لڳايا ويا. برڪ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي راڄ کي ننديو، ڇاڪاڻ جو ان هندستان جي سياسي نظام کي غير مستحڪم ڪيو هو.

هيسٽنگس جي وڪيل اهو دليل ڏيندي هن جو دفاع ڪيو ته مغل حڪومت تيمور گورگان جي دؤر کان وٺي موجوده حڪمران تائين جابر، بيرحم ۽ غير مروت هئي. انڪري، هيسٽنگس هندستان تي

حڪمراني ڪرڻ لاءِ مغل روايتن کي مانُ ڏيڻ ۽ پيروي ڪرڻ جو پڻ ڪيو. هندستان جا ماڻهو مغل حڪومت جي سختي ۽ سفاڪي جا هيراڪ ۽ عادي بڻجي چڪا هئا ۽ روشن خيال ۽ لبرل نظام کي مڃڻ ۽ قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا جيڪو يورپ ۾ پنهنجون پاڙون مضبوط ڪري زور وٺي ويو هو. انهيءَ ان ڳالهه تي وڏو بحث مباحثو ڪيو ويو ته مغل حڪومت پنهنجي مزاج ۾ ظالم هئي يا نه، ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ڪردار ۽ ان جي استبدادي اختيار جي استعمال جي پڻ نندا ۽ مذمت ڪئي وئي.

ٽيون دانشور اليڪسي ڊي ٽاڪويل آهي، جنهن "ڊيموڪريسي ان آمريڪا اينڊ ڊي فرينچ رووليوشن" ڪتاب تحرير ڪيو. هو دانشور هئڻ سان گڏوگڏ سياستدان پڻ هو، جنهن اهم سياسي فيصلا سازيءَ ۾ انتهائي اهم ڪردار ادا ڪيو. هي سامراجيت جو دؤر هو ۽ يورپي طاقتون تهذيب جي نالي ۾ آفريقي ۽ ايشيائي ملڪن کي بينڪيتون بنائڻ واري ڪم ۾ مصروف عمل هيون.

1830ع ۾ فرانس، الجيريا تي حملو ڪري ان کي پنهنجي بينڪيت بڻايو. ٽاڪويل هن عمل جي مڪمل طور حمايت ۽ مدد ڪئي. الجيريا واري معاملي ۾، بينڪيت جو فرانسيسي طريقيڪار بلڪل مختلف هو. رڳو ملڪ کي بينڪيت بنائڻ ۽ ان جي وسيلن جي زبردستي ڦرلٽ ڪرڻ واري ڳالهه تي زور نه هو، پر الجيريا جي تشخص کي مسخ ڪرڻ ۽ مٽائڻ ۽ سياسي، سماجي ۽ ثقافتي لحاظ کان ان کي فرانس ۾ جذب ڪرڻ تي زور هو. فرانسيسي ترڪ وطن ۽ مهاجرن جي الجيريا ۾ زميني ملڪيت تي قبضو ڪرڻ خاطر رهائش اختيار ڪري مقامي آبادي مٿان مڪمل ريت غلبو ڪرڻ واري عمل جي حوصلا افزائي ڪئي وئي.

ٽونسڪيو ان رٿ جي حمايت ڪئي، جنهن ۾ الجيريا کي فرانس جو صوبو بنائڻ واري جي گهر ڪئي وئي ۽ الجيريا ان (فرانس) جي ٻولي، مذهب ۽ شناخت اپنائي ۽ پنهنجو پاڻ کي فرانسيسي تهذيب ۾ سمائيو. هن بار بار اهو دليل ڏنو ته بينڪيت هجڻ ڪري فرانس جي عظمت جو عڪس بلند ۽ چٽو نظر آيو. اهڙي طرح، هن فرانس جي ان عمل جي همت افزائي ڪئي، جنهن ۾ بينڪيت واري پاليسي تان هٿ نه ڪڻڻ جي ڳالهه شامل هئي.

ٽاڪويل جي ذهن ۽ دماغ ۾ ان وقت گهڻو ڪري آمريڪي نمونو هو، جڏهن هن هيءَ تجويز ڏني هن نموني هيٺ، مقامي آمريڪي آبادي خدشن تائين محدود هئي ۽ سڄي ملڪ کي آمريڪي بنايو ويو. ساڳي طرح، ٽاڪويل الجيريا جو تشخص مٽائڻ چاهيو، ۽ اهڙي طرح، زندگي جي سمورن پهلوئن ۽ نظامن ۾، فرانسيسي حڪومت جي غلبي تي اسرار ڪيو.

دؤر حاضر جي تاريخ ۾، اهو ظاهر آهي ته الجيريا جي ماڻهن کي فرانسيسي حڪومت مان جوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ آزادي رت سان رڱيل جنگ وڙهڻي پئي. فرانس کي الجيريا تان هٿ ڪڻڻ ۽ اُتان نڪرڻ لاءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ سان مجبور ڪيو ويو.

هنن ٽن مفڪرن سان گڏوگڏ، ٻين يورپي دانشورن پڻ پنهنجي قلمي ڪم ذريعي پنهنجي پنهنجي تعصب ۽ نسلي برتري جي نشاندهي ڪئي آهي. اڪثر دانشورن سامراجيت جي حمايت ڪئي ۽ ان جي جابرانه حڪومت کي جائز قرار ڏنو. مشرقي مطلق العناني يورپي ضابطي کي مختلف بينڪيتن مٿان مضبوط ڪيو ۽ آبادڪارن جي درندگي ۽ بربريت وارن عملن جي پني نپي.

ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ

ڊاڪٽر غلام علي الانا

ڊاڪٽر غلام علي الانا جو شمار انهن عالمن ۾ ٿئي ٿو، جن پنهنجي پياري ٻاجهاري ٻوليءَ جي ”فدائي“ هئڻ جو حق ادا ڪيو آهي. سراج ميمڻ چوائيءَ ته: ”هن کي پنهنجي ٻوليءَ سان، ”فنا في اللسان“ جي حد تائين عشق آهي(1).“ هن محقق جي ڪتابن جا موضوع، علم، ادب، تاريخ، تمدن، ثقافت، آثار قديم، موسيقي ۽ خاص طور سنڌي ٻولي ۽ لسانيات آهن. ٻولي ۽ لسانيات جي حوالي سان سندن خدمتون ڪنهن به وسارڻ جوڳيون نه آهن. هن وقت تائين پاڪستان جي ٻين ٻولين ۾ لسانيات جي حوالي سان ٿيل ڪم ۾ سڀ کان گهڻو ڪم سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾ ٿيو آهي. لسانيات، سنڌي ٻولي، ادب ۽ نثر سان تعلق رکندڙ الانا صاحب جي ڪجهه ڪتابن جو مختصر جائزو هيٺ ڏجي ٿو:

سنڌي صورتخطي: ڊاڪٽر الانا 1963ع ۾ لکيو ۽ پهريون ڇاپو 1964ع ۾ شايع ٿيو. سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان ايم.اي سنڌيءَ جي نصاب ۾ مقرر هن ڪتاب جي بابن جا عنوان هن ريت آهن: ”سنڌي ٻوليءَ جي لپي ۽ قدامت جا اهڃاڻ“، ”ديسي سنڌي رسم الخط جا ڏار ڏار نمونا“، ”خواجڪي سنڌي صورتخطي“، ”عربي- سنڌي صورتخطي“، ”چچنامي ۾ لکيل سنڌي لفظ“، ”البيرونيءَ جي ڪتاب ۾ ڏنل سنڌي لفظ“، ”مخدوم ابوالحسن جي سنڌي“، ”رسم الخط لاءِ سرڪاري ڪاميٽي“، ”ايلس واري صورتخطي“، ”ايلس جي ناهيل صورتخطيءَ جون خصوصيتون“، ”سُر (Vowels)“ ”شد“، ”جزم“، ”تنوين“، ”همزو“، ”گهٽا سُرَ“، ”وسرگائي“، ”ايلس واري صورتخطيءَ ۾ لفظن جي صورتن ۾ اختلاف“، ”هاڻوڪي صورتخطيءَ ۾ عام خاميون“. مٿين عنوانن کي سهڻي ۽ سولي نموني سان مختلف وزنائتن دليلن ۽ حوالن سان سمجهايو ويو آهي. سنڌي رسم الخط جي ابتدا لاءِ ڊاڪٽر لکي ٿو ته، ”سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي-سنڌي رسم الخط جي ابتدا 864ع ۾ جاحظ جي ڪتاب ”رسالة فخر السودان في علي البيضان“ ۾ نج سنڌي لفظن کي عربي-سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ سان ٿي. انهيءَ عرصي کي سنڌ ۾ عربن جي حڪومت شروع ٿئي هڪ سؤ سال کن گذريا هئا. هن رسم الخط ۾ اڳتي هلي چچنامي جي مصنف البيروني ۽ ٻين ماهرن ۽ محققن پنهنجي نموني سڌارا ۽ واڌارا آڻي، ان کي وڌيڪ معياري بڻايو(2).“

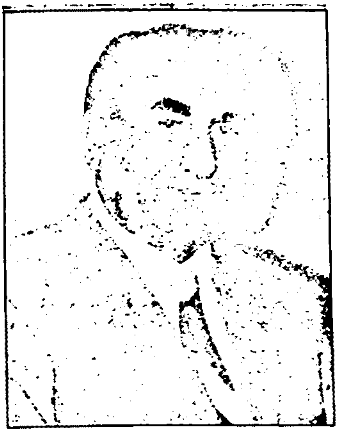

ڊاڪٽر الانا، اصطخري، بشاري، مقدسي، ابن نديم، ابن حوقل، البيروني ۽ ٻين جي حوالن سان ثابت ڪيو آهي ته، ”سنڌي ٻولي اسلام جي آمد وقت نه فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر اها ڌار ڌار رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي(3).“

”سنڌي صورتخطي“ ڪتاب پنهنجي موضوع جي حوالي سان نه فقط موضوع تي مواد جي کوٽ جو پورائو ڪري ٿو، بلڪ معياري ۽ مدلل معلومات

مهيا ڪري ٿو، جنهن ۾ انگريزيءَ جي ڪتب آيل اصطلاحن جا نعم البدل سنڌي لفظ ڏنل آهن ته جيئن صوتيات جي شاگردن کي سمجهڻ ۾ آساني ٿئي. هيءَ ڪارائتو ڪتاب عرصي کان شاگردن ۽ استادن لاءِ مفيد رهيو آهي. ڊاڪٽر الانا جي ئي لفظن ۾ ته،

"هن ڪتاب لکڻ جو خاص مقصد آهي ته سنڌي زبان جا عالم، استاد، تعليمي ماهر ۽ عربي رسم الخط جا ڄاڻو سنڌيءَ جي موجوده صورتخطيءَ جو گهرو مطالعو ڪن".

ڊاڪٽرعبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته، "ڊاڪٽر الانا جي هن ڪتاب کان اڳ سنڌي زبان ۾ رسم الخط جي اڀياس لاءِ مواد هڪ هنڌ گڏ ٿيل نه هو ۽ ان کي پهريون ڀيرو تنقيد جي تارازيءَ ۾ پروفيسر غلام علي الانا توريو. هن ۾ ڊاڪٽر الانا واضح طور ڄاڻايو آهي ته رسم الخط ۽ صورتخطيءَ ۾ فرق محسوس ڪرڻ گهرجي(4)."

سنڌي نثر جي تاريخ: 1966ع ۾ پهريون ڀيرو شايع ٿيو ۽ پوءِ به ڇاپا ڇپيا آهن. خاص طور فقط سنڌي نثر جي موضوع سان لاڳاپيل هن ڪتاب جي ادبي تاريخن ۾ وڏي اهميت آهي. ڊاڪٽر فهميده حسين جي لکڻ موجب ته: "هن ڪتاب جي اهميت ٻين ادبي تاريخن، موجود هئڻ جي باوجود انڪري برقرار رهي، جو هيءَ بنيادي طرح نثر جي مختلف صنفن جي باري ۾ مواد رکي ٿو، جيڪو اڳ ۾ ايترو تفصيل سان ڪنهن به نه ڏنو هو. هن ڪتاب جي ترتيب عام ادبي تاريخن کان مختلف آهي ۽ هيءَ ڪتاب نثر جي باري ۾ ڀيرائتو احوال ڏئي ٿو(5)."

پهرئين ڀاڱي ۾ سنڌي نثر جي اوسر، ننديرام دور، قليچ دور، سنڌي نثر جا سرچشما، نثر جون خصوصيتون، موضوع، عبارت جون خوبيون ۽ نثر جا قسم بيان ڪيل آهن. ٻئي ڀاڱي ۾ اناويهن سنڌي نثر نويسن جي سوانح سان گڏ سندن ڪتابن جو جائزو ڏنل آهي، جن ۾ سورنهن هندو، ٻارنهن مسلمان نثر نويس شامل آهن. انهيءَ برابريءَ جي امتزاج سان هن ڪتاب مان سنڌي مسلمان ۽ هندو ليکڪن جي لکڻين جي نمونن ۽ سندن ڪم جي باري ۾ ڪارائتي ڄاڻ ملي ٿي. هيءَ ڪتاب ادبي تاريخ جي حيثيت کان علاوه سوانح نگاريءَ جي مَدَ ۾ پڻ جڳهه والاري ٿو. اهم سنڌي نثر نويسن جي سوانح علمي ۽ ادبي خدمتن سان گڏ ٻوليءَ جي جائزي لاءِ سندن تحريرن مان حوالا ڏنل آهن. ديوان ننديرام سيوهاڻي، آخوند لطف الله، محمد اسحاق، شمس الدين بلبل، لالچند امرڏنومل، علامه عمر بن محمد دائودپوٽو، محمد صديق مسافر، خانبهادر محمد صديق ميمڻ، عثمان علي انصاري ۽ ٻين نثرنگارن جو ذڪر آهي.

"ڊاڪٽر الانا جي هن تاريخ کان اڳ ڪنهن به ڪتاب ۾ سنڌي نثر ۽ نثر نويسن جو تفصيلي احوال آيل نه هو. هن کان اڳ نثري صنفن بابت مقالا ته گهڻا لکيا ويا هئا، پر نثر جي وصف، قسمن، ابتدا ۽ تاريخ سان گڏ وڏن سنڌي نثرنگارن جو مڪمل ذڪر ڪنهن به هڪ ڪتاب ۾ ٿيل نه هو". (6)

سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي: هيءَ ڪتاب، جولاءِ 1979ع ۾ شايع ٿيو. لساني جاگرافيءَ جو مطالعو ۽ اڀياس زبان جي تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڏئي ٿو. ڊاڪٽر الانا جو هيءَ ڪتاب هن ڏِسَ ۾ هڪ اهم قدم آهي. هن ڪتاب تي کين 1979ع ۾ سنڌ گريجوئيٽس ايوارڊ ۽ 1981ع ۾ پاڪستان رائيٽرس گلڊ طرفان ايوارڊ عطا ٿيو. ڇهن بابن تي مشتمل هن لساني جاگرافيءَ جي بابن جا موضوع هن ريت آهن: "سنڌي زبان ۽ ان جا لهجا"، "ڪڇ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي پهچ"، "ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ"، "راجستان ۾ ڦهلاءُ"، "بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جو اثر"، "سرائيڪي ايراضيءَ ۾ سنڌي زبان جو ڦهلاءُ". سنڌي ٻوليءَ جي مٿين ايراضين ۾ پکڙجڻ ۽ ڦهلاءَ جي سببن جي ڄاڻ

ڏيڻ لاءِ انهن علائقن ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جو تعداد، ”سنڌي قبيلن جي حڪومت“، سنڌي ٻوليءَ جي انهن ايراضين ۾ حيثيت، سماجي، سياسي، اقتصادي، مذهبي، علمي ۽ ادبي ناتا، ٻولين جا بنياد ۽ ٻولين ۾ صوتي هڪجهڙائيون ۽ ٻيا موضوع چٽائيءَ سان بيان ڪري، ڊاڪٽر الانا لساني جاگرافيءَ جي اهميت ڄاڻائي آهي. سنڌي زبان جي لهجن جي ڄاڻ ڏيندي ڊاڪٽر الانا لکي ٿو ته،

”جاگرافيائي حالت جي لحاظ کان سنڌي زبان اترادي يعني سريلي، لاڙي، وچولي، ٿري، ڪوهستاني، ڪڇي ۽ لاسي لهجن ۾ ورهايل آهي. اهي لهجا وري مقامي لحاظ کان ننڍين ننڍين گروهن ۽ محاورن (colloquials) ۾ ورهائي سگهجن ٿا. نه فقط ايترو، پر هر لهجو ۽ محاورو وري ڪرت، ڌنڌي ۽ پورهئي جي لحاظ کان ننڍين ننڍين مقامي محاورن ۾ ورهايل آهي(7).“

لساني جاگرافيءَ ۾ سنڌي زبان جي پکيڙ جي سببن ۽ وسعت جي ڄاڻ ملي ٿي. پکيڙ جي سببن ۾ باهمي شاديون، سماجي ناتا، سياسي رشتا، مذهبي ۽ روحاني لاڳاپا، آسپاس جي ايراضين سان تعلقات ڄاڻايل آهن. سنڌي زبان جي پکيڙ ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات، بلوچستان، راجستان سان گڏ قديم سنڌ جي ملتان صوبي تائين ڏسي ويئي آهي. هيءُ ڪتاب پڻ مٿين ڪتابن وانگر هائر ڪلاسن جي نصاب ۾ شامل ۽ شاگردن ۽ استادن لاءِ مفيد آهي.

سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس: جون 1989ع ۾ شايع ٿيو. 400 صفحن جو هيءُ ڪتاب، خاص سنڌي ٻولي ۽ لسانيات جي احوال تي مشتمل آهي، ”هن ڪتاب ۾ آيل سڄو مواد تازو ۽ نئون آهي، سواءِ هڪ يا ٻن بابن جي، جيڪي سه ماهي مهراڻ ۾ مقالن جي روپ ۾ اڳ ۾ ڇپجي چڪا هئا(8).“ هن ڪتاب جي ٻارهن بابن جا عنوان، ”لسانيات مقصد ۽ اهميت“، ”علم صرف ۽ سنڌي ٻولي“، ”علم نحو ۽ سنڌي ٻولي“، ”سنڌي ادغام“، ”شاهه لطيف جي ڪلام ۾ نحوي بناوٽون“، ”علم لسان ۽ سچل جو ڪلام“، ”سنڌي ٻوليءَ جو مزاج“، ”سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ٻوليءَ جا تجربا ۽ ابتي ٻولي“، ”سنڌي ٻوليءَ جي قديم تاريخي حيثيت جو اڀياس“، ”سنڌي ٻوليءَ جو موجوده مقام، ان جو مستقبل ۽ ترقيءَ لاءِ تجويزون“، ”رسم الخط جي ابتدا ۽ اوسر“، ”قديم سنڌ جو رسم الخط“، ”سنڌي لپي“، ”رسم الخط جي قدامت جا اهڃاڻ“، ”لوهاڻڪو، ارڌناگري ۽ ٻنيور وارو رسم الخط“، ”سنڌي ٻوليءَ تي ٻين ٻولين ۽ تهذيبن جو اثر“، ”عربي ٻوليءَ ۾ سنڌيءَ جا لفظ“، ”دنيا جي ٻين ٻولين جا مکيه ۽ مشهور خاندان“. ٻوليءَ جي اڀياس جي باري ۾ ڊاڪٽر الانا لکيو آهي ته، ”علم السان، انسان ذات جي سيني ٻولين جي اڀياس ۽ ڇنڊڇاڻ جو علم آهي. هي هڪ اهو علم آهي، جو ٻولين جي آوازن، آوازي سٽائن، آوازي ميڙن، صوتين، صرفين، فقرن، لفظن ۽ جملن جي بناوت ۽ ترتيب يعني صوتي، صرفي، نحوي ۽ معنوي اصولن ۽ عملن بابت مواد مهيا ڪري ٿو(9).“

هيءُ ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي قدامت، صورتخطي، رسم الخط، علم صرف و نحو، ڪلاسيڪل شاعري ۽ سنڌي ٻوليءَ جي موجوده مقام جي ڄاڻ ڏئي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا: سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان 2006ع ۾ شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب جا 13 ئي باب سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا ۽ اوسر کي تفصيلي نموني ڄاڻائين ٿا. شروع جي ٻن بابن ۾ علم اللسان جي ماهرن جي راين تي بحث ڪندي، ڊاڪٽر الانا زبان جي تهذيبي، تمدني ۽ سماجي ڳانڍاپي کي لازم ملزوم قرار ڏنو آهي ته گڏ انساني فطري ۽ قدرتي ورثي يعني ٻوليءَ جي اوسر جي اهميت ڄاڻائي آهي. ٽئين کان ٻارهين باب تائين سنڌي ٻوليءَ جي ابتدا ۽ اوسر ڏنل آهي، انهيءَ کي ڊاڪٽر الانا ”سنڌو ماٿر جي قديم دور کان، موجوده مقام تائين“ ٽن عنوانن

۾ ورهايو آهي، جنهن ۾ "سنڌي زبان جي حيثيت"، "سنڌي ٻوليءَ جي معياري حيثيت" ۽ "سنڌي ٻوليءَ جي اعليٰ معياري حيثيت" آهن. آخري باب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل ۽ ترقيءَ لاءِ تجويزون ڏنل آهن. عنوان مطابق هيءُ ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ ارتقا جي معلومات تي مبني آهي، پر حقيقت ۾ هن ڪتاب جو هڪ اهم رخ اهو به آهي ته انهيءَ ۾ "سنڌي نثر" کي سهڻي پيرايي سان بيان ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ خاص طور سنتو ماٿر جي مهرن لاءِ مقرر ٿيل ملهه، ديسي لفظن جون لڙهيون، اسلام کان اڳ واري سنڌي ٻوليءَ جو سٽاءُ، رگويد ۽ چچنامي ۾ سنڌي لفظ، وزن، تور، وقت جي ماپ، طرفن، ڏسن، ڏينهن لاءِ سنڌي لفظ، قديم سنڌي نثر ۾ ڪم آندل قديم ٻوليءَ جو نمونو، لوڪ ادب، نثري ادب، ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌي نثر، اصطلاحن ۽ پهاڪن جو اڀياس، ترجمو ٿيل پهاڪا، سنڌي ٻوليءَ جو پٽرنامو، سنڌي ٻوليءَ جي دفتري لکت جو هڪ نمونو 1859ع ۽ ٻيا ذيلي عنوان سنڌي ٻوليءَ سان گڏ سنڌي نثر جي اوسر تي وضاحت سان روشني وجهن ٿا.

منهنجي نظر ۾ ڊاڪٽر الانا جي سڀني مٿين ڪتابن جي اڀياس کان پوءِ هڪ اهم رُخ سامهون ٿي آيو آهي، سو آهي سندن سنڌي نثر جي ترقيءَ لاءِ ورتل ڪوششون. سنڌي نثر جي تاريخ، هن موضوع تي سندن مڪمل ڪتاب آهي، پر سندن ٻين تحريرن ۾ پڻ سنڌي ٻوليءَ سان گڏ سنڌي نثر جي بنياد، اوسر، ارتقا ۽ موجوده مقام ۽ حيثيت کي اجاگر ڪيو ويو آهي. بلاشبه اهو چئي سگهجي ٿو ته لسانيات، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي نثر تي ڪم ڪندڙن ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا جو نالو اهم محققن ۽ عالمن ۾ شمارڻي ٿو. شخصي طور پاڻ اڻ ورچ، نيڪ دل، بااخلاق انسان آهي. اعليٰ حوصلي ۽ همت سان اڄ ڏينهن تائين علم و ادب جي تحقيقي ڪمن لاءِ پاڻ پتوڙيندو ۽ نوجوان طبقي جي رهنمائي ڪندو اچي. علمي جستجو ۽ ڄاڻ کي وڌائڻ ويجهائڻ ئي سندن منشا آهي.

حوالا:

(1) ميمڻ، سراج الحق، (مهاڳ)، "سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا"، حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2006ع، ص 6.

(2) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، "سنڌي صورتخطي"، (ڇاپو ٽيون)، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 1993ع، ص 90.

(3) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، "سنڌي صورتخطي"، (ڇاپو ٽيون)، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 1993ع، ص 91.

(4) جوٽيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، 1994ع، ص 30.

(5) ميمڻ، فهميده حسين، ڊاڪٽر: "ادبي تنقيد فن ۽ تاريخ"، سنڌ ادبي اڪيڊمي، 1992ع، ص 148.

(6) جوٽيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ"، ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، 1994ع، ص 15.

(7) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: "لساني جاگرافي"،ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1977ع، ص 9.

(8) ساڳيو حوالو، "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس"، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، 1987ع، ص 5.

(9) ساڳيو حوالو، ص 3.

ڊاڪٽر سعيده شفيق ميمڻ

واچوڙن ۾ لاٽ
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ’لطيفيات‘ تي ڪيل ڪم جو جائزو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو شمار پاڪستان جي انهن چند عالمن ۾ ٿئي ٿو جيڪي پنهنجي ذاتي مفاد کي پاسيرو رکندي، انهيءَ وسيع تر قومي مفاد لاءِ ڏينهن ۽ رات ڪم ڪندا آهن.

اهڙا اڪابر جنهن قوم يا خطي کي ميسر ٿيندا آهن، اهي قومون زنده رهنديون آهن ۽ اهي عالم هن فاني دنيا مان وڃڻ کان پوءِ به پنهنجي علم جي وسيلي انهيءَ قوم جي رهنمائي ڪندا رهندا آهن، انهن جو جو ڪيل ڪم انهن جي لکيل ڪتابن ۾ هميشه لاءِ محفوظ ٿي ويندو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ، سنڌي زبان ۽ ادب جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ جيترو ڪم ڪيو آهي، اوترو شايد ئي ڪنهن ڪيو هجي يا ائين لکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو ته ايترو معياري ڪم ڪنهن شايد ڪيو هجي! انهن جي ڪيل ڪم تي جڏهن نظر وجهون ٿا ته اسان تي حيرانيءَ جي ڪيفيت طاري ٿي وڃي ٿي، يقيناً هُو پنهنجي ذات ۾ هڪ اداري جي حيثيت رکي ٿو.

هن تحقيقي مضمون ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي ’لطيفيات‘ جي سلسلي ۾ ڪيل ڪم جو جائزو ورتو آهي. ’لطيفيات‘ اهڙو موضوع آهي، جنهن تي ڪافي عالمن، محققن تحقيق ڪئي آهي، لکيو آهي، پر اڃا سوڌو تشنگي برقرار آهي. شاهه سائين رح جيڪڏهن پنهنجي بيتن کي ’آيتون‘ سڏيو آهي ته بلڪل صحيح سڏايو آهي ڇو ته انهن بيتن ۾ اهڙي اثر آفريني آهي جو هر دفعي پڙهڻ سان ڪا نئين معنيٰ ذهن ۾ اچي ٿي.

ڊاڪٽر بلوچ، فطرت کان ڪجهه اهڙو مزاج کڻي آيا هئا جيڪو مسلسل جدوجهد تي يقين رکي ٿو ۽ گڏوگڏ بيپناهه عاجزي به سندن شخصيت جو حصو هئي، ۽ هي اهو ماڻهو هو جنهن جي ڪري قدرت ڪانئس ايترو وڏو ڪم ڪرايو. پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ ٻڌائي ٿو، جڏهن ڪانئس پڇيو ويو ته ”توهان پاڻ کي لوڪ ادب جو ماهر سمجهو ٿا يا تاريخدان؟“ ته جواب ڇيائون ته:

”آءٌ ماهر نه آهيان، باقي انهن ٻنهي شعبن جي حوالي سان مون ڪافي ڪم ڪيو آهي، ماهر ٿيڻ/هجڻ تمام مشڪل ڪم آهي.“ (2006/7ع، ص 35)

ڊاڪٽر بلوچ کي پنهنجي پيدائشي خطي يعني سنڌ سان تمام گهڻو دلي لڳاءُ هو، انهيءَ باري ۾ هُو خود لکي ٿو ته ”ڪوبه ڪم وڏي منصوبه بندي يا گهڻو پئسو منظور ڪرائڻ سان نه ٿيندو آهي، بلڪ اهو محبت جي جذبي سان ٿيندو آهي. سوال آهي ته توهان ڪيتريقدر ڪميٽيڊ آهيو يا توهان کي ڪيترو شوق آهي. آءٌ ڇو ته ڳوٺاڻي علائقي سان تعلق رکان ٿو ۽ انهن ماڻهن سان تعلق يا فطري وابستگيءَ جي ڪري انهيءَ ’محبت‘ کان واقف هيس. تحقيق يا ٻيو ڪوبه ڪم منهنجي زندگيءَ جو مقصد نه هو، پر اها منهنجي ’محبت‘ هئي. مون ڪڏهن به ڪنهن ڪتاب لکڻ جو معاوضو نه ورتو آهي، پئسا وٺي ڪم ڪرڻ کي مون هميشه غلط سمجهيو آهي، اڄ ڏينهن سوڌو مون جيڪو به ڪم ڪيو آهي، انهيءَ لاءِ ڪنهن کان هڪ پئسو به نه ورتو آهي. آءٌ سمجهان ٿو ته اها علم جي زڪوات آهي.“ (2007ع، ص 24)

سنڌ ۽ شاهه لطيف رح هڪٻئي سان جُڙيل آهي. شاهه سائين رح سان هر سنڌي محبت ڪري ٿو، پر ڪجهه ماڻهو انهيءَ محبت ۾ ايترو اڳيان وڌي ويندا آهن جو لطيف رح انهن جي حياتيءَ جي هر گوشي ۾ وسندو آهي. هُو هڪ لمحي لاءِ به لطيفي خيال ۽ فڪر کان آزاد نه ٿيندا آهن. ڊاڪٽر بلوچ

تي 'عشق لطيف' چانيل هو، سن 1966ع ۾ هن شاهه سائينءَ جي شاعريءَ تي تحقيق لاءِ هڪ جامع منصوبو ثقافت ڪميٽيءَ جي سامهون پيش ڪيو، جنهن اهو منصوبو منظور ڪندي اهو سمورو ڪم ڊاڪٽر بلوچ جي حوالي ڪيو.

منصوبي جي مطابق سڀ کان پهريائين شاهه سائينءَ جي سوانح جي باري ۾ قلمي ماخذ جيڪي اڄ سوڌو شايع نه ٿيا آهن، انهن کي سنواري، سڌاري شايع ڪرايو وڃي. انهيءَ سلسلي ۾ هن سڀ کان پهريائين مير عبدالحسين سانگيءَ جو فارسيءَ ۾ لکيل ڪتاب 'لطائفِ لطيفي' جي تصحيح ڪري، فارسيءَ ۾ هڪ مختصر مقدمو لکيو، جنهن ۾ ڪتاب ۾ بيان ڪيل ڪمزور حڪايتن جي نشاندهي ڪيائين.

تحقيقي رٿابنديءَ جو ٻيو نظريو ڊاڪٽر بلوچ اهو طئي ڪيو ته شاهه سائين جي ڪلام جا جيترا به رسالا ترتيب ڏنل آهن، انهن مان هرهڪ ۾ ڪجهه مختلف ڪلام مليل آهي. ڪنهن ۾ گهٽ آهي ته ڪنهن ۾ وڌيڪ آهي. انهيءَ مان لڳي ٿو ته سمورو ڪلام شاهه سائين جو چيل نه آهي. انهيءَ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ هينيان تحقيقي معيار مقرر ڪيا ته جيئن اصلي ڪلام ۽ صحيح پڙهڻي اختيار ڪرڻ ۾ آساني ٿئي.

1- رسالن جي تعداد جو معيار
2- رسالن جي قدامت جو معيار
3- سنڌي زبان ۽ بيان جي خاصيت جو معيار
4- رسالن وچ ۾ تقابلي مطالعو
5- اعليٰ شاعريءَ جو معيار
6- اعليٰ فهم ۽ فڪر جو معيار

1- پهرئين ٽن معيارن مطابق مطالعي هيٺ آيل رسالن جو تعداد مقرر ڪري انهن کي پڙهڻ ۽ پروڙڻ لاءِ چونڊيو ويو، جملي 50 قلمي ۽ 16 ڇپيل رسالا تحقيق لاءِ مطالعي هيٺ آندا ويا ۽ انهيءَ کان سواءِ شاهه جي شعر جو اعليٰ فهم رکڻ وارن سگهڙن ۽ فقيرن سان ملاقاتون ڪري شاهه جي رسالي جو هڪ جامع ۽ معياري رسالو ترتيب ڏنو ويو. هن معيار هيٺ ڪلام جو صحيح تلفظ سمجهه ۾ آيو ۽ ڪافي نامڪمل شاعري مڪمل ٿي. انهيءَ سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته، "ٻنيهن سالن جي محنت ۽ عرق ريزيءَ سان بالآخر هي مرحلو طئي ٿيو ۽ پنجاهه قلمي ۽ سورهن ڇپيل رسالن جي مطالعي ۽ تقابلي جائزي کان پوءِ شاهه جو پنهنجو ڪلام زيرن، زبرن ۽ صحيح صورت ۾ معياري ترتيب ۽ معنيٰ سان گڏ ظاهر ٿيو آهي. رسالي جي آخر ۾ جيڪو ڪلام شاهه سائين جو ثابت نه ٿيو آهي، اهو 'رسالي جو ڪلام' لکي شايع ڪيو ويو آهي، جنهن لاءِ تفصيلي مقدمي هيٺ علمي ۽ ادبي تنقيدي معيار واضح ڪيا ويا آهن ۽ هر بيت جو سبب ۽ تشريح به ڏني ويئي آهي ته هيءُ ڇو شاهه جو ڪلام نه آهي.

(بلوچ، ص: ڪ، 2012ع)

سنڌن تحقيق مطابق اندازاً ٻه هزار هڪ سؤ اسي بيت (2180) ۽ هڪ سؤ چاليهه (140) وايون شاهه سائين جو پنهنجو ڪلام ثابت نه ٿيا. ظاهر آهي ته اهو ڪلام مختلف رسالن ۾ شامل هو. جڏهن ته شاهه سائينءَ جي پنهنجن بيتن ۽ واين جو تعداد ٽي هزار ٽي سؤ ويهه آهي. ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو لکي ٿو ته: هن معيار هيٺ ڪجهه اهڙا بيت جيڪي ٻين رسالن ۾ شاهه سائينءَ جا سمجهيا ويا هئا، انهن کي ڊاڪٽر بلوچ رد ڪيو آهي. مثال طور شاهه سائين جو هڪ بيت جيڪو سُر يمن ڪلياڻ ۾ آهي ۽ ڪافي مشهور به آهي

عاشق عزازيل، ٻيا مڙيئي سڌڙيا،
منجهان سڪ سبيل، لعنتي لال ٿيو.

مٿئين بيت لاءِ هو سمجهي ٿو ته هيءُ بيت شروعاتي دور جي رسالن ۾ نه آهي ۽ خيال جي مناسبت سان به هيءُ بيت شاهه سائين جو نه ٿو لڳي، انهيءَ ڪري ته عزازيل دراصل تڪبر ڪيو هو. انهيءَ کان پوءِ وارو بيت به انهيءَ خيال کي رد ڪري ٿو ۽ سڀني رسالن ۾ يڪسان موجود آهي.

اکر پڙهي اياڳيا، قاضي ٿئين ڪئاءِ،
جيئن پيرئين ۽ پانئين، ايڏانهن ايئن نه آ،
ان سرڪيءَ سنڌو ساءِ، پڇج عزازيل کي.

"هن بيت ۾ شاهه سائينءَ چئي ٿو ته انهيءَ ماڻهو کي بدبخت ڄاڻڻ گهرجي جيڪو ٿورو علم حاصل ڪري پنهنجو پاڻ کي عقل ڪل سمجهي ٿو."
(سومرو، 2012ع، ص س)

سنڌي زبان ۽ بيان جي خاصيت جو معيار:

هي هڪ بنيادي معيار آهي، جنهن مطابق ڪنهن به شعر يا بيت جو فني توازن ڏٺو ويندو آهي. مثال طور: وزن، قافيو، تلفظ، رواني، سلاست ۽ بلاغت وغيره.

اعليٰ شاعريءَ جو معيار:

هن معيار مطابق رسالي جي سُرن، سُرن جي داستانن ۽ داستانن ۾ بيتن ۽ واين جي ترتيب کي موضوع معنيٰ، بيان کي شاهه سائينءَ جي عارفانه فڪر جي روشنيءَ ۾ وڏيڪ سنواريو ويو آهي.

اعليٰ فهم ۽ فڪر جو معيار:

شاهه سائينءَ جي ڪلام ۾ جيڪي فڪر پريا موضوع آهن، انهن جو معيار تمام گهڻو اعليٰ آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو: "سڀ کان وڌيڪ اهم مقصد اهو هو شاهه سائينءَ جي عالمگير انساني ۽ عرفاني فڪر جا اهي سڀ پهلو روشن ڪيا وڃن جي مختلف سُرن ۾ سمايل آهن ۽ جن جي تجزيي ۽ تشريح سان شاهه جي وسيع عالمگير فڪر جي عمارت تعمير ٿي سگهي." (بلوچ، 2012ع، ص: ف)

ڊاڪٽر بلوچ جي هن تحقيق جي نتيجي ۾ ڇپيل رسالن ۾ ڪجهه اهڙيون غلطيون نظر آيون جن جي هن کان پهرئين ڪنهن به نشاندهي نه ڪئي. مثال طور: هيٺ ڏنل اٺ(8) وايون جي تمام گهڻو مقبول آهن پر درحقيقت شاهه سائينءَ جون چيل نه آهن.

1- منڌ پيشندي، مون ساڄن صحيح سڃاتو.
2- ٽيندو تن طبيبن، دارون منهنجي درد جو.
3- دوست پيهي در آيو، ٿيو ملڻ جو سعيو.
(سُر يمن ڪلياڻ)
4- يار سڄڻ جي فراق، جيڏيون آئون ماري.
(سُر يمن ڪلياڻ)
5- چوري چڏيسم چيرين، پاروچل پانهي.
(سُر ديسي)
6- آلا راڻا رهه رات، تنهنجي چانگي کي چندن چاريان.
(سُر مومل راڻو)
7- ڪيئن ڪريان ڪاڏي وڃان.
8- جيڪس جهليا مڇ، گهاتو گهر نه آيا.
(سُر گهاتو)

ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق مطابق اهي وايون ڪنهن به قلمي رسالي ۾ موجود نه آهن. سندن خيال مطابق، هي انهيءَ ڪاتب جون ناهيل آهن، جنهن کان ٽرمپ رسالي جو متن ٺهرايو هو. دراصل شاهه سائينءَ جي ڪلام جي اصليت کي سمجهڻ، ڪلام جي عميق گهرائيءَ تائين پهچڻ ۽ ان ۾ موجود حقيقت تائين رسائي حاصل ڪرڻ هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي. ڪو فڪر شناس ئي ان جي تهه تائين پهچي سگهي ٿو. واضح رهي ته هن سڄي ڪم کي سرانجام ڏيڻ ۾ 32 سالن جو عرصو لڳو، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته هن ڪم جي پويان 'محبت' جو جذبو شامل هو، نه ته ڏکهي عرصي تي مشتمل ڪم اڪثر پنهنجي اهميت وڃائي ڇڏيندا آهن.

هن سڄي عرصي دوران اهو ڪم ڪتابن جي صورت ۾ ڇپجندو رهيو ۽ آخر ۾ سمورن سُرن کي هڪ مڪمل جلد جي صورت ۾ تيار ڪيو ويو ته جيئن پڙهندڙن کي آساني ٿئي. انهيءَ مڪمل رسالي لاءِ ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو:

هيءُ رسالو ٽن خاص خوبين سان سينگاريل آهي:

1- مقدار جي لحاظ کان جامع آهي
2- معيار جي لحاظ کان مستند آهي.
3- تحقيق جي لحاظ کان معياري آهي.

(بلوچ، 2012ع، ص: ف)"

سڀ کان وڏي ڳالھ اها تہ پنهنجي ڪم تي ڪامل اطمينان هجڻ جي باوجود هُو پنهنجي مقدمي ۾ لکي ٿو: "اگر ڪو پڙهڻ وارو ڪنهن بيت جي ڪا اختلافي معنيٰ اختيار ڪرڻ چاهي يا اها صحيح سمجهي تہ هُو ائين ڪري سگهي ٿو، اها قلبي وسعت آهي ۽ اهائي اها صفت آهي، جيڪا کين ٻين کان ممتاز بڻائي ٿي."

ڊاڪٽر بلوچ جو اهو سچو تحقيقي ڪم بلاشڪ تہ وڏي اهميت جو حامل آهي، پر هڪ نُڪتو جيڪو انهيءَ سڄي ڪم جو جائزو وٺڻ کان پوءِ ذهن ۾ پيدا ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر بلوچ جهڙي اڪابر سُرن جي روحاني رازن کي چو کولي نہ بيان ڪيو. ٿي سگهي ٿو تہ هن جي خيال ۾ هر پڙهندڙ يا تحقيق ڪندڙ کي اهو حق آهي، تہ هُو پنهنجي سمجھ ۽ فهم مطابق معنيٰ کي اختيار ڪري. انهيءَ ڳالھ جي ثابتي ڊاڪٽر عبدالغفار سومري جي هيٺين راءِ مان ملي ٿي." ڊاڪٽر بلوچ جو سمورو ڌيان شاهہ جي ڪلام جي مستند متن تي رهيو ۽ سندس خيال ۽ وٽن ايترو وقت نہ هو جو شاهہ جي شرح کي هٿ ۾ کڻن.

(سومرو، 2015/9ع)

اها هڪ پڌري حقيقت آهي تہ شاهہ جي بيتن جي فڪر ۽ فلسفي کي هر شارح پنهنجي ذهن مطابق اختيار ڪيو آهي، جڏهن تہ شاهہ سائينءَ جا ڳوڙها خيال هڪ اهڙي تشريح گهرن ٿا جيڪي 'روح' جي باري ۾ انساني عقيدن کي صحيح رُخ تي آڻڻ ۾ مدد ڏيئي سگهن. اهو ڪم ڪنهن حد تائين ڊاڪٽر بلوچ جهڙو عالم ڪري سگهيو ٿي. مثال طور: سُر ڪلياڻ يا يمن ڪلياڻ ۽ سُر آسا ۾ جيڪي باريڪ صوفيانہ نُڪتا آهن، انهن جي تشريح ڊاڪٽر بلوچ جهڙو عالم ئي ڪري سگهيو ٿي، سُر ڪلياڻ جو هي بيت اهڙي عميق تشريح ٿو گهري.

عشق جي اسباب کي پر ۾ پڇيائون،
دارون هن درد جو، ڏاڍو ڏسيائون،
آخر 'والعصر جو' ايهين اتائون،
تهان پوءِ آئون، سڪان ٿي سلام کي.

تصوف جي انتهائي باريڪ ۽ نازڪ نُڪتن کي ظاهر ڪندڙ هيءُ بيت صرف هڪ نہ بلڪ شاهہ سائينءَ جو پورو رسالو اهڙن ڪيترن ئي رازن کي اجا پنهنجي اندر ۾ سانديو پيو اچي توڻي جو ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ٻين شاهہ سائينءَ جي بيتن جي پارکوئن اهي ڪوششون ڪيون آهن، تاهم اجا سوڌو تشنگي برقرار آهي.

حوالا:

1- بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "علم ڪان عالم تائين"، 2007ع، حيدرآباد: سنڌ مائڪ موتي تنظيم، قاسم آباد، ص35

2- ايضاً، 2007ع، ص 42

3- بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "شاهہ جو رسالو"، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي، 2012ع، ص ف.

4- سومرو، عبدالغفار، ڊاڪٽر: "شاهہ جو رسالو"، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي، 2012ع، ص س

5- بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "شاهہ جو رسالو"، 2013ع، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي، ص ف

6- سومرو، عبدالغفار، ڊاڪٽر: "شاهہ جو رسالو"، 2015ع، ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص 9

مرزا ڪاظم رضا بيگ

شيخ عزيز:
لطيف شناس، صحافي، محقق، تاريخدان ۽ دانشور

سنڌ ڌرتيءَ، انيڪ عالمن، شاعرن، اديبن، صحافين، درويشن ۽ سياستدانن کي جنم ڏنو آهي، جن پنهنجي ڪارنامن سان دنيا کي جرڪائي ڇڏيو. اهڙن صحافين، محققن، تاريخدانن ۽ دانشورن مان شيخ عزيز به آهي، جنهن علمي، ادبي، صحافتي ۽ سياسي ميدان ۾ پنهنجو ڏاڪو ڄمايو.

9- ڊسمبر 1938ع تي حيدرآباد ۾ جنم وٺندڙ عبدالعزيز شيخ المعروف شيخ عزيز پٽ احمد شيخ (مرحوم احمد شيخ، پرائمري اسڪول جي هيڊ ماستر جي عهدي تي فائز هو، ڪيس شاهه عبداللطيف جي رسالي تي ڪافي عبور حاصل هو). ابتدائي تعليم حيدرآباد جي سرڪاري اسڪولن مان حاصل ڪئي. 1955ع ۾ نورمحمد هاءِ اسڪول مان ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين ۽ 1968ع ۾ ٿامسن ڪاليج آف جرنلزم لنڊن مان صحافت ۾ گريجوئيشن ڪئي. مطالعي جي شوق کيس علم وفضل جي بلندين تي پهچائي ڇڏيو.

شيخ عزيز، تاريخ، سياست، ادب ۽ صحافت وغيره جي شعبن ۾ جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا ۽ جيڪي گل بوٽا پوکيا، تن جي خوشبوءِ گهڻي عرصي تائين سنڌ ۾ باقي رهندي.

شيخ عزيز، سنڌ جو ناميارو اديب ۽ صحافي هو. هن سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ جي انيڪ اخبارن ۾ جانفشانيءَ سان رات ڏينهن ڪم ڪيو. صحافت ۾ هن پنهنجي عمر جو سڄو عرصو گذاريو، ۽ صحافت جي ذريعي هن سياست ۾ قدم رکيو، ۽ تصنيف و تاليف جي ميدان ۾ به صحافت ئي هن جي رهنمائي ڪئي.

شيخ عزيز پنهنجي صحافت جو آغاز 1957ع ۾ ڪيو، جڏهن سندس عمر 19 سال هئي سڀ کان اول روزاني ’ڪاروان‘ حيدرآباد جو 1957ع کان 1958ع تائين سب ايڊيٽر، 1958ع کان 1961ع تائين

روزاني ’عبرت‘ جو سب ايڊيٽر، 1961ع کان 1965ع تائين سينيئر سب ايڊيٽر روزاني ’عبرت‘ مقرر ٿيو. 1961ع کان 1975ع تائين روزاني ’عبرت‘ جو اسسٽنٽ ايڊيٽر، ۽ 1966ع کان 1976ع تائين ’عبرت‘ ميگزين جو ايڊيٽر رهيو. بحيثيت ڪالم نگار 1975ع کان 1976ع تائين 1976ع کان 1980ع تائين هفتيوار 'Sindh observer' جو ايڊيٽر رهيو. 1977ع کان 1980ع تائين ايڊيٽر ’سنڌنيوز‘ رهيو. 1980ع کان 1982ع تائين اسسٽنٽ ايڊيٽر ’جنگ‘ ڪراچي ٿيو. 1982ع کان 1987ع تائين ميگزين ايڊيٽر روزاني ’حريت‘ ڪراچي ٿيو. 1987ع کان 1989ع تائين نيوز ايڊيٽر روزاني ’حريت‘ رهيو. 1989ع کان 2000ع تائين سب ايڊيٽر روزاني ’ڊان‘ ڪراچي رهيو. ايڊيشن انچارج ۽ نائيٽ ايڊيٽر روزاني ’ڊان‘ 2000ع کان 2008ع ٿيو ۽ ان سال ئي رٽائرڊ ٿيو.

ان کان علاوه شيخ عزيز حيدرآباد پريس ڪلب جو 1963ع کان 1966ع تائين صدر رهيو. صدر حيدرآباد يونين آف جرنلزم 1905ع ۾ رهيو. 1978ع کان 1980ع تائين وزيٽنگ پروفيسر، ڊپارٽمينٽ آف جرنلزم يونيورسٽي آف سنڌ ڄامشورو رهيو. 2008ع ۾ ميمبر بورڊ آف گورنرس، مرزا قليچ بيگ چيئر، يونيورسٽي آف سنڌ ڄامشورو رهيو. 2008ع کان 2010ع تائين وائيس چيئرمين سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو رهيو. پاڻ سنڌي، اردو ۽ انگريزي زبانن ۾ ٽن هزارن کان وڌيڪ ڪالم لکيا، جيڪي سياسي، سماجي، ثقافتي، تاريخي، موسيقي، ادبي، لوڪ ادب ۽ حالاتِ حاضره جي موضوعن تي آهن. سندس هڪ مقالو "عالمي غلامي" جي عنوان سان سال 2003ع ۾ هانسبرگ ۾ ٿيل عالمي ڪانفرنس جي موقعي تي شايع ٿيو. جيڪو بعد ۾ اقوامِ متحده پنهنجي سرڪاري رڪارڊ جو حصو بڻائي ڇڏيو. شيخ صاحب جي علمي، ادبي ۽ صحافتي ڪارنامن جي مطالعي مان اِها پلي پَٽ پروڙ پوي ٿي ته پاڻ سنڌي صحافت ۽ ادب جي ڪيڏي نه وڏي خدمت ڪئي آهي.

سنڌي ادب، صحافت، تاريخ، لوڪ ادب، تهذيب وثقافت ۽ لغات ۾ شيخ عزيز جون خدمتون ۽ سرگرميون نمايان حيثيت حاصل ڪري چڪيون آهن. سندس خاموش، مخلص، بي لوث ۽ سرگرم علمي شخصيت ۽ علمي ڪارنامن تي تبصري ڪرڻ لاءِ هڪ مختصر تحرير ناڪافي آهي. پاڻ پنهنجي ذاتي صلاحيتن ۽ علمي ۽ ادبي خدمتن جي طفيل شهرت دوام جي مقام تي پهتو. پاڻ هڪ مُشاق ۽ بلند پايه جو صحافي، اديب، تاريخدان ۽ ماهرِ لغات هو، بلڪ هڪ سخن فهم ۽ نقاد به هو. ايترين خوبين جو هڪ هنڌ گڏ هُجڻ پنهنجي جاءِ تي ڪرامت کان گهٽ نه آهي. هڪ اعليٰ پايه جو صحافي ۽ ڪُهنه مشق اديب هجڻ جي ثبوت ۾ سندس مضمون ۽ مقالا ۽ ڪتاب پيش ڪري سگهجن ٿا. افسوس جو اهڙي علمي ۽ ادبي شخصيت ۽ سنڌي صحافت جو آفتاب 7 آڪٽوبر 2018ع تي هميشه هميشه لاءِ غروب ٿي ويو. اِناللهِ و اِنا اليه راجعون!

شيخ عزيز مرحوم جيتوڻيڪ هڪ متوسط گهراڻي ۾ پيدا ٿيو هو، پر پنهنجي ذاتي صلاحيتن ۽ جدوجهد سان ڪمال جي ان مقام تي پهتو، جنهن تائين رڳو ڪن خاص ماڻهن لاءِ مخصوص سمجهيو ويندو هو. پاڻ پنهنجي مثالي جدوجهد سان اهو به واضح ڪري ڏيکاريو ته، انسان پنهنجي زندگي پاڻ ٺو سنواري دل لائي ڪم ڪرڻ سان، هر مخلص فنڪار، خاڪ کي اڪسير ۽ پٿر کي گوهر بڻائڻ ۾ ڪامياب ٿئي ٿو. فقط يقين ڪامل، مسلسل جدوجهد، دل جي سچائيءَ جي ضرورت آهي.

شيخ عزيز جي زندگيءَ جا به مکيه ۽ اهم حصا هئا. هڪ ته هن علم جي تحصيل ۽ تڪميل لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏيو ۽ ٻيو سليقي ۽ نيڪ شعاريءَ سان وقت گذارڻ، خرافات کان پڇي علم ۽ فڪر جي دنيا ۾ مقام پيدا ڪرڻ. سندس زندگيءَ جي مثالي جدوجهد مان ثابت ٿئي ٿو ته ڏک مورڳو سونهان ۽ ساٿي ٿي هلن ٿا.

ٽن سورن کي شاباس، جن پرت پچائي پنهل سين!

شيخ عزيز قابلِ احترام شخصيتن مان هو. مستقبل جو مؤرخ جڏهن موجوده دور جي علمي، ادبي ۽ صحافتي تاريخ لکندو ته شيخ عزيز جي ذڪر کان سواءِ ان کي هرگز مڪمل ڪري نه سگهندو، ڇو ته شيخ عزيز جن صحافتي، ادبي، تاريخي، لوڪ ادب، لطيف شناسي ۽ لغات جي سلسلي ۾ تاريخ جي ورق ورق تي اهڙا يادگار نقش ڇڏيا آهن، جن کي ڪنهن به صورت ۾ ميٽي نه ٿو سگهجي، ۽ هُو پنهنجي دور جو مختلف موضوعن تي تمام گهڻو لکندڙ عالم، محقق، مؤرخ، تاريخدان، لطيف شناس ۽ صحافت جو روشن ستارو هو. سنڌي ٻولي اهڙي محسن ۽ عظيم الشان صحافي ۽ اديب کي ڪڏهن به وساري نه ٿي سگهي. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته سندس علمي، ادبي ۽ صحافتي ڪارنامن ۽ سوانح تي ڪو مفصل ڪتاب لکيو وڃي.

اِها به سنڌ جي تاريخ، ادب، لوڪ ادب لطيفيات ۽ صحافت جي خوشقسمتي چئجي، جو ان هڪ مصروف شخصيت کان پنهنجو خراج اوڳاڙيو،

جنهن زندگيءَ جون حسين يادون ۽ عيش و آرام ڇڏي صحافت، ادب ۽ تاريخ کي پوري زندگي ارپي ڇڏي، ۽ جنهن جي ڏينهن رات انهماڪ کي ڏسي، اهو اندازو نٿي ٿي سگهيو ته هيءُ عظيم صحافي، اهڙين مشغولين جي باوجود، سنڌي ادب ۽ تاريخ وغيره جو اهڙو پاڪيزه ۽ سنجيده ذوق شوق ساهه سان سانديندو رهيو. هن پنهنجي زندگيءَ جي پوري جدوجهد ۽ جهاد کي مجاز قرار ڏنو ۽ هميشه حقيقت شناس رهندو آيو.

شيخ عزيز جي مطالعي جي وسعت مان اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو، ته ڪنهن علمي يا تحقيقي مسئلي تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ مسلسل گفتگو ڪندو هو. دليل ۽ نتيجي جي پختگي، فڪرو نظر وارن ماڻهن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيندو هو. وڏا وڏا صاحبِ مطالع ماڻهو اهو ئي محسوس ڪندا هئا گويا جيڪو ڪجهه به شيخ صاحب چيو آهي، اهو هنن، نه ڪٿي پڙهيو آهي ۽ نه ڪٿان ٻڌو آهي! سندس نگاهه جي اها اهليت سندس وسيع مطالع، وسيع غور فڪر ۽ مشقت جو نتيجو هئي. حقيقت ۾ مون سندس لکيون ايتريون پڙهيون ناهن، جيترو شيخ عزيز لکيو آهي.

شيخ عزيز جي تحقيقي ۽ تاريخي مقالن، مضمونن ۽ ڪالمن جو وڏو تعداد، سنڌ ۽ پاڪستان جي معياري رسالن ۽ اخبارن ۾ محفوظ آهي. سندس هر مقالو، مضمون ۽ ڪالم، تحقيق ۽ مطالعي جو نچوڙ آهي. سندس اندازِ بيان وڻندڙ آهي، جنهنڪري تاريخ جهڙن خشڪ مقالن ۾ به هڪ قسم جي ڪشش پيدا ڪئي اٿس. هُو پنهنجي صوري ۽ معنوي انفراديت جي لحاظ سان پنهنجي دَور جي عالمن، اديبن ۽ صحافين ۾ ممتاز حيثيت جو مالڪ هو. سندس صحافتي ۽ ادبي خدمتون ۽ تحريرون هڪ خاص معيار تي رسيل هيون، جيڪي پنهنجي دلنشين اسلوبِ بيان ۽ سليس اندازِ تحرير جي ڪري وڏي اهميت رکن ٿيون. سندس تحقيقي، تنقيدي مقالن ۽ ڪالمن (جيڪي سنڌي، اردو ۽ انگريزي ۾ آهن) کي "باقيات الصالحات" جو درجو حاصل آهي، جن جي دائميت ۽ تازگي تيسين قائم رهندي، جيسين سنڌي زبان قائم ۽ دائم رهندي ۽ سنڌي سباجهڙا هن ٻاجهاري ٻوليءَ کي جهنگن، جهرن ۾ جهونگاريندا رهندا.

شيخ عزيز جي ڪتابن ۽ مقالن ۽ ڪالمن ۾ تاريخ ۽ تحقيق جي جهلڪ نظر اچي ٿي. سندس لفظن جو انتخاب نهايت وڻندڙ ۽ اندازِ بيان دلنشين آهي. سندس زبان استادانه، منطقي ۽ پُختگيءَ سان ڀرپور نظر اچي ٿي. سندس ڪتابه ڪالم ۽ مقالا پڙهندڙن ۾ شگفتگي ۽ ڪشش پيدا ڪن ٿا. لطافت، جامعيت رنگيني ۽ اثرانگيزي سندس تحريرن جا اهم عنصر آهن. ٻوليءَ جي سلاست، صحت، بندش جي پختگي، استدلال، لفظن جو انتخاب ۽ ترڪيبن جي جامعيت جي لحاظ سان شيخ عزيز جون تحريرون پنهنجون مَٽ پاڻ آهن.

51- 1952ع وارن سالن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "جامع سنڌي لغات" جي تياريءَ جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو، ته شيخ عزيز پنهنجي وڏي ڀاءُ شيخ محمد اسماعيل سان گڏجي ڊاڪٽر نبي بخش خان جو هٿ ونڊايو، محنت ۽ جستجوءَ سان هن قيمتي مواد مهيا ڪرڻ ۾ ڏينهن رات جانفشانيءَ سان ڪم ڪيو. وري سال 1954ع ۾ جڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي لوڪ ادب سهيڙڻ جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو، تڏهن به شيخ عزيز هڪ مددگار ڪارڪن جي حيثيت ۾ وڏو ڪم ڪيو. پوءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ستت ئي محسوس ڪيو ته شيخ عزيز لغات نويسي، لطيفيات ۽ لوڪ ادب ۾ به وڏو تجربو رکي ٿو.

شيخ عزيز جون علمي، ادبي ۽ تاريخي خدمتون سنڌ واسين جي اکين آڏو رهيون آهن. هُو هڪ نهايت محنتي انسان هو. ادب، صحافت ۽ تاريخ جو وڏو

پارکو هو. کيس آفرين هجي جو سنڌ جهڙي سرسبز ۽ شاداب علائقي بابت وڏا ڪشالا ڪري، هن نهايت مفيد جاگرافيائي، تاريخي ۽ سماجي معلومات قلمبند ڪئي. هن ورهين جا ورهيه سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ جا سفر ڪري تحقيق ۽ تلاش لاءِ جُهد ڪيا، سنڌ جو تاريخي مواد ۽ لوڪ ادب، لوڪ شاعري ۽ لوڪ ڪهاڻيون هٿ ڪيون ۽ علمي پيرايي ۾ ان کي سهڻو ڪري لکيو.

شيخ عزيز پنهنجي زندگيءَ ۾ جيڪي جواهر پارا سنڌي ٻوليءَ کي ڏئي ويو آهي، اُهي صدين تائين سنڌي قوم کي لاڀ ڏيندا رهندا. هن پنهنجي محنت سان صحافت، ادب، لطيفيات، لوڪ ادب، لغت ۽ تاريخ جو دامن ڪيترن ئي اهم موضوعن سان مالا مال ڪيو آهي. شيخ عزيز ان سلسلي ۾ مختلف ڪتاب ۽ مقالا پڻ سهيڙيا. اهڙي طرح لوڪ ادب جي حوالي سان سندس مقالا ۽ ڪالم پڻ تمام گهڻي اهميت جا حامل آهن، جيڪي سنڌي ادب ۾ ريفرنس بڪ جي حيثيت رکندڙ آهن، جنهنڪري شيخ عزيز کي سنڌي لوڪ ادب ڪليڪشن پروجيڪٽ ۾ 1957ع کان 1960ع تائين، بحيثيت ريسرچ اسسٽنٽ (پارٽ ٽائم) مقرر ڪيو ويو. تحقيقي ڪم فقط ڪتب خاني ۾ ويهي ڪتابن جي ورق خواني تائين محدود ناهي هوندو، ان لاءِ جهرجهنگ ۾ جهاڳڻا پون ٿا ۽ انهيءَ حوالي سان لوڪ ادب بابت مواد جي ميڙي چونڊ لاءِ شيخ عزيز، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ شيخ محمد اسماعيل سان سنڌ جي انيڪ ڳوٺن ۾ سگهڙن سان ڪچهريون ڪيون ۽ سنڌي لوڪ ادب جي صنفن تي تمام گهڻي بنيادي مواد حاصل ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جو ساٿ ڏنو. لغت نويسيءَ جي شعبي ۾ شيخ عزيز جون ڪيل خدمتون ڪنهن به ريت فراموش ڪرڻ جهڙيون نه آهن. شيخ عزيز، لغت نويسي جي تحقيقي ڪم ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ شيخ محمد اسماعيل سان بحيثيت ريسرچ اسسٽنٽ (پارٽ ٽائم) 1956ع کان 1957ع تائين سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڪم ڪيو. بلڪ ريسرچ اسسٽنٽ (پارٽ ٽائم) سنڌي ۽ اردو ڊڪشنري تيار ڪرڻ ۾ گورنمينٽ آف پاڪستان اسلام آباد طرفان 1956ع کان 1957ع تائين پڻ ڪم ڪيو.

شيخ عزيز، شاهه لطيف جي وجد انگيز ڪلام ۽ سيرت کان به ڏاڍو متاثر هو. شاهه عبداللطيف تي ڪتاب، مقالا ۽ ڪالم لکندي جيڪي جواهر پارا، سندس قلم مان نروار ٿيا، اهي سندس خيال ۽ فڪر جي وسعت ۽ گهرائيءَ جي ساک ڀرين ٿا. لطيف سائينءَ جي هر لفظ هر بندش ، هر بيت، هر وائيءَ ۽ هر ڪافي تي سندس عالمانه نگاهه هئي. شاهه لطيف جي سوانح، فن ۽ فڪر جي تعارف ۾ جيڪي سندس لکڻيون آهن، اُهي لطيفيات ۾ وڏو مقام حاصل ڪري چڪيون آهن. شيخ عزيز کان لطيفيات متعلق جن به پڙهيو هو، اُنهن جو چوڻ هو ته شاهه جي رسالي تي سندس راءِ هڪ ماهرِ فن کان گهٽ نه هئي. اهڙيءَ طرح شاهه سائين جي سوانح ۽ فلسفيانه افڪار و فن تي پڻ عالمانه نگاهه هئس، بلڪ لطيف جي سوانح حيات جا مختلف پهلو نهايت تحقيقي انداز ۾ پيش ڪيائين، شيخ صاحب، سوانح حيات کان علاوه شاهه سائينءَ جي دور، تاريخي واقعن، سير وسفر، شاهه سائينءَ سان لاڳاپيل تاريخي ماڳن ۽ شهرن جو ذڪر، شاهه جي ٻولي ۽ ان جي صرفي ۽ نحوي بناوت تي عالمانه انداز ۾ لکيو آهي. تحقيق جي حوالي سان شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽيءَ پاران 1993ع ۾ تحقيق جو طريقهٔ ڪار جي موضوع تي ورڪشاپ ۾ ”تحقيق ڪيئن ڪجي“ جي عنوان تي ليڪچر ڏنا ۽ جنهن کي بعد ۾ مقالي جي صورت ۾ شايع ڪيو ويو. ساڳئي اداري پاران 1993ع ۾ ”شاهه لطيف تي تحقيق“ جي عنوان سان ٿيل ورڪشاپ ۾ پڻ اهم ليڪچر ڏنا، جيڪي بعد ۾ مقالي جي صورت ۾ شايع ٿيا.

ذي شعور انسان جي هر دور ۾ تاريخ سان دلچسپي رهي آهي. ان جو وڏو سبب اهو آهي ته کيس پنهنجي ماضيءَ سان تمام گهڻو چاهه آهي.

ماضيءَ جو مطالعو، حال کي سمجهڻ ۽ مستقبل کي سنوارڻ ۽ سڌارڻ ۾ مددگار ثابت ٿئي ٿو، اهوئي سبب آهي ته سنڌ جو مؤرخ، محقق ۽ تاريخدان شيخ عزيز شروع کان ئي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ آهي.

شيخ عزيز جا سنڌ جي تاريخ تي ڪتاب، مقالا ۽ ڪالم ڏسي اهو ٿو معلوم ٿئي ته هن انهن موضوعن تي لکيو آهي، جيڪي تاريخ جي ڪتابن ۾ يا ڪنهن گمنام ڪتبخاني جي زينت بڻيل هئا، جن کي ڪنهن به پڙهڻ جي زحمت گوارا نه ڪئي، ان جو وڏو ۽ چٽو مثال شيخ عزيز جا انگريزيءَ ۾ سنڌ جي تاريخ تي ڪتاب، مقالا ۽ ڪالم آهن. سندس مشهور ڪتاب "Notes on Sindh" نمايان حيثيت ماڻي چڪو آهي.

شيخ عزيز جي صحافتي خدمتن کي مدِنظر رکندي ڪيترن ئي ادارن کيس پرڏيهي ملڪن ۾ موڪليو. 1995ع ۾ شهيد محترمه بينظير ڀٽو وزيراعظم طور جاپان جي دوري تي وئي ته پاڻ سان شيخ عزيز کي به گڏ وٺي وئي. شيخ عزيز نه فقط اتي جا ادبي ۽ صحافتي ادارا ڏٺا، پر عالمن ۽ ماهرن سان رهاڻيون به ڪيون. اڪثر ادارن ۾ نهايت پرمغز ۽ پرجوش تقريرون به ڪيون ۽ مقالا به پڙهيا. هن پنهنجي ملڪ جي صحافتي سڌاري لاءِ جاکوڙيندي پنهنجي سموري زندگي صحافت کي ارپي ڇڏي. اهوئي سبب آهي جو سندس صحافتي خدمتن جو اعتراف نه فقط سنڌ ۾ ڪيو ويو بلڪ پاڪستاني ۽ پرڏيهي مستشرقين به سندس تخليقن مان استفادو حاصل ڪيو. پاڪستان ۽ پرڏيهه جا وڏا وڏا محقق سندس صحافتي ڪالمن ۽ ايڊيٽوريل مان حِظ حاصل ڪري چڪا آهن. هِت اهو چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته شيخ صاحب صحافت جي ميدان ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن پنهنجي جامع خصوصيات جي لحاظ سان بين الاقوامي شهرت حاصل ڪئي، جديد سنڌ جي فڪري ۽ علمي ارتقا ۾ سندس صحافتي خدمتون بلند مقام حاصل ڪري چڪيون آهن. جيڪڏهن کيس جديد سنڌي صحافت جو باني چئجي، ته بيجا نه ٿيندو.

شيخ عزيز ڪچهريءَ جو مور هو، جنهن به محفل ۾ پاڻ موجود هوندو هو، اُها ڪچهري ٻنهه پيئي ٻهڪندي هئي. هميشه نرم لهجي ۾ پيو ڳالهائيندو هو، مشڪندو ۽ مرڪندو هو. سندس مرڪڻ ۽ مشڪڻ ۾ به حُسن ۽ دلاويزيءَ جا عجيب رنگ پسبا هئا. هُو منافقت ۽ ڪج ادائي کان پري هو، تنهنڪري هر ڳالهه ڦهڪائي ڏيندو هو، ڳالهين جو ڳهير هو، ڳالهه مان ڳالهه ڪندي تحقيق جا نوان موڙ پيو نروار ڪندو هو، پر ٻڌندڙن جو سُرور جيئن پوءِ تيئن وڌندو ويندو هو، ٽڪ جو ته وٽس نالو ئي نه هو. اهوئي سبب آهي جو سندس دماغ ۽ زبان، تحقيق ۽ علميت جي رنگ سان رڱيل هئا.

شيخ عزيز جي وسيع ۽ غيرمعمولي خدمتن جي اعتراف ۾ کيس آل پاڪستان نيوز پيپر سوسائٽي اوارڊ (2004- 1998ع) ڏنا ويا. 1998ع ۾ سلور جوبلي اوارڊ آف ايڪسيلينس سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ڏنو ويو. 2000ع ۾ ڊيپلائي ايڪسيلينس اوارڊ آف جرنلزم سان نوازيو ويو. 2001ع ۾ ترقي پسند لٽريري اوارڊ، صحافتي شعبي ۾ اعليٰ ڪارڪردگي طور ڏنو ويو.

سنڌ جي تاريخ، صحافت، تهذيب وثقافت صدين کان قديم آهي، جنهن جا نقش، شيخ عزيز جي ڪتابن، مقالن ۽ ڪالمن ۾ تمام گهٽي تحقيقي ۽ علمي انداز ۾ چٽيل آهن. سنڌي، اردو ۽ انگريزي ٻولين ۾ سندس ڪتابن، مقالن، ۽ ڪالمن جي هڪ ڊگهي فهرست موجود آهي، جن جي وضاحت هن مضمون ۾ ناممڪن آهي. پاڻ پنهنجي زندگيءَ ۾ سياست، صحافت، سماجيات، علم و ادب ۽ موسيقي وغيره جي سوين موضوعن تي هزارين مضمون پڻ لکيا، ان سان گڏ هن ڪيئي ڪتاب به پنهنجي

رشحاتِ قلم مان نروار ڪيا جن جي مختصر فهرست هيٺ پيش ڪجي ٿي.

(1) سنڌ جون پُراسرار ڪهاڻيون (سچيون ڪهاڻيون) 1960ع

(2) الحمرا جا داستان (ترجمو) 1960ع

(3) نقش لطيف (مضمون، مرتب ۽ ايڊيٽنگ ڪيل).

(4) پنّو، يادگيريون ترجمو (1993ع) 1964ع

(5) مون لينن جو ڏيهه ڏٺو (روس جو سفرنامو) 1976ع

(6) علمي صحافت، صحافتي ٽيڪنڪ تي سنڌي ۾ ڇپريون ڪتاب 1975ع، 1978ع ۽ 1995ع ۾ واڌارن سان.

(7) تقسيم کان تقسيم تائين 2008ع

(8) ننڍي کنڊ ۾ ڊرامن جي تاريخ ايڊيٽنگ 2007ع

(9) راڳ ساگر (مهاڳ) 2004ع

(10) برصغير ۾ موسيقي لکڻ جي روايت 2010ع

(11) ڏکڻ سنڌ ۾ موسيقي 2010ع

(12) سنڌ جي محلاتي داستانين 2009ع

(13) The tribute- obituaries 2007.

(14) A History of Sindh 2008.

(15) Notes an Sindh 2009.

(16) History of Sindh 2007.

(17) The origin and evolution of Sindhi Music. 2008.

حقيقت ۾ شيخ عزيز سنڌ جي تاريخ، ادب ۽ صحافت جو هڪ نه وسرندڙ هيرو هو. هُو وسيع مطالعي، وسيع فڪر جو مالڪ هو. شاهه سائينءَ جي ڪلام جو وڏو چاهُو هو. سندس زبان سلوڻي، مٺي، ۽ دلپذير هئي. سندس زندگي هڪ آدرشي ليکڪ جي حيثيت سان شروع ٿي ۽ هڪ ممتاز جڳ مشهور تاريخدان، محقق، دانشور ۽ صحافيءَ جي حيثيت سان پوري ٿي.

حق مغفرت ڪري عجب آزاد مرد هو.

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڪتاب

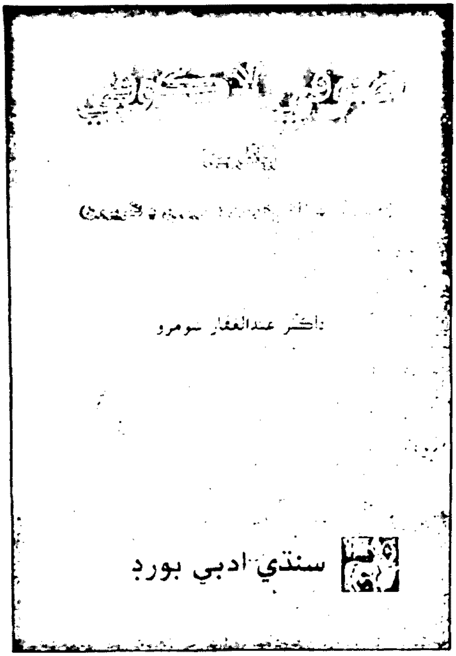

ڪتاب: صوفي لاکوفي (ڀاڱو ٻيو)
موضوع: تصوف
تحقيق ۽ ترتيب: ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
ڇاپو پهريون: مارچ 2019ع
قيمت: -/660 رپيا
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

سليم چنا

گُڊ باءِ، ماءِ فرينڊ!
(ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ کي پيڀنا)

نور نبي (تنوير عباسي) خيرپور رياست جي ڳوٺ سوڀي ديري ۾ 7 ڊسمبر 1934ع ڌاري جنم ورتو ۽ اُتي ئي ابتدائي تعليم ورتي سندس والد خان صاحب گل حسن عباسي ڪليڪٽر ٿي رٽائرڊ ٿيو.

تنوير عباسي اعليٰ تعليم ڪراچي ۽ حيدرآباد مان ورتي. هُن ڊاڪٽري ايل.ايم.سي. حيدرآباد، ڄام شوري مان پاس ڪئي. ميڊيڪل ڪاليج ۾ تعليم دوران حيدرآباد جي علمي، ادبي ڪچهرين ۾ تمام گهڻو اٿيو ويٺو هو. تنهنڪري سندس شاعريءَ جي اصلاح ٿيندي رهي ۽ اُن ۾ پختگي ايندي رهي. هُو خاص طور تي ڊاڪٽر شيخ ابراهيم خليل، غلام محمد گراميءَ ريڊيو پاڪستان تي الياس عشقي وٽ به ادبي اَڄ اُجهائيندو رهيو. هُو سٺ واري ڏهاڪي ۾ سنڌ جي ترقي پسند لڏي جو باني ٻيلي هو. تنهنڪري سندس جديد خيالن ۾ وسعت ايندي رهي ۽ اڳتي هلي سنڌي ادب جي جديد دور جي بلند پايه شاعرن جي صف ۾ اچي بيٺو. تنوير وٽ شروع کان ئي سهاڄهي سُهڻي ۽ مٺڙي ٻولي هُئي. هن پنهنجي جديد سنڌي نظم ۾ وسعت پيدا ڪئي. غزل ۾ نيٺ سنڌي لفظ استعمال ڪيا واين ۽ دوهن کي خوبصورت امرت رس جهڙو روپ ڏنو. هُن جي شاعري جو پهريون ڪتاب ”رڳون ٿيون رباب“ سونهن پري شاعريءَ جو سنگم آهي ۽ ڪاليج ۾ پڙهائي دوران الياس عشقيءَ جي همت افزائي ڪرڻ تي اردو ۾ سنڌي ادب جي مختصر تاريخ لکي.

سندس پهرئين شادي تمام ننڍي عمر ۾ ٿي، جنهن مان ڪيس اولاد به آهي، پر سندس اُها شادي ڪامياب نه ويئي. پوءِ 1964ع ۾ ڊاڪٽر قمر عباسيءَ سان بسنت هال حيدرآباد ۾ شادي ڪري خيرپور وڃي ڦول باغ جي ويجهو ”سنڌ اسپتال“ جي نالي پنهنجي خانگي اسپتال کولي، ٻئي زال مڙس اُتي پريڪٽس ڪرڻ لڳا. جو ته تنوير شروع کان ئي سرڪاري نوڪريءَ جي خلاف هوندو هو.

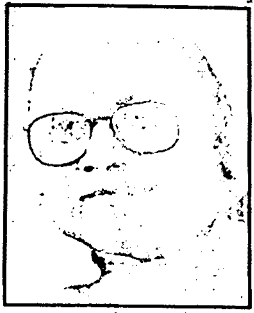

تنوير عباسي شاعريءَ ۾ زندگيءَ جي خوبصورت احساسن جو شاعر هو. هن وٽ لطيف ۽ نفيس جذبن جي ترجماني ڪندڙ ٻولي موجود هُئي. سندس غزل ۾ عربي ۽ فارسي لفظن جي ڀرمار ڪانهي، پر سندس غزل نج سنڌي ٻوليءَ ۾ آهي. اُن ۾ دلفريبي، دلڪشي ۽ مصري، ماکيءَ جهڙي مناڻ آهي.

هن جا موضوع انسانيت، محبت ۽ مٽيءَ سان اُنسيت وارا آهن. هُن جي شاعري ۾ فن جا اعليٰ قدر شروعاتي دور کان موجود آهن. تڏهن ئي ته سال 1969ع ۾ ٽماهي ”مهراڻ“ جي شاعر نمبر ۾ ايڊيٽر غلام محمد گراميءَ پاران سنڌ جي جديد شاعرن واري فهرست ۾ تنوير عباسيءَ جو نالو شيخ اياز عبدالڪريم گدائي ۽ حيدربخش جتوئي کان پوءِ چوٿين نمبر تي ڏنو آهي.

مهراڻ جي ’شاعر نمبر‘ ۾ تنوير جي نظم ”عشق جي بازار“ ڪانپوءِ هي غزل ڏنل آهي. جنهن مان خبر پوي ٿي ته شروع کان وٺي ئي تنوير

وڻ خوبصورت خيالن ۽ سهڻن لفظن جو ذخيرو موجود هو.

اکيون مون سجاتيون، اکيون مون سجاتيون،
نهارڻ کان چرڪن، نهارڻ لئہ آتيون،
ڪنهن تيز خنجر جيان ڪاٽي وجن ٿيون،
خيالن جي تارن کي ڪوئيل جون لاتيون،
فضائن ۾ ڪنهن ڇڻ تہ بندوق ڇوڙي،
پکي سڀ ٿهي ويا، لنوي ڪير لاتيون،
ڏسان ٿو پرين! دار جي هُن طرف کان،
اشارا ڪرين پيو. پيو پائين جهاتيون
ڪلنگيون جني کي نہ تن کي مون ليکيو،
ڪٽن جون ۽ لوئين جون ڳالهيون مون ڳاتيون،
اسان کي جو ڇوٽو هيو، ڇئي وياسين،
ڳهيلا، اوهان دل جون ڳالهيون نہ ڇاتيون.

مير واهہ جي ڪناري تي تنوير پنهنجو گهر ڏاڏيءَ سڳ منجهان ٺهرايو هو، جنهن کي "سرمد جو گهر" جو نالو ڏنو هُئائين. سندس نوجوانيءَ جي دوست هادي بخش لاڙڪ کان وٺي سندس سڀئي ويجها دوست ۽ اديب اِهو ڄاڻين ٿا تہ تنوير جي مُرڪ ڏاڍي مِٺي هُئي.

تنوير ڇونڊو هو تہ سندس خاندان سدائين سيڪيولر سوچ وارو رهيو آهي. تنوير جيڪو سڄي عمر چين سموڪر رهيو، ۽ ريڊ اينڊ وائيٽ سگريٽ آخري ڏينهن تائين سندس پسنديده برانڊ رهيو.

تنوير پرائمري تعليم ڪان پوءِ ڪراچيءَ جي اين.جي.وي هاءِ اسڪول ۾ پڙهيو. پوءِ ڪاليج حيدرآباد ۾ ايل.ايم.سي پهتو تہ شاعري ۽ عاشقي بنهي سان نينهن نيائڻ لڳو، پوءِ خيرپور سان 39 سال دل لڳايائين. تڏهن ئي تہ خيرپور ڇڏڻ مهل هُن ادل سومري کي چيو تہ "تون مون سان روهڙي اسٽيشن تائين گڏ هل منهنجي دل کي ڪجهہ ٿي نہ وڃي."

ادل سومرو هِن سپاجهي شاعر کي روهڙي تائين ريجهائيندو رهيو. سندس دل کي آٿت ڏيندو رهيو. ٿي سگهي ٿو تہ خيرپور شعوري طور تي ڇڏڻ مهل ۽ پنهنجن چاهيندڙن جي جهلڻ جي باوجود بہ تنوير جي ذهن ۾ پنهنجون ئي لکيل هي سٽون بہ ڪيس ياد آيون هجن تہ.

"الجاتي ڪنهن پار جا، ڪنهن، الجاتي پار هليا ويندا سين،
جي نہ وڃڻ چاهيندا سين، تہ بہ منهنجا يار هليا ويندا سين.
تون بہ نہ رهندين، مان بہ نہ رهندس، سُونهن تہ رهندي پيار تہ رهندو
تون مان هِن سنسار جي سير ۾ ترندا هليا ويندا سين."

تنوير پنهنجي شاعري ۾ پوپٽن سان تمام گهڻو پيار رکيو. هو هرروز اخبارن جي سُرخي ٿيڻ نہ چاهيندو هو. تنهنڪري خاموشيءَ سان تحقيقي ڪم مڪمل ڪيائين. ادبي سنگت جي شروعاتي دور ۾ کيس مضبوط بنائڻ ۾ شيخ اياز، نورالدين سرڪي، اياز قادري، رشيد ڀٽي ۽ ٻين سان گڏ تنوير عباسيءَ بہ ڀرپور حصو ورتو.

ڪم کي تمام گهڻي اهميت ڏيندڙ. تنوير، لطيف يونيورسٽي خيرپور ۾ قائم سچل چيئر لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. اُن سلسلي ۾ هُن پنهنجي ادبي دوست حميد سنڌي سان بہ شديد اختلاف رکيو تہ بچل شاهہ پاران خريد ڪيل هڪ لک روپين جو فرنيچر ڏسي، افسوس ڪندي چيو تہ "اُن هڪ لک روپين مان بہ ڪتاب وٺجن ها، تحقيق ٿئي ها. ڪجهہ تہ ڪم ٿئي ها."

خيرپور جي علائقي مان چونڊجي آيل سنڌ جا وزيراعليٰ غوث علي شاهہ، قائم علي شاهہ، ۽ ٻيا بہ ٿي وزير، تنوير کي ويجهو رهيا. پر هِن انهن کان ڪو بہ ڪم نہ ورتو. سواءِ پيپلز پارٽي جي وزيراعليٰ سنڌ عبدالله شاهہ کان سو بہ فقط ايترو چيائين تہ "سچل چيئر لاءِ فنڊ ڏيو." هن وقت اُهي پئسا بينڪ ۾ رکيل آهن ۽ ٻيٽا ٿي 50 لک ٿي ويا آهن. تنوير انهن پئسن مان هڪ وڏي لائبرري ٺهرائڻ چاهي ٿي، پر سندس حياتيءَ ۾ اِهو خواب پورو ٿي نہ سگهيو. لطيف يونيورسٽي خيرپور جي وائيس چانسلرن کي اِهو ڪنڪو رهندو هو تہ متان تنوير عباسي يونيورسٽي جو v.c ٿي نہ اچي، تنهنڪري سندس مثبت سوچن ۽ عملن کي هُو اهميت نہ ڏيندا هُئا.

تنوير جيڪو پنهنجن مخالفن کان سوچن ۽ لوچن ۾ سگهارو هو، اُن کي اهڙن عهدن جي لالچ نہ هئي. تنوير کي تہ خود ئي سنڌ جي ڪجهہ وڏن

وزيرن مختلف ادبي ادارن جي سربراهيءَ جون آڇون ڪيون هيون، پر هِن انڪار ڪري ڇڏيو هو. هِن اُن جو سبب اِهو ٻڌايو هو تہ مان هميشہ پراين شين کان ڀڄندو آهيان. ۽ اهڙي ڪنهن شيءِ کي هٿ نہ لائيندو آهيان، جنهن جي مالڪيءَ جي دعويٰ ڪندڙ ڪوڙ ماڻهو هجن.

تنوير جنهن جي شاعريءَ جو منفرد انداز آهي، سو چئي ٿو تہ:

"اوهان سڀ پڙاڏا ٻڌو ٿا.
مگر سڏ ٻڌوئي نہ ٿا.
اوهان سڀ ڏسو ٿا رڳو عڪس.
پر روشنيءَ ڏي ڏسو ئي نہ ٿا.
اوهان ٻوڙو ٿا پاڇي جي پويان،
حقيقت ڏي ليڪن اچو ئي نہ ٿا.
هي خوابن جي دنيا هي خيالن جي دنيا،
انهيءَ کان اڳي ڇو وڃو ئي نہ ٿا.

پنهنجي حياتيءَ ۾ تمام محتاط نموني ۽ تمام گهٽ ڳالهائيندڙ تنوير عباسي پاڻ متعلق ٻڌائيندي چيو هو تہ منهنجي ننڍپڻ ۾ پهرئين شادي ٿي هُئي. پر اُها جٽاءُ نہ ڪري سگهي. اُنڪري ڊاڪٽر قمر سان ٻي شادي ڪيم. جڏهن ڪانئس اُن بابت ۽ اُن مان ٿيل اولاد بابت وڌيڪ پڇيو ويو تہ هِن مسڪرائي چيو تہ بس اهوئي ڪافي آهي. پنهنجي ٻي گهر واري ڊاڪٽر قمر جي غير موجودگيءَ ۾ هُن چيو هو تہ:

"قمر مون کي لکڻ لاءِ ڏاڍو سٺو ماحول ۽ موقعا ميسر ڪيا. سنڌس ساٿ ۽ سهڪار کان سواءِ لکڻ ۾ ڏکيائي ٿئي ها. شايد ايترو لکي نہ سگهان ها."

تنوير جيڪو سڄي عمر روشن خيال ۽ ترقي پسند رهيو. سو پنهنجي شاعريءَ وسيلي اسان سنڌ واسين کي پنهنجو هيءُ پيغام بہ ڏيئي ويو تہ:

ڳڏ ٿيو، ڳڏ ٿيون،
جي مرون تہ ڳڏ مرون،
جي جيئون تہ ڳڏ جيئون،
ڪجھ ڪريون.
۽ جو ڪريون تہ ڳڏ ڪريون،
ٻچيا جيڪي ٽِڻ مان ٿيندا وري ڪيچ،
هي ڪٽا جي ٽورا تہ بہ
گهٽا. گهٽا. گهٽا.

تنوير جڏهن ايم.بي.بي.ايس جي چوٿين سال جو شاگرد هو، تڏهن 1958ع ۾ سنڌس شاعريءَ جو پهريون مجموعو "رڳون ٿيون رباب" شايع ٿيو هو. 1955ع جي هڪ رات سياسي حوالي سان هُن حيدرآباد جي هڪ لاڪپ ۾ بہ گذاري. 1979ع ۾ بہ ضياء جي مارشل لائي دور ۾ هُو گرفتار ٿيو ۽ 15 ڏينهن خيرپور ۽ سکر جي جيلن ۾ رهيو. تنوير چوندو هو تہ رواداري ۽ سهپ جو ماحول اسان کي پنهنجي ڪٽنب وٽان مليو. ڇو تہ اسان جو خاندان سيڪيولر خيال رکندڙ هو. پوپٽن ۽ گلن جهڙي نفاست ۽ نزاڪت رکندڙ هِن شاعر جو هيءُ شعر تہ پڙهو:

هرڪو ماڻهو موتيءَ داڻو،
هرڪا دل هيرن جي کاڻ،
جاتي ڏس تہ سهي اڻ جاڻ.

بين الاقوامي سوچ رکندڙ. انسانيت سان پيار ڪندڙ تنوير جون هيءُ سٽون ڪيڏيون نہ دلپذير آهن:

"تون منهنجي چمن کي باهہ نہ ڏي،
مان تنهنجي چمن کي باهہ نہ ڏيان.
هي گل پيو آخر گل آهن،
۽ خوشبو آخر خوشبو آ.
گل تنهنجا مون سان جال جڙن.
گل منهنجا توسان جال جڙن.
گل منهنجا مون وٽ شال رهن.
۽ شال سدا آباد رهي.
هِي منهنجو چمن، هُو تنهنجو چمن،
۽ شل خوشيون آزاد رهن."

تنوير، خيرپور ۾ آڪٽوبر جي آخري هفتي ۾ هڪ انگريزي رسالي کي انٽرويو ڏنو هو جيڪو سنڌس آخري انٽرويو هو، اُن ۾ تنوير چيو هو تہ:

"اُهو ڏينهن ڏسڻ جي آس اٿر. جڏهن هٿيارن جو آخري ڪارخانو به بند ٿي ويندو ۽ اُهائي منهنجي سڄي زندگي خواهش رهي آهي. تنوير جيڪو انتهي تجربن، نت نون موت مار ڌماڪن کان هڪ ابهم ٻار وانگر هراسجي ويندو هو، تنهن انٽرويو ۾ چيو هو ته

"ادب جي به اخلاقيات ٿئي ٿي، ۽ مزاحمتي ادب به اُهي حدون نٿو اورانگهي سگهي. هِن نفيس مزاج شاعر باوقار انداز سان وڌيڪ چيو ته "ادب جي هر عظيم ڪم پويان هڪ پيغام ٿئي ٿو ۽ ڪو به ليکڪ ڪنهن پيغام کان سواءِ نٿو لکي. تنوير عباسي سڄي حياتي لکڻين ۾ ڀرپور مقصديت جي حمايت ڪئي. هُو چوندو هو ته ليکڪ ماڻهو وندرائيندڙ نه هوندا آهن.

تنوير تمام گهڻا سال تحقيقي ڪم ۾ مصروف رهيو، پر هو پنهنجو تخليقي ڪم به جاري رکندو آيو. هِن اسلام آباد ۾ وڃي پنهنجي تخليقي ڪم کي اڳتي وڌائڻ ٿي چاهيو.

تنوير سچل چيئر جي ڊائريڪٽريءَ کان متضاد عليحدگي کانپوءِ پنهنجي سر تحقيق ۽ تخليق جي مرحلن مان گذريو.

حساس دل رکندڙ هِن انسان جو شوڪت جماڻي، رشيد ڀٽي ۽ ٻين گهاٽن دوستن جي گذاري وڃڻ تي يا لڏي وڃڻ تي مايوس ٿي ويو هو ۽ سچل چيئر واري ڪم ۾ مددگار طور ڪم ڪندڙ ساٿي محمد علي حداد جي وفات کانپوءِ وڌيڪ اداس ٿي ويو هو.

تنوير هڪ صوفي منش انسان هو، جنهن ۾ ڌرتيءَ سان پيار به شامل هو. تنوير عباسي سنڌ جي ڪيترن ئي صوفين جا احوال قلمبند ڪيا. هُن خوش خير محمد هيسباڻي، نانڪ يوسف ۽ ٻين تي پڻ تحقيقي ڪم ڪيو.

هُو مسلسل محنت ۽ جدوجهد ۾ يقين رکندڙ اسڪالر هو. هُو روشنيءَ جو ڳولائو هو. سندس روشن دماغي جو هڪڙو ثبوت توهان کي هِن شعر مان مِلي سگهي ٿو.

جوت جلندي رهي لاٽ ٻرندي رهي
جي نٿا مڃ مڃائي سگهو دوستو
چٽنگ چولي ۾ پنهنجي لڪائي هلو
روشني زندگي آ، اها زندگي
ڪنهن امانت جيان دل سان لڳائي هلو.

تنوير سچل چيئر جو باني هو. حميد سنڌي سندس ڪم جو قدر ته نه ڪيو، پر مُرڪوئي ڪيس انهيءَ سيٽ تان هٽائي ڇڏيائين. ڪيس انهي ڳالهه جو ڏاڍو ڏک رسيو هو. جنهنڪري هو ڪجهه عرصو بيمار به رهيو، پر گهڻي ڀاڱي تنوير زندگيءَ جي مليل نعمتن مان خوش هو. ڪيس ڊاڪٽر قمرعباسي جهڙي وفادار ونِي، سرمد جهڙو ذهين پٽ، جنهن ننڍي عمر ۾ ولايت مان پي ايڇ ڊي ڪئي. ڪيس قدرت ڀاران روبي، پارس، مارئي جهڙيون هونهار ۽ هوشيار ڌيئرون مليون. تڏهن ئي ته تنوير مليل نعمتن مان خوش ٿي، بي اختيار هيئن چئي ٿو وجهي:

ٿورا ٿو مڃان دل سان، مالڪ جي اڳيان هردم،
جنهن مهر ڪري مون تي. بخشي هيءَ سعادت آ.

تنوير نوجوان اديبن لاءِ هڪ اتساهه ڏيندڙ ادارو هو. هُو تمام گهڻو ۽ سٺو پڙهندڙ هو. تنوير جديد ۽ قديم علمن بابت ڄاڻ جو ذخيرو پنهنجي اندر ۾ اوتي ڇڏيو هو. سندس سرمد جو گهر، علم ۽ ادب جي اُڃايلن لاءِ هڪ مِٺو چشمو هو. تنوير سنڌي ادبي سنگت سان اڌ صدي تائين ساٿ نڀايو. تنوير "هائيڪو" جي صنف کي قبوليت ۽ مقبوليت ڏيارڻ ۾ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي، تنوير جيڪو نوجوان اديبن جو آئيڊيل هو سو پاڻ متعلق چوندو هو ته:

نه ڪو مان خدا، نه ڪو مان رسول،
مان تنوير آهيان، پوان شل قبول.

تنوير جنهن پنهنجي مطالعي جي ميز تي 1990ع واري ڏهاڪي جي ليکڪ "اسٽيفن هاڪنگ" جي "بليڪ هول" کي به رکيو ته صوفي شاعر فقير خوش خيرمحمد هيسباڻي جي ڪلام کي به آڏو رکيو. تنوير جي چمڪندڙ اکين مسيحائيءَ جو پيشو اختيار ڪندي انساني جسم کي طبي لحاظ

ڪان پڙهندي پڙهندي پنهنجو پاڻ ڪي شروع ڪان انساني ذهن ۽ سوچ ڪي پڙهڻ جو به عادي بنايو. تڏهن ئي سنڌس وسيع لائبريريءَ ۾ فرينچ ٻوليءَ بين الاقوامي شهرت يافته شاعر والٽيئر به موجود هو. هن پڇاڙيءَ تائين مطالعي مان هٿ ڪو نه ڪڍيا. تنوير "اوڪتا ويو پاز" جو ڪتاب The other voice ڏاڍي شوق سان پڙهيو. تنوير انهيءَ ڪان اڳ "اوڪتاويو پاز" جي شاعري به پڙهي چڪو هو.

وردس ورٿ ۽ نارائڻ شام جي شاعري به هِن جي اندر ۾ اوتيل هُئي. تنوير فطرت پسند شاعر هو. هِن قدرتي نظارن ۽ حسين منظرن کي پنهنجي شاعري ۾ سينگاريو هو. تنوير دليلن ۽ حوالن ڏيڻ لاءِ بين الاقوامي اديبن کان وٺي سنڌ جي نئين ٽهيءَ جي ليکڪن جا ادبي حوالا به ڏيندو هو. حسن درس، مظهر لغاري، سعيد ميمڻ، وسيم سومرو، علي اظهار ۽ ٻين ڪيترن نون شاعرن جا حوالا ڳالهائڻ مهل ڏيندو هو. طارق قريشي، ناهيد مغل ۽ ٻين ليکڪن جون ڪهاڻيون پڙهي انهن تي ڳالهائي به وٺندو هو. تنوير سنڌ جي نوجوان اديبن کي اهميت ڏيندو هو. تنوير- ايازگل ۽ ادل سومري کي به ڏاڍو پائيندو هو.

تنوير جيڪو 12 نومبر تي سنڌ جا ڪک پن ڇڏي پٽرن جي شهر ۾ وڃي رهيو هو. سو ٻارنهن ڏينهن ڪان پوءِ وفات ڪري خود به پٽر ٿي ويو. نيٺ ڪيس 6 ڏينهن تي سنڌس ڏيڏ ٻاڍي دفنائي ويئي.

نياز همايوني سنڌس جيءُ جهوريندڙ لاڏاڻي تي لکيو ته:

"زندگيءَ ۾ جو ڪٺارن جٽان ڪڙندو رهيو.
هاءِ سو تنوير عباسي هِتان ويندو رهيو.
آدمين ۾ آدمي ۽ آدمي انسان دوست،
شعر ۾ ساڳيو تاثر سنڌ کي ڏيندو رهيو،
آجيان اُن جي وصيت جي ڪريون ٿا اي "نياز"
آدميت کي انهيءَ مان نئون سبق ملندو رهيو."

علي احمد بروهيءَ چيو ته: تنوير سنڌ جو انمول سپوت هو. تنوير جي وڇوڙي تي ڏکارو ٿيندي امداد حسينيءَ چيو ته: "تنوير جو وڇوڙو شايد ڪو سهي سگهي." علي بابا چيو ته: ڊاڪٽر تنوير جو وڇوڙو اسان کي ڪاريهر وانگر ڏنگيندو رهندو. زيب سنڌي چيو ته: تنوير جو لاڏاڻو سنڌي ادب جو تمام وڏو نقصان آهي. محمود مغل چيو ته: خالي لفظ نه ۾ واقعي وڏو نقصان ٿيو آهي. اياز گل چيو ته: تنوير عباسي جهڙيون شخصيتون صدين کان پوءِ پيدا ٿينديون آهن. اختر درگاهي چيو ته: تنوير جهڙو وڏو انسان سنڌس ٽهيءَ ۾ ڪوبه موجود ناهي. اختر رند چيو ته: تنوير نه ته روس ۽ نه چين براندبه هو. عطيه دائود چيو ته: "تنوير منهنجي خاندان جو فرد هو. اداڪار گلاب چانڊيئي چيو ته: تنوير منهنجو ڀاءُ هو.

انهيءَ ڪانسواءِ سنڌس ٽيجهي ٿيڻ تائين سنڌ جي هڪ سَوَ کان مٿي اديبن مختلف اخبارن ۾ يا ٽڏي تي وڃي پنهنجا تاثرات نوٽ ڪرايا. امام راشديءَ چيو ته: تنوير عباسي سنڌ ۾ جديد سائنٽيفڪ طريقي سان ڪم ڪندڙ محقق هو. تنوير عباسيءَ لاءِ سلطانه وقاصي پنهنجي ڪالم ۾ لکيو ته: "هو پل پنهنجي جسم جا ڪارآمد حصا زنده ماڻهن جي حوالي ڪري ڇڏي، ۾ پنهنجي مٽيءَ کي سنڌ ڌرتيءَ جي مٽيءَ کان مٿي نه ڪري ها. اڄ تنوير عباسي پنهنجي جدوجهد کي منديئڙو ڏيئي سنڌ ڌرتيءَ کي عاق ڪري ڇڏيو آهي. ۾ چا سنڌ جا ماڻهو جيڪي تنوير عباسي جا اوترائي وارث آهن، جيترا اُن جا گهر ڀاتي، سي ان جو اهو فيصلو قبول ڪرڻ لاءِ تيار آهن."

تنوير عباسيءَ جي وڇوڙي تي سنڌس وڏي ڀاءُ ۽ سنڌ جي صوبائي آبپاشيءَ جي وزير اي.اين.جي عباسيءَ چيو ته: "تنوير ذهين ۽ شرارتي هو. پرائمري اسڪول ۾ پڙهڻ دوران هُو ڪتاب جا اڳيان ورق ڦاڙي ڇڏيندو هو، پڇا ڪرڻ تي ٻڌائيندو هو ته: اُهي سڀ مون کي ياد آهن. توهان ڀلي پڇي سگهو ٿا. تنوير کي واقعي اُهي ڦاڙي ڇڏيل ورق ياد هوندا هئا.

تنوير مئٽرڪ کان پوءِ اڳتي پڙهي سنڌيءَ ۾ پي ايڇ.ڊي ڪرڻ ٿي چاهي، ۾ پوءِ منهنجي سمجهائڻ ڪانپوءِ هن ميڊيڪل ۾ داخلا ورتي ۽ اِهو خيال ڏيکاريو ته ميڊيڪل پاس ڪرڻ ڪانپوءِ هُو نوڪري ڪونه ڪندو.

اٿين ٿي ٿيو. هُن سٺن نمبرن مان ميڊيڪل پاس ڪري. غريب عوام جي خدمت لاءِ خيرپور ۾ ڪلنڪ کولي جڏهن ته ڪيس سٺين سٺين اسپتالن مان نوڪرين جو آڇون آيون جيڪي هن ٺڪرائي ڇڏيون ۽ پنهنجي گهر واري ڊاڪٽر قمر سان گڏجي پريڪٽس شروع ڪيائين. تنوير ادب ڪندڙ هو، هُو پنهنجي وڏن جي سامهون سگريٽ نه ڇڪيندو هو. سندس پٽ سرمد يارنهن سال آمريڪا ۾ پڙهي ننڍي ڄمار ۾ پي ايڇ ڊي ڪري موٽيو هو. تنوير اُن سان گڏ رهڻ پئي چاهيو. وفات واري ڏينهن هِن اسان سيني گهر ڀاتين سان ڪچهريون ڪيون. ڪهڙي خبر ته سندس هي ٺهڪ ۽ شرارتون آخري آهن. اٿين ڳالهائيندي ڳالهائيندي هُو اسان کي ڇڏي مالڪ حقيقيءَ سان وڃي مليو.

سندس وصيت واري فيصلي سان مان متفق ناهيان. خير سندس وصيت هئي، جنهن لاءِ قمر ڀاڄائي ۽ سرمد پٽ جي اسرار تي اسان ميڊيڪل ڪاليج کي سندس مڙهه عطيو ڪري ڏيون ٿا. دعا ڪيو شل رب جليل ڪيس جنت الفردوس ۾ جاءِ ڏي.“

هاڻي اچو ته پاڻ اهو رڪارڊ ڳوليون ته تنوير اهڙي وصيت ڪڏهن ڪئي هُئي. گهڻي پراڻي ڳالهه ڪانهي. پر پهرئين تنوير جي شاعري جو هيءُ انداز به ڏسون.

”او تنوير اسان جو دم آ جڳ ۾ بهارن کان به وڌيڪ،
زخم گلن کان سُهڻا پنهنجا ڳوڙها تارن کان به وڌيڪ،
منهنجو وطن اونداهو آهي، تنهنجي وارن کان به وڌيڪ،
صبح سهانو ڳوليان تنهنجي رخسارن کان به وڌيڪ.“

1981ع ڌاري ايل.ايم.سي جي فنڪشن ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ سندس گهر واري ڊاڪٽر قمرعباسي گڏ آيا هئا. ٻئي جڻا ساڳي ئي دور ۾ اِتان ڊاڪٽري پاس ڪري نڪتا هئا. فنڪشن ۾ مشاعري جي صدارت ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ ڪئي هُئي. اُن فنڪشن ۾ ڊاڪٽر قمر عباسي پنهنجي زندگيءَ ۽ ايل.ايم.سيءَ تي ڳالهايو هو.

ڊاڪٽر تنوير عباسي ايل.ايم.سي ۾ سندس عزت افزائي لاءِ ٿورا مڃيا هئا ۽ شاعري ٻڌائي هُئي. دوستن سان پڙهائي جون يادون ورجايون هيون ۽ چيو هئائين. ”منهنجي موت کان پوءِ ديڊ باڊيءِ کي ايل.ايم.سي ۾ عطيه طور ڏنو وڃي. جتي منهنجو بي ساهه جسم ڊاڪٽري پيشي جي شاگردن کي علم پرائڻ ۾ مدد ڏيندو.“

سندس اِهو اعلان ٻڌي ڪي گهڙيون ايل.ايم.سيءَ جي لطيف هال ۾ مڪمل خاموشي ۽ گنڀيرتا ڇانئجي وئي هُئي. اِها وصيت ٻڌندڙن لاءِ بلڪل نئين ۽ حيران ڪن هُئي.

انهيءَ ڪري سنڌ جي اديبن، عالمن، دانشورن ڀرپور ڪوشش ڪئي ته لاش کي سنڌ ۾ آندو وڃي. جيئن وصيت تي عمل ٿي سگهي، پر پوءِ 6 ڏينهن کان پوءِ لاش کي اسلام آباد ۾ دفنايو ويو. ۽ تنوير جا ادبي ۽ ذاتي دوست، عقيدت مند، مداح ۽ سنڌ واسي جن جي لاءِ هُو گيت وڪيريندو رهيو، سي سندس منهن ڏسڻ کان ۽ سندس ميت جي موجودگيءَ ۾ جنازي نماز پڙهڻ کان محروم ٿي ويا.

تنوير پنهنجي ننڊ، جنهن قوم جي ماڻهن لاءِ ڦٽائي، سي ئي ماڻهو سندس جسد خاڪيءَ کي آخري سلام ڪري نه سگهيا، مٺس گل نڇاور ڪري نه سگهيا.

سرمد کي تنوير جي مڙهه کي سنڌ ۾ آڻي آخري رسمون ادا ڪرڻ ۽ وصيت تي عمل ڪرڻ ۾ آخر ڪهڙي ڏکيائي پيش اچي هان؟ جڏهن ته سنڌ جون سڄاڻ ڌريون اِهي سڀ انتظام ڪرڻ لاءِ تيار هيون. ۽ تنوير جو وڏو ڀاءُ آبپاشي جو منسٽر هو. خير سڄي سنڌي قوم جي ميار سرمد ڏانهن وڃي ٿي. شايد آمريڪا ۾ رهي هو اِهو وساري چڪو هو، ته تنوير سنڌ جي ماڻهن سان ڪيتري نه گهري محبت ڪندو هو. هِتي مان سندس گيت جون ڪجهه سٽون پيش ڪريان ٿو.

سارو ڳوٺ ڳهرجي ويو آ،
ساري خلق سُتي پئي آهي.
منهنجي ننڊ ڦِٽي پئي آهي.
ٻيو ڪو جاڳي يا نه ننڊهن ۾،
منهنجي اک کلي پئي آهي.

منهنجي اک کلي پئي آهي.
هاڻي ساز ڪٿان مان ڳايان،
گهريل ڳوٺ جي ننڍ ڦٽايان،
جنن مان پاڻ ٿو جاڳان،
تئن ٿي ساري جڳ کي مان جاڳايان.
منهنجي ننڊ ڦٽي پئي آهي.

تاجل بيوس کي سندس شاعري پهريون ڀيرو "نئين زندگي" رسالي کي ڪراچي ڏانهن موڪلڻ جي صلاح تنوير عباسي ڏني هئي، ۽ اُن جي ايڊيٽر شمشيرالحيدري ڏانهن خط ٻه لکي ڏنو هئائين. تنوير عباسي جون عطئي طور ڏنل اکيون الشفا اسپتال ۾ نابين ٻار کي لڳايون ويون. ڳردا وارثن جي مُونجهاري سبب ڊاڪٽر اديب رضوي تائين پهچي نه سگهيا. تنوير جي ننڍي ڀاءُ اعجاز نبي عباسيءَ جون اکيون ڏک وچان ڳوڙهن سان ڀريل هيون. هُن پنهنجي ڀاءُ کي ساريندي چيو ته:

"تنوير نه رڳو منهنجو ڀاءُ، پر هڪ سٺو دوست هو. هُو مون کان ٻه سال وڏو هو. اسان ڄام شوري ۾ پڙهڻ دوران گهمڻ ڦرڻ وارن ڏينهن تي گڏ هوندا هُئاسين. هاسٽل جي رومن جون دريون ٽپي ٻاهر اچي هڪبئي سان ملندا هُئاسين. ڇو ته پرنسيپال تمام سخت هوندو هو." اعجاز نبي عباسي تنوير جي ياد ۾ سُڏڪا ڀريندي وڌيڪ چيو ته:

"تنوير هڪ زنده دل، انسانيت سان پيار ڪندڙ انسان هو. هڪ ڀيري اسان فلم تي وياسين. موٽندي دير سبب بي ڪا سواري نه ڪونه ملي. سو هڪ ٽانگي ۾ چڙهي وڃڻ لڳاسين ته گهوڙو اڳتي وڌي ئي نه. صفا گهه ڪري بيهي رهيو. تنوير اُن گهوڙي کي ماءُ جو قسم وڌو ته گهوڙو هلڻ لڳو، پر اڳتي هلي وري ساڳي گهه ڪري بيهي رهيو. تنوير وري گهوڙي کي ڪو ٻيو قسم ڏنو. ته گهوڙو هليو، پر وري اڳتي هلي اُهائي ڪار- گهوڙو گهه ڪندو رهيو. تنوير قسم ڏيندو رهيس. نيٺ هلندي هلندي ڄام شوري ڦاٽڪ وٽ گهوڙي صفا هلڻ کان جواب ڏيئي ڇڏيو. تنهن تي تنوير کلندي چيو ته اعجاز لهه- هاڻي گهوڙو نه هلندو. مان پڇيومانس ڇو؟ چيائين سڀ قسم ڏيئي چڪو آهيان. پوءِ اسان پنڌ هاسٽل پهچي ساڳي طرح پٽ ٽپي دريءَ مان روم ۾ داخل ٿياسين."

تنوير جي تڏي تي آيل هر ماڻهو غمزده هو. تنوير شخص نه، پر هڪ ادارو هو. تنوير وٽ شاعر جو ڪم پيغام پهچائڻ وارو هو. تڏهن ئي ته تنوير چيو آهي:

جهوني جڳ جي ريت مٽي،
نفرت گهٽجي پريت وڌي،
اڄ ڪا اهڙي هام هڻو.
نينهن جو نعرو عام هو،
ڪليو ڪلايو ڄام ڪٽو.

تنوير عباسيءَ جي شاعريءَ کي استاد محمد جمن، استاد محمد يوسف ۽ برڪت علي به ڳايو آهي.

ڊاڪٽر تنوير عباسي چين سموڪر هو. هُو ڪڏهن ڪڏهن پن جي ٻيڙي به ڇڪي وٺندو هو. چاهي محفل يا مجلس کهڙي به هجي. انهيءَ سلسلي جي هڪ ڪڙي هيءَ به آهي ته اٽڪل اڄ کان هو 14 سال اڳ ٽنڊو ڄام زرعي يونيورسٽي ۾ جشن لطيف جي صدارت ڪندي، اُن وقت تنوير پنهنجي موڊ ۽ مزاج آهر اسٽيج تي به پن جي ٻيڙي ڇڪي رهيو هو.

تنوير 39 سال خيرپور ۾ رهي شاعري ۽ ڊاڪٽري سان انسانيت جي خدمت ڪئي. هو نازڪ نفيس ڌيمي لهجي وارو شاعر ۽ هڪ بلند خيالن وارو آدرشي انسان هو. هِن ڪيترائي ڪتاب لکيا. ون يونٽ خلاف ٿيندڙ جدوجهد ۾ ڀرپور حصو ورتو. هن "سنڌي شامون" منعقد ڪرائڻ کان وٺي سنڌي ٻوليءَ جو درجو قومي ٻوليءَ وارو ڪرائڻ لاءِ هڪ لک صحيحون گڏ ڪندڙن وارن جي صفن ۾ شامل ٿي قومي ڪم ڪيو.

تنوير ڏکئي وقت ۾ سنڌي ادبي سنگت جون واڳون سنڀاليون. هو پنهنجي انهيءَ شعر جي عملي مثال وانگر هو ته،

"ڪجهه ڏئي ويندا سين ڪجهه نه ڪٺي ويندا سين"
ٻُور آهيون ڏئي ميوو ڇٽي ويندا سين."

تنوير تمام گهڻو پڙهيل، لکيل ماڻهو هو پر وٽس صوفين وارو رنگ به موجود هو. کيس ڪيترن ئي ادبي ادارن جي سربراهه ٿيڻ جون آڇون ٿيون. پر پاڻ اُهي قبول ڪو نه ڪيائين. جو ته هُن پنهنجي حصي ۾ اختلافن جا انبار آٿڻ نه پئي چاهيا. هو ته چوندو هو ته،

”شل ابد تائين رهي، رنگ سلامت گل جو،
هير جيان پاند ۾ خوشبوءِ ئي ڪٽي ويندا سين.“

تنوير جنهن کي اسلام آباد ۾ ڦڦڙن ۽ گُردن ۾ سخت تڪليف واري حالت ۾ پاڪستان انسٽيٽيوٽ آف ميڊيڪل سائنسز (پمز) ۾ داخل ڪرايو ويو هو سو تمام جلد مسڪرائيندي ۽ ڳالهائيندي وفات ڪري ويو.

”تون جي چپ ٿي وئين، تنوير ته ڪوبه نه شعر ٻڌائيندو،
دل وارن جي دردونن جي محفل ڪير مچائيندو.“

تنوير اسلام آباد وڏي آس ڪٺي پنهنجي اڪيلي پٽ سرمد وٽ وڃي رهيو هو، پر اُتي ٻارنهن ڏينهن مَسَ گذاريائين.

”پُر ٿي مليو هو پيالو ليڪن چُپَ تي آئي ڪين سگهياسين.
هڪڙي حياتي حاصل ٿي هُئي سا پي ماٺي ڪين سگهياسين.“
(تنوير)

تنوير جي ننڍي ڀيڻ ڊاڪٽر نيلم عباسي لڙڪ لاڙيندي چيو ته:

”هو منهنجو ڀاءُ ئي نه پر مون کي اولاد وانگر سمجهندو هو. جڏهن مان ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهندي هيس ته اڪثر مون سان ملڻ ايندو هو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ انتظار ڪندو هو. ادا مون کي ڳلي لڳائي منيون ڏيندو هو. وئڪيشن ۾ گهڻو ڪري مان ادا تنوير جي گهر خيرپور رهندي هئس ۽ ادا مون کي ڪلنڪ ۾ ويهاري مريض جي چڪاس لاءِ چوندو هو ۽ جڏهن مان ڪنهن مريض جو مرض صحيح نه سمجهي سگهندي هيس ته هو مون کي ڏاڍا ڏڪا ڏيندو هو ۽ پوءِ سمجهائيندو هو. ادا تنوير هو ته ايم.بي.بي.ايس، ڊاڪٽر پر شايد دنيا جي ڪا اهڙي ميڊيڪل ڪوجنا هوندي، جنهن جو ادا مطالعو نه ڪيو هجي، جنهن سبب گهڻين ڊگرين وارا پروفيسر ۽ ڊاڪٽر به سندس تعريف ڪندا رهيا. ادا جي وڏي ۾ وڏي خواهش هُئي ته جيئن سرمد منهنجي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. اهڙي ريت مان سرمد جي نانءَ سان سڃاتو وڃان. جيڪو سرمد سندس حياتيءَ ۾ پورو ڪيو. اسلام آباد ۾ سندس ننڍي عمر ۾ پي.ايڇ.ڊي ڪرڻ ۽ قابليت کي ڏسندي يونيورسٽي جي استادن کيس چيو ته سرمد اسان تنهنجي والدين سان ملڻ ٿا چاهيون. ادا تنوير ٻارن سان تمام گهڻو پيار ڪندو هو. اڪثر ٻارن سان ٻارن واريون حرڪتون ڪندو هو. منهنجي وڏي پٽ کي چوندو هو ته تون سرمد جي مهانڊي آهين. تو ۾ سڀ حرڪتون سرمد واريون آهن.“

ناميارو اديب غلام حسين رنگريز کيس هنن لفظن سان ڀيٽا ڏني آهي ته:

”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي دنيا ۾ صوفيائي مزاج جو سچو، صلح پسند، وطن دوست ۽ انسان پرست تنوير عباسي نه رڳو سٺو شاعر، نقاد ۽ محقق هو، پر پنهنجي وجود ۾ هڪ ادارو به هو. جنهن ڪيترن ئي نوجوانن جي ذهن جي آبياري ڪئي ۽ جديد سنڌي ادب جي واڌ ويجهه لاءِ پتوڙيو.

”رڳون ٿيون رباب“ جو شاعر تنوير جهڙو هو طبيعت ۾ نهنو. تهڙي هُئي سندس شاعري، هُو ڪنهن سانتيڪي نهر جيان هو. جيڪا پهاڙن ۽ پوٺن تان سرمدي نغما آلاپيندي، اُجايل ڌرتيءَ جي تُونس اُجهائيندي اڳتي وڌندي رهندي آهي. تنوير عباسي سچل چيئر کان وٺي، لطيف سائين جي شاعريءَ جي اڀياس ۽ اوڪ ٻوڪ تي جيڪو پيار جو پورهيو ڪيو سو وساري نٿو سگهجي.“

سلطانه وقاصي پنهنجي ڪالم ۾ لکيو آهي ته:

”هت مان سنڌي ادبي سنگت، ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي سائين، دوستن، پائرن، مِڻن مائٽن کي اِهو چونديس ته مهرباني ڪري پاڻ ۾ گڏجي هڪ فيصلو ڪيو. هڪ راءِ اُها به ڏني سگهجي ٿي ته ڪجهه عرصي لاءِ ڪنهن ميڊيڪل ڪاليج حوالي ڪري. اُتان جي شاگردن کي ضروري ڄاڻ ڏياري. وري به تنوير عباسيءَ جي وجود کي مٽيءَ جي حوالي ڪيو وڃي، ته بهتر ٿيندو. اهڙي طرح سان مرحوم جي آخري خواهش به پوري ٿيندي ۽ ڌرتي جو حق به ادا ٿي ويندو. بهتر آهي ته تنوير عباسيءَ جي آخري آرام گاهه شيخ اياز جي پَرَ ۾ ناهي وڃي. مان هڪ ڀڻ جاين تي اِها راءِ ڏيئي چڪي آهيان ته ڪراڙ ڍنڍ جي ڪپ تي جتي شيخ اياز دفن ٿيل آهي، اُتي جيڪا خالي زمين آهي، ان کي ديوار ڏياري اديبن جو قبرستان ناهيو وڃي، ته هوند ڪيڏو نه چڱو ٿئي. منهنجي دل چاهي ٿي ته تنوير عباسيءَ جو هڏ، چم، ماس ڪراڙ جي ڪپ تي شيخ اياز جي پرسان لطيف جي چانوَ ۾ دفن ٿيل هجي ۽ ڪڏهن اسان جهڙي جو گذر اُتان ٿئي ته به گل رکي چار قل اُن جي مٿان پڙهندو وڃي. ۽ پنهنجي اولاد کي به اهو سبق ياد ڏياريون ته هي اُهي انسان آهن جن هن ڌرتي، هن زمين، هن ملڪيت جو احساس سنڌي قوم کي ڏياريو هو.“

روزاني هلچل جي ايڊيٽوريل پيج تي هيءَ هيڊنگ هُئي ته: ”ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي وڇوڙي تي سموري سنڌ ڪنهن يتيم ٻار جيان اوڇنگارون ڏيئي روئي رهي آهي.“ ساڳئي ايڊيٽوريل اندر هي جملو به لکيل آهي ته: ”هِن کي پنهنجي ڌرتيءَ سان انتها درجي جو عشق هو.“

تنوير زندگيءَ ۾ ڪڏهن به هن ڌرتي کان ڌار ٿي نه سگهيو. هِن جو ڌرتي ۾ ساهه هو. هو ٻه ٽي ڏينهن به ڌرتيءَ کان ڏور گذاري نه سگهيو. هِن سنڌ جون سرحدون ڇا پار ڪيون، ڇڻ ته زندگي جي سرحدن کي پنتي ڇڏي ويو. سنڌ هِن لاءِ ڇڻ ته آڪسيجن مثل هئي.

علي زاهد پنهنجي ڪالم ۾ لکي ٿو ته:

”اسلام آباد ۾ ڪيس چين ڪونه هوندو. اُتي به سچڻ جي سار، ڪچين جا ڍگها وَڻ، سَرَ ۾ ترندڙ اڇا نيل ڪنول، واهيري، ويل افراتفري جو شڪار ڪٽچين جون لاتيون. سياري جون سرد ۽ هاڙهه جون گرم هوائون، جُهولا، ميهارن، ٻڪرارن ۽ ريڍارن جون هڪلون ۽ چوپاين جون رڙيون سندن ڳچين ۾ پيل گهنٽڙين جي ٽن ٽن، مور جا ٽهوڪا، سنڌوءَ ڪپ جا ڪُن، ٻيڙيون، ونجهه، مُهاڻا، چار، سانوريون ۽ سُريليون مهاڻيون. سنڌوءَ جي سيرن کان بي نياز مهاڻن جا وهنجندڙ ٻارڙا، پڪل ڏوڏا، زيتون، صوفي ٻير، ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه ياد پوندو هوندس، ۽ پوءِ سندس جيءَ ڪٿي سنڀلجي سگهيو ٿي؟ اسلام آباد جي صاف شفاف توڙي جو سرسبز ماحول ۾ چين ڪٿي ايندو هوندو؟ سندس سڄو ساهه ته سنڌ ۾ هوندو... اسلام آباد جي ڪنور رستن تي هلندي ۽ پن ڇڻ جي رت ۾ پيرن هيٺان سڪل نوٽ پتن کي لتاڙيندي جڏهن انهن مان آواز نڪرندا هوندا ته ڪيس پنهنجو ئي هائيڪو ياد پيو هوندو ۽ پوءِ هُو ڪيڏو نه اداس ٿيو هوندو.

”آئي آ پن ڇڻ،
سيني وڻن پن ڇاڻيا،
نرجو ڪجهيءَ وڻ.“

تنوير عباسيءَ جي ڀائٽي سڪندر عباسيءَ چيو ته: ”چاچا ۽ اسان جي عمر ۾ 30 سالن جو فرق هو، پر ڪڏهن به چاچا اسان کي اهو احساس نه ڏنو ته هُو اسان کان وڏو آهي، پر هميشه دوست وانگر پيش ايندو هو. هُو غريب پرور ايترو هو جو اڪثر غريب مريض ڏسي، مفت علاج ڪندو هو ۽ دوا ڏيندو هو. اسان ڪڏهن به چاچا جي کيسي ۾ سؤ رپين کان وڌيڪ رقم نه ڏٺي.“

تنوير عباسي جيڪو سدائين ڪِلمڪ رهيو. هُن پنهنجي شاعري ۾ محبوبہ کي مٿانهون مقام ڏنو. سندس هي شعر اُن ڳالھ جو شاهد آهي.

"تنهنجي گهٽيءَ جي مِٽي سِڙي،
پنهنجو ڪعبو ٿاهيو آ مون.
ڪنهن سان نفرت ڪري نہ سگهندس،
چو جو توکي چاهيو آ مون.

تنوير عباسي نہ فقط پنهنجن مداحن ۾ مقبول هو، پر هو پنهنجي خاندان جي ٻارن ۾ بہ ايترو ئي مقبول هو. سندس وفات ڪانپوءِ ڀاڻيجي ظهور احمد عباسيءَ چيو تہ: "ماما تنوير جي گهر جڏهن بہ اسان ويندا هُئاسين تہ عيد جو رنگ محسوس ٿيندو هو. ماما تمام زنده دل هو. ماميءَ کي تنگ ڪرڻ لاءِ هميشہ کيسي ۾ هڪ انڊين فلمي اداڪاره جو فوٽو رکندو هو. پڇڻ تي ٻڌائيندو هو تہ هيءَ منهنجي آئيڊيل آهي، جنهن تي مامي ڪاوڙجي ويندي هيس ۽ پوءِ کيس پرچائيندو هو. آخر ڏينهن ۾ ڦي نسيم پڇيس توهان جي کيسي ۾ تصوير آهي، اُها تہ ڏيکاريو، دل تي هٿ رکي چيائين: "دل ۾ آهي. کيسي مان گم ٿي وئي تہ چاهي ۽ پوءِ ٺهڪ ڏيڻ لڳو."

تنوير عباسيءَ جي گهر ڀاتين جا تاثرات ترتيب ڏيندڙ صفدر عباسي عوامي آواز ۾ پنهنجي مضمون جي پڇاڙي ۾ لکي ٿو تہ:

تنوير عباسي تي لکڻ ۽ ڳالهائڻ لاءِ لفظن جي خوشبوءِ پوري نہ پوندي. اسين چاهيون ٿا تہ سندس گهر جا ڀاتي چاهين ٿا تہ جيڪو درس تنوير اسان کي ڏئي ويو آهي، اُن پيغام کي اڳتي هلايون تہ جيئن هُن جو روح خوش ٿئي. دعا آهي تہ شل هِن ڌرتيءَ تي اهڙا تنوير روز جنم وٺن ۽ خدا پاڪ تنوير عباسيءَ کي جنت الفردوس ۾ جاءِ عطا فرماءِ آمين."

تنوير عباسي 1988ع ۾ سنڌ قومي اتحاد جي هڪ اهم گڏجاڻي ۾ سن پهتو هو، جتي جي.ايم.سيد جي سَڏ تي سڄيءَ سنڌ جا ساڃاھ وند ۽ سياڻا سيبتا ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا. سياستدان، اديب ۽ شاعر انهيءَ بحث ۾ حصو وٺي رهيا هُئا تہ سنڌ قومي اتحاد جو نالو "سنڌي قومي اتحاد" رکجي يا "سنڌ قومي اتحاد". انهيءَ موقعي تي تنوير عباسي پنهنجو رايو ڏيندي، "سنڌ قومي اتحاد" جي حق ۾ ايترا تہ مضبوط وزندار ۽ سگهارا دليل ڏنا جو اعتراض ڪندڙ اهم شخصيتن رسول بخش پليجي، حميده کهڙي ۽ قمر ڀٽيءَ سوڌو ڪيترن ئي اُن کي پوءِ قبول ڪري ورتو. تنوير چيو هو تہ: "سنڌ اسان جي ماءُ آهي. ۽ سنڌ قومي اتحاد نالي رکڻ سان سنڌ جي جاگرافيائي حدن جي تحفظ ۽ سلامتيءَ جي ضمانت ملي ٿي. بلڪ سنڌي قومي اتحاد مان صرف قوم پرستي واضح ٿي ٿئي. پر سنڌ قومي اتحاد مان اسان جي وطن دوستي بہ ظاهر ٿي ٿئي ۽ اسان ڇاڪاڻ تہ قوم پرست هجڻ سان گڏ وطن دوست بہ آهيون ۽ اسان جي قوم پرستي نسلي يا لساني نہ، پر وطن دوست قوم پرستي آهي. اُنڪري هِن اتحاد جو نالو "سنڌ قومي اتحاد" ئي صحيح آهي. سندس ان وري راءِ کي اڪثريت تاڙيون وڄائي قبول ڪيو هو.

مٿئين واقعي مان سندس سياسي شعور ۽ حب الوطنيءَ جي خبر پوي ٿي.

هاڻي اچو تہ تنوير عباسي جي جيون خاڪي کي سندس علمي قابليت ۽ تخليقي ڪارنامن جي فريم ۾ ڏسون.

اصل نالو: نورنبي عباسي.

پيءُ جو نالو- گل حسن عباسي.

پرائمري تعليم- سوڀي ديرو، جنم ڳوٺ.

سيڪينڊري تعليم- اين.جي.وي هاءِ اسڪول ڪراچي هائر سيڪينڊري تعليم- ڊي.جي. سنڌ گورنمينٽ ڪاليج ڪراچي، ڊاڪٽري تعليم- لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄام شوري مان 1960 ۾ پاس ڪيائين.

شاعري جو پهريون مجموعو "رڳون ٽيون رباب (1958ع)، "شعر" (1970ع)، "سج تريءَ هيٺان،" (1977ع)، "هي ڌرتي" (1985ع)، سنڌالاجي پاران "تنوير چئي" نالي شاعري جي ڇپرايل ڪتاب ۾ مٿيان چار ئي شاعريءَ جا ڪتاب شامل آهن. "ساجن سُونهن سُرت" 1996ع ۾ شايع ٿيل پنجون شعري مجموعو آهي.

چونڊ ۽ ترتيب- ٻاراڻا ٻول 1973ع، جديد سنڌي شاعري 1981ع، تحقيق ۽ ڪوجنا، شاهه لطيف جي شاعري، (جلد پهريون) 1976ع، جلد ٻيو 1985ع، جلد ٽيون، پهرئين ۽ ٻئي جُلد سان گڏ، ڇپيل 1989ع، نانڪ يوسف جو ڪلام (1989ع) خوش خيرمحمد هيسباڻي جو ڪلام (1983ع)، پرڏيهه جي سفر تي ٻڌل سفرنامو 'ڏوري ڏوري ڏيهه' (1984ع)، 'جي ماريا نه موت' (ترجمو 1973ع)، ڪتابي سلسلي "سرمست" جا ويهارو ڪن جلد سهيڙيل 1980ع کان لڳاتار مضمونن، خاڪن، يادگيرين، انٽرويو ۽ دبئي جي سفر نامي جو مجموعو "ترورا" (1988ع). انهيءَ کانسواءِ مختلف وقتن تي مختلف هنڌن تي ادب ۽ ڪلچر ۽ ٻين موضوعن تي هڪ سؤ کان وڌيڪ مقالا ڇپيل آهن. سنڌس خاڪن جو ڪتاب "مُنهن تني مشعل" پڻ شايع ٿيل آهي. شاهه جي رسالي 1275 هجريءَ واريَ قلمي نسخي تي سنڌس تحقيقي ڪم جاري هو.

تنوير عباسي سنڌي ادبي بورڊ، سچل چيئر، شاهه عبداللطيف ڪلچرل ڪميٽي ڪراچي. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ ٻين ڪيترن ئي ادارن جو ميمبر رهيو. کيس ڪيترائي ادبي انعام مليا. 1991ع ۾ کيس صدارتي اوارڊ "تمغه امتياز" مليو. کيس رائيٽرس گلڊ (1970ع) ۾ سنڌيالاجي 1985ع ۾ سچل اوارڊ 1989ع ۾ سگا گولڊ ميڊل 1989ع ۾ لطيف اڪيڊمي گولڊ ميڊل 1990ع ۾ نارائڻ شيام اوارڊ 1992ع ۾ مليا.

تنوير عباسي پاڪستان رائيٽرس گلڊ سنڌ ريجن جو سيڪريٽري 1961ع ۾، پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي سينٽرل ڪميٽيءَ جو ميمبر 70-1969ع)، 5 سنڌي ادبي سنگت جو سيڪريٽري جنرل (69-1967ع)، پوئٽري سوسائٽي لنڊن جو ميمبر، اڪيڊمي ادبيات پاڪستان جو ميمبر، چائنيز رائيٽرس ايسوسيئيشن جو اعزازي ميمبر، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اختياري جي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر رهيو.

تنوير عباسي سنڌي، اردو، انگريزي سرائڪي، فارسي، هندي ۽ فرينچ زبان ۽ ادب جو ٻه وڏو ڄاڻو هو. ايڏي وڏي انسان جي جيون ساٿي ڊاڪٽر قمر عباسي فخريه انداز ۾ بردباريءَ جا دامن جهليندي اکڙين مان خاموش نير وهائيندي چيو ته:

"تنوير تي مون کي فخر آهي. روئبو انهن لاءِ آهي، جيڪي مري وڃن. تنوير ته هميشه پاڻ کي زنده ڪري ڇڏيو آهي. جنهن لاءِ لفظ محتاج بنجي ويا آهن."

تنوير جي لاڏاڻي وقت گهر جي ياتين ٻڌايو ته جڏهن تنوير جي روح پرواز ڪيو ته ڊاڪٽر قمر عباسي ڪتاب ۽ گلن جو تحفو سنڌس سيراندي رکي، کيس سلام پيش ڪيو ۽ رڳو هي لفظ چيائين:

"گڊ باءِ، ماءِ فرينڊ!"

حسينه ساند

عورتن ۾ پاڻ مارڻ وارا واقعا

سنڌ جي عورت آخر ڇو ٿي پاڻ ماري. اهو سوال هر طرف کان ٻڌڻ ۾ ته اچي ٿو ۽ ان جا ڪارڻ به هر ماڻهو ڄاڻي ٿو، پر هن ظالم سماج ۾ ان جو تدارڪ ڪرڻ لاءِ ڪير به تيار نه آهي.

سنڌ ۾ عورتن جي وڌندڙ پاڻ مارڻ واري رجحان ۾ اسان جو معاشرو سڀ کان وڌيڪ ذميوار آهي، اسان جي معاشري ۾ عورت کي ڪنهن پاليل جانور کان وڌيڪ حيثيت نٿي ڏني وڃي ۽ ان کي رڳو ٽن وقتن جي ماني عيوض قربانيءَ جو اهو جانور بڻايو ٿو وڃي، جنهن کي ڪنهن به وقت بنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي قربان ڪيو وڃي.

وري جي اسان جي قانون کي ڏٺو وڃي ته اهو به نسورو انهن ظالم عنصرن جي طرفداري ڪندي نظر اچي ٿو، جيڪي جيئن چاهي عورتن جو استحصال ڪري سگهن ٿا، پوءِ مجبور عورت وٽ سواءِ پاڻ مارڻ جي ڪو ٻيو رستو بچندو ئي ناهي. عورت ڏاڍ جي چڪيءَ ۾ پيسجندي پيسجندي نيٺ وڃي پاڻ مارڻ وارو رستو اختيار ڪري ٿي.

عورتن طرفان پاڻ مارڻ جي اصل ذميوار عورت نه پر هيءُ معاشرو آهي، جيڪو هن کي اذيتن جا انبار ڏئي پاڻ مارڻ ڏانهن همٿائي ٿو ۽ عورت کي هن ناسور سماج ۾ ايترو ته اڪيلو ڪري ٿو ڇڏي جو هن وٽ پاڻ مارڻ کان سواءِ ڪا ٻي واھ ئي نٿي بچي. هيءُ معاشرو جي چاهي ته عورتن کي به انسان سمجهي ان کي پنهنجا حق ڏئي انهن واقعن کي روڪڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو، پر هن ڪاريهر نانگن واري معاشري ۾ اهو ٿيڻ ائين آهي جيئن ٻٻرن کان ٻير گهرجن.

سنڌ ۾ عورتن جا وڌندڙ پاڻ مارڻ وارا واقعا ڪيترائي سوال اڀارين ٿا ته ڇا اسان اهي ئي آهيون جن جي ثقافت ۽ تهذيب موهن جي دڙي واري آهي، ڇا اهو ئي معاشرو آهي، جنهن ۾ لاکيڻي لطيف پنهنجي آفاقي شاعريءَ ۾ رڳو عورتن کي سُرن جو سنگيت بڻايو آهي ڇا اسان اڃا به ان ئي جاهلاڻي معاشري ۾ رهون پيا، جنهن ۾ عورتن کي جيئري دفن ڪيو ويندو هو، ڄمڻ وقت ئي معصوم نياڻين کي موت جي ابدي ننڊ سمهاريو ويندو هو.

اسان جو هيءُ معاشرو پاڻ کي معتبر ته سمجهي ٿو ۽ هن دنيا مان وڃڻ بعد جنت جي طلب به رکي ٿي ته پوءِ آخر ڇو اهو معاشرو نياڻين کي پنهنجو حق ڏيڻ ۾ ڪيٻائيندو رهي ٿو ڇا ڪنهن نياڻيءَ جي لڄ لٽي يا ان جي لوئي لاهي اسان جنت جا طالب ٿي سگهون ٿا، ڪڏهن به نه. اسان جو مذهب اسلام چٽيءَ ريت اهو سبق ڏئي ٿو ته انسانيت جي پرچار ڪريون اسين ته پنهنجي ئي گهر ۾ رهندڙ پنهنجي ئي نياڻين کي رت جا ڳوڙها ڳاڙڻ تي مجبور ڪريون ٿا ۽ انهن کي ايترو ته هيسايون ٿا جو اهي ويچاريون پاڻ مارڻ جهڙو وڏو قدم کڻڻ تي مجبور ٿيو وڃن.

عورت هر قدم تي مرد جي ٻانهن ٻيلي آهي، پوءِ اها چاهي ڪهڙي به روپ ۾ هجي، پوءِ آخر ڇو اسان ان سان ايترو ظلم ڪريون ٿا ڇا اسان جا ضمير اڃا ناهن جاڳيا يا اسان انسان جي روپ ۾ ڪي وحشي جانور آهيون جن کي رڳو انسانيت جو ويس ڍڪيل آهي.

هاڻي گهڻو ٿيو اسان کي پنهنجين عورتن کي اهي حق ڏيڻا ئي پوندا جن جون اهي حقدار آهن ۽ ان ريت ئي اسان پنهنجي معاشري ۾ عورتن جي وڌندڙ پاڻ مارڻ وارن واقعن ۾ گهٽتائي آڻي سگهون ٿا. ◙

رياضت برڙو

”وقت بيهي نٿو...“- هڪ دردڪٿا
محمد علي پٺاڻ جو ’طويل نظم‘ تي مشتمل ڪتاب

محمد علي پٺاڻ جو قلمي سفر ته گذريل 44 سالن تي پکڙيل آهي، پر ان سفر ۾ صدين جون ڳالهيون ۽ واقعا آندل آهن. انهن صدين مان ڪي صديون گذري ويون آهن ۽ ڪي اڃا گذرڻيون آهن: ڇاڪاڻ ته وقتُ نه اڳ ڪڏهن بيٺو آهي، نه آئنده ڪڏهن بيهڻو آهي ۽ نه ئي هلندڙ ٽائي بيٺل آهي. اها وقت جي خوبي به آهي ته خامي به، ته وقت ڪي بيهڻو آهي ئي نه!؟ جيڪڏهن وقت بيهجي ويو، ته ڪائنات ڪيئن هلندي؟ اها به بيهجي ويندي! شايد اُهوئي سندس انجام هجي!

پر، ڇا سائنسي طور اهو ممڪن آهي، ته ڪائنات يعني مادو ۽ توانائي بيٺل ۽ جميل هجن ۽ وقت هلندو هلي؟ اهو اڃا تائين ته ناممڪن آهي، ڇاڪاڻ ته مادي ۽ توانائيءَ جو مسلسل ڦيرڦار ۾ هجڻ ئي، اصل ۾ سندن وجود جو بقاءُ آهي، ۽ انهن جي ڦيرڦار منجهان ئي وقتُ پنهنجي موجودگيءَ کي محسوس ڪرائي ٿو. دنيا جا به وڏا ڏاها انسان ۽ سائنسدان، ارسطو ۽ نيوٽن، مطلق وقت absolute time ۾ يقين رکندڙ هئا يعني منجهس گهٽ وڌائيءَ (variation) کي نه مڃيندا هئا. سندن ان يقين کي، ويهين صديءَ جي مَها سائنسدان ۽ مفڪر البرٽ آئنسٽائن اچي ٽوڙيو، جنهن هن ’خاص نسبتي نظريو‘ (Special Theory of Relativity) پيش ڪيو. ان نظريي موجب: وقتُ مطلق يا مستقل (constant) نه آهي، پر منجهس گهٽ وڌائي ممڪن آهي، جنهن جو دارومدار مادي جي رفتار تي آهي، يعني وقت جي خاصيت ۾ ساڳيائپ يا هڪ ڪرائي نه آهي. هُن اهو پڻ ٻڌايو ته مادو ۽ توانائي ڪي ڌار ڌار ’هستيون‘ ناهن، پر هڪٻئي ۾ بدلجندڙ آهن. مادي ۽ توانائيءَ جي ڦيرڦار ۽ تبديل جي لقائن منجهان ڦُٽي نڪتل، هڪ ’شيءِ‘ جيڪا اڳتي ئي اڳتي هلندي رهي ٿي، ان کي سادن لفظن ۾ وقت سڏجي ٿو.

وقت سولو ۽ سهنجو هجي يا اولو ۽ اهنجو، ان بابت ڪيترائي سوال آهن: ڇا وقت واقعي به ٻن لقائن جي وچوٽي آهي؟ ڇا اهو ضروري آهي، ته هڪ لقاءُ بعد ئي ڪو ٻيو لقاءُ ابتدا ڪري؟ هڪ لقاءُ هوندي ٻيو لقاءُ شروع ٿي وڃي، ته وقت جي ورڇ ڪيئن ٿيندي؟ وقت هڪ ئي وقت، هڪڙي ئي لقاءُ سان ڳنڍيل آهي، يا ٻن ۽ ٻن کان وڌيڪ لقائن سان؟ وقتُ

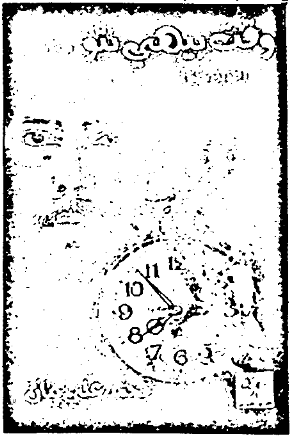

ٻن لقائن جي وچ ۾ وچوٽي آهي يا هڪڙي ئي لقاءُ جي پوري ٿيڻ جي وچوٽي آهي؟ هڪڙي لقاءُ کان پوءِ ۽ ٻئي لقاءُ کان اڳ واري وچوٽي لقاءُ آهي يا نه؟ منجهس وقت جي وياڪاڻ ڪهڙيءَ ريت ٿيندي؟ لقاءُ جي پوري ٿيڻ کان پوءِ، گذري ويل وچوٽي به وقت

آهي يا نه؟ هڪڙو واقعو، جيڪو اڃا هلندڙ هجي، ته ان ۾ وقت جي وصف ۽ حيثيت ڪهڙي بيهندي؟ سوال ته انيڪ آهن. هڪڙو سوال هيءُ پڻ آهي، ته وقت جو تعلق اُن جڳهه (position) سان ڪيتري قدر ۽ ڪهڙيءَ نوعيت جو آهي، جتان ڪنهن لقاءَ يا واقعي کي منعقد ٿيندي ڏسجي ٿو؟

هِن وقت تائين، رڳو ايئن ئي نه ٿيو آهي، ته وقتَ ڊاٿو، تباهه ۽ برباد ڪيو هجي. وقت ناهيو به ته آهي! هيءُ سنسار به ته وقت جي اهڙي ثابتي آهي! ڏهه 'شيون' ڊٺيون آهن، ته وِيهه 'شيون' ٺهيون به ته آهن. رڳو ئي پيچ ڊاهه هن سنسار، ۽ ان ۾ جيئندڙ جيوَت جي خاصيت نه آهي: ٺاهه ٺوهه به هِن سنسار ۽ منجهس جيئندڙ جيوَت جي خاصيت آهي، ۽ ٻنهي خاصيتن يعني پيچ ڊاهه ۽ ٺاهه ٺوهه جو سهڻو سنگم، سنسار ۽ سندس جيوَت جي پيچ-گهڙ ۾ سمايل آهي. سنسار ۽ منجهس جيئندڙ جيوَت پڇي ۽ ٺُٽي به ٿي، ته ٺهي ۽ جُڙي به ٿي. اهڙو هڪ اظهار، وقت جي موضوع تي لکيل هڪڙي ئي نظم تي مشتمل ڪتاب "وقت بيهي نٿو..." ۾، صفحي 18 تي آيل، هڪ بند ۾ به ڪيل آهي:

شهرَ مُونهان ڪري، ڳوٺ ڊُونهان ڪري،
ڪنهن کي اربي خوشيون، ڪنهن جون جهپڙي خوشيون،
ڪِن کي راهون ڏسي، ڪِن کان واهون ڪسي،
وقت بيهي نٿو، وقت بيهي نٿو...

ان شعر ۾ "مونهان" ۽ "ڊونهان" جا استعارا ڪمال جا آهن! شهرَ موهين جي دڙي وانگر تباهه ڪيا ۽ ڳوٺ ڊاڙيلن جي آڙ ۾ باهيون ڏئي ساڙيا ويا آهن. اهي وارداتون سنڌ جي تاريخ جا اهي الميا آهن جيڪا اڃا تائين ڪنهن نه ڪنهن ريت جاري آهن. ضميمي طور، هِتي هڪ نُڪتو هي به بيان ڪري ڇڏجي ته، ان شعر ۾ آيل مصرع "ڪنهن جون جهپڙي خوشيون" ۾، معلوم نه آهي، ته شاعر محمد علي پناهه "جهپڙي" لکيو آهي يا "جهڙپي"! يا اتي ڪا پروف جي غلطي ٿي وئي آهي! بهرحال، "جهپڙي" بدران "جهڙپي" هجي ها، ته شعر جي معنيٰ ۾ ته ڪو فرق نه اچي ها، پر اهو قافيو "اربي" سان ٺهڪي بيهي ها ۽ شعر جي سونهن ۾ واڌاري جو سبب بڻجي ها. صرف هڪ اکر جي ٻئي اکر سان بدل ڪيڏو نه فرق ڪري ٿي!

وقت جي هڪ وارتا شاهه سائينءَ جي اُن بيت ۾ به ته آيل آهي، جيڪو "وقت بيهي نٿو..." جي صفحي 16 تي آندل آهي:

جان جيئين تان جَلِ، ڪانهي جاءِ جلڻ ريءَ،
ٿيءُ ٿڏيءَ هَل، ڪانهي ويل ويهڻ جي.

طويل نظم "وقت بيهي نٿو..." جي خالق محمد علي پناهه جو وقت به سموريءَ ڪائنات جي وقت جو حصو آهي، ان جو جُز آهي. اهو پنهنجيءَ هيئت ۾ هڪ وحدت به آهي، ته ڪثرت جي نمائندگي ڪندڙ به. سندس وقت بيٺو ناهي، نه ئي بيهڻو آهي! اهو ڪنهن نه ڪنهن روپ ۽ رنگ ۾، ڪنهن نه ڪنهن ساڻ ۽ سنگ ۾، ڪنهن نه ڪنهن ڊار ۽ ڍنگ ۾ هلندو رهندو. هُو هڪ علمي ۽ ادبي واٽ جو تسلسل آهي، ۽ اهو تسلسل محمد علي پناهه کان پوءِ، ايندڙ نسلن ڏانهن اوس منتقل ٿيندو!

ٺوڙهِ تاڪُن ٻڌي، سِرُ تِريءَ تي ڪٽي،
سُڄ ۾ هڪ عزم، جنهن جو نالو پرم،
پير هيٺي پٿون، پوءِ به اڳتي ڇڪيون،
وقت بيهي نٿو، وقت بيهي نٿو... (ص: 19)

وقت ڏيهي توڙي پرڏيهي ادب جو اهم موضوع رهيو آهي. مختلف ادبي صنفن ۾ وقت بابت گهڻيون ئي تخليقون سرجيون ويون آهن. محمد علي پناهه جو هيءُ طويل نظم "وقت بيهي نٿو..." پڻ انهن تخليقن منجهه هڪ تازي وِڪ آهي، جنهن ۾ سنڌ، سنڌي ٻوليءَ جي هڪ حساس دِل اديب جي زندگيءَ ۽ سندس مختلف سائين جو درد پريو ذڪر آهي جيڪي سنڌ جي علم، ادب، تعليم ۽ ڏاهپ جي حوالي سان هڪ سڃاڻ آهن. ڏسو:

پيڙ مهتاب تون، ڪو دلاسو ته ڏي،
مون کي آئت ته ڏي، ديس ڪان درد هي،
ڏارَ ٿيندا يا ايئن، وقت هلندو پيو،
وقت بيهي نٿو، وقت بيهي نٿو...

محمد علي پناهه پنهنجي هِن نظم جي شروعات ئي لُڙڪ ڪان ڪئي آهي. هِن طويل نظم ۾، سنڌ جي ڏکن ۽ سُورن جا دل پڃائيندڙ داستان آهن. مثال طور:

پيارُ ڏوهي هِتي، دارَ جنهن لئه سوين،
هارَ، صديون ڪئين، جيت لمحو نه ڪو،

وقت جي برف کي، وقتُ ڳاري ٿو،
وقت بيهي ٿو، وقت بيهي ٿو... (ص: 33)

ڊاڪٽر آفتاب ابڙي (اداري پاران) لکيل لفظن ۾، لکيو آهي تہ "موجوده ڪتاب 'وقت بيهي ٿو...' سندس [محمد علي پناڻ جي] هڪ طويل نظم تي آڌاريل آهي، جنهن ۾ ماضي قريب ۾ – ستر واري ڏهاڪي کان اسي واري ڏهاڪي تائين – [1970-1980ع] پنهنجي هڪ جيئڻ سان گهاريل گهڙين جو ذڪر آهي. ذڪر ڇا آهي، هڪ جيئري جاڳندي سنڌ جي سماج جي تاريخ آهي."(ص: 6) ان ۾ ٿورو واڌارو ڪجي، تہ محمد علي پناڻ جي طويل نظم جا شعر صرف هڪ ڏهاڪي جي تاريخ ناهن، پر گذريل چاليهن سالن جي عڪاسي ڪندڙ آهن، اها تاريخ هن شعر سان شروع ٿئي ٿي:

اڄ نہ سويو رهيو، روشنيءَ پنڌ ۾،
هٿ ڇڏائي ويو، جيستائين هيو،
شينهن جي رڙ ڪا، جاري ساري هئي،
وقت بيهي ٿو، وقت بيهي ٿو... (ص: 101)

۽ محمد علي پناڻ جي پنهنجين حالتن بابت لکيل شعرن کان اڳ، نامور مصور رضوان عمرانيءَ جي حوالي سان لکيل هن شعر تي پوري ٿئي ٿي:

ٿو مٽر گيلري، اڄ بند مان ڏسان،
رنگَ رضوان جا، لاڙڪاڻو ڇڏي،
ويا ڪراچيءَ هليا، قدرُ ڪنهن ڪو نہ ڪيو!
وقت بيهي ٿو، وقت بيهي ٿو... (ص: 138)

ان ريت، جيڪڏهن محمد علي پناڻ جي هن ڪتاب ۾ شامل ڪردارن جا پروفائيل ڏسجن، سندن ڪردار ۽ ڪم کي مطالعاتي نظر سان پڙهجي ۽ پرکجي، تہ سنڌ جي علمي ۽ ادبي شاهوڪاريءَ کي عالم آشڪار ڪري سگهجي ٿو.

محمد علي پناڻ نثر ۽ نظم جي ڪيترين ئي صنفن ۾ هڪ ئي وقت لکندڙ سنڌ جو ناميارو اديب آهي، پر سندس بنيادي سڃاڻ هڪ شاعر طور آهي، جيڪا هن ڪتاب ۾ پڻ پڌري آهي. هن تي صرف سندس سينئر ۽ همعصر ساٿين جا اثر ناهن، پر هن جي پنهنجي بہ هڪ ترقي پسند واٽ آهي، جنهن تي هو مستقل مزاجيءَ سان هلندو رهي ٿو. سندس هِن طويل نظم ۾ انيڪ اهڙا خيال آهن جيڪي جيءَ جذبن ۾ تحرڪ پيدا ڪن ٿا ۽ درد جي ڪيفيتن ۾ ولولو آڻن ٿا. اهي خيال بي اختيار اکين وٽان ڪان روڪي ٿا وٺن ۽ ڪي گهڙيون پڙهندڙ کي هڪ ٻي دنيا ۾ وٺي ٿا وڃن. مثال طور:

هي عجب مامرو، عشق جو دائرو،
ايترو ئي وڏو، جيترو هي جهان... (ص: 22)
غمُ گهٽو آ پرين، ڪم گهٽو آ پرين،
هٿُ هٿَ ۾ تہ ڏي، ڇا خبر موت ٿئي... (ص: 29)
مسُ، بنا رٽ سان، ٽِپ پئي سچُ لکي... (ص: 31)
نيڪ آ ڏار ٿا، پاڻ ڀيئي ٿيون،
پنڌ هيڪل پرين، پيرَ ڪيئن پوءِ ڪندا!؟ (ص: 36)
هُونگڙيون هاءِ ڙي، سي بہ ڪوئلو ٿيون... (ص: 22)
سَوَ اَلا باهہ جا، روح ۾ ٿا ٻرن،
دلبريءَ جي گهڙي، مون ڪان ڪسجي وئي،
سارو جيوَن ٿيو، باهہ جو سمنڊ آ... (ص: 97)

اهڙا مثال سڄي ڪتاب ۾ پکڙيل آهن. انهن مصرعن ۽ بندن ۾، توڙي ڪتاب جي ٻين بندن ۾، مختلف لفظن جي اُچارن کي چِٽو رکڻ لاءِ اعرابن جو استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪا ساراهڻ جوڳي ڳالهہ آهي، ڇاڪاڻ تہ شاعر ٻوليءَ جي صحت جا ضامن پڻ آهن. هن ڪتاب ۾، ڏيان باوجود ڪِن اعرابن ۾ ڪي غلطيون ڪمپوزنگ ۽ پروفنگ دوران رهجي ويون آهن، جيڪي امڪان آهن تہ پروفنگ دوران ٿيون هونديون. هِت انهن مان ڪجهہ جي نشاندهي ان نيت سان ڪجي ٿي، تہ ڪتاب کي جڏهن انٽرنيٽ تي اپلوڊ ڪيو ويندو، تہ انهن کي درست ڪيو ويندو، تہ جيئن دنيا تائين اسان جي شاعر جي هڪ اهم تخليق صحيح صورت ۾ پهچي. اهڙن لفظن ۾ هي لفظ شامل آهن: "مُونهان"، "ڏُونهان"، "ٿُوڻ"، "پٿُون"، "وڇُون"، "ڪچُون"، "هوُ" ۾ ترتيبوار 'م'، 'ڏ'، 'ٿ'، 'ٿ'، 'چ'، 'ڇ'، 'هہ' تي پيش اچڻ گهرجي، جيڪو 'و' تي ڏنو ويو آهي. "رکيِ"، "هيِ"، "ٿيِ"، "هَن" ۾ ترتيبوار 'ک'، 'هہ'، 'ٿ'، 'هہ' تي زير اچڻ گهرجي، جيڪا 'ي' تي اچي وئي آهي. هن طويل نظم ۾، شد (ّ) بدران زبر جو بہ گهڻو ئي استعمال نظر اچي ٿو، جڏهن تہ گهٽين ئي جڳهين تي شد کان ماترا جو ڪم ورتو ويو آهي، جهڙوڪ: "حَقُ آ چوندَ جو" (ص: 93)، يا "تي ٻُري پٽَ تان" (ص: 98)، يا "مَٽَ سامي

سنڌ“ (ص: 100).ان ڪري پڻ، ڪتابُ آن لائن ڪرڻ کان اڳ ضرور درست ڪرڻ گهرجي. اعرابن جي سلسلي ۾ نئي اها درستي پڻ آڻڻ گهرجي ته ”جهَلڪَ“، ”جهُبو“، ”گهڙي“، وغيره ۾ ’ه‘ تي اعراب آيل آهي جيڪا مُهڙئين اکر تي ڏجي.

محمد علي پناهه جي هِن نظم ۾ اتساهن جي اپٽار پڻ سنڌيءَ طرح توڙي استعارن ذريعي ڪيل آهي، ڇاڪاڻ ته هُو نه صرف پاڻ اتساهه وٺندو آهي، پر ٻين کي به اتساهه ڏيندو ۽ ڏياريندو رهندو آهي. مثال طور، سندس هيءُ بيحد خوبصورت شعر ڏسو:

ٿي نه ڪجهه تون ٻيو، ساهَه درياهَه جو،
بس، مُهاڻو ٿجان، دل جو راڻو ٿجان،
ماڻهپو سِيرَ مان، جيئن تون تاري سگهين... (ص: 60)

محمد علي پناهه جو سِرجيل هي طويل نظم 128 بَندن تي آڌاريل آهي، جن ۾ هرهڪ بند ڇهن مصرعن تي مشتمل آهي ۽ هرهڪ مصرع ”فاعلن فاعلن“ جي ننڍي وزن تي جڙيل آهي. ڪِن بندن ۾ قافيا پابنديءَ سان نظر اچن ٿا، ڪن ۾ قافيا ڪجهه قدر آيل آهن، ته ڪن ۾ قافين جي پابنديءَ کي درگذر ڪيل آهي. انهن ۾ هڪ ڪَرائي نظم جي سونهن کي گهٽڻ وڌائي ڇڏي ها. ان ڪان سواءِ، اهو ممڪن آهي، ته هن طويل نظم جي ترتيب ان ريت بدلائجي ها، ته ڇهن سٽن تي مشتمل بند ٽن ٽن سٽن تي جڙي پوي ها ۽ ڇئن مڪمل ”فاعلن“ جي رڪنن جي جوڙجڪ ۾ وڌيڪ سونهندڙ لڳي ها. اهڙو ئي سٽاءُ ڊاڪٽر آفتاب ابڙي ”پنهنجي پاران“ ۾، ۽ اخلاق انصاريءَ ”مهاڳ“ ۾ پڻ رکيو آهي، ۽ مون پڻ اهو ئي سٽاءُ هِن ليک ۾ قائم رکيو آهي. اهو انڪري به مناسب لڳي ٿو، جو ڪيترن ئي ٻن رڪنن تي مشتمل ’ننڍڙين‘ سٽن جو مواد ايندڙ سٽ سان سنڌيءَ ريت ڳنڍيل آهي، جهڙوڪ:

ٻاجهه جي ساوڪن
سان سلهاڙي رکي (ص: 25)
باهِه، پاڻي، هوا
۾ وجهي ساهَه نئون (ص: 26)
پاءُ تي پائريءَ
جا اُڏي پيچرا (ص: 37)
لڙڪ بوندون ڳلن
کان ڇڄي ڏار ٿي (ص: 70)

ڇهنب ۾ هر پکيءَ
کي ٿو داڻا ڏئي (ص: 88)

محمد علي پناهه هڪ پکو پختو ۽ سينئر شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ ۾ فڪر جي پيشڪش سان گڏ فن تي پڻ سٺي پَڪڙ آهي. ان جو هڪ نمونو طويل نظم تي مشتمل هيءُ ڪتاب پڻ آهي. سندس هن نظم ۾ خيالن جي روانيءَ کي جنهن ريت لفظن جي وهڪري ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي، سو چڱيءَ ۾ محسوس ڪري سگهجي ٿو. پر، ان ئي روانيءَ ۾ وهندي ڪن مصرعن ۾ وزن متاثر ٿيو آهي، جن جي نشاندهي ان نيت سان ڪجي ٿي، ته انهن کي ڪتاب جي ٻئي ڇاپي ۾، يا انٽرنيٽ تي اپلوڊ ڪرڻ کان اڳ ضرور نظر مان ڪڍيو ويندو. ڏسو:

- ٿو ٻيو جاري رکي (ص: 38) هيءَ سِٽ ”فاعلاتن فاعلن“ وزن تي آهي.
- ٿو ٻيو پيچرو ڪري (ص: 51) هيءَ سِٽ به ”فاعلاتن فاعلن“ وزن تي آهي.
- وک وک ٿو ڏئي (ص: 54) [”وک وک“ کي ”فاعلن“ طور، پنجن ماترائن ۾ آندو ويو آهي.]
- ڪک پن جيان ڪٽي (ص: 64) [”ڪک پن“ به ”وک وک“ وانگر ڪتب آندو ويو آهي.]
- سنڌ جو وارث نه ٿئي (ص: 123) [هن سٽ جو امڪاني وزن فاعلاتن مفتعلن ٿِهي ٿو. ”سنڌ“ کي ’فاع‘ بدران ”سنڌ“ طور ’فع‘ طور ڪتب نه آڻڻ گهرجي.]
- نئين ديري وجان (ص: 131) [”نئين“ کي ’فاع‘ طور ڪتب آندو ويو آهي، جڏهن ته اهو ’فعو‘ آهي.]

بهرحال، محمد علي پناهه جو هيءُ طويل نظم جو تجربو واکاڻ جوڳو آهي، جنهن ۾ هُن فڪر ۽ فن جي سنگم سان، وقت بابت اها تخليق جوڙي ورتي آهي، جيڪا يقيناً ڌيان سان پڙهي ويندي. اها سنڌي ادب، خاص ڪري شاعريءَ لاءِ سَرهائيءَ جي ڳالهه آهي ته منجهس مثبت فني تجربا ٿي رهيا آهن جيڪي اڳتي هلي شعري تاريخ جو حصو ٿيڻ سان گڏ عملي طور پڻ ورجايا ويندا. محمد علي پناهه جو هي نظم ”وقت بيهي نٿو...“ پڻ اهڙو ئي مثبت تجربو آهي، جنهن تي هُو داد لائق آهي.

سلطانه جمالي

"اڏورو داستان"
(قاضي خادم جو يادگيرين تي لکيل ڪتاب)

سنڌي ادب ۾ يادگيرين جا ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آهن ۽ يادگيرين لکڻ جي روايت به پراڻي آهي، پر وقت گذرڻ سان گڏ هِن طرف لاڙو وڌي رهيو آهي ڇو ته هي يادگيريون هڪ لحاظ سان معلوماتي، سنجيده ۽ دلچسپ آهن. يادگيرين پڙهڻ سان جتي ماضيءَ بابت معلومات ملي ٿي، اُتي وڌيڪ ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ تجسس پڻ وڌي ٿو.

ڏسجي ته يادگيريون سنڌي ادب جي سيني صنفن کي هڪ نئي وقت ڪَوَر ڪن ٿيون، ڪٿي اسان کي تاريخي احوال ملن ٿا ته ڪٿي وري اهم شخصيتن جي باري ۾ معلومات ملي ٿي، ته وري ڪٿي ماحول جي پس منظر طرف ڌيان ڇڪجي وڃي ٿو. تنهنڪري هر عمر جي شخص جي دلچسپي هن طرف وڌي رهي آهي.

ڊاڪٽر قاضي خادم جتي ناول، افسانا، ڊرامه توڙي ٻين ادبي صنفن جي ڪري مشهور آهي اُتي سندس يادگيرين سندس هڪ الڳ سڃاڻپ ڏني آهي. سندس هي اڻون ڪتاب "اڏورو داستان" سال 2018ع ۾ ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب 304 صفحن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر قاضي خادم پنهنجي پوئين ڪتابن جي تسلسل کي برقرار رکندي تاريخي، ثقافتي، سماجي ڳالهين جي سنجيدگيءَ سان ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي. ڊاڪٽر قاضي خادم جي هن ڪتاب ۾ سندس سوچ جي ارتقا پڻ نظر اچي ٿي.

سندس هن فڪر ۽ سنجيدگيءَ جو اندازو سندس لکڻين مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو، جيئن ڪراچي جي باري ۾ هُو لکي ٿو ته: انگريزن جي دور جي تاريخ جي هن خوبصورت ورق کي جنهن به ڏٺو هوندو، جنهن بند روڊ تي ميونسپل جي خوبصورت عمارت، اين.جي.وي اسڪول جو نظارو، بولٽن مارڪيٽ، لڪشمي بلڊنگ، ميري ويدر ۽ بندر روڊ جي ڪاٻي ساڄي ڪان نڪرندڙ صاف سٿرا رستا، جيڪي هڪ طرف چاڪيواڙي لياري ۽ کارا در جي

پاسي ويندا هئا، ته ٻئي ميڪلوڊ روڊ کان ٿيندا برنس روڊ ۽ مئن صدر ۾ ملندا آهن يا وري پريڊي اسٽريٽ کان صدر ڏانهن ويندڙ وشال ويڪرو رستو جتي ڪارونيشن بلڊنگ، ريگل سئنيما جي سامهون اڄا تائين به موجود آهي. جتي مون ٻالڪپڻ جا ڪيترا ڏينهن امان ۽ بابا سان گڏ گذاريا هئا.

ڊاڪٽر قاضي خادم بندر روڊ ۽ ان جي آسپاس جي تاريخي عمارتن جي اوج جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي ڪنهن وقت ۾ هڪ شاهڪار ۽ سونهن جو نمونو پيش ڪنديون هيون، پر اڄوڪي ستم ظريفي واري دؤر ۾ اهي عمارتون پنهنجي اصلي سڃاڻپ ۽ خوبصورتي وڃائي ويٺيون آهن.

اڄوڪي ٿهيءَ جي نوجوانن کي هنن عمارتن جي تاريخ جي ڪا خاص ڄاڻ ناهي.

ڊاڪٽر قاضي خادم پنهنجي ڳوٺ هالن پراڻن جي باري ۾ لکي ٿو ته:

”هالن پراڻن جي فضا، جنهن ۾ نِمن جو لُڏڻ، ٻڙ، پپر، ڪبڙين ۽ ٻيرين جو جهومڻ ۽ زمين سان جڙيل پپر ۾ ڇهنيل گهرا ناسي پيرون توڙي ڇارين ۾ نياري رنگ جا ليار جڻ ته ياقوت ۽ مرجان جا منظر پيش ڪندا هئا، انهن جو نظارو ئي الڳ هوندو هو. زمين جو هر ذرو پنهنجو لڳندو هو. وڏن وشال گهرن ۾ اونداهين راتين ۾ بنا ڪنهن لالٽين يا ٽارچ جي، پيو هلبو هو. هڪ اڱڻ کان ٻئي اڱڻ تائين، جڏهن ته انهن وچ ۾ ديوارون به ڪونه ڪچيل هيون، بس مٽيءَ جا ٻنوڙا هوندا هئا، جن کي ڳاري سان لنبي ڇڏبو هو، انهن کي ٽپي هڪ گهر کان ٻي گهر وڃبو هو پر هرڪو پنهنجو لڳندو هو.“

ڊاڪٽر قاضي خادم ڳوٺن جي دلچسپ انداز سان منظرنگاري ڪئي آهي جو پڙهي هڪ اهڙو خوبصورت ۽ بيفڪريءَ جي دؤر جي ڄاڻ ملي ٿي ته ڪيئن ڳوٺ جا صبح ۽ شامون ٿينديون هيون، پر سڪون ماحول ۾ پکين جا سُريلا آواز ته نِمن جو پڙهي ڪري ماحول اکين اڳيان ڦري ٿو اچي.

اڳتي هلي يونيورسٽيءَ جي باري ۾ لکي ٿو ته: ”يونيورسٽيءَ ۾ تعليم حاصل ڪرڻ ۽ تعليم ڏيڻ واري دؤر ۾ به موقعا مون کي اهڙا مليا جيڪي منهنجي ذهن تي نقش ٿي ويا، پر دل ۾ به هميشه ڌڙڪندا رهيا، انهن ۾ هڪ دور شيخ اياز جي وائيس چانسيلر واري وقت ۾ ڏٺم، جڏهن هن مون کي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ رائٽرز ۽ انٽليڪچوئل ڪلب جو انچارج بنايو ۽ چيائين ته هاڻ تون پاڻ پنهنجو تخيل استعمال ڪر ۽ هن جي ذريعي تعليم جي دنيا ۾ انقلاب آڻ“.

شيخ اياز کان پوءِ ادب جي آبياري ۾ ڪنهن دلچسپي نه ورتي. ٻيو دور تڏهن ڏٺم جڏهن ڊاڪٽر غلام علي الانا وائيس چانسيلر ٿي آيو ۽ ”بيورو آف اسٽوڊنٽس گائيڊنس ڪائونسلنگ سروسز، جو ادارو منهنجي حوالي ڪيائين، جنهن جي ذريعي مون يونيورسٽيءَ جي شاگردن جي فڪري ۽ ذهني صلاحيتن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ ڏينهن رات هڪ ڪري ڇڏيو...

قاضي خادم يونيورسٽيءَ جي مختلف دورن جي باري ۾ ٻڌائي ٿو ته:

”ڪيئن وائيس چانسيلر شيخ اياز ۽ ڊاڪٽر الانا جن جي دورن ۾ تعليم جي واڌاري لاءِ قدم کنيا ويا ۽ اديبن ۽ دانشورن جي ذريعي شاگردن جي ذهني آبياري ڪئي، جنهن جا اثرات ڪٿي نظر اچن ٿا. هي سڀ ڳالهيون پڙهي حيرت ٿئي ٿي ته ان وقت ۽ هِن وقت ۾ ڪيڏو نه زمين ۽ آسمان جو فرق آهي.“

قاضي خادم پنهنجي يادگيرين جي ائين ڪتاب ”اڏورو داستان“ ۾ ڪيئن اهڙا تاريخي واقعا بيان ڪيا آهن، جيڪي هڪ مؤرخ کان سواءِ معاشري جي ٻي فرد لاءِ نوان آهن، جڏهن ته هن ڪتاب ۾ سنڌي ثقافت جو عڪس پڻ نظر اچي ٿو. اُکري مُهري، حمام دستي کان وٺي اڳٽ اُٽڻ جو پڻ ذڪر ڪيو آهي. هُو مرزا خالد جي دؤر جو ذڪر ڪندي ٻڌائي ٿو ته:

”ٽن روپين ۾ گهر جو پورو سامان ملي ويندو هو، ڪيڏي نه عجيب ڳالهه آهي پراڻي دؤر جي.“

هن ڪتاب جو نالو ”اڏورو داستان“ رکي، مصنف اهو ٻڌائڻ ٿو چاهي ته اجا گهڻو ڪجهه هن جي ذهن ۾ آهي. جيڪو ضرور پني تي منتقل ٿيندو. اهڙيءَ طرح هي يادگيريون، جيڪي صرف هڪ فرد واحد جون نه بلڪ هڪ معاشري جون گڏيل يادگيريون آهن، جن کي ايندڙ دور جا پڙهندڙ جڏهن پڙهندا ته هُو سنڌ جي ماضيءَ جي ڪيئن اهڙين سماجي، ثقافتي ۽ اخلاقي قدرن کان واقف ٿيندا، جيڪي هوندن ڪنهن هڪ ڪتاب ۾ ملڻ ممڪن ناهن. منهنجي خيال ۾ وِل ڊيورانٽ جي مشهور تصنيف ”اسٽوري آف سولائيزيشن“ وانگر ڊاڪٽر قاضي خادم جي يادگيرين جا اٺ ڪتاب سنڌي ادب ۽ سماجيات جي ماضي ۽ حال تائين ارتقائي حالتن کي سمجهڻ لاءِ هڪ ماخذ جو ڪم ڏيندا.

سجڻ سنڌي

مولائي ملاح جو ڪتاب: ’چارڻ چوريو چنگ‘
احساساتي تصويرن جو البم

ڪالم نگار مولائي ملاح به صحافت جي دنيا ۾ ڪالمن وسيلي سنڌ، ملڪ ۽ عالمي مسئلن، واقعن، حادثن، سانحن ۽ الميَن کي سالن ڪان پئي لکيو ۽ اُجاگر ڪيو آهي. سندس ڪالم- ڪتاب: ”پره جا پياڪ “ اڳ ئي پڙهندڙن وٽان مانائتي موٽ ماڻي چڪو آهي. ۽ ٻيو ڪتاب: ”چارڻ چوريو چنگ“ هن ديس جي ڏکي ڌرتيءَ ڪان وٺي وطن عزيز ۽ ڏيهان ڏيهي سياسي _ سماج ۽ سماجي سياست تي هڪ سادو پر، ننڍڙن ننڍڙن دائرن ۾ احساساتي تصويرن جو البم آهي، جنهن کي ڏسڻ پسڻ سان اڪثر پڙهندڙن کي ائين لڳندو جيئن ليکڪ جيڪي ڪجهه لکيو آهي، اهو انهن جي دل جي درپن ۾ ويهي لکيو آهي. اتر سنڌ ڪان ساهتي پرڳڻي جي ابتدائي قديمي تاريخي شهر محرابپور جي ماڳ تان ڪالم ڪتابن جي جهول ۾ ”سوچون سرها گل“ سمجهي ارپيا اٿس، جن کي جيئن اوهان پنهنجايو آهي، تنهن يقيني طور مولائي ملاح جي ’اُتساھ‘ کي ’اِتهاس‘ جي اوچي ڪمال تي رسايو هوندو.

پاڻي ڪيس تي شاندار دسترس رکندڙ قلمڪار ۽ سماج سڌارڪ نصير ميمڻ جي مهاڳ، انور ابڙي جي لکڻيءَ ۾ قديم ۽ جديد جي حسين سنگم جهڙي لکيل ليک ۽ صحافتي همسفر ڳاڙهيءَ جي محتاط انداز ۾ لکيل ٻه اکر _ رايو ۽ صحافي سرمد سهارڻ جو هن ڪتاب تي لکيل ليک به مجيتا مورت ۽ سنڌ جي صورت مثل آهي.

114 ڪالمن ۽ 400 صفحن تي مشتمل مولائي ملاح جي هن ڪالم- ڪتاب ”چارڻ چوريو چنگ“ ۾ ڪٿي انگن اکرن يا واقعاتي حوالن ۾ اڳ پوءِ ٿي وڃڻ جا امڪان ته موجود هوندا، پر، ورهين ڪان هن جي ڪيل محنتن جو ثمر هيءُ ڪتاب واقعاتي تاريخ ۾ ’ڪالهه‘ ’اڄ‘ ۽ ’سڀاڻ‘ لاءِ هڪ رهنما دستاويز ثابت ٿي سگهي ٿو. معنيٰ خيز مُرڪ جهڙي شاندار آرٽسٽ ڪپتان ابڙي جي تخليقي ۽ تصوراتي ٽائيٽل سان سجايل هن ڪالم

ڪتاب: ”چارڻ چوريو چنگ“ جو پنهنجن پڙهندڙن سان مُڪا ميلو ته ڪنهن مهورتي تقريب ۾ ٿيندو، پر هن وقت هيءُ ڪتاب سنڌ جي سيني بڪ اسٽالن تان وٺي يا سڌيءَ ريت مولائي پبليڪيشن محرابپور ڪان به گهر ويٺي گهرائي سگهجي ٿو. پڪي بائينڊنگ، خوبصورت ٻيل فليپ ٽائيٽل، سان سجايل هيءُ ضخيم ڪتاب فقط پنج سئو رپين ۾ حاصل ڪري سگهجي ٿو. مولائي ملاح، جو هيءُ ڪتاب لائبرريءَ جي زينت ۾ اضافو ڪرڻ جهڙو آهي.

الطاف ملڪاڻي

منهنجو ڪاڇو

حقيقت جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ته، سنڌ علم، ادب جو مرڪز رهي آهي. سنڌ جا قديم شهر پوءِ اهو پاٽ جو شهر هجي يا وري ٺٽو نگر، پر اُتي علم جا اهڙا ته روشن سج اُڀريا آهن، جن اوڀر کان اولهه ۽ اُتر کان ڏکڻ تائين پنهنجي علم جو نور ڦهلايو آهي. انتهائي ڏک جي ڳالهه آهي ته سنڌ تي جڏهن به ڪنهن ٻاهرين حملي آور راتاهو هنيو آهي، ته اُنهن ظالمن سڀ کان اول سنڌ جي علمي، ادبي، تاريخي ۽ ثقافتي ورثن کي تباهه ۽ برباد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيئن ٺٽي جي وڏين لائبررين کي باهه ڏئي ساڙيو ويو. مخدوم بلاول جهڙن عالمن ۽ ڏاهن کي شهيد ڪرايو ويو، اها ته سنڌ جي ماضيءَ جي علمي ادبي تاريخ جي ڳالهه آهي، پر جديد دور ۾ ٿر جو رائچند رانوڙ هجي يا حيدرآباد جو مرزا قليچ بيگ هجي، محمد عثمان ڏيپلائي هجي يا غلام محمد گرامي هُجي، محمد ابراهيم جويو هجي يا عطا محمد ڀنڀرو، پير حسام الدين راشدي هجي انهن سڀني روشن خيال علمي شخصيتن پنهنجي حصي جو ڪم ڪيو آهي. اها انهن ڏاهن جي علمي خدمت آهي، جو سنڌن ڇڏيل اڌوري ڪم کي اڄ جي نئين نسل جا اديب، محقق تاريخدان، شاعر ۽ استاد اڳتي وڌائي رهيا آهن.

جيتوڻيڪ ماضيءَ ۾ سنڌ جي تاريخ، ثقافت، جاگرافي نه رڳو بدلائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، پر اُنهن ماڳن مڪانن، تاريخي آثارن، ۽ قبرستانن کي ڊاهڻ جي پڻ ڪوشش ڪئي وئي آهي، جيڪي سنڌ جي شاندار ماضيءَ جا شاهد آهن، پر اهو سنڌ جي روشن خيال ۽

سجاڳ نسل جو ڪارنامو آهي، جو باوجود ڏکين حالتن ۽ وسيلن جي اڻهوند به انهن سنڌ جي تاريخ، ثقافت ۽ جاگرافيءَ کي بچائڻ جا جتن پئي ڪيا آهن. اهڙن روشن خيال ۽ سجاڳ قلمڪارن ۾ نورحسين ڪلهوڙي جو نالو به اچي ٿو، جنهن پنهنجي ڌرتي ماءُ جي محبتن جو قرض لاهڻ خاطر ڪڏهن خيال جي آسمان تان شعرن جي صورت ۾ پرت پريو آهي ته وري ڪڏهن هڙان

وڙان خرچ ڪري، دوستن ڪان مليل خطن جي خوشبوءِ کي ڪتابي صورت ڏني آهي ته ڪڏهن خوبصورت ڪهاڻين جو ڪتاب، "پنل اڪڙيون"، ڇپرايو آهير، پر انهيءَ ڪان وڌيڪ هن ڏاهي انسان جيڪو ڪم ڪيو آهي سو آهي سندس پنجن سالن جي مسلسل اوجاڳن جي نتيجي ۾ سامهون آندل ڪتاب "منهنجو ڪاڇو."

ڏنو وڃي ته جاگرافيائي، تاريخي، ثقافتي ۽ اقتصادي حوالي سان ڪاڇو، سنڌ جو اهو شاهوڪار حصو آهي، جتي فطرت جا انوکا اسرار اڃا به پوشيده آهن. انهن اسرارن تان پردو کڻڻ لاءِ ۽ ڪاڇي جي شاهوڪار تهذيب کي دنيا آڏو آڻڻ لاءِ ماضيءَ ۾ ايتريون ڪوششون ناهن ٿيون. جيتريون اسان جي عالمن اديبن ۽ ڏاهن کي ڪرڻ گهرجن.

تازو نورحسين ڪلهوڙي جو آيل ڪتاب "منهنجو ڪاڇو" اُها ڏيئي جي لاٽ آهي، جنهن جي روشنيءَ ۾ مستقبل جا محقق ڪاڇي جي شاندار تهذيب کي روشن صبح جيان دنيا آڏو ظاهر ڪري سگهن ٿا.

انهيءَ ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته ڪتاب "منهنجو ڪاڇو" انتهائي جاکوڙ، محنت ۽ محبت سان لکيل هڪ اهڙو دستاويز آهي، جيڪو ڪاڇي واسين جي ڏکن، سورن، تڪليفن کي نه رڳو اسان آوڏو وائکو ڪري ٿو، پر انهيءَ سان گڏ هن ڪتاب مان ڪاڇي جي شاهڪار تهذيب، تمدن، توڙي مالامال اقتصادي وسيلن جي ڄاڻ پوي ٿي. هيءُ ڪتاب، ڪُل ستن بابن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ ڪاڇي جي تاريخ، جاگرافي، اقتصادي، تهذيبي، تمدني اهميت اُجاگر ڪرڻ سان گڏوگڏ ڪاڇي جي زراعت، رزق مال، جهنگلي جيوت، جابلو ٽڪرين نئين، ڍنڍن، ڍورن، پاڻيءَ جي وهڪرن، ڪنبن، چشمن، آبشارن سميت رسمن، رواجن، راندين، ۽ سموري ثقافت بابت تمام گهڻي ڄاڻ ۽ معلومات ڏني وئي آهي. يقيني طور تي ڪتاب "منهنجو ڪاڇو" هڪ اهڙو ريفرنس بُڪ آهي، جنهن ۾ ڪاڇي بابت گهڻو ڪجهه موجود آهي.

هيءُ ڪتاب نه رڳو قيمتي معلومات ۽ لفظن سان سينگاريل آهي، پر هن آرٽ پيپر ۾ موجود رنگين تصوير ۽ البم ڪاڇي جي شاهوڪار تهذيب جو اڪين ڏٺو ساکي آهي. هن محنت طلب، ڪارنامي لاءِ نورحسين ڪلهوڙو مبارڪ جي لائق آهي، ۽ هو وڏي جس لهڻي، جنهن پنهنجي جنم ڀومیءَ جي مٽيءَ جي خوشبوءِ جو واس نه رڳو سنڌ واسين کي، پر ڏيهه، پرڏيهه ۾ موجود هر سنڌيءَ کي ونڊائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته اسان جا سرڪاري، توڙي غير سرڪاري علمي، ادبي ۽ پبلشنگ ادارا، اهڙن محنتي ۽ جاکوڙي قلمڪارن، اديبن ۽ محققن جي همٿ افزائيءَ لاءِ اڳتي اچن. سندن محنتن ۽ ڪاوشن کي پٽرو ڪرڻ لاءِ ليکڪن جي ڪتابن کي ڇپرائڻ بلڪ هِنن کي اُنهن جي محنتن جو معاوضو به ڏين ۽ هٿي ونڊائن ته جيئن سنڌ جي ماضي حال جي شاهوڪار تهذيب، تاريخ، ثقافت نه رڳو دنيا آڏو اچي، پر اُها مستقبل ۾ به محفوظ رهي ۽ اسان جي ايندڙ نسل جي رهبري ۽ رهنمائي به ڪري سگهي.

◙

شوڪت چاچڙ

علامہ ميان غلام محمد مهيسر رحہ

83 هون عرس: ادبي ڪانفرنس جو احوال

حضرت علامہ ميان غلام محمد مهيسر رحہ جو شمار سنڌ جي جيد عالمن ۽ صاحب ڪرامت برگزيده هستين ۾ ٿئي ٿو. پاڻ اوڻيهين صدي عيسويءَ جي ٽئين ڏهاڪي ۾ 1248 هجري ڌاري آخوند ميان عبدالڪريم رحہ جي گهر پيدا ٿيو. سندن ڏاڏوبزرگوار حضرت مولوي فقير محمد مهيسر رحہ پڻ هڪ وڏو عالم، بزرگ ۽ حضرت سچل سرمست رحہ (1739-1827ع) جي همعصرن عالمن مان آهي، جنهن پنهنجي هٿن سان ڪئين ناياب ڪتاب لکيا جن ۾ ٻن جلدن تي مشتمل ڪتاب 'ڪنز الدقائق' بہ آهي، جنهن جي لکي پوري ڪرڻ جي تاريخ پاڻ 27 شعبان 1245هجري بمطابق (21- فيبروري 1830ع) آچر جي ڏينهن رقم ڪئي اٿن. ميان غلام محمد صاحب جن جو والد آخوند ميان عبدالڪريم رحہ پڻ هڪ وڏو عالم هو ۽ سندس صحبت ۽ دوستي حضرت سچل سرمست رحہ جي مشهور خليفي فقير يوسف نانڪ رحہ ۽ ان وقت جي ٻين بزرگن جهڙوڪ غلام حيدر گوڏڙيو رحہ وغيره سان بہ هئي. سنڌ جي مشهور بزرگ حضرت سائين لونگ فقير مهيسر رحہ لوڙهي واري سان آخوند عبدالڪريم جي خاص انسيت ۽ دوستي رهي، علامہ ميان غلام محمد رحہ جن جي ولادت جي بشارت بہ ڪين لونگ فقير رحہ جن ڏني هئي. علامہ غلام محمد مهيسر رحہ، حضرت ميان گل محمد ۽ ميان غلام صديق شهدادڪوٽيءَ وٽان فارغ التحصيل ٿيڻ بعد، مختلف درسگاهن تي علم جو فيض عام ڪيو ۽ سوين ڏيهي توڙي پرڏيهي شاگردن کي عالم بڻايو. سندن وصال 10 شعبان 1358 هجري (1939ع) ۾ 110 ورهين ۾ ٿيو. هر سال سندن عرس ڪمال ديره ضلعي خيرپور ميرس ۾ ملهايو وڃي ٿو. 15- اپريل 2019ع تي 83 هين تي سندن عرس (ٻارهين شريف) جي موقعي تي منعقد ٿيل علمي ۽ ادبي ڪانفرنس، مشاعري ۽ سگهڙ ڪچهريءَ جو مختصر احوال پيش ڪجي ٿو.

ڪانفرنس جي صدارت نامياري اديب ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي اڳوڻو ڊائريڪٽر، شوڪت حسين شورو ڪري رهيو هو جڏهن تہ خاص مهمانن ۾ مشهور اديب مدد علي سنڌي، ليکڪ شاعر ۽ روزاني ڪاوش جو ايڊيٽر نياز پنهور، چيف ايڊمنسٽريٽر اوقاف ڪاتو سنڌ، منور علي مهيسر، عالم ۽ محقق، حافظ محمد ارشد انڍڙ، ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۽ خيرپور جو اڳوڻو اسٽيشن ڊائريڪٽر ۽ سنڌ جي نامياري عالم مرزا قليچ بيگ جو پڙڏهٽو نصير مرزا، محقق ۽ اديب ڊاڪٽر مخمور بخاري، سيرت نبي صلي الله عليه وآله وسلم تي ڪئين ڪتابن جو مصنف سيد گل محمد شاهہ بخاري، درگاهہ برڀ ميهر شاهہ جو گادي نشين پير سيد بچل شاهہ جيلاني، پير عثمان شاهہ راشدي،درگاهہ پير ڳوٺہ مفتي محمد رحيم سڪندري، ناميارو عالم ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي ٽہ ماهي مهراڻ جو اڳوڻو ايڊيٽر نفيس احمد ناشاد، درگاهہ ڪرونڊي جو پير عطاءَالله شاهہ جيلاني، سنڌ گرجوئيٽس ايسوسي ايشن جو جنرل سيڪريٽري، منظور حسين اُجڻ، ڪويتا پبليڪيشن جو سرواڻ موهن مدهوش، ممتاز رڏ، محمد نعيم سنتو، ڊپٽي ڪمشنر خيرپور ۽ ايس.ايس.پي خيرپور، عمر طفيل شامل هئا. جڏهن تہ غلام اظفر مهيسر، ايس.ايس.پي ايسٽ ڪراچي، سنڌ يونيورسٽي جي ايريا اسٽڊي سينٽر جو ڊائريڪٽر، پروفيسر غلام اڪبر مهيسر، درگاهہ مخادير کهڙا جو گادي نشين مخدوم نذير هاشمي، رياض حسين وساڻ، ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر خيرپور، پروفيسر فدا حسين مگسي، پروفيسر سرور سيف، شاعر سجاد ميرائي ۽ ٻين پڻ حضرت سائين رحہ جن جي شخصيت تي روشني وڌي ڪانفرنس ۾ وڏي تعداد ۾ عقيدتمندن ۽ مهمانن

سميت، ڊاڪٽر ميان شاهه محمد مهيسر، ميان مشتاق احمد مهيسر اڳوڻو ڊسٽرڪٽ ۽ سيشن جج غلام حسين ملاح، ميان اشفاق احمد مهيسر، شهريار خان ڪرل، ايڊووڪيٽ شفقت مهيسر، مقصود مهيسر، سگهڙ خليل الرحمان، ايڊووڪيٽ رحمان مهيسر، ڪامريڊ شفقت مهيسر، اسسٽنٽ ڪمشنر گمبٽ، رياض احمد شيخ، مختيارڪار گنبٽ صلاح الدين گهمرو، حافظ غلام قادر مهيسر، شاعر امر اقبال، اسد چاچڙ، حافظ احمد انڍڙ، عمير مهيسر، نبيل مهيسر، آفتاب مهيسر، باسط مهيسر، غفران مهيسر ۽ ٻيا شامل هئا. هن تقريب جي ڪمپيئرنگ جا فرائض مشهور براڊڪاسٽر نصيرمرزا سرانجام ڏنا.

علامه ميان غلام محمد مهيسرؒ سماجي، ثقافتي ۽ ترقياتي ٽرسٽ جي چيئرمين ميان شفيق احمد مهيسر ڪانفرنس ۾ آيل عالمن، اديبن، مختلف درگاهن جي سجاده نشينن ۽ عقيدتمندن جي آجيان ڪندي چيو ته ڏاڏا سائين بزرگ جي ساليانو عرس جو سلسلو گذريل 83 سالن کان هلندڙ آهي، جيتوڻيڪ پاڻ شريعت ۽ طريقت جي دائري ۾ رهي مذهبي، روحاني ۽ تقويٰ واري زندگي بسر ڪندا هئا، پر ڪڏهن به ڪنهن فرقي، فقه يا مذهب کان نفرت يا تعصب جو اظهار هرگز نه ڪيائون .پاڻ نه ڪڏهن پير سڏايائون نه پاڻ کي مرشد سمجهيائون، بس عام ماڻهن جي ڀلائيءَ لاءِ ڪوشان رهيا ۽ انسان ذات جي خدمت ڪيائون. انهيءَ ڪري ئي اها هڪ حيرت ڪندڙ ڳالهه آهي ته سندن معتقدين ۾ هر فقه سان تعلق رکندڙ ماڻهو شامل آهن.

نامور ڪهاڻيڪار شوڪت حسين شوري صدارتي خطاب ۾ چيو ته اسين سڀ هتي علامه غلام محمد مهيسر کي خراج عقيدت پيش ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا آهيون، هن جديد دور ۾ اهڙن بزرگن جو فلسفو عام ڪرڻ هن دور جي اهم ضرورت آهي. هن خانقاهه جي تقريب ۾ هر مڪتبه فڪر جي ماڻهن جو ميڙ ڏسي خوشي محسوس ٿئي پئي، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته علامه مه ؛ غلام محمد پنهنجي حياتي نه رڳو دين جي خدمت ۾ ر گڏوگڏ رواداريءَ ۽ انسان دوستيءَ جو پيغام ڏ ي سادگيءَ سان گذاري هئي. هن چيو ته سندن قلمي مخطوطات شايع ڪرائڻ گهرجن.

ناميارې ليکڪ مدد علي سنڌيءَ چيو ته علامه غلام محمد صاحب هڪ غير معمولي جيد عالم هو. هن درگاهه جي لائبرريءَ ۾ موجود قلمي نسخن سان گڏ اهي خط به ضرور ڇپائڻ گهرجن، جيڪي بزرگن کي آغا نظر علي خان، راشدي پائرن، ايوب کهڙي ۽ ٻين عقيدتمندن لکيا هئا، انهن. خطن ۾ ٿڌهوڪي سنڌ جو سماجي عڪس نظر اچي ٿو.

مفتي محمد رحيم سڪندري پنهنجي خطاب ۾ چيو ته حضرت ڪمال ديرائي صاحب اڪثر وقت الله جي ذڪر ۾ سادگيءَ سان گذاريو، حضرت روضي ڌڻيءَ جو هن خانقاهه ۽ بزرگن سان خاص واسطو رهيو، هڪٻئي لاءِ وڏو احترام رکندا هئا. ڪوٽ ڌڻيءَ جن جي دعوت تي 27 رجب واري رات دعوت تي به ايندا هئا. اسان کي انهن عظيم عالمن ۽ محسنن کي هميشه ياد ڪرڻ گهرجي.

ناميارې ليکڪ ۽ صحافي نياز پنهور پنهنجي خطاب ۾ چيو ته هن خانقاهه تي پهريون ڀيرو اچي قلبي سڪون حاصل ٿيو آهي، علامه صاحب جي طرز زندگي اڄ جي انتشاري دور ۾ مشعل راهه آهي. موجوده سنڌ جن حالتن مان گذري پئي ان دور ۾ اسان جي انهن بزرگن جو پيغام عام ڪرڻ وقت جي ضرورت آهي .علامه صاحب جي سوانح پڙهي اهو معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ هر خاص و عام لاءِ هڪجهڙي محبت ۽ شفقت رکندا هئا. اها هڪ وليءَ الله ۽ فقير صفت بزرگ جي خاص صفت آهي.

حافظ ارشد انڍڙ پنهنجي تقرير ۾ چيو ته مولانا غلام محمد ڪمال ديرائي، حُب رسول صلي الله عليه وآله وسلم ۽ اطاعت رسول صلي الله عليه وآله وسلم جو عملي نمونو هو ۽ خدمت خلق سندن سڃاڻپ هئي، ماڻهن سان ڪچهريون ڪندو هو، عوام الناس کي دين جي دعوت ڏيندو هو، مهمان نواز هو ۽ علم جي سلسلن سان به جڙيل رهندو هو .پاڻ ڪو آدم بيزار صوفي ۽ خلوت نشين مراقبائي فقير ڪونه هو، بلڪ خدمت خلق جي ڪم کي اڳتي وڌائڻ لاءِ پنهنجي دور جي وڏن وڏن ماڻهن سان تعلقات فقط ان ڪري ئي جڙيل رکيا ته جيئن هو وڌ ۾ وڌ خلق خدا کي فائدو پهچائي سگهي ۽ انهن جي خدمت ڪري سگهي.

اوقاف کاتي جي چيف ائڊمنسٽريٽر منور علي مهيسر پنهنجي خطاب ۾ چيو تہ هن نفسا نفسيءَ جي عالم ۾ صرف صوفي ازم ئي اسان کي بچائي سگهي ٿو. هن چيو تہ سنڌ اها سرزمين آهي، جنهن جي ڪک ۾ انيڪ درويش، عالم، فاضل ۽ صوفي موجود آهن، جن جو بنيادي فلسفو ئي امن، آشتي، محبت ۽ انسان دوستي هئي ۽ اهي سڀ خصلتون اسان جي بزرگ علامہ ميان غلام محمد مهيسر ۾ موجود هيون.

ايس ايس پي غلام اظفر مهيسر پنهنجي خيالن جي اظهار ۾ چيو تہ علامہ غلام محمد صاحب جي شخصيت جا مختلف روپ ۽ زاويا آهن، جن جو بہ هڪ سبب آهي، انهن کي علم جو اهو عظيم فيض سندن وڏڙن کان ورثي ۾ مليو، ٽينءَ پيڙهيءَ کان علم جو اهو تسلسل هلندو آيو. ساڍا ٽي سؤ سال اڳ بہ ماڻهن جي علمي پياس بجهائڻ لاءِ هن خطي ۾ انهن بزرگن قلمي ڪتاب ۽ ڪلام پاڪ جا نسخا هٿن سان لکيا، ان وقت جيٽوٽيڪ پرنٽنگ پريس جو وجود نہ هو، تنهن هوندي بہ انهن پنهنجو علمي پورهيو سنڌ جي مختلف علائقن ۽ درسگاهن تائين پهچايو، جيڪو اڄ سنڌ جي اوائلي لائبريرين ۾ ضرور موجود هوندو. مولوي فقير محمد مهيسرؒ جو لکيل قلمي ڪتاب 'ڪنز الدقائق' پنهنجو مٽ پاڻ آهي، جنهن جي ترجمي لاءِ ميان شفيق احمد ڪوشان آهي. اڄ هن پنڊال ۾ مختلف مڪتبہ فڪر جي هزارين ماڻهن جو گڏ ٿيڻ بہ اها ثابتي آهي تہ ساڍيون ٽي صديون اڳ ٻاريل ان لاٽ جو تسلسل اڃا قائم آهي.

ڊاڪٽر مخمور بخاريءَ پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ ميان صاحب جي مڪمل سوانح عمري، سندن فتوائون ۽ ٻيو علمي مواد ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيڻ گهرجي تہ جيئن ايندڙ نسل تاريخ جو اهو اهم باب پڙهي سگهي.

سيد گل محمد شاهہ بخاريءَ چيو تہ منهنجي خوشنصيبي آهي تہ ماضيءَ ۾ شهدادڪوٽ جي جنهن درسگاهہ ۾ علامہ غلام محمد مهيسر جن پڙهيا، ان درسگاهہ سان منهنجو بہ واسطو رهيو آهي علامہ صاحب عظيم استادن جا عظيم شاگرد ثابت ٿيا، جن پنهنجي استادن جي ڏنل فيض جو ڦهلاءُ بہ فراخدليءَ سان ڪيو ۽ سوين عالم فاضل پيدا ڪيا، پاڻ سادگيءَ جو هڪ شاندار مثال هئا.

درگاهہ پير جو ڳوٺ جي پير سيد عثمان شاهہ راشديءَ پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ اسان جي وڏڙن بزرگن جو مهيسر خاندان جو پراڻو واسطو رهيو آهي، پير سائين محمد بقا شاهہ جا ٻهريان استاد بہ مهيسر هئا. تنهن دور کان وٺي درگاهہ پير جو ڳوٺ ۾ مهيسر استادن کي خاص عزت ڏني ويجي ٿي. پير سائين روضي ڌڻيؒ جي حضرت غلام محمد مهيسر سان خاص انسيت رهي.

مخدوم نديم هاشميءَ چيو تہ ميان غلام محمد مهيسر جن جيترا وڏا عالم، اڪابر ۽ الله جي ويجهو هئا، اوترا نِوڙت ۽ شفقت وارا مهربان هئا. علامہ صاحب جن درگاهہ کهڙا جي مشهور درسگاهہ ۾ ڪيترائي سال 'شيخ الجامعہ' طور تدريسي خدمتون انجام ڏنيون ۽ سوين شاگردن کي پنهنجي فيض سان منور ڪيو، سندن اهو فيض هن وقت بہ سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر جاري آهي.

پروفيسر اڪبر مهيسر پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ حضرت غلام محمد مهيسر جي شخصيت تي نظر وجهون تہ محسوس ٿيندو تہ گويا پاڻ 'سوره العصر' جو تفسير هئا، انهن جي زندگي اڄ جي دور ۾ هڪ مثال آهي.

رياض حسين وساڻ پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ زندگيءَ جي مسئلن ۾ اسين اهڙو تہ جڪڙجي چڪا آهيون جو اسان کي سڪون جي تلاش رهي ٿي، ۽ اهو حقيقي سڪون علامہ غلام محمد مهيسر جهڙن بزرگن جي ديري تي اچي نصيب ٿئي ٿو.

ان موقعي **سيد محمد بچل شاهہ جيلاني، منظور اڄڻ، ممتاز رڏ، ايڊووڪيٽ رحمان مهيسر، شفقت علي مهيسر** ۽ ٻين پڻ خطاب ڪندي بزرگن کي خراج پيش ڪيو. پروفيسر **فدا حسين مگهڙ** پنهنجي مقالي ۾ بزرگن جي سوانح تي تفصيل سان روشني وڌي ۽ **پروفيسر سرور سيف** پنهنجي مقالي ۾ ميان غلام محمد سائين جي استاد صاحبان جو ذڪر ڪيو.

ادبي ڪانفرنس سان گڏ **سگهڙ ڪچهريءَ** بہ ٿي، جنهن ۾ سنڌ جي ناليوارن سگهڙن پنهنجو فن پيش ڪري داد ماڻيو.

عبدالرزاق ڪلهوڙو

توسان نينهن نئون ڪو ناهي

(قنبر ۾ آڪاش انصاريءَ سان ملهايل رهاڻ جي رپورٽ)

آرٽس ڪائونسل آف قنبر- شهدادڪوٽ (رجسٽرڊ) جو پهريون پروگرام، سنڌي ٻوليءَ جي خوبصورت شاعر ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ سان رهاڻ ملهائڻ جي صورت ۾ ٿيو. هيءُ پروگرام ڊسٽرڪٽ ڪائونسل هال قنبر ۾ ٿيو، صدارت به ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ ڪئي. خاص مهمان جلمي چانڊيو هو.

اعزازي مهمانن ۾ علي آڪاش، ڊاڪٽر ايوب جروار، ڊاڪٽر نظير احمد شيخ، ڊاڪٽر احسان دانش، رياضت ٻرڙو ۽ آرٽس ڪائونسل آف پاڪستان قنبر- شهدادڪوٽ جو چيئرمن ڀائو درمحمد ٻرڙو هئا. اسٽيج سيڪريٽريءَ جا فرائض رضوان گل ادا ڪيا.

ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جا هم ڪلاسي ۽ دوست ڊاڪٽر علم الدين انصاري، ڊاڪٽر خالد نظاماڻي، ڊاڪٽر خالد گل نظاماڻي پڻ موجود هئا. هن پروگرام ۾ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ کي به مجتا اوارڊ هڪ آرٽس ڪائونسل آف پاڪستان قنبر- شهدادڪوٽ طرفان ٻيو قنبر- شهدادڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي پاران ڏنا ويا. پروگرام ۾ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ کي وڌيڪ مانُ ڏيندي پنجاهه اجرڪن جا تحفا ۽ خوبصورت گلدستا پيش ڪيا ويا. ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جي مانَ ۾ سڄو هال ۽ اسٽيج تي ويٺل ماڻهن پورا پنج منٽ اُٿي تاڙيون وڄايون.

سڀ کان پهرين پروگرام جي شروعات لطيف سائينءَ جي وائيءَ سان ڪئي وئي، جيڪا بهترين انداز سان سائل سڪندر ٻڌائي. ان کان پوءِ مهمانن کي اجرڪن جا تحفا ۽ گلدستا پيش ڪيا ويا.

سڀ کان پهريان آرٽس ڪائونسل آف پاڪستان قنبر جي چيئرمن ڀائو درمحمد ٻرڙي آجياڻو پيش ڪندي چيو ته: هي ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ سان رهاڻ ۽ مجتا جو پروگرام گهڻو وقت اڳ ٿيڻ کپندو هو، اُهو ٿورو دير سان ٿيو آهي، پر وري به خوش آهيون ته جتي سڄي سنڌ جي باشعور ماڻهن طرفان سنڌ جي انقلابي شاعر ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ کي سنڌ ۾ جيئري ئي مانُ ملي رهيو آهي. ان بهترين عمل ۾ اسان به شامل آهيون، جيڪو سندس حق آهي. ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ 1980ع جي ڏهاڪي ۾ ايل.ايم.سي ۾ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي، ڊاڪٽر خليل قاضي، ڊاڪٽر رسول بخش خاصخيلي، ڊاڪٽر منير پرڳڙي، ڊاڪٽر منير ابڙي، ڊاڪٽر ولي عباسي، ڊاڪٽر اعجاز نظاماڻي، ڊاڪٽر ايوب جروار، ڊاڪٽر جاويد مري ۽ ٻين باشعور ڊاڪٽرن سان گڏجي هن سماج ۾ بهتري آڻڻ لاءِ باعمل سياست جي شروعات ڪئي، جيڪا علم، عمل ۽ ڪردار جي ڪري سڄي سنڌ سڄاڳ ٿي پئي، ان ۾ ڊاڪٽر آڪاش انصاري جو وڏو ڪارنامو اِهو هو جو هُن پنهنجي انقلابي شاعريءَ ذريعي سڄي سنڌ جي شعور کي جاڳايو ۽ تيز ڪيو. اهو سندس وڏو ڪارنامو اڄ به جاري ۽ ساري آهي، اسان قنبر وارا خوش نصيب آهيون جو ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ سان 40 سالن کان سنڌ ۾ شعوري سڄاڳيءَ جي سفر جا همسفر ساٿي رهيا آهيون.

ڀائو درمحمد ٻرڙي وڌيڪ چيو ته: جڏهن به سنڌ ۾ شعور ۽ جدوجهد جو علم بلند ٿيو آهي، اسان قنبر واسين ان جو ساٿ ڏنو آهي. اسان جو ان ناتي ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ سان نظرياتي رشتو رهيو آهي، جيڪو سمورن رشتن کان مٿانهون آهي، ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ سان هيءُ مجتا رهاڻ ملهائڻ وارو پروگرام به منهنجو هڪ خواب هو، جيڪو اڄ پورو ٿيو، اڄ هِتي قنبر ۾ سڄي سنڌ جا باشعور ساٿي گڏ ڏسي ۽ پنهنجو انقلابي ڪردار رکندڙ دوست ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ

ڪي ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي شهر قنبر ۾ ڏسي تمام گهڻي خوشي ٿي آهي. سڄي سنڌ جي باشعور ماڻهن کي قنبر گهڻيون عزتون ڏنيون آهن، هيءُ پروگرام به ان شعوري جاڳرتا جو تسلسل آهي، جيڪو جاري ۽ ساري رهندو. اسان هجون نه هجون، شل اوهان کي ياد هجون. وري به ٻاهران آيل سمورن مهمانن کي دل جي گهراين سان ڀليڪار چئون ٿا.

ان کان پوءِ پروفيسر منظور علي ڇڄڙي ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جي شاعريءَ تي ڳالهائيندي چيو ته: ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جي شاعري قومي ۽ انقلابي شاعري آهي. اسان وڏا خوشنصيب آهيون جو سڄي سنڌ جي سجاڳي آڻيندڙ انقلابي ماڻهن جي سٿ ۾ رهيا آهيون ۽ ڊاڪٽر آڪاش انصاري به ان سٿ جو هڪ ڪاهوڙي ڪردار آهي.

رياضت ٻرڙي ڳالهائيندي چيو ته: اڄ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ منهنجي ڪنڌ تان چمي ورتي، تڏهن مون کي پنهنجو پاءُ ۽ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جو پيارو دوست ۽ سڄي سنڌ جو سڄاڻ ڪردار پاءُ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو ياد اچي ويو. هن وڌيڪ شاعريءَ تي ڳالهائيندي چيو ته ڊاڪٽر آڪاش انصاري هن دؤر جو بهترين ترجمان شاعر آهي.

ڊاڪٽر احسان دانش پنهنجو ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ تي لکيل مضمون "آڪاش جي شاعريءَ تي اڌورا ويچار" ۾ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ کي سنڌي قوم جو ۽ هن دؤر جو مڪمل ترجمان شاعر طور پيش ڪيو.

علي آڪاش پنهنجي تقرير ۾ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ کي پنهنجي شهر قنبر ۾ اچڻ تي ڀليڪار ڪندي چيو ته: هيءُ منهنجو شهر، سياسي ۽ ادبي شهر آهي، جنهن به هن شهر جي علم جي سُرڪ چکي سو سڄي حياتي سچ ۽ سونهن جو ساٿاري رهندو. مون به علي آڪاش تخلص، آڪاش انصاريءَ جي شاعريءَ مان متاثر ٿي پاڻ تي نالو رکيو هو. هن وڌيڪ چيو ته: سنڌ جو ٻهريون مزاحمتي شاعر شيخ اياز آهي، ڊاڪٽر آڪاش انصاري ان جو تسلسل آهي. وڏا شاعر، اديب ۽ انقلابي، سياستدان، جدوجهد مان ڦٽي نڪرندا آهن. اڄ سياسي طرح ملڻار آهي، ملائيت، ڊڪٽيٽرشپ، ۽ دهشتگرديءَ جو راڄ آهي ۽ پوءِ به سنڌي قوم لاوي جيان پچي رهي آهي، شايد ڪو جلد وڏو ڌماڪو ٿيڻو آهي.

ڊاڪٽر نظير شيخ پنهنجي تقرير جي شروعات هن ڳالهه سان ڪئي ته: قنبر منهنجو شهر آهي، جنهن جي شعوري دستي جي اڳواڻي ڀائو درمحمد ٻرڙي ڪئي، جيڪو اڄ تائين متحرڪ آهي، اهڙا جاڳرتا پيدا ڪندڙ پروگرام ڪندو پيو اچي، اسان سڀني کي پنهنجو انقلابي ڪردار رکندڙ منظر ڪرڻ جو جيڪو سبق ڏنو آهي، ان تان ڪڏهن ڪونه هٽيو آهي، جنهن کان پوءِ ڊاڪٽر محبت ٻرڙي سڄي دنيا ۽ مظلوم قومن جي سائنسي انقلابي ڄاڻ ڏني، جنهن جو تسلسل ڊاڪٽر آڪاش انصاري آهي، جامي چانڊيو آهي، اسان سڀ آهيون. جتي به اسان جا دوست آهن، اتي سنڌ جي آئت ۽ روشنيون ڪندڙ ڏيئا آهن. اسان ٿڪيا نه آهيون، حق سچ جي واٽ تي هلندا رهنداسين، جنهن ۾ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جي شاعري اسان لاءِ مشعل راهه هوندي.

ان کان پوءِ جامي چانڊيي، ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ تي ڳالهائيندي چيو ته: ڊاڪٽر آڪاش انصاري جمالياتي، آدرشي ۽ انقلابي شاعر آهي. منهنجي خواهش آهي ته ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ تي لکان ۽ ضرور لکندس. ڊاڪٽر آڪاش سان تمام گهڻو وقت گڏ رهيو آهيان. هر وڏي تخليقڪار ۽ مفڪر جي پويان هڪ سلسلو ڳنڍيل هوندو آهي، ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ پنهنجي جڳهه ناهي ورتي آهي. جامي چانڊيي وڌيڪ چيو ته: ڪڏهن شاعري دل وندرائڻ لاءِ ۽ ڪڏهن شاعري خوش آمد لاءِ ڪئي ويندي هئي. اڻويهين صديءَ ۾ جن انقلابي نظرين جنم ورتو، جنهن ۾ روسي، چيني، ويٽنامي انقلاب آيا پوءِ فڪري شاعري ۽ ادب جي شروعات ٿي. جڏهن دنيا ۾ ڏکيا دؤر ايندا آهن،

تڏهن ئي جديد تاريخ جڙندي آهي. جيئن ون يونٽ جو دؤر، ايم آر ڊي دؤر ۾ سنڌ ۾ ترقي پسند ۽ وطن دوستي پيدا ٿي ۽ اهو سلسلو هلندڙ آهي. ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جي ٻولي پنهنجي آهي هن پنهنجي شاعريءَ جو پنهنجو نظام جوڙيو آهي، آڪاش جي شاعري تمام گهڻي مقبول رهي آهي ڇو تہ هن عوام جي مجبورين ۽ مسئلن کي پنهنجو سمجهي ڪنيو آهي. هيءُ سنڌي قوم جي هر مسئلي جو ترجمان ۽ سونهون رهيو آهي. هر انقلابي شاعر مزاحمتي بہ هوندو آهي. ڊاڪٽر آڪاش انصاري رڳو مزاحمتي نہ، پر مڪمل انقلابي شاعر آهي، آڪاش جا نظم ڪمال جا آهن، حسن درس بہ آڪاش کان متاثر رهيو هو. خيال، احساس ۽ فڪر شاعريءَ جو لازمي حصو هجڻ گهرجن، پر اجوڪا شاعر خيال کي وڌيڪ اهميت ڏين ٿا ۽ فڪر رهجيو وڃي.

قنبر کي پليجي صاحب ايٿنس جو خطاب ڏنو هو. قنبر جو سقراط ڊاڪٽر محبت ٻرڙو هو. اڄ وري بہ ان قنبر جي علم، ادب، شعور ۽ عملن جو سڄاڳيءَ جو مالڪ پائو درمحمد ٻرڙو آهي، جيڪو جاڳي ۽ جاڳائي ٿو.

صدارتي تقرير لاءِ جڏهن آڪاش انصاري اُٿيو تہ اسٽيج سميت سڄي هال جا ماڻهو اُٿي بيهي ڊاڪٽر آڪاش انصاري کي مانُ ڏيندي مچتا ۾ تاڙيون وڄائيندا رهيا. جيڪو پيار جو سحرانگيز منظر ڏسڻ وٽان هو. قومون پنهنجي ترجمان شاعرن کي پيار مان داد هينئن بہ ڏينديون آهن.

چوطرف گلن جي ورکا هئي. ڊاڪٽر آڪاش انصاري واقعي شاعريءَ جو آڪاش محسوس ٿي رهيو هو. آڪاش انصاري صدارتي خطبو ڏيندي چيو تہ: قنبر سنڌ جو واقعي ايٿنس آهي، جنهن سان منهنجو گهرو تعلق رهيو آهي. مون کي عوام جي محبتن ۽ ڏنل عزتن جيئاريو آهي. مون کي منهنجي پياري دوست پائو درمحمد ٻرڙي ۽ ٻين ساٿين حوصلو ڏئي نئين زندگي ڏني آهي. اهڙا ساٿي مون لاءِ رت جون بوتلون رهيا آهن. ماڻهن جي محبتن ئي مون کي مرڻ نہ ڏنو آهي.

مون کي قنبر اچي خوشي ٿي آهي. مان نوجوانيءَ ۾ بہ ڪيترا دفعا قنبر آيو آهيان. مون زندگيءَ ۾ جيئن پنهنجي شهر بدين کي پنهنجو سمجهيو آهي، ائين منهنجو ٻيو شهر قنبر رهيو آهي. قنبر سنڌ جو واقعي دماغ رهيو آهي. مان وري پائو درمحمد ٻرڙي جو نهايت ٿورائتو آهيان، جنهن سدائين محبتن جون مالهائون پارايون آهن. مان آيل سڀني دوستن جو ٿورائتو آهيان جن مون کي گلدستا ڏنا، اجرڪ پارائي وڏي عزت بخشي آهي. سنڌ جي ماڻهن جي محبتن ۽ دعائن مون کي نئون جنم ڏنو آهي.

ان کان پوءِ هن پنهنجي انقلابي شاعري جهونگاري ٻڌائي ۽ ويٺل ماڻهو واهہ واهہ ڪندا رهيا. پنهنجي شاعريءَ مان هيءُ سمورا نظم بهترين انداز سان پڙهي ٻڌايا:

1. وقت جي چيچ ۾ زندگيءَ جو چلو ٿي پيو گهرگهلو يار جلدي مِلو
2. تنهنجي مستان اکڙين ماريو
3. رُني راتڙي اديون مون کي رهاڻيون رنگ وسري ويا
4. تون ڪهڙي ديس جو رمتو آهين
5. زندگي ٿي وئي تجربا تجربا
6. ٻڌايو فرقا فروشن جي پيشوائن کي
7. اڄ هلي سنڌ کان شجرو پڇون
8. يادگيرين جا سيلاب ايندا
9. مڃون ٿا اسان جون زبانون بہ پاڙئون پٽائي سگهو ٿا
10. جنهن نہ مٽيءَ جي خوشبوئن کي چاتو هجي
11. پٽڪي پنهنجو ڏگ وجي جيئن پکيڙو منجهہ گگن جلاوطن جلاوطن
12. هي جيون ناهي ڪو جر ڦوٽو
13. او امان او امان او امان اومان...
14. ماں تو رونا نہیں
15. شهر جي مدرسن ۽ منصوبن
16. توسان نينهن نئون ڪو ناهي

17. هر ساري ڪائنات جو محور هجان ها مان
18. جڏهن ڪنهن به بادل ولهاريون وسايون الائي چو
اوهان جون اکيون
19. هائي ته آڪاش اوٽ ۾
20. وقت جو ويڻ جيسين وهي نه ٿو
21. هي رهزن
22. مان هليو چو هليو ويس
23. اسين بس رهياسين اڌورا اڌورا.

پروگرام جي پڄاڻيءَ تي، ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جي پيارن، مداحن، پَرستارن، دوستن کيس وڏي پيار جي گهيري ۾ آڻي، ڪن سيلفيون، ڪن تصويرون ڪي آٽوگراف، ڪي هٿ ملائي پنهنجي پنهنجي انداز سان سانس پيار جو اظهار ڪري رهيا هئا، جيئن عظيم قومون پنهنجن انقلابي شاعرن سان محبتون ڪنديون آهن، اڄ ائين ئي محبت جي شهر ۾ ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ کي سچو ڏينهن محبتون ۽ پيار ملندو رهيو. جواب ۾ پُرهجوم محبت ۽ پيار ڪندڙن کي ڊاڪٽر آڪاش انصاري جواب ۾ مُرڪي، ڪيڪاري، هٿ ٻڌي ياڪر پائي ڪجهه لفظ پيار مان اظهاري پيار جو جواب پيار ۾ ڏئي رهيو هو، وري به هڪ انقلابي شاعر سان عوامي پيار ۽ مچتا جا منظر ڏسڻ وٽان هئا.

ڪڏهن به نه وسارڻ جهڙا محبت ڀريا منظر نيٺ سج لهڻ مهل پورا ٿيا. هرهڪ دوست ڊاڪٽر آڪاش انصاريءَ جي شاعريءَ جون سِٽون يا سندن ڳالهايل پيار جا جملا ياد ڪندو پنهنجي پنهنجي منزل طرف روانو ٿي ويو. شال سڄي سنڌ ۾ اهڙا خوشين جا ڏينهڙا اچن جو هرهڪ ماڻهو پنهنجي پيار جو اظهار آزاديءَ سان ڪري سگهي. سڀ خوش، آزاد ۽ آباد هجون.

◙

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڪتاب

ڪتاب: اسان جو قلم هڪ عَلم
موضوع: اينٿالاجي
ليکڪ: حميد سنڌي
ڇاپو پهريون: 2018ع
قيمت: -/600 رپيا
ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ. ڄامشورو

◙

استاد محسن علي شر

برصغير جو برک صوفي اسڪالر

پروفيسر ڊاڪٽر سخي قبول محمد فاروقي

وحدةالوجود ۽ حق هيڪڙائيءَ جا پرچارڪ، صوفي باصفا، حقيقي عشق جي سوز ۽ ساز سان سينگاريل، محبت ۽ اخلاق، صدق و صفا، عطا ۽ سخا، مهروفا جا مينار، سونهاري سنڌ جي خطي ۾ سرس نظر ايندا، سندن قول ۽ فعل ۾ ڪو به تضاد نظر نه ايندو. دنيا جي فتنن کي فتح ڪرڻ لاءِ وٽن محبت جهڙو لاثاني ۽ لافاني عشق جهڙو اڪثير مفيد نسخو، صلح ۽ سچائيءَ جو سوجهرو وٽن، ججهي مقدار ۾ ملندو، توڪل ۽ تحمل جهڙي دولت پڻ وٽن ججهي مقدار ۾ ملندي.

انسان جي هدايت لاءِ اپائڻهار طرفان انبياء عليه السلام، اهلبيت اطهار عليه السلام ۽ اولياء الله جو سلسلو ازل کان هلندو اچي. انسانن جي رهنمائيءَ لاءِ وحدانيت جي واٽ تي هلڻ لاءِ ڪامل ولي، اوتار غوثن، قطبن جو سلسلو جاري رهندو اچي، جيڪو ابد تائين جاري ۽ ساري رهندو. اهڙو رشد و هدايت جو سلسلو صوفي ازم ذريعي هلندو اچي.

باريڪ بينيءَ سان ڏٺو وڃي ته تصوف جي هڪ شاخ جا باني اميرالمؤمنين حضرت علي ڪرم الله وجهه جن آهن. سندن ارشاد آهي ته:

من عرف نفسهٗ فقد عرف ربهٗ

جنهن سڃاتو پنهنجي نفس کي (نفس مان مراد پنهنجو پاڻ)، تنهن سڃاتو رب کي. هر صوفيءَ جي پيغام جو مرڪز ۽ محور به خداشناسي رهندو اچي.

صوفياءِ ڪرام، هر دور ۾ خدا جي وحدانيت جي پرچار ڪئي آهي. سخي قبول محمد 16 ورهين جي ڄمار ۾ دولهه درازيءَ جي 10 هين سجاده نشين طور مسند نشينيءَ تي رونق افروز ٿيا. پاڻ پنهنجي والد بزرگوار حضرت خواجه عبدالحق 11 جي وصال ڪانپوءِ سندن تاجپوشي ٿي. ظاهري طور سخي قبول محمد ڪنهن سرڪاري يا خانگي مڪتب ۾ تعليم ڪا نه ورتي، ليڪن سندن تعليم ۽ تربيت فاروقي گهراڻي ۾ ٿي، جيڪو هند سنڌ ۾ تصوف جو تربيت گاهه ۽ صوفي ازم جو درسگاهه رهندو اچي.

خانگي طور تعليم جي حصول لاءِ اهتمام ڪيو ويو جڏهن ته پاڻ ديني ۽ دنيوي تعليم جي حصول لاءِ ڪوشان رهيا. ديني تعليم جي ميدان ۾ شهادت العالميه جي سَنَدَ حاصل ڪيائون. ان کان علاوه ايم.اي ۽ ايل.ايل.بي جون ڊگريون پڻ حاصل ڪيائون.

سخي قبول محمد، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور ۾ قائم سچل چيئر جا ڊائريڪٽر پڻ رهيا. درازي درسگاهه جي صوفي ازم جي مڪتب جي فڪري پوئلڳن حضرت نانڪ يوسف ۽ نانڪ يوسف جي پياري طالب حضرت غلام حيدر فقير شر گوڏڙئي جن جي عرس مبارڪ جي تقريبات ۾ خصوصي شرڪت ڪرڻ فرمائيندا هئا.

ان کان پوءِ پاڻ جڏهن شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور ۾ قائم سچل چيئر جا ڊائريڪٽر مقرر ٿيا ته درازي درگاهه سان روحاني رشتي ۾ واڳيل طالبن جي ملفوظات کي شايع ڪرائڻ لاءِ فنڊ جاري ڪيا. تصوف متعلق پاڻ وڏي ڄاڻ رکندا هئا. سندن ذاتي لائبريريءَ ۾ تصوف ۽ صوفي ازم متعلق ڪتابن جو وڏو ذخيرو موجود آهي، جنهن مان تصوف جا طالب اڄ به رهنمائي حاصل ڪن ٿا.

پاڻ پهريان برصغير جا اسڪالر هئا، جن صوفي ازم ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي. صوفي ازم ۽ تصوف متعلق هڪ جامع ۽ ضخيم انگريزيءَ ۾ لکيل ڪتاب اڄ به سندن ذاتي ڪتب

خاني ۾ موجود آهي. سندن لائبريريءَ ۾ هر موضوع تي ڪتابن جو انگ موجود آهي.

پاڻ بر صغير جا پهريان اسڪالر آهن جن تصوف ۽ صوفي ازم ۾ پي ايچ.ڊي ڪئي هجي. اهو هڪ وڏو اعزاز آهي، جيڪو ڪين مليل آهي. سندن تصنيف مان تصوف ۽ صوفي ازم سان لڳاءُ رکندڙ اسڪالر، اديب ۽ دانشور استفادو حاصل ڪري سگهن ٿا. پاڻ ايشيا جا واحد صوفي اسڪالر آهن، جن کي اهڙو اعزاز حاصل آهي.

سچل سائينءَ ستن ٻولين ۾ شاعري ڪئي آهي، جنهنڪري ڪين هفت زبان شاعر چيو وڃي ٿو. جڏهن تہ سخي قبول محمد ستن ٻولين کان وڌي ڪري انگريزيءَ ۾ شاعري ڪئي آهي جيڪو پڻ هڪ وڏو اعزاز آهي. سخي قبول محمد نہ رڳو پاڪستان پر ٻاهرين ملڪن ۾ سچل سائينءَ جي صوفي ازم وارو پيغام عام ڪرڻ ۾ نهايت ئي اهم ڪردار ادا ڪيو.

سخي قبول محمد ٻاهرين ملڪن جهڙوڪ: آمريڪا، برطانيہ ۽ جرمنيءَ جي يونيورسٽي ۾ صوفي ازم جي پرچار لاءِ ليڪچر ڏيندا رهيا، جنهن کان متاثر ٿي آڪسفرڊ يونيورسٽيءَ جي انتظاميہ، سندن علمي، ادبي ۽ اعليٰ ذهانت ۽ ظرافت کان متاثر ٿي ميجتا طور صوفي ازم کي سندن ڏنل ليڪچرن تي مشتمل انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتاب پڻ شايع ڪرايو ويو.

صوفي ازم ۾ ذات پات نہ پر انسانيت جي روحاني رهنمائي ۽ رهبريءَ جو درس ڏهرايو ويندو آهي، اهو ئي سبب اهي جو صوفيءَ وٽ مسلم ۽ غير مسلم طلب وٺڻ لاءِ ايندا رهيا ۽ اهو سلسلو اڄ بہ جاري رهندو اچي. سچل سائينءَ جي دور ۾ ڪيترائي هندو سندن طالب هئا. جهڙوڪ: نماڻو فقير، نماڻو فقير هڪ هندو عورت هئي. نصير فقير جلالائيءَ جي هڪ هندو عورت نالي لڇي مائي، حاضر باس هئي، جيڪا ڌيهانت ڪرڻ کان پوءِ سندن ئي درگاه تي رهجي وئي. اڄ بہ هندن جو وڏو تعداد هندستان کان سندن عرس جي تقريبات ۾ شرڪت لاءِ ايندو رهي ٿو. ائين نانڪ سائينءَ جي طالبن ۾ پڻ هندن جو وڏو انگ ملي ٿو. اڄ بہ هندن جو وڏو تعداد سچل سائينءَ جي عرس مبارڪ ۾ شرڪت لاءِ ايندو رهي ٿو.

سخي قبول محمد هندستان جو پڻ دورو ڪيو ۽ اتي صوفي ازم تي ليڪچر ڏنا. سخي قبول محمد پنهنجي انگريزي شاعريءَ تي مشتمل مجموعو-

(1) Priceless pearls picked from wonderous waters of wisdom.

ان کان علاوه ٽي. ايل. واسواڻي T.L- Vaswani جو ترتيب ڏنل سخي قبول محمد جي شاعري.

(1) A Voice from the Desert (wilderness)

سخي قبول محمد کي مختلف ملڪن جي يونيورسٽين طرفان تصوف ۽ صوفي ازم تي تحقيق ۽ ليڪچر ڏيڻ تي ڪيترائي اوارڊ پڻ مليا، جن ۾ هيٺيان شامل آهن-

(1) Literacy Function bombay 1990.
(2) Religious literacy function, eastwembley london 1991.
(3) Ninth international geeta Conference new Delhi 1991
(4) Sufi Function, Ram panjwani centre bombay 1992.
(5) International Seminar on sufism bombay 1992 life fellow of the world literacy.

ان کان علاوه.

(6) جو تاحيات International Academy Cambridge.

ميمبر شپ جو ڪين اعزاز حاصل رهيو ۽ پاڻ Biographical Centre Advisory Council صوفي ازم ۽ تصوف متعلق سخي قبول محمد جون ڪيل خلمتون تصوف جي طالبن لاءِ روحاني رهبري ۽ رهنمائيءَ لاءِ هڪ انمول اثاثو آهن، جنهن مان هر دور ۾ صوفي ازم ۽ تصوف جا متلاشي استفادو حاصل ڪندا رهندا. سندن انگريزي شاعريءَ جون ڪجهه سٽون هت ڏجن ٿيون.

I, Searched for several years for so divine guide. Who had taken my soul to the ride. Being all unaware of this egma yearned outside. Now in Sachal from sakhi in side.

Poet: Sakhi

هن وقت درازي درگاهہ جي مسند تي سخي قبول محمد جو وڏو فرزند عزتمآب خواجہ عبدالحق (III) رونق افروز آهن ۽ پاڻ درگاہ درازيءَ جي فڪري پوئلگن جو وڌ ۾ خيال رکندا آهن.

سچل موٽ سڏن تي، وٺيون نا وڄهجن الا

(گودڙيہ رح).

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهہ گذارشون

1. "مهراڻ" جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري نميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سندن راين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نہ سمجهڻ کپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اِها خاطري ڪرائڻ لازمي آهي تہ اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن بہ رسالي يا اخبار کي نہ موڪليل آهن.
3. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڄاڻائجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. ڪتاب تي تبصري ڇپائڻ لاءِ اُن ڪتاب جون ٻہ عدد ڪاپيون ايڊيٽر 'مهراڻ' کي موڪليون وڃن، ٻي صورت ۾ مواد ڇاپڻ کان معذرت ڪئي ويندي.
5. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن بہ صورت ۾ قبول ڪونہ ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانہ ڪئي ويندي.
6. مانوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي تہ هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ بہ کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشہ قائم رکن.
7. مواد سمجهہ ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نہ وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي تہ اُهو بہ لکجي. (نئون نڪور فوٽو موڪلڻ نہ وسارجي).
8. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ پابند نہ رهندو.
9. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهہ جو خيال رکيو ويندو تہ جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
10. نظرثاني کان سواءِ ۽ تڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو تہ ٻئي طرف درستين لاءِ بنهہ گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي تہ مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
11. اهو ضروري ڪونهي تہ ڪوبہ مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. چونڊ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نہ ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر پابند نہ رهندو.

■

سچل سرمست جي 198 هين ساليانِي عرس جي موقعي تي ناميارِي آرٽسٽ محترم سعيد منگيءَ
جا تاهيل خوبصورت شاهڪار

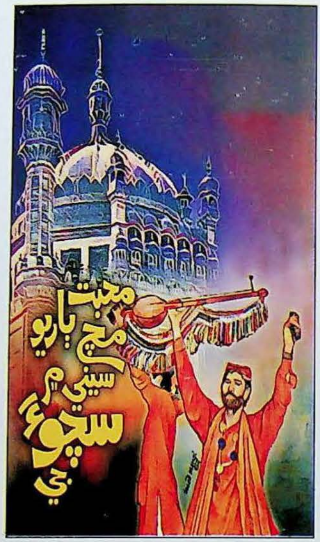

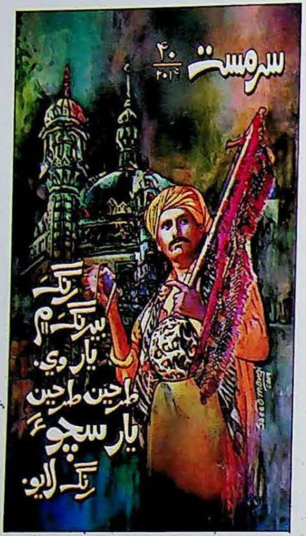

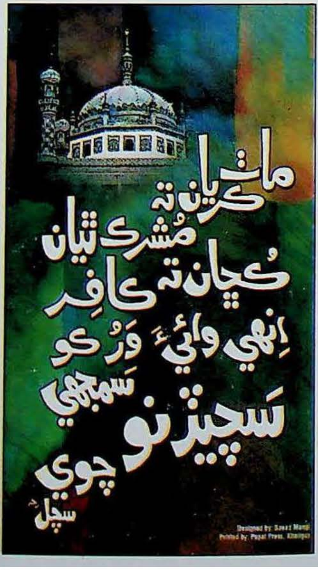

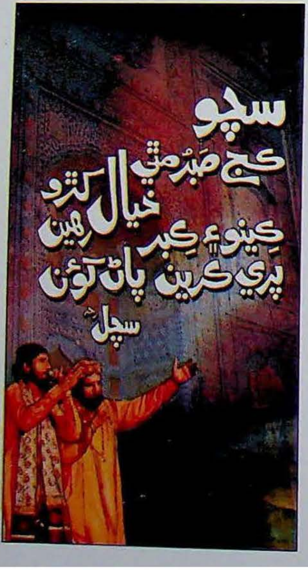

سنڌي ادبي بورڊ جي بورڊ آف گورنرس جو تعارفي اجلاس

سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' جي سربراهيءَ ۾ تاريخ 16مئي 2019ع تي بورڊ جي تعارفي اجلاس ۾ ساڄي کان: ڊاڪٽر نواز علي شوق، سيد حاڪم علي شاهہ بخاري، ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ، ڊاڪٽر ڪريم احمد خواجہ، سرفراز احمد راڄڙ
کاٻي کان: احسان الله لغاري (ڊپٽي سيڪريٽري تعليم کاتو)، ڊاڪٽر اسد جمال پلي، عبدالقادر منگي، جسٽس (ر) سيد ارشاد علي شاهہ ۽ سيد شبير علي شاهہ 'هاتف' موجود آهن

سنڌي ادبي بورڊ جي تعارفي اجلاس کانپوءِ شريڪ ميمبرن جو چيئرمين مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' سان ورتل گروپ فوٽو